

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

2

XÜSUSİ BURAXILIŞ

BAKİ - 2024

“Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır”.

Heydər ƏLİYEV

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1997-105

HISTORY AND ITS PROBLEMS

ИСТОРИЯ И ЕЁ ПРОБЛЕМЫ

NƏZƏRİ, ELMİ, METODİK JURNAL

ISSN 2708-0641 (print)
2708-065X (online)

2

XÜSUSİ BURAXILIŞ

ADİLOĞLU
BAKİ – 2024

Baş Redaktor - **Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova** - *Bakı Dövlət Universiteti*
Baş redaktorun müavini - **İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov** - *Bakı Dövlət Universiteti*
Məsul katib - **Məmmədağa Ələkbər oğlu Baxışov** - *Bakı Dövlət Universiteti*

Redaksiya heyəti (əlifba sırası ilə)

Axundova Nərgiz Çingiz qızı - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Andrzej L.Bonusiak - *Jeşuva Universitetinin Tarix İnstitutu (Polşa)*
Bariş Özdal - *Bursa Uludağ Universiteti (Türkiyə)*
Dadaşov Əmrah Nemət oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Danish Miroslav - *Bratislava Komenski Universiteti (Slovakiya)*
Əliyeva Sevinc İsrail qızı - *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Əliyev Qabil Əli oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu - *AMEA Naxçıvan bölməsi*
Hacıyev Sani Tofiq oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hatice Palaz Erdemir - *Manisa Calal Bayar Universiteti (Türkiyə)*
Hüseynova İradə Mehtiqulu qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hüseynova Lalə Cavid qızı - *AR Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi sənədlər arxivi*
İsgəndərov Anar Camal oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Qasımlı Musa Cəfər oğlu - *AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*
Quliyeva Nərgiz Məlik qızı - *AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*
Kvitsiani John Jokiyeovich - *İ.V.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin "Qafqazşünaslıq" Elmi-Tədris İnstitutu (Gürcüstan)*
Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Mamoulia Georges Quramovich - *Sosial Elmlər üzrə Ali Araşdırmalar Məktəbi (Fransa)*
Mehdiyeva Nisbət Cəmməmməd qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mirabdullayev Adil Mirabdulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mohammad Salmansızadə - *Təbriz Universiteti (İran)*
Turichin İqor Victoroviç - *Moskva Tarix, İqtisadiyyat və Hüquq Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Rusiya)*
Vəlixanlı Nailə Məmmədli qızı - *Azərbaycan tarx muzeyi*
Yusifzadə Sevinc Ziya qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*

Web-sayt: <https://tarixveonunproblemleri.az/>

Redaksiya ilə əlaqə: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Şəhadətnamə № 0060079 (1997)

©Lisənziya ser.AB - №22477

MÜNDƏRİCAT
HEYDƏR ƏLİYEV – 101

HACIYEV İ.	<i>Heydər Əliyev – dünya miqyaslı siyasətçi</i>	5-11
ZEYNALOV İ.X.	<i>Ümummilli lider Heydər Əliyev və milli tariximiz</i>	12-20
ƏLİYEV Q.Ə.	<i>Heydər Əliyev və Türk birliyi</i>	21-27
MƏMMƏDOV N.R.	<i>Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları və Heydər Əliyev qətiyyəti (XX əsrin 60-70-ci illəri)</i>	28-38
MƏMMƏDOV N.	<i>Prezident İlham Əliyevin siyasəti: güclü Azərbaycan, dayanıqlı sabitlik və davamlı inkişaf</i>	39-48
HACIYEVA Z.	<i>Müstəqil Azərbaycan Respublikasının xilaskarı və qurucusu</i>	49-53
QULİYEV S.Z.	<i>Heydər Əliyevin erməni faşizminə qarşı mübarizəsi: insan amili və genefondun qorunması</i>	54-58
AĞAYEVA X.A.	<i>Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasətində Qərbi Azərbaycan məsələsi</i>	59-62
MƏMMƏDLİ B.A.	<i>Heydər Əliyevin ikinci prezidentliyi dövründə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Vətən tarixşünaslığında</i>	63-73
ƏLİYEV S.	<i>XX əsrin sonlarında Naxçıvanın sosial-iqtisadi vəziyyəti</i>	74-79
QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏR		
VEYİSOV A., BƏDƏLOVA T.	<i>Azərbaycan diplomatiyası: Ağqoyunlular və Avropa</i>	80-85
MƏMİŞOVA G.Ə.	<i>İslam dininin Azərbaycanda dərkə və onun etimoloji problemləri</i>	86-89
YENİ DÖVR		
İSMAYILOV S.Ə.	<i>Çar Rusiyası dövründə Qərbi Azərbaycanda şəhər məktəbləri</i>	90-93
ƏZİZOVA M.	<i>İşğaldan sonra çar Rusiyasının Dərbənddə həyata keçirdiyi gömrük – karantin siyasəti</i>	94-100
BƏŞİROV Q., CƏFƏROV T.	<i>XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının ərazisi, əhalinin etnik, dini tərkibi və milli məsələ</i>	101-105
MUSTAFAYEV İ.Z.	<i>İspaniya 1900-1903-cü illər ümumdünya iqtisadi böhran illərində</i>	106-109
MÜASİR DÖVR		
ABBASOVA G.Ə.	<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi inkişafı</i>	110-115
ГАСАНОВА С.	<i>Сравнительный анализ бакинской нефтяной стратегии 90-х XIX – 90-х XX века</i>	116-121
BAXIŞOV M.Ə.	<i>XXI əsrin birinci rübündə NATO-nun beynəlxalq münasibətlərdə iştirakı</i>	122-127
АББАСОВ Т.Н.	<i>Новый импульс в отношениях между Москвой и Анкарой в XXI столетии</i>	128-139
MƏMMƏDOV Q.	<i>Yaxın Şərqdə geosiyasi maraqların toqquşması milli mətbuatın gündəmində</i>	140-147
İSMAYILZADƏ X.	<i>Müasir dövrdə ABŞ-ÇXR münasibətlərində rəqabətin müxtəlif formaları</i>	148-152
NAĞIYEVA N.	<i>Müasir şəraitdə kolonializmin ifadə formaları</i>	153-158
MƏLİKOVA Z.	<i>Türkiyənin müasir geosiyasətində Yaxın Şərq regionu</i>	159-164

HƏZİYEVA S.	<i>Şərqdəki müsəlman ölkələrində yaşayan azərbaycanlılarla diaspor işi</i>	165-168
БАЙРАМОВА Э.	<i>Деятельность движения неприсоединения в мировой политике и позиция Азербайджанской Республики (1991-2010 гг.)</i>	169-173
HƏSƏNOVA S.	<i>Müasir dövrdə Çexiya və Azərbaycan Respublikaları arasında münasibətlər</i>	174-180
QAFARLI N.	<i>Ayətullah Məhəmməd Baqir əs-Sədrin İraqda ictimai-siyasi fəaliyyətinə dair</i>	181-186
MƏMMƏDLİ Ü.Ə.	<i>Yugoslaviyanın dağılmasından sonra Balkanlarda böyük güclərin siyasəti</i>	187-192
ƏSƏDULLAYEV Y.	<i>Kitabxanalar və elmi kommunikasiya sistemi</i>	193-197
ARXEOLÖGİYA, ETNOQRAFİYA, MUZEYŞÜNASLIQ		
ДАДАШОВ А.Н.	<i>Молотильные орудия эпохи палеометалла, найденных на территории Азербайджана (Представлено академиком НАН Азербайджана Т.Бунятовым)</i>	198-202
ОРУДЖЕВА Л.	<i>Торговый обмен и культурные связи Азербайджана в эпоху Средней бронзы</i>	203-207
MEHDİYEVA H., VƏLİYEVA İ.	<i>Göyçə gölü ətrafının erkən tunc dövrü arxeoloji abidələri</i>	208-211
AVŞAROVA İ.N.	<i>Azərbaycan ərazisində tunc dövrü ibadətgahları və dini-dünyəvi görüşlərlə bağlı maddi mədəniyyət abidələri</i>	212-217
MƏNBƏŞÜNASLIQ, TARİXŞÜNASLIQ, TARİXİ ÇOĞRAFİYA, DEMOQRAFİYA, METODİKA		
MƏMMƏDOV A.B.	<i>B.Urlanisin tədqiqat əsərlərində tarixi demoqrafiya məsələləri</i>	218-227
RAMAZANLI H.X.	<i>Akademik Y.M.Mahmudlunun əsərlərində elmlərin differensiyası, təmərgüzləşməsi, metodologiyası, mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq problemlərinin həlli məsələləri</i>	228-232
MAMMADOVA G.	<i>The Sumer problem in Samuel Kramer's studies</i>	233-237

Heydər Əliyev - 101

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
haciyev.i1951@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEV – DÜNYA MİQYASLI SİYASƏTÇİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/5-11>

Məqalədə ulu öndər Heydər Əliyevin dünya miqyaslı siyasətçi olduğu xarakterizə edilmiş, onun siyasətçi kimi yüksək bilik və bacarığına, nəzəri hazırlığına, fəaliyyətinə diqqət yetirilmişdir. Aparılmış təhlillərdən aydın olur ki, dünya siyasətində onun özünəməxsus yeri, rolu və mövqeyi olmuşdur ki, görkəmli dövlət xadimləri, məşhur siyasətçilər müsahibələrində, çıxış və nitqlərində bunu yüksək qiymətləndirmişlər. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyevə “dünya siyasətinin patriarxı” kimi qiymət verilmiş, bütün dünyanı idarə etmək qabiliyyətinə malik olan siyasətçi və dövlət xadimi adlandırılmışdır. Ona görə də Heydər Əliyev fenomeni, onun şəxsiyyətinin ucalığı, fəvqəladə idarəçilik qabiliyyəti, yüksək intellekti nəticəsində dünyanın görkəmli siyasətçiləri və dövlət xadimləri arasında onun adı həmişə birincilər sırasında çəkilib. Məqalədə bu da vurğulanıb ki, müxtəlif siyasi institutların, sosioloji mərkəzlərin keçirdiyi reyting sorğularında ümummilli lider dünyanın ən nüfuzlu siyasətçiləri ilə bir sırada göstərilir. Ulu öndər siyasi və dövlətçilik fəaliyyəti ilə uzaqgörən və müdrik siyasətçi olduğunu dəfələrlə təsdiq etmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, uzaqgörən siyasətçi, ağıllı dövlət xadimi, dünya siyasətinin patriarxı, kompüter insan, dünya liderlərindən biri.

Giriş. Azərbaycan xalqının tarixində və taleyüklü məsələlərin həllində müstəsna xidmətləri olan bir sıra tarixi şəxsiyyətlər, görkəmli siyasət və dövlət adamları olmuşdur. Bunlar zaman-zaman xalqımızın tarixində gördükləri böyük işlər və əməllərlə yadda qalmış və unudulmamışdır. Belə tarixi şəxsiyyətlər içərisində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri adını qazanmış görkəmli dövlət xadimi, dünya miqyaslı siyasətçi Heydər Əliyevin xüsusi rolu vardır. Çünki dövlət xadimlərindən ancaq bu dahi şəxsiyyət milli lider səviyyəsinə yüksəlmişdir. Milli liderliklə siyasi liderlik keyfiyyətlərinin bir dövlət adamında birləşməsi bəşər tarixində nadir rast gəlinən unikal haldır. Ulu öndər bu iki keyfiyyəti ehtiva etməklə bərabər, fəaliyyət göstərdiyi bütün digər sahələrdə də özünü məhz birinci şəxs kimi, lider kimi təsdiq etmişdir. Bu dahi insan Azərbaycan xalqının yaddaşında qurucu və xilaskar dövlət xadimi, milli lider və xalq məhəbbətini qazanan öndər kimi qalmışdır. Xalqımızın tarixi taleyində, mənəvi, siyasi və ictimai həyatında, dövlət quruculuğunda onun qədər misilsiz xidmətlər göstərən ikinci dövlət adamı tapmaq mümkün deyildir. Bu mənada o, xalqımızın milli iftixarı, ürəklərimizdə özünə yer tapan milli liderimiz, güvənc yerimiz, qürur duyduğumuz və arxa bildiyimiz böyük Azərbaycanlı idi.

Dünya miqyaslı siyasətçi. Görkəmli tarixi şəxsiyyətlər zaman-zaman hər xalqın tarixində, taleyində yaşayır. Və həmin xalq belə şəxsiyyətlərlə fəxr etməklə yanaşı, həm də onlarla daha çox tanınır. Bu da danılmaz həqiqətdir ki, insanlığın bu uca zirvəsinə, dahiliyə çatmaq hər kəsə müyəssər olmur. Azərbaycan xalqının tarixində və taleyüklü məsələlərinin həllində müstəsna xidmətləri olan bir sıra şəxsiyyətlərimiz olmuşdur. Xalqımızın yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlər içərisində Heydər Əliyevin müstəsna rolu var. Hər xalq özünün görkəmli şəxsiyyətləri ilə ölməzdir. Heydər Əliyev xalqımızın tarixində həmişəlik qalan, onu dünyada tanıdan belə görkəmli şəxsiyyətlərdəndir.

Heydər Əliyev “... şəxsiyyəti və onun həyatı elə mənəvi, elə fəlsəfi, elə müqəddəs məktəbdir ki, bu məktəbin dirilik, əbədiyyət, saflıq, paklıq və halallıq kimi insani keyfiyyətlərindən” [6, s. 12] gələcək nəsillər bəhrələnəcək və milli təntənəyə dərin bir inamla bağlanacaqdır.

“Son yüzillikdə Heydər Əliyev gücündə ağıllı dövlət başçısı Azərbaycanda olmamışdır” (Y.Hovari) [6, s. 12].

Hər cür müqayisənin zərərli olduğunu bilsək də, bir müqayisəni aparmaya bilmərsən: xalqımız və dövlətimiz üçün Heydər Əliyevin etdiklərini başqa şəxsiyyətlərimiz edə bilməmişlər. Ona görə də Heydər Əliyev siyasi tariximizə qurucu və xilaskar kimi daxil olmuş görkəmli dövlət xadimi, ümum-milli lider və xalq məhəbbətini qazanan dahi bir şəxsiyyətdir. Xalqımızın tarixi taleyində, mənəvi, siyasi və ictimai həyatında, dövlət quruculuğunda onun qədər misilsiz xidmətlər göstərən dövlət xadimi tapmaq çətindir. Bu mənada o, xalqımızın milli iftixarı, ürəklərimizdə özünə yer tapan milli liderimiz, güvənc yerimizdir.

“Heydər Əliyev şəxsiyyəti öyrənilməmiş dünyadır! Bu nadir dühanın siyasət aləmini bitib-tükənməyən, sahilləri görünməyən ümmana bənzətmək olar” [8, s. 7]. Misilsiz dövlət xadimi kimi ən mürəkkəb, ən ağır, hətta çıxılmaz hesab olunan vəziyyətlərdən Vətən üçün, doğma xalqından ötrü heç kəsin gözləmədiyi ən yaxşı çıxış yolu tapmaq bacarığı Allahın ona bəxş etdiyi vergidir.

“... Heydər Əliyev... iti ağı, güclü məntiqi, fenomen yaddaşı olan qüvvətli bir şəxsiyyət, sözün həqiqi mənasında kompüter insandır...” (R.Reyqan) [6, s. 13].

O, “...nəinki Azərbaycanı və Amerikanı, bütün dünyanı idarə edə bilən”... dövlət xadimi (B.Klinton), “...zəmanəmizin görkəmli liderlərindən biridir” (A.Kvasnevski). Onun siyasəti, dahiliyi, böyüklüyü, cəsarəti, qətiyyəti, uzaqgörənliyi, əzəməti, qüruru həmişə xalqımıza mənəvi dayaq olmuş, Azərbaycan xalqına beynəlxalq aləmdə böyük hörmət, nüfuz, şan-şöhrət gətirmiş, “...dünya xalqlarının məhəbbət və hörmətini qazanmışdır” (R.Auşev). O, “XX əsrin görkəmli liderlərindən biri kimi” (Ç.Aytmatov), “...tutduğu bütün vəzifələrdə özünü beynəlxalq miqyaslı... siyasətçi, zəkali rəhbər kimi göstərmişdir” (G.Seleznyov). Təsadüfi deyildir ki, “O bu gün haqlı olaraq Azərbaycanın bütün dünyada hörmət edilən prezidenti” (İ.Ribkin) və “Azərbaycanı idarə edən... yeganə siyasi xadim”dir (Z.Bjezinski) [6, s. 13].

Heydər Əliyev tarixə, zəngin təcrübəyə və səriştəyə, xüsusən reallıqlara, həyatın irəli sürüyü tələblərə, inkişafın perspektivlərinə, tez-tez dəyişən həyatın dialektikasına əsaslanıb nəzəri və həyatla bağlı mürəkkəb siyasi situasiyada düzgün mövqeyi müəyyənləşdirməyi bacaran görkəmli dövlət xadimi idi [11, s. 79].

Tarix boyu bir çox siyasət adamları hakimiyyətə can atmış və çox hallarda da buna nail olmuşlar. Lakin bunların bəziləri öz təfəkkür məhdudluqları üzündən son nəticədə diktatorlara, digərləri isə öz iradə zəiflikləri ucbatından ətrafdakıların oyncağına çevrilmişlər. Məhz bunları nəzərdə tutaraq, böyük fransız mütəfəkkiri Pol Anri Holbax yazırdı: “Hakimiyyət yalnız o vaxt böyük nemət olur ki, onu əldə edən adama təbiət və tərbiyə alicənablıq, qüvvətli ruh, geniş ürək, dərin ağıl, böyük təcrübə vermişdir” [6, s.14]. Nəsrəddin Tusi isə yazırdı: “Hökmrənlik o adama yaraşır ki, cəmiyyət xəstələndikdə onu müalicə edə bilsin. Çünki hökmdar ölkənin həkimi yerində olmalıdır” [6, s.14]. Təbiət və tarixsə öz varlığında bu kimi ülvî keyfiyyətlərin üzvi bir vəhdət halında birləşdiyi fenomenal şəxsiyyətləri çox az-az yetirir. Müasir dünya siyasətinin patriarxlarından olan Heydər Əliyev kimi. Məhz bu keyfiyyətlərin sayəsindədir ki, o öz hakimiyyətini səlahiyyətlərinin gücü ilə yox, şəxsiyyətinin qüdrəti ilə həyata keçirirdi, qarşısındakını zəkası və uzaqgörənliyi ilə ovsunlayırdı. Təsadüfi deyildir ki, dünyanın böyük siyasətçiləri, dövlət xadimləri elm və incəsənət korifeyləri onu “canlı əfsanə”, “dahi prezident” adlandırırlar. Elə buna görədir ki, Heydər Əliyev şəxsiyyətinin, müdrikliyinin böyüklüyünü xalqımız həmişə ürəkdən hiss etmiş, bundan qürur duymuş və həmişə fərəh hissi keçirmişdir.

Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyüklüyü və əlçatmazlığı ondadır ki, onun düşüncələri də, əməli fəaliyyəti də təkcə bu günlə məhdudlaşmır, uzaq gələcəyə ünvanlanmış olur. Ona görə də xalqımızın bu günü və sabahı, inamı və etiqadı, şərəf və şöhrəti, ümid və güvənc yeri olan Heydər Əliyev dünyəvi dəyərli bir insan, ölkə rəhbəri, güclü siyasətçi, hər məsələdə onunla hesablaşılan bir insandır [11, s. 105].

Ulu öndər Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə özünü görkəmli dövlət xadimi, fenomen qabiliyyətə və yüksək intellektə malik olan bir insan, uca şəxsiyyət, bütün sahələrə dərinləndirən bələd olan rəhbər, uzaqgörən siyasi xadim kimi göstərmişdir. Dünyanın az-az dövlət xadimlərinə müyəssər olan keyfiyyətlər bu qüdrətli dövlət xadimində tamamilə cəmlənmişdi. Siyasət sahəsindəki uğurlara görə Heydər Əliyev dünya siyasətinin patriarxı adını qazanmışdır. Bu tamamilə təbii səs-

lənir. Çünki, Heydər Əliyev siyasəti incə, düşünülmüş, uzaqgörən, ölçülüb-biçilmiş, real vəziyyətlə şərtlənən, diplomatik söyləri, nəzəriyyə ilə təcrübəni özündə birləşdirən amillərə əsaslanır [13, s.52, 53]. Buna görə də ölkə başçısının bu ağıllı siyasəti Azərbaycan dövlətinə demokratik dəyərləri hər şeydən uca tutan, dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri qurmağa can atan, qonşuları ilə dinc şəraitdə yaşamağa üstünlük verən sülhsevər ölkə imici qazandırdı. “Dövlətə təcrübəli, səriştəli adamlar başçılıq etməlidirlər. Gəmini müəyyən biliyə, təcrübəyə və vərdislərə malik olan adamlar idarə edə bildiyi kimi dövləti də o qəbildən olan adamlar idarə etməlidirlər” (Sokrat). Ulu öndərin özü isə bununla əlaqədar olaraq göstərirdi ki, “idarəçilik təcrübəsi olmayan adam dövlətə rəhbərlik edə bilməz” [6, s. 15].

Dünyanın çoxsaylı siyasətçilərindən Heydər Əliyevin fərqi ondadır ki, o, bütün istiqamətlərdə düşünmə qabiliyyətinə və peşəkarcasına fikir söyləmək imkanlarına malikdir [15, s.102]. Dünya siyasətçiləri arasında bu cür “dünyəvi düşüncə tərzini” nə malik olan siyasətçilər çox azdır. Elə bu səbəbdəndir ki, Heydər Əliyev fenomeni, hələ 70-ci illərdən dünya ictimai-siyasi fikrinin diqqət mərkəzində olub. Bu gün Heydər Əliyev dünya siyasətçiləri arasında ən çox öyrənilən, sayılan, onunla hesablaşılan və hörmət edilən siyasətçilərdən biridir.

“Heydər Əliyev gənc siyasətçilərin ağsaqqalı, patriarxıdır” (K.İlyuməjinov), onun “... yeritdiyini siyasət düzgün siyasətdir və öz xalqı üçün düzgün yol seçmişdir” (Ə.H.Rəfsəncani). Bütün bunlara görə ən böyük siyasət korifeyləri bu dahi şəxsiyyətə hörmət hissi ilə yanaşmış, ona qibtə hissi ilə baxmışlar.

Heydər Əliyev dünyanın nadir, unikal, seçilən siyasət adamı idi. O, dünya siyasətinə təsir etmək gücündə olan lider idi. Liderlər var ki, siyasi fəaliyyət, dövlət idarəetməsi sahəsində uzun illər çalışıb püxtələşdikdən sonra tanınırlar. Elə adamlar da var ki, bu, onlarda fitrən mövcuddur, genlərində kodlaşdırılıb, bir sözlə ilahi vergidir. Buna Allahdan lider deyirlər. Heydər Əliyev məhz ikincilərdəndir. Digər vacib məqam səlahiyyət məsələsidir. Heydər Əliyev tək Azərbaycan səviyyəsində deyil, keçmiş ittifaq səviyyəsində, hətta Qərbi miqyasında sözünün keçəri, urvatı olan lider idi. O, beynəlxalq səviyyədə düşünməyi və təhlillər aparmağı bacarırdı. Bu iki məqam onu həmkarlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirən professional cizgilərdəndir. Bu dahi insan tarixi yazan və yaradan, onu yönəltməyi və fəvqündə durmağı bacaran, dövlət idarəçiliyi və siyasi təlimlər elminin müntəxəbatını öz fəaliyyəti ilə diqqət edən nadir şəxsiyyətlərdən biri idi. O təkə güclü təsərrüfatçı deyil, həm də sözlərinin çəkisi və sanbalı olan, kütləni arxasınca aparmağı, auditoriyanı inandırmağı bacaran bir siyasi xadim idi. Heydər Əliyev mahir psixoloq, insan qəlbinin dərin bilicisi idi. Buna görə də onun gələcəyi görmək qabiliyyəti başqalarına, həmkarlarına nisbətən daha güclü idi [15, s. 217]. Tarixi bəsirət, irəlini görmək nadir bir hissdır. Siyasi xadimlərin heç də hamısında bu hiss olmur. Təbiət bu keyfiyyəti yalnız seçilmiş adamlara – zamanəsini çox-çox qabaqlayan görkəmli mütəfəkkirlərə verir. Nəhəng siyasətçi Heydər Əliyev kimi. O, analitik düşüncə tərzini, çətin vəziyyətlərdə soyuqqanlılığını saxlamaq məharəti ilə, yüksək intellekti, dünya mədəniyyətinə bələdliyi ilə ətrafdakıları heyretləndirirdi.

Ulu öndəri xarizmatik lider, fenomenal şəxsiyyət adlandırırlar [5, s.13-14]. Müasir siyasi texnologiyalarda lider üçün xarizma məsələsi çox vacib şərt hesab edilir. Heydər Əliyev məhz güclü xarizmatik şəxsiyyət, fenomenal siyasətçi və dövlət xadimi idi. Onun ən böyük gücü dərin, həm də universal biliyində, qətiyyətində, işgüzarlığında, hökmündə, qeyri-adi yaddaşında, tükənməz səbrində, müsahibini təmkinlə dinləmək bacarığında, uzaqgörənliyində, qarşısında qoyduğu məsələni həyata keçirmək qabiliyyətində, müdrikliyində, ən böyük siyasətçi keyfiyyətlərində, mahir diplomat olmasında, həmsöhbətinə təsir etmək gücünə malik olmasında idi. Xeyrixahlıq və alicənablıq, inam və etibar, təmkin və səmimiyyət, zəka, səbat, diqqət və b. cəhətlər Heydər Əliyevin fərdi naturesının özgün çalarları idi.

Heydər Əliyev böyük siyasət üçün yaranan, təkə bir ölkə miqyasında yox, dünya əhəmiyyətli məsələlərin həllində qətiyyətli sözünü deyə bilən nadir siyasətçi idi [13, s. 53]. Onun bu sahədəki fitri istedadı və fəvqəladə qabiliyyəti, hadisələrin və tarixin gedişatını öncə görmək məharəti siyasət aləminə qədəm qoyduğu ilk günlərdən özünü büruzə vermişdir. Təsədüfi deyildir ki, onun atdığı addımlar, irəli sürdüyü problemlər, qəbul etdiyi qərarlar, söylədiyi fikirlər öz aktuallığı, düzgünlüyü və obyektivliyi və hər cəhətdən ölçülüb biçildiyindən ətrafdakıları heyretləndirmiş, siyasət aləminin patriarxı adını qazandırmışdır. Hətta dünyanın ən görkəmli siyasət və dövlət xadimləri Heydər Əliyevlə

məsləhətləşdiklərini, ondan öyrəndiklərini dönə-dönə etiraf etmişlər. Siyasətçilər bu dahi insanı “liderlərin lideri” adlandırırdılar. Onun siyasətinin gücü nədə idi?!

- Siyasi uzaqgörənliyində, fitri istedadında, müdrikliyində, ölçülüb-biçilmiş qərarlarında, qətiyyətliyində, siyasi iradəsində, dərin zəkasında, ensiklopedik biliyə malik olmasında, geniş dünyagörüşündə, milli maraqlara əsaslanmasında, tarixi şəraitdən düzgün baş çıxarmasında, zaman və məkan amilini qiymətləndirməsində, dözümlü və səbrliliyində, nəzəriyyəyə istinad etməsində və praktik həyatdan baş çıxarmasında – bir sözlə fenomenal şəxsi keyfiyyətlərində idi. Bu dahi siyasətçi zərgər dəqiqliyi ilə, ölçülüb-biçilmiş qərarlar qəbul edirdi. Onun fəaliyyəti haqsız yerə “təftiş” ediləndə belə irad tutulması, “nöqsan deyiləsi” olan bir fakt belə tapa bilməmişlər. Yarım əsrlik siyasi fəaliyyətin qızıl qaydası çoxları üçün təəccüblü idi. Təəccüb və möcüzələr, başqalarını şok vəziyyətinə salan faktlar yüzlərlədir. Elə bu keyfiyyətlər onu başqalarından fərqləndirirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə uzaqgörən daxili və xarici siyasəti ilə ölkənin nüfuzunu artırmış, hərtərəfli inkişafına nail olmuş, müstəqilliyini əbədi və dönməz etmişdir [9, s.7-24]. Kiçik bir ölkə Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti sayəsində dünyada tanınan nüfuzlu bir dövlətə çevrilmişdi. 1993-cü ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev siyasət aləmində çox güclü, səriştəli və təcrübəli müdrik dövlət xadimi kimi qısa bir müddət ərzində xarici siyasət sahəsində böyük dönüş yaratdı. Dünyanın aparıcı dövlətləri, inkişaf etmiş ölkələri, beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycana ciddi diqqət yetirməyə başladılar. O, Qərbə integrasiya yolunu tutdu. Ən çətin anlarda belə Heydər Əliyev yenilməz siyasi iradə nümayiş etdirdi, milli dövlətçiliyin, milli mənafelərin ifadəçisi kimi antiazərbaycan, antimilli qüvvələrin qarşısında sərəpə çevrildi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilişi məhz bu böyük insanın qətiyyətli mövqeyinin, uzaqgörənliyinin nəticəsi kimi reallığa çevrildi.

Heydər Əliyev idarəetmənin ustadı, siyasətin kamil bilicisi kimi bütün dünyada məşhur idi. Bu dahi insanın təliminə görə siyasət və uzaqgörənlik qarşılıqlı vəhdətdədir. Böyük öndər deyirdi ki, reallığı düzgün qiymətləndirən, keçmiş təcrübədən yaradıcılıqla istifadə edən, sosial-siyasi və iqtisadi problemlərin bütün spektrini, mürəkkəbliyini nəzərə alan, qəbul olunan qərarların mümkün nəticəsini irəlicədən görməyə imkan verən siyasi xətt hökmən uğur qazanmalıdır. Belə siyasət cəmiyyətin sabitliyinə, irəliyə doğru hərəkətinə və tərəqqisinə xidmət edir.

Heydər Əliyev uzaqgörən və ağıllı siyasətçi kimi nəyi nə zaman deməyi, hansı addımı nə vaxt atmağı bir zərgər dəqiqliyi ilə bacarırdı. Ulu öndər qeyd edirdi ki, *“biz nazik sapın üstü ilə gedirik. Odur ki, biz gərək bu siyasəti o qədər ağılla, o qədər məharətlə aparaq ki, Azərbaycanın milli mənafələri müdafiə olunsun”* [6, s.30].

Onun siyasəti milli maraqlar üzərində qurulmuşdu. Xalqımızın və dövlətimizin elə bir problemi olmamışdır ki, həmin problemləri kimsə Heydər Əliyev yüksəkliyində dərk etmiş olsun. O, hər hansı problemə həsr olunmuş yığıncaqda məsələyə dərinləndirən bələdliyi, verdiyi suallar, qaldırdığı problem məsələlərlə həmin sahənin mütəxəssislərini belə heyrləndirirdi. Çünki o, istər sənaye, istər kənd təsərrüfatı, istərsə də elm, maarif, mədəniyyət ilə bağlı məsələlərin müzakirəsində bütün iştirakçıları həmin sahənin əvəzedilməz bilicisi kimi idarə edirdi. Onun kimi təsərrüfatı təsərrüfatçıdan, tariximizi tarixçidən, incəsənətimizi sənətşünasdan, iqtisadiyyatı iqtisadçıdan yaxşı bilən, onun problemlərini həll etməyə istiqamətləndirən ikinci adam tapmaq mümkün deyildir. Heydər Əliyevin mülahizələri problemlərə dərinləndirən bələdlik, hadisələrin məğzinə, səbəb-nəticə əlaqələrinə nüfuz etmək xüsusiyyəti ilə seçilirdi. Heydər Əliyev universal zəkalı, zəngin təcrübəli bir insan idi. Həm də ən mühümü – təcrübə ilə bilikləri məharətlə əlaqələndirməyi bacarırdı. Ona görə də nədən bəhs etsə, onu həmin sahənin ən yaxşı mütəxəssisi kimi təsəvvür edirdin [12, s. 334-335]. Azərbaycanın daxili siyasətini istiqamətləndirən, xarici siyasətini beynəlxalq hüquq normalarına uyğun, məqsədyönlü və tarazlaşdırılmış şəkildə aparan qətiyyətli dövlət xadimi çox hallarda ən tanınmış siyasətçiləri belə təəccübləndirir və onun ağıllı siyasətini birmənalı olaraq qəbul edirdilər. Elə bu cəhətlərinə görə ki, xalqımız onu əsrin böyük Azərbaycanlısı, xalqın xilaskarı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və Azərbaycanı dünyaya tanıdan insan kimi qəbul edir, hörmət bəsləyir və ürəkdən sevirdi.

Bu da bir həqiqətdir ki, dünyada tanınan, sevilən, şəxsiyyətinə, siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinə çox böyük hörmətlə yanaşılan Heydər Əliyev haqqında söz demək, fikir söyləmək o qədər də asan deyildir. Bu gün dünya ictimaiyyəti Azərbaycanı və onun liderini tanıyır, onu minnətdarlıqla xatırla-

yırsa, ünvanına ən xoş sözlər söyləyirsə, yüksək rəyini, fikrini deyirsə, bu özü xalqımız üçün böyük şərəfdir. Biz qürur duyuruq ki, xalqımızın dünyada bu səviyyədə sevilən, hörmət bəslənilən ümum-milli lideri olmuşdur.

Heydər Əliyev fenomeni, onun şəxsiyyətinin uralığı, fəvqəladə idarəçilik qabiliyyəti, yüksək intellekti nəticəsində dünyanın görkəmli siyasətçiləri və dövlət xadimləri arasında onun adı həmişə birincilər sırasında çəkilib. Azərbaycan coğrafi cəhətdən kiçik ölkə olsa da, Heydər Əliyevin böyük siyasət adamı olaraq beynəlxalq miqyasda özünü təsdiq etməsinə heç vaxt mane olmayıb. Ən məşhur, tanınmış siyasətçilərin reytinginin müəyyənəşdirilməsi üçün aparılan beynəlxalq sorğularda, siyasi institutların, sosioloji mərkəzlərin araşdırmalarında Heydər Əliyevin adının birincilər sırasında yer tutması onun siyasətdə, həyatda, dövlətçilik təcrübəsində qazandığı uğurların təsdiqi idi.

Ulu öndərimizin bu nüfuzu onun xalq və ölkə qarşısındakı əvəzsiz xidmətləri, özünün nəsilərə nümunə ola biləcək həyat fəaliyyəti, iti düşüncəsi, əqidə və məsləki ilə, onun rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın demokratiya və müstəqillik yolunda atdığı uğurlu addımları ilə bağlıdır. Dünya siyasətçiləri, beynəlxalq ictimaiyyət və xalqımız bu dahi insanı Heydər Əliyev olduğuna görə deyil, vətən və dövlət qarşısında gördüyü böyük işlərə, dünyada təhlükəsizliyin qorunmasına, düzgün və pozitiv inkişafa çalışdığına, siyasi və ictimai fəaliyyətinə görə qiymətləndirmişdir. Bu səbəbdəndir ki, dünyanın ən görkəmli siyasi xadimləri, dövlət rəhbərləri, tanınmış elm və mədəniyyət nümayəndələri Heydər Əliyev şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirmiş, ondan çox şey öyrəndiklərini bildirmişlər. Onun haqqında deyilən söz, verilən qiymət bu gün də, sabah da lazımdır, bunlar tariximizin yaddaşına köçürülməlidir.

Heydər Əliyev qlobal düşüncəli, geniş dünyagörüşlü nəhəng bir siyasətçi idi [13, s.104-105]. O, realist bir insan olaraq hadisələrə pragmatik yanaşırdı, tarixi şəraitdən düzgün baş çıxarırdı, ölkənin taleyi üçün uğurlu qərarlar qəbul edirdi. Onun ağıllı və uzaqgörən siyasətində hər şeyin öz yeri və vaxtı var idi. O, beynəlxalq aləmdə tarazlaşdırılmış siyasətin, ölçülüb-biçilmiş fəaliyyətin ustası idi. Bu dahi siyasət adamı bütün fəaliyyəti boyu müdrik insan, qətiyyətli rəhbər, xalq məhəbbətini qazanan uzaqgörən siyasətçi və ağıllı dövlət xadimi olduğunu təsdiq etmişdir. İnanmaq çətindir ki, dünyada xalqa bu qədər yaxın ikinci bir siyasətçi olar. Siyasətçi üçün lazım olan keyfiyyətlərlə yanaşı, onda idarəetmə keyfiyyətləri, dövlətçilik təcrübəsi ən yüksək səviyyədə idi [2, s.25]. Elə bunlar idi onun siyasətinin uralığı, aliliyi, uzaqgörənliyi və heyratamizliyi. Heydər Əliyev siyasəti bütün dünyanı ehtiva edə bilir, düzgün istiqamətə yönəldirdi. Heydər Əliyevin beynəlxalq Atatürk sülh müqavəfətinə layiq görülməsi onun dünyada apardığı sülh siyasətinə verilən qiymət idi. O, dünyanın bütün ölkələri və onların rəhbərləri ilə, hətta məkrli düşmənlərimizlə də “sülh dili” ilə nəinki danışmağı bacarırdı, onlara da bunu aşılamaq bilirdi. Ulu öndərimizin ən ali insani keyfiyyətləri, fenomen xarakteri, insanlarla dil tapmaq bacarığı, hərəni öz dilində danışdırmaq məharəti onu tanıyanların sevimlisinə çevirirdi. Hər dövlət xadiminə xas olmayan üstünlüklər ulu Tanrının Heydər Əliyevə verdiyi ən ali keyfiyyətlər idi. Görəsən bəşəriyyət belə nəcib, yüksək intellekti ilə seçilən dövlət xadimləri, siyasət nəhəngləri ilə çoxmu qarşılaşıb?! Təəssüf ki, buna heç də çox rast qəlinməyib. Heydər Əliyev kimi dövlət və siyasət adamları bəşəriyyətin, insanların xeyrinə, sülhün və əmin-amanlığın təmin edilməsinə yetərinə pay vermişlər.

Azərbaycan xalqının ümum-milli lideri yüksək bəşəri keyfiyyətlərə, təvazökarlığa, hər şeydən öncə isə demokratik dövlət quruculuğu prinsiplərinə daim sadıq qalan böyük şəxsiyyət idi. O, Azərbaycan tarixində bəlkə də yeganə siyasət adamıdır ki, onun fəaliyyəti yalnız konkret sahələri əhatə etmir, həm də ümum-milli və qlobal əhəmiyyətli problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Onun xalq işinə sədaqəti, siyasi müdrikliyi, böyük dövlətçilik təcrübəsi, parlaq hafizəsi, geniş dünyagörüşü, polad iradəsi, mərdanə qətiyyəti, həssas qəlbi, möhkəm səbri, çox hövsələliyi, ədalətli olması, həmişə obyektiv mövqe tutması, yüksək intellekti və ziyalı mövqeyi, dolğun tədbirliliyi və analitik təfəkkürü, sadə davranışı, heyratamiz enerjisi... - bir dövlət başçısı kimi onun ən yüksək keyfiyyətləri idi. Heydər Əliyevin dərin məntiqli nitqi, natiqlik məharəti, söz seçmək bacarığı, auditoriya ilə ünsiyyət qurmaq səriştəsi onu dinləyənləri məftun edirdi. Onun nitqi dərin və konkret idi, müzakirə olunan məsələni yüksək səviyyədə ümumiləşdirmək bacarığına malik idi. Ulu öndərin nitq və çıxışlarında artıq söz və ifadə, qeyri-dəqiq fakt və rəqəm olmur, fikirlərini son dərəcə cilalanmış şəkildə ifadə edirdi. O, məsələnin mahiyyətini açmağa, mövzunun milli mənafe, dövlətçilik mövqeyindən təhlil etməyə xidmət edən məsələni ustalıqla göstərməyi bacarırdı. Görkəmli siyasətçi üçün uzaqgö-

rənlik, düzgün qərar çıxartmaq nə qədər əhəmiyyətlidirsə, rəvan nitqə, yüksək intellektə, təhlil etmək bacarığına yiyələnmək də bir o qədər vacibdir. Bu cəhətdən Heydər Əliyevə uyğun gələn siyasətçi çox azdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyətinin obyektiv təhlili göstərir ki, o, başqalarından fərqli olaraq qeyri-adi zəkaya, böyük enerjiyə, islahatçı təfəkkürə, yüksək analitik təfəkkürə və yenilməz iradəyə malik siyasətçi idi [13, s. 52]. “Siyasət üçün doğulmuşlar siyasətdən əl çəkdikcə, siyasət onlardan əl çəkmir” - deyəmi tamamilə Heydər Əliyevə aid edilə bilər. Ona görə də bir sıra hallarda Heydər Əliyevi “siyasət nəhəngi”, “siyasət qrossmeysteri”, “siyasət patriarxi”... kimi xarakterizə edirlər. Qüdrətli dövlət xadimi siyasət aləminin müəllimi idi. Onun müəllimliyindən çoxlarına pay düşmüşdür.

Xalqımız qarşıya çıxan hər hansı bir çətin problemlərin həllini, xilaskarlıq missiyasını Heydər Əliyevdə görürdü. Bu, on illərlə formalaşmış fikirdir, özü də doğru və düzgün fikirdir. Ölkəmizin fəxri, mili iftixarımız və liderimiz olan Heydər Əliyev bütün problemlərin həll olunmasının öhdəsindən yüksək səviyyədə gəlmişdir. Çünki o, bir neçə on il bundan sonra görəcək işləri bu gün həyata keçirməyi bacaran nadir keyfiyyətlərə malik uzaqgörən siyasətçi və təcrübəli dövlət xadimi idi. Onun siyasəti ölçülüb-biçilmiş, gələcəyə ünvanlanmış siyasət idi [6, s.172].

Ümummilli lider Heydər Əliyevi dünyanın dəyişmiş insanlar cərgəsinə aid etmək olar. Müasirləri onun gördüyü işləri hələ layiqincə dəyərləndirməyiblər: onun Yer üzünə nə üçün gəldiyini və kim tərəfindən göndərildiyini tam dərk edə bilmək üçün hələ olduqca az vaxt keçib. XX əsr və XXI əsrin başlanğıcının görkəmli siyasətçilərindən və dövlət xadimlərindən biri olan Heydər Əliyevin ibrətamiz həyatı və heyrətamiz siyasi fəaliyyəti gələcək yüzilliklərdə hələ neçə-neçə siyasət adamına istiqamət verəcəkdir.

Nəticə. Bu gün ölkəmiz bu siyasətin uğurlarını hiss edir, onunla yaşayır və faydalanır. Bu siyasətin icraçısı ulu öndərimizin layiqli siyasi varisi cənab İlham Əliyevdir. Onun rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev siyasəti yaşayır və uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası Heydər Əliyev siyasəti ilə irəliləyir və yaşayır. Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanın uğurlarının əsasıdır, gələcəyə istiqamətlənmişdir. Onun siyasi kursu dövlət müstəqilliyimizin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi, Azərbaycanın beynəlxalq imicinin yüksəldilməsi, sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olması kimi ağır və tələyüklü məsələlərdə sınaqdan çıxmışdır.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə bütün sahələrdə aparılan uğurlu islahatlar, əldə olunan nəticələr xalqın sabaha olan inamını qat-qat artırmış, Heydər Əliyev yolunun layiqincə davam etdirildiyinə, memarı olduğu müstəqil Azərbaycanın etibarlı əllərdə olduğuna möhkəm əminlik yaratmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsini aydın görən xalqımız bu siyasəti yüksək dəyərləndirir və Prezidentimizin ətrafında daha sıx birləşirlər. Cənab İlham Əliyev ulu öndərin siyasi kursunu layiqincə davam etdirməklə, xalqımızın və dövlətçiliyimizin bu kursun mahiyyətindən doğan milli maraqlarını beynəlxalq miqyasda təmin edir. Heydər Əliyev siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi müstəqilliyimizi möhkəmləndirir, dövlətçiliyimizi qüdrətləndirir və nəticədə beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasının rol və nüfuzunu artırır. Heydər Əliyev dünya siyasətinə təsir etmək gücündə olan qüdrətli dövlət xadimi, siyasət patriarxi idi. Təsədüfi deyildir ki, dünyanın bir sıra siyasətçi və dövlət xadimi onu özlərinin müəllimi hesab edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Andriyanov V., Mirələmov H. Heydər Əliyev. Bakı, 2008, 559 s.
2. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. II hissə. Bakı, “Ozan”, 2007, 784 s.
3. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. III hissə. Bakı, “Ozan”, 2009, 804 s.
4. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. VI hissə, II kitab. Bakı, “Ozan”, 2013, 496 s.
5. Budaqov B. Heydər Əliyev fenomeni. Bakı, 2002, 144 s.
6. Hacıyev İ. Heydər Əliyev siyasəti: tarix və müasirlik. Bakı: “Elm”, 2023, 336 s.
7. Heydər Əliyev. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2023, 304 s.
8. Heydər Əliyev. İki cildə. 1-ci cild. Bakı: “Turxan” NPB, 2013, 500 s.
9. Heydər Əliyev. İki cildə. 2-ci cild. Bakı: “Turxan” NPB, 2013, 704 s.
10. Heydər Əliyev akademik yaddaşda. İstanbul, 2019, 359 s.

11. Həsənov H. Heydər Əliyev. Parlaq, xarizmatik şəxsiyyət haqqında xatirələr. Bakı: “TEAS Press”, 2023, 200 s.
12. Hüseynov R. İkinci olmayacaq. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2023, 1008 s.
13. Qurbanov S. Zamana sığmayan lider. Heydər Əliyevin idarəçilik və varislik fəlsəfəsi. Bakı, 2022, 436 s.
14. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, “Təhsil”, 2002, 328 s.
15. Zenkoviç N. Heydər Əliyev. Tale yolları. Bakı, 2007, 608 s.

ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ

Председатель Нахчыванского отделения НАНА, академик

ГЕЙДАР АЛИЕВ – ПОЛИТИК МИРОВОГО УРОВНЯ

В статье великий лидер Гейдар Алиев охарактеризован как политик мирового уровня, уделено внимание на его высокие знания и умения, теоретическую подготовку и деятельность как политика. Из проведенных анализов становится очевидным, что в мировой политике ему принадлежит особое место, роль и позиция, выдающиеся государственные деятели известные политики высоко оценили это в своих интервью, выступлениях и речи. Не случайно Гейдара Алиева называли “патриархом мировой политики”, политиком и государственным деятелем, способным управлять всем миром. Поэтому, благодаря феномену Гейдара Алиева, его величю личности, исключительным управленческим способностям и высокому интеллекту, его имя всегда упоминалось среди выдающихся политиков и государственных деятелей мира. В статье также подчеркивается, что в рейтинговых опросах, проводимых различными политическими институтами, социологическими центрами, общенациональный лидер был указан в одном ряду с самыми влиятельными политиками мира. Великий лидер не раз доказывал своей политической и государственнической деятельностью, что он дальновидный и мудрый политик.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, дальновидный политик, умный государственный деятель, патриарх мировой политики, человек-компьютер, один из мировых лидеров.

ISMAIL HAJIYEV

Chairman of ANAS Nakhchivan department, academician

HEYDAR ALIYEV-WORLD-WIDE POLITICIAN

The article described the great leader Heydar Aliyev as a world-wide politician, focused on his high knowledge and skills, theoretical training and activity as a politician. It is clear from the conducted analyzes that he has a unique place, role and position in world politics, which prominent statesmen and famous politicians have highly appreciated in their interviews and speeches. It is no coincidence that Heydar Aliyev was praised as the “patriarch of world politics” and called a politician and statesman capable of ruling the whole world. Therefore, as a result of the phenomenon of Heydar Aliyev, his greatness of personality, extraordinary management ability, and high intelligence, his name has always been mentioned among the world's outstanding politicians and statesmen. It was also emphasized in the article that the national leader is on a par with the most influential politicians in the world in rating polls conducted by various political institutions and sociological centers. The great leader has repeatedly confirmed that he was a far-sighted and wise politician with his political and statehood activities.

Keywords: Heydar Aliyev, far-sighted politician, intelligent statesman, patriarch of world politics, computer man, one of the world leaders.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Heydər Əliyev - 101

UOT 94(479.24)

İBRAHİM ZEYNALOV

Bakı Dövlət Universitetinin professoru
ibrahimzeynalov@bsu.edu.az

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ TARİXİMİZ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/12-20>

Elmi məqalədə XX əsrdə xalqımızın yetirdiyi dahi şəxsiyyət, dünya miqyaslı siyasətçi, siyasət və idarəetmə ustası fenomen lider Heydər Əliyevin öz uzaqgörənliyi, fitri istedadı və nurlu əməlləri ilə Azərbaycanın 50 illik bir tarixinə, ölkəmizdə gedən proseslərə göstərdiyi misilsiz təsirdən, həm də ulu öndər Heydər Əliyevin Respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə ölkənin ictimai-iqtisadi və sosial inkişafını təmin etməklə yanaşı, həm də Azərbaycanın zəngin tarixini yaratmasından, tarix elminin inkişafına daim qayğı göstərməsindən bəhs olunur. Məqalədə Heydər Əliyev öz nurlu fəaliyyəti ilə tarix yaratması, onun tarix konsepsiyasının bütövlükdə Azərbaycanın əldə olunan uğurlarına və gələcək inkişafına, müstəqilliyimizin əbədiyyətinə hesablanması şərh olunur. Həmçinin, Heydər Əliyevin tariximizin, xüsusilə XIX və XX əsr tariximizin bir sıra problemlərinə öz obyektiv münasibətini bildirməsi və bu əsrlərin tarixinin təhrif olunmadan, obyektiv, olduğu kimi yenidən yazılmasını tarixçilərimiz qarşısında bir vəzifə kimi qoyması və s. məsələlər öyrənilir və təhlil edilir.

Açar sözlər: milli tariximiz, XIX və XX əsrlər, minillik, qaranlıq səhifə, ağ ləkələr, təhrif, obyektiv, dirçəliş, milli özünəqayıdış, milli-maddi irsimiz, 50 ilə yaxın dövr, soykök, ideologiya, münasibət, milli dil, milli tarix, faciə, şəxsiyyət, integrasiya.

Giriş. Minilliklərdən keçib gələn Azərbaycan tarixi zəngin qaynaqlar üzərində formalaşmış və XX ərin ikinci yarısından ulu öndər, dünya miqyaslı siyasətçi, görkəmli dövlət xadimi, dahi şəxsiyyət, xalqımızın fenomen lideri Heydər Əliyevin müdrik, uzaqgörən siyasəti və nurlu əməlləri sayəsində daha şərəfli, daha yüksək zirvəyə qaldırılmışdır.

Tarixdə şəxsiyyətlər çoxdur. Onların bir çoxunu tarix özü yetişdirsə də, öz nurlu, məqsədyönlü, fədakar fəaliyyətləri ilə tarixin özünü yaradanlar da az olmamışdır. Hər tarixi dövr öz şəxsiyyətini yetişdirir.

XX əsrin ortaları və XXI əsrin başlanğıcında Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinə görkəmli siyasi və dövlət xadimi, dünya miqyaslı siyasətçi kimi daxil olmuşdur. Bu dahi şəxsiyyət, xalqının, milli dövlətimizin xilaskarı dünyanın Atatürk, Vaşinqton, Nehru, Şarl de Qoll kimi tarixi simaları sırasında öz layiqli yerini tutdu [7, s.5].

Ulu öndər Heydər Əliyev Ulu Tanrının ona bəxş etdiyi ömrün yarım əsirdən çox bir zamanını xalqına, dövlətinə, xalqımızın taleyüklü problemlərinin həllinə, o cümlədən, mədəniyyətinin, elminin, tarixinin, dilinin inkişafına həsr etmişdir.

Müstəqillik illərində, Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində sözünün, səsinin eşidilməsi, ona diqqətin artması heç də yalnız ölkəmizin tutduğu əlverişli strateji mövqe ilə, təbii sərvətləri, malik olduğu neft ehtiyatları ilə bağlı olmayıb, həm də və bəlkə daha çox dərəcədə onun Prezidentinin (ümummilli liderinin) bir şəxsiyyət kimi, dövlət xadimi və siyasi lider kimi böyük nüfuzu, unikal fərdi keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Belə keyfiyyətlərdən biri də ümummilli lider Heydər Əliyevin hansı mövzuda danışsın danışsın hadisələrin arxasında mahiyyəti görə bilmək qabiliyyətidir. O danışdıqca fitri natiqlik məharəti ilə hadisələrin təfəsilatından fəlsəfi qatlara keçir, problemə ümumiləşmiş nəzər salır və bu ümumi fonda hadisənin məgzi çox aydın görünür [9, s.4].

Ümummilli lider Azərbaycana rəhbərliyinin həm birinci, həm də ikinci dövründə iqtisadiyyatın, o cümlədən, mədəniyyətin, elmin, təhsilin müxtəlif sahələrində öz vətəninin, xalqının inkişafı üçün zəruri olan ən vacib məsələlər barədə əvvəlcə əlverişli, əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilməsinə

nail olur, sonra da bütün xalqımızı həmin taleyüklü qərarların icrasına səfərbər edir, doğma Azərbaycanın tərəqqisi uğrunda yorulmadan, gecəli-gündüzlü mübarizə aparır və fədakarcasına çalışır.

Ulu öndər Heydər Əliyev, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə hər cür maneələri, çətinlikləri dəf edərək xalqımızın, dövlətimizin, bütövlükdə Azərbaycanımızın hərtərəfli inkişafını təmin edən xüsusi qərarlar qəbul etməsinə nail olurdu. Xalqın qurub-yaratmaq gücü tamamilə və bütünlükdə ölkəmizin ümumi yüksəlişi üçün səfərbər olunurdu. Ulu öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər ölkəmizin tarixinə ən parlaq quruculuq dövrü kimi, tənəzzüldən tərəqqiyə dönüşün başlaması, dirçəliş, inkişaf, cəmiyyətin keyfiyyətə irəliyə, milli özünüdərkə, milli özünəqayıdışa dönüş mərhələsi kimi [1], müstəqil Azərbaycan dövlətinin formalaşması, dinamik inkişafı və dünya integrasiya sistemə qoşulması, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılması, möhkəmləndirilməsi, iqtisadiyyatının dinamik inkişafı və beynəlxalq siyasət konsepsiyasının əsaslarının yaradılması illəri kimi daxil olub.

O, deyirdi: “Öz dilini inkişaf etdirən alim, müəllim, öz tarixini yazan, inkişaf etdirən, tarixini əks etdirən, öz məənəviyyatını araşdıran, təhlil edən və ümumiləşdirən, xalqını yüksək səviyyəyə çatdıran alim onlar hamısı birlikdə öz xalqının, millətinin milli şüurunun, milli ruhunun, vətənpərvərlik ruhunun inkişaf etməsinə, irəli getməsinə xidmət göstərir” [10, s.55]. 1920-ci ildə Azərbaycan tarixinin qısa bir dövrünü əhatə edən müstəqil dövlətin strukturlarının fəaliyyətinə son qoyuldu. Buna baxmayaraq, Cümhuriyyətin mövcudluğu Azərbaycan xalqının tarixində silinməz izlər buraxdı və onun şüuruna müstəqil yaşamaq düşüncələri hakim oldu. Heç şübhəsiz, əgər Cümhuriyyət qurulmasaydı və beynəlxalq aləmdə tanınmasaydı, Azərbaycan SSR də yaradılmaz və sovet dövründə respublikanın formal müstəqilliyi də mövcud olmazdı.

Bütövlükdə ümummilli liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə xalqımızın, dövlətimizin əldə etdiyi ən mühüm tarixi nailiyyətlər, o cümlədən, xalqın uzaq gələcəyini nəzərdə tutan, müstəqilliyimizin əbədiliyinin təmin olunmasına yönələn güclü kadr potensialının, nadir ixtisaslar üzrə mütəxəssislər ordusunun yaradılması Azərbaycan elminin müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilmiş qərarların qəbul edilməsi və bu qərarların yerinə yetirilməsinin əsaslarının yaradılması da dahi şəxsiyyət, görkəmli dövlət xadimi, xarici siyasət lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

“Xalq həmişə öz ziyalıları, öz mədəniyyəti, öz elmi ilə tanınır” [11] deyən Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə təhsil, elm, səhiyyə, mədəniyyət və milli-məənəvi dəyərlərimizin qorunması və inkişafı sahəsində, o cümlədən dilimizə, tariximizə yeni yanaşma ilə bağlı daha ciddi və əhəmiyyətli addımlar atıldı.

Bu baxımdan da görkəmli dövlət xadimi, uzaqgörən ustad siyasətçi, ümummilli lider Heydər Əliyev xalqımızın tarixi taleyinə, onun siyasi və sosial həyatına milli-maddi irsinin qorunub saxlanılmasına misilsiz xidmətlər göstərən, qayğı göstərən fenomen bir şəxsiyyət kimi daxil olmuşdur. Heydər Əliyev şəxsiyyətinin, müdrikliyinin böyüklüyü ondadır ki, onun düşüncələri də əməli fəaliyyəti də təkcə bu günlə məhdudlaşmır, uzaq gələcəyə ünvanlanmış olur [12, s.179].

Ümummilli lider Heydər Əliyev bütün əzəli, çoxcəhətli keyfiyyətləri ilə müasirləri olan dövlət xadimlərindən fərqlənir. Ulu öndər bütün keyfiyyətləri ilə xalqa məxsus olmaqla, ölkəmizin canlı tarixi, əsl, yüksək səviyyəli vətənpərvər azərbaycanlı, zəngin idarəçilik, ictimai-siyasi fəaliyyət təcrübəsinə malik beynəlxalq miqyasda böyük nüfuza malik, fitri istedadı, iti duyumu, zəkası və fədakar əməyi ilə fərqlənən Azərbaycan xalqının böyük oğludur.

Böyük alman filosofu Fridrix Nitsşe qeyd edirdi ki, “Tarix tarixi şəxsiyyətləri yox, şəxsiyyətlər tarixi yaradır.” Böyük alman filosofunun fikrində bir həqiqət var. Belə ki, ulu öndər də tarixi yaradan şəxsiyyətlərdən idi [yenə orada].

Ölkəmizin əlli ilə yaxın bir zamanı ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur və Azərbaycan tarixinin qaranlıq, ləkəli, təhrif olunmuş və saxtalaşdırılmış səhifələri onun müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə yenidən obyektiv araşdırılmağa, öyrənilməyə və yazılmağa başlanmışdır.

Ulu öndərin tarixçilər qarşısında qoyduğu mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycan tarixinin ümumdünya tarixi kontekstində tətbiq edilməsi və burada sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəniyyət tarixinin öz əksini tapması məsələsidir. Ümummilli lider Heydər Əliyev tarixçilərə müraciət edərək deyirdi: “Bizim tariximiz- həm qədim tariximiz, həm orta əsrlər tariximiz, həm də son dövrlərin,

yəni XVIII, XIX və XX əsrlərin tarixi istənilən səviyyədə yazılmayıb... Tarixin hər bir dövrünü olduğu kimi yazmaq lazımdır. Bu, tarixçilərimizin əsas vəzifəsidir. Xalqımız qədim xalqdır, böyük tarixə, böyük mədəniyyətə malik olan xalqdır. Bu mədəniyyətimizi, onun qədimliyini, dünya miqyasında böyük şöhrətə malik olduğunu xalqımıza nə qədər dərinləndirib çatdırıb bilsək, bir o qədər də xalqımızda vətənpərvərlik hissini, Azərbaycançılıq hissini yüksəldərik” [14, s.369].

Ümummilli liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi hər iki dövrdə milli-mənəvi dəyərlərimizə, maddi-mənəvi irsimizə, dərinləndirən bələd olduğu üçün, milli dilimizə, tariximizə həmişə yüksək qayğı göstərdiyi, müdafiə etdiyi və sevdidiyi üçün milli inkişaf konsepsiyasını, o cümlədən, milli tarix konsepsiyasını hazırlamış və bu konsepsiyanın dönmədən həyata keçirilməsinə çalışmış, diqqət yetirmişdir.

Ümummilli liderin Azərbaycana rəhbərliyi dövrü Azərbaycan tarixinin qızıl səhifələrini təşkil edir. Onun rəhbərliyi dövrlərində Azərbaycanın sosial və iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafı nəticəsində ixtisar hissi doğuran bir tarix yaradılmışdır.

Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi elmi dedikdə, onun rəhbərlikləri dövründə yaradılmış respublikamızın zəngin tarixi xatırlanır. Onun Azərbaycana rəhbərliyi dövrü böyük bir tarixdir [5, s.4-5].

Azərbaycan xalqının dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərən ulu öndər Azərbaycan tarix elmi ilə də daima dərinləndirən maraqlanmış, onun öyrənilməsi, obyektiv tədqiqi və yazılması məsələlərini ön plana çəkmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, “xalq gərək öz kökünü xatırlasın, tarixini öyrənsin, milli mədəniyyətindən, elmindən heç vaxt ayrılmasın... Tarix həmişə hər şeyi öz yerinə qoyur ... Tariximizin hər səhifəsi bizim üçün əzizdir” [8, s.199]. Ulu öndər qeyd edirdi ki, gərək biz tariximizi olduğu kimi qəbul edək, dərk edək və olduğu kimi qiymətləndirək, onun hər səhifəsinə hörmətlə ehtiramla yanaşaq. Sovetlər dövrünün sərt ideologiyası şəraitində tarixçilərimiz XIX və XX əsrlərdə ölkəmizin, xalqımızın ictimai-siyasi həyatında baş vermiş hadisələr, o cümlədən 1918-1920-ci illərin siyasi hadisələri – AXC-nin yaranması, fəaliyyəti və süqutu da təhrif edilmiş, onun obyektiv təhlili verilməmişdir.

Azərbaycan tarix elminin XX əsrdəki vəziyyətini təhlil edən Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1997-ci ilin yanvarında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşündə xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, “Alimlərimizin, tarixçilərimizin günahından yox, o vaxtkı ümumi ideologiyanın təsiri, yaxud bu ideologiyanın tələbi ilə yazılan tarix də, şübhəsiz ki, indi bizi qane edə bilməz. Siz də, bizim o yaşlı tarixçilərimiz də, 1970-ci illərdən fəallıq göstərən tarixçilərimiz də onlardan istifadə edirdilər. Ona görə də biz onların hamısını o ideologiyanın konsepsiyasında bizə verilən kimi əks etdirirdik. Sonra nə oldu? 1990-cı ildən başladılar ki, hamısı pisdir. Yəni o kommunist ideologiyasının vaxtında buraxılan səhvlər indi də təkrar edilir. Həmin səhvlər o vaxtlar bir istiqamətdə, indi başqa istiqamətdə buraxılır. Belə subyektivliyə və tariximizin bundan sonra da təhrif edilməsinə yol verməmək üçün bir neçə dəfə təklif vermişdim ki, XX əsrin tarixi necə var, elə də yazılsın. Amma bu son günlər... fikirləşdim ki, təkcə XX əsrin tarixi yazılsa, bəlkə də bu, az olar... Götürək XIX əsrlə XX əsri yazaq. Bunlar bizim üçün həm yaxındır, həm məlumat, arxiv materialı çoxdur, həm də onlar çox işlənidir. Amma harada hansı səhv olubsa, gətirib düzəldək və yeni səhvlərə də yol verməyək. Belə hesab edirəm ki, indi akademiyanın, tarixçilərin qarşısında duran vəzifələrdən biri də Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır” [14, s.367-369].

Ulu öndərin çox qiymətli fikirlərindən və təhlillərindən tam aydın olur ki, əsrlər boyu xalqımız böyük tarixi yol keçibdir və tariximizin parlaq səhifələri ilə yanaşı qaranlıq səhifələri də var, fəxr ediləsi səhifələri də, faciəli, təhrif olunmuş, saxtalaşdırılmış, obyektivliyi əks edirməyən səhifələri də var. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bizim tariximiz qədimdir, onun beş min ildən artıq yaşı var. Bu illərdə xalqımız, həm də əzab-əziyyətli, sərt, böyük sınaqlardan, çətinliklərdən keçmiş, ancaq öz mənliliyini, milli-mənəvi dəyərlərini, öz dilini qoruyub saxlamış, onları daha da zənginləşdirmişdir.

Azərbaycan tarix elminin XIX və XX əsrlərdəki vəziyyətini təhlil edən ulu öndər Heydər Əliyev bu dövrləri əhatə edən tariximizin obyektiv yazılması zəruriliyindən bəhs edərkən demişdir: “XX əsr çox mürəkkəb bir əsrdir. Bu əsrdə dünyada və respublikamızın həyatında baş verən ictimai-

siyasi hadisələr məlumdur. Ancaq bu əsrdə yazılmış əsərlərdə ideologiya və onun konsepsiyasına görə bizim tariximiz təhrif olunmuşdur [yenə orada, s.368].

Ulu öndər üçün tarix təkcə sosial-siyasi tarixdən ibarət deyildi. O milli dil, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət və s. sahələrin tarixi problemləri ilə də maraqlanırdı, tarixçiləri, dilçiləri, ədəbiyyatçıları və digər mütəxəssisləri səfərbər edirdi. Ümummilli lider tarix elminin inkişafına, tarixçi kadrlara böyük qayğı göstərirdi. Unutmayaq ki, ümummilli lider 1957-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini əla qiymətlərlə bitirmişdir. Bu baxımdan da Heydər Əliyev tarix elminə daha çox qayğı və diqqət göstərirdi. O, ixtisasca, həm də bir tarixçi, ensklopetik və geniş biliyə, düşüncəyə malik bir şəxs kimi, uzun illər elm sahəsinə rəhbərlik etmiş dövlət və siyasi xadim kimi Azərbaycan tarixinin obyektiv, təhrifə yol vermədən tədqiq edilməsi zəruri olan problemləri tarixçilər qarşısına qoymuşdur. Ulu öndər dəfələrlə göstərirdi ki, biz tariximizin bütün tərəflərini aşkarlamalıyıq, göstərməliyik, faciəni də, nailiyyəti də, qara və ağ ləkələri də qeyd etməliyik. Ümummilli lider qeyd edirdi ki, “Yaxşı da olsa, pis də olsa yaşadığın illəri kiminsə, nəyinsə xatirinə silib atmaq olmaz. Çünki o tarixdir. Tarixi silmək isə heç kimə müyəssər olmayan bir şeydir” [8, s.199].

Ulu öndər dahiyanə, fitri istedadına uyğun olaraq qeyd edirdi ki, insan həmişə öz tarixi, keçmişi ilə, öz tarixi kökləri ilə, müasir nailiyyətləri ilə, qurub-yaratdığı xarüqələri ilə, bəşəriyyətə verdiyi töhfələrlə, yetişdirdiyi qəhrəmanlarla, şəxsiyyətlər ilə fəxr edir. O, qeyd edirdi ki, “Azərbaycan nadir ölkədir, nadir bir ərazidir, bəşər tarixində Azərbaycan bir ərazi kimi, bir ölkə kimi və Azərbaycan xalqı bir xalq kimi böyük tarixi proseslərin iştirakçısı olubdur” [8, s.200].

Dahi şəxsiyyət, həm də xatırladırdı ki, keçmişi unutmaq olmaz, keçdiyimiz, yaşadığımız tarixin hər bir səhifəsinə diqqətlə, hörmətlə yanaşmalıyıq. Çünki keçmiş nəsillər, onların yaratdığı nailiyyətlər, tarix bizi bu müasir dövrümüze gətirib çıxarıbdır. O qeyd edirdi ki, “əgər belə olmasaydı, indi nə Azərbaycan var idi, nə də Azərbaycanın milləti var idi” [yenə orada].

Azərbaycan müstəqillik qazandığı, sovet, kommunist, yabançı ideoloji sədlər dağıldıqdan sonra, ulu öndərin yenidən Azərbaycan rəhbərliyə gəlməsi ilə tariximizin hərtərəfli araşdırılması, təhlili və tədqiqi üçün münbit şərait yarandı, arxivlərdə ən vacib sənədlərdən istifadəyə qoyulmuş qadağalar, məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. Nəticədə tariximizin obyektiv öyrənilməsinə, tədqiqinə şərait yaradıldı. Ulu öndərin təşəbbüsü, qayğısı ilə tariximizin araşdırılmasına maraq artdı. Bu, bir tərəfdən, təhrif olunmuş, öyrənilməsi yasaq edilmiş, saxtalaşdırılmış, unutturulmuş tariximizin bir çox tələyüklü problemləri haqqında daha ətraflı, obyektiv və tarixi faktlara, həqiqətlərə əsaslanmaqla araşdırmalara başlamaq üçün şəraitin yaradılmasıdır, digər tərəfdən, müstəqillik əldə edən xalqımızın qarşısında duran problem və çətinliklərdən çıxış yolunu arayıb tapmaq üçün zəngin dövlətçilik təcrübəmizi öyrənmək və istifadə etmək zərurətindən irəli gəlir.

Ən azı XIX-XX əsrlərin tarixi hadisələrinə, o cümlədən baş vermiş faciələrə, torpaqlarımızın parçalanmasına, dövlətçiliyimizin məhv edilməsinə, ölkəmizdə qurulan müstəmləkəçilik rejiminə, soyqırımlarına, terrorlara, separatizmə, ərazimizin işğalına, sərvətlərimizin talan olunmasına və azərbaycanlıların öz ata-baba, doğma torpaqlarından didərgin salınması tarixinə ekskurs edərkən məlum olur ki, əsl həqiqətlər gizlədilmiş, hadisələr təhrif olunmuş, tarixi həqiqətlərin yazılmasına, üzə çıxarılmasına imkan verilməmişdir.

Xalqımızın keçdiyi yol çox çətin, keşməkişli, faciələrlə dolu olan bir yol olmuşdur. Keçdiyimiz bu yolda əldə etdiyimiz nailiyyətlər də, uğurlar da, həmçinin faciəli tariximiz olan Kürəkçay, Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrindən başlayaraq XX əsrin müxtəlif zaman kəsiyində törədilən dəhşətlər – 1905-1906-cı illər qırğınları, 1918-1920-ci illər Bakı quberniyasında, Yelizavetpol quberniyasında, İrəvan quberniyasında, Şamaxı və Quba qəzalarında, Naxçıvan ərazisində, Cəbrayıl qəzasında, Zəngəzurda və digər Azərbaycan ərazilərində törədilmiş türk-müsəlman soyqırımı, 30-cu illərin represiyaları, 1948-1953-cü illərdə Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası, 1990-cı il 20 yanvar faciəsi, Xocalı, Daşaltı, Şuşa, Bağanis-Ayırım, Kəlbəcər və s. soyqırım və faciələri – bütün bunlar obyektiv elmi araşdırmalar obyektinə çevrilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu Ulu öndər Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “Ancaq bir şey həqiqətdir ki, 1990-cı ilin 20 yanvarı Azərbaycan xalqının həyatında dönüş mərhələsi, dönüş nöqtəsi olmuşdur. Biz 20 yanvar hadisəsinə indiyə qədər bir faciə kimi qiymət veririk. Həmin gün tariximizə qara gün kimi daxil olmuşdur. Şübhəsiz ki, bunda həqiqət var. Ancaq faciə hansı-

sa səbəbdən baş vermir, ola bilər təbii fəlakət olsun. Amma cəmiyyətdə baş verən hadisənin şübhəsiz ki, səbəbi olur. Ona görə də bu hadisələrə geniş mənada yanaşmaq lazımdır. Getdikcə bu hadisələrin daha geniş mənasını dərk edirik” [8, s.202].

1990-cı il 20 yanvarında Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda şəhidlik zirvəsinə ucalmış Vətən övladları özlərinin fədakarlığı, şəhidliyi ilə xalqımızın qəhrəmanlıq səlnaməsinə parlaq səhifə yazdılar.

Hələ XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda başlanan milli dirçəliş, cəmiyyətin keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olması ilə yanaşı, həm də milli tariximizə maraq oyatmış, bu sahə də dirçəliş və intibah dövrü başlamışdır [2].

Ulu öndər 1997-ci ilin yanvarında AMEA-nın ziyalıları qarşısında çıxış edərkən bildirdi ki, “ ... 70-80-ci illərdə dəfələrlə müraciət etmişdim ki, bizim qədim, orta əsrlər, son dövrlər tariximiz istənilən səviyyədə yazılmayıb... Bizim xalqımızın böyük dövlətçilik tarixi olubdur. Ən qədim dövrlərdən olmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycan dövlətçiliyi tariximizə gözəl nümunələr vermişdir. Şirvanşahlar dövləti, Atabəylər dövləti, Ağqoyunlular dövləti, Səfəvilər dövləti – bunlar Azərbaycan xalqının dövlətçiliyinin tarixidir. Ondan sonra Azərbaycanda olan xanlıqlar da dövlətçilik xarakteri daşımışdır və nəhayət, XX əsrin əvvəllərində, 1918-ci ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranmışdır. Ondan sonrakı dövr – 1920-ci ildən 1991-ci ilə qədər olan dövr Azərbaycanın həyatında xüsusi bir dövr olmuşdur. Azərbaycan müstəqil dövlət olmamışdır, ancaq Azərbaycan xalqı böyük bir inkişaf keçmişdir [8, s.204].

Ulu öndər XX əsrin 40-60-cı illərində təhlükəsizlik orqanlarında fəaliyyət göstərməklə yanaşı, o eyni zamanda Azərbaycan tarixində, xalqımızın həyatında baş verən proseslərlə dərinlən məşğul olurdu.

O, həmçinin baş verən hadisələrin səbəblərini aşkara çıxarmaq üzərində düşünür, öz mövqeyindən istifadə edərək gizli saxlanılan arxiv materiallarını nəzərdən keçirirdi.

1920-1923-cü və xüsusilə 1937-1938-ci illərdə Azərbaycanda həyata keçirilmiş siyasi repressiyalar haqqında arxiv materiallarını diqqətlə nəzərdən keçirərək həmin illərdə Azərbaycan xalqına, onun ziyalılarına ağır zərbələr vurulduğunu aydınlaşdırmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev 1997-ci il iyulun 4-də Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik əməkdaşlarının peşə bayramı günə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqdakı nitqində qeyd edir: “ Mən 37-38-ci illərin və ondan sonrakı dövrlərin materialları ilə tanış olarkən daim öz-özümə sual vermişəm: bu antisovet qruplar, Sovet hakimiyyətini devirmək istəyən qruplar kimlədir. Yenə həmin materiallara baxanda gördüm: kim idi o vaxtkı NKVD-nin başında duran? Qriqoryan, Markaryan, Toporidze və başqaları. 1953-cü ilə kimi bu orqanlarda qalmış, Azərbaycana xəyanət etmiş adamlardan idi, onların əksəriyyəti azərbaycanlı deyildi” [4].

Ulu öndər 1953-cü ildə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində əks-kəşfiyyat şöbəsinə əvvəlcə bölmə rəisi, sonra (həmin ildə) həmin şöbəyə rəis təyin olunur, bu da nadir hadisə idi ki, azərbaycanlı şöbə rəisi vəzifəsinə irəli çəkilməmişdi. Onu da qeyd etmək ki, həmin dövrdə sərt, mürəkkəb strukturlardan biri olan Dövlət Təhlükəsizliyi orqanlarında işləmək çox da asan deyildi. Sərt və amansız müharibə şəraiti (1939-1945-ci illər), müharibədən sonra tuğyan edən Stalin repressiyasının yeni dalğası gənc çəkistin həyatının ən çətin səhifələri idi. Azərbaycan Təhlükəsizlik orqanlarında isti yuva salmış qeyri millətlərin nümayəndələri, xüsusilə, mərkli ermənilərlə belə şəraitdə işləməyin necə çətin olduğu təsəvvür edilməzdir [13, s.5].

Lakin qətiyyətli, əzmlı, dözümlü, fitri istedadlı və ən başlıcası cəsarətli və prinsipal olması nəticəsində o, bu maneləri uğurla dəf edir, imkanı daxilində xalqının azadlıq sevr və dəyərli övladlarını qorumağa çalışırdı.

1960-cı ildə Təhlükəsizlik orqanlarında ixtisaslar aparılırdı və Heydər Əliyev yeni yaradılan şöbəyə rəis təyin edilir. Ulu öndər 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında DTK-nın sədr müavini, 1967-ci ildə isə DTK-nın sədri vəzifəsinə irəli çəkilməmişdi. Onun sədrliyi illərində bu orqanlarda təmizlənmə aparılmaqla yanaşı, həm də azərbaycanlı kadrlar irəli çəkildi və azərbaycanlılar rəhbər vəzifələrdə üstünlük təşkil etməyə başladılar [5, s.13].

Ulu öndər qeyd edirdi ki, tariximizdə görkəmli şəxsiyyətlərin, siyasi və dövlət xadimlərinin, mədəniyyət və incəsənət, elm xadimlərinin tarixi roluna, fəaliyyətinə, xidmətlərinə obyektiv qiymət

verilməlidir. Dahi şəxsiyyət, uzaqgörən dövlət xadimi Heydər Əliyev tədqiqatçılardan bunu tələb edirdi. O, tarixi şəxsiyyətlərdən, onların tarixdəki fəaliyyətlərdən bəhs edərkən qeyd edirdi ki, “ ... Məmməd Əmin Rəsulzadə və onunla bərabər Azərbaycan Respublikasının böyük şəxsiyyətləri XX əsrin əvvəllərində və xüsusilə 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası qurarkən böyük şücaət göstərmişlər... Belə çıxır ki, bir vaxtlar deyirdilər, tariximizdə Lenindən, Stalindən savayı heç kəs yoxdur. Bəs Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Behbud bəy Şahmurov və başqaları?... [12, s.186-187].

Ulu öndərin tariximizə, tarixçilərimizə bu tələblərlə yanaşmasından aydın olur ki, tarixi inkişafın bütün dövrlərində fəaliyyət göstərən şəxsiyyətlərə, görkəmli dövlət xadimlərinə yanaşma, münasibət obyektiv olmalıdır, onların tarixdəki roluna, fəaliyyətinə obyektiv qiymət verilməlidir, subyektivizmə yol vermək olmaz. Daha sonra bu qiymətləndirmə və yanaşma zamanı tarixi şərait, dövr faktları da nəzərə alınmalıdır.

Adları, fəaliyyətləri uzun müddət diqqətdən kənarda qalmış – Nəriman Nərimanovun, Fətəli xan Xoyskinin, Nəsim bəy Yusifbəyovun və başqalarının fəaliyyətinə qiymət verilməsi bir əsrə yaxın “zindanda məhbus olan” [yenə orada, s.187] Cənub mövzusu, Təbriz mövzusu azadlığa çıxması, AMEA-da cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şərqşünaslıq institunda Cənubi Azərbaycan şöbələrinin yaradılması Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında Cənubi Azərbaycan üzrə katibliyin yaradılması Cənubi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə diqqətin artırılması tələbi və s. Ulu öndər Heydər Əliyevin adı və qayğısı ilə bağlıdır.

XX əsrin 30-cu il represiyalarına, Azərbaycanın ikinci dünya müharibəsində iştirakına, bu illərdə Bakı neftinin qələbədəki roluna, 1990-cı il 20 yanvar Bakıda törədilən qırğına, 1988-1993-cü illərdə cərəyan edən proseslərə ulu öndərin Azərbaycana ikinci dəfə rəhbərliyi dövründə obyektiv, siyasi qiymət verilmişdir.

Məhz, hələ ulu öndərin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə 1969-1982-ci illərdə görkəmli sənət, incəsənət, təsərrüfat adamlarının, öncüllərinin əməyinə yüksək qiymət verilmiş, 1941-1945-ci il müharibəsinin veteranlarına diqqət və qayğı artırılmış, onların xatirəsi əbədləşdirilmişdir. Ulu öndərin böyük səyi ilə Taqanroq şəhərinin yaxınlığında 416-cı Azərbaycan diviziyasının əzəmətli memorialının yaradılması ilə onun qəhrəmanlığı əbədləşdirilmişdir. Həmçinin, ümummilli liderin səyi ilə Kerçdə, Krimdə həlak olmuş minlərlə azərbaycanlının şərəfinə Simferopolun Sapunqora yaxınlığında 77-ci Simferopol atıcı diviziyasına xatirə kompleksi ucaldılmışdır. Bütün bunlar ulu öndərin Azərbaycan tarixinə yazdığı misilsiz əhəmiyyətə malik səhifələrdir.

Ulu öndər XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda bir qrup ziyalılar, şəxslər ikinci dünya müharibəsində Azərbaycanın roluna, azərbaycanlıların iştirakına, 340 mindən çox adamın həlak olmasına, doğma vətəninə qayıtmamasına obyektiv qiymət vermədilər, hadisələrin izahını başqa səmtə yönəldilər. Ulu öndər o adamlara qarşı sərt mövqe tutaraq bildirdi ki, Azərbaycanın və azərbaycanlıların bu qədər tarixini silmək, pozmaq mümkün deyil, onlar Azərbaycan övladlarıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev “Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti”ndə bu məsələ ilə bağlı demişdir: “Biz fəxr edirik ki, dünyanın bu tələpəli probleminin həll olunmasında, faşizm üzərində qələbədə Azərbaycan xalqının da mühüm payı olmuşdur” [6, s.29].

Ulu öndərin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Azərbaycanın yüksək sürətlə inkişaf edən sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf tarixi, Azərbaycan dilinin ilk dəfə dövlət dili statusu alması tarixinin yazılması da onun adı ilə bağlıdır.

Müasir tariximizin bir sıra xüsusi əhəmiyyət kəsb edən problemləri olan yeni mülkiyyət formalarının yaranması, aqrar islahatlar, bazar iqtisadiyyatına keçid problemlərinin həlli, müstəqilliyimizin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsinin əsaslarının yaradılması, müasir tariximizin 50 ildən artıq bir mərhələsi, o cümlədən, müstəqil Azərbaycan dövlətinin formalaşması, iqtisadiyyatın dinamik inkişafının və beynəlxalq siyasi konsepsiyasının yaradılması, Azərbaycanın dünya inteqrasiya sistemində qovuşması və s. Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Həmçinin ulu öndərin Azərbaycanın müstəqilliyinin gələcəyinə, onun əbədiyyətinin təmin olunmasına hesablanmış misilsiz tarixi dəyəri olan bir sıra mühüm əhəmiyyət daşıyan fərman və sərəncamlar imzalamışdır.

Azərbaycanın müasir tarixinin ən ağır problemləri olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətin dəyişməsi, düzgün qiymət verilməsi, bir milyondan çox qaçqın problemlərinin həllində düzgün mövqe tutulması və s. da ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Belə ki, “Kitabi Dədə-Qorqud dastanının 1300 illiyi haqqında” (2000-ci il 9 aprel), “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” (1998-ci il 26 mart), “Konstitusiya məhkəməsinin yaradılması” (1998-ci il 14 iyul), “Azərbaycanda senzuranın ləğvi” (1998-ci il 6 avqust), “Azərbaycanda ölüm cəzasının ləğv edilməsi” (1998-ci il fevral), “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistandakı tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası haqqında” (1997-ci il 18 dekabr), “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” (1988-ci il), “Dünya azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsi haqqında” (2001-ci il) və s. fərman və sərəncamları qeyd edə bilərik ki, bütün bunlar müstəqillik dövründə Heydər Əliyevin Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə yazdığı səhifələrdir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev yeni minilliklərin qovuşuğunda xalqımıza “Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik” adlı müraciət etdi və bununlada bu dahi şəxsiyyət həm də qüdrətli tarixçi olduğunu göstərdi. O həm də tariximizin, dilimizin və maddi mənəvi irsimizin hamisi, qayğıkeşi, öz nurlu, fədakar əməlləri ilə xalqımızı, onun mədəniyyətini dünyada tanıdan görkəmli şəxsiyyət, dövlət xadimi və böyük azərbaycanlı idi.

Ulu öndər harda, hansı vəzifədə işləməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycan xalqının onun milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması keşiyində durmuş, ölkə ziyalılarının, alimlərinin əməyini yüksək qiymətləndirirdi.

1969-cu il 14 iyulda Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi rəhbərliyə gəlməsi ilə Azərbaycanda millidirçəliş, özünəqayıdış mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu. Ölkəmizin ictimai-siyasi, o cümlədən iqtisadi həyatında intibah dövrü başladı [3].

Sovet rejimindən müstəqilliyə keçid dövrü və müstəqilliyin ilk onilliyi mərhələsinin ən ciddi problemləri ölkədə siyasi sabitliyin yaradılması, sosial-iqtisadi böhranın dayandırılması və bu sahədə inkişafın başlanması, müstəqilliyin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, uğurlu islahatların keçirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, ordu quruculuğundakı uğurlar və s. məhz ulu öndər Heydər Əliyevin düşünülmüş, uzaqgörən siyasəti, gərgin və səmərəli fəaliyyəti sayəsində mümkün olmuşdur.

Həç şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illəri milli tariximizin intibah dövrü hesab etmək olar. Onun rəhbərliyi dövründə azərbaycançılıq ideologiyasının milli dövlətçilik ideologiyası səviyyəsinə çatdırılması da ümummililideri Heydər Əliyevin tarixi xidmətidir. Ulu öndər milli tariximizlə daim maraqlanmaqla, həm də onun keşiyində durmuşdur. Tarixi tədqiqatların obyektiv aparılmasına, tariximizdə olan boşluqların doldurulmasını tarixçilər qarşısında bir tələb kimi qoymuşdur. O, tarixçi ziyalılarla görüşündə Azərbaycan tarixinin hər bir dövrünün olduğu kimi, təhrifə yol vermədən tədqiq edilməsi önəmli bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Nəticə. Ümummilli lider Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin, o cümlədən, xalqımız dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin inkişafı, tədqiqi, araşdırılması Azərbaycanla, onun ayrı-ayrı dövrləri ilə bağlı xarici ölkələrdə, Rusiya arxivlərində olan sənədlərin Azərbaycana gətirilməsində çox böyük işlər gördü. Bununla da, milli tariximizdə yol verilmiş təhriflərin, saxtalaşdırmaların aradan qaldırılmasına, Azərbaycanın XVIII, XIX və XX əsrlər tarixinin yenidən yazılmasına, milli-tarixi yaddaşımızın təzələnməsinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərdi.

Ulu öndərin Azərbaycana rəhbərliyi dövrü – on il, tarixi nöqteyi nəzərdən az bir zaman olsa da, ancaq bu on ildə Azərbaycanın müstəqilliyi qorunub, möhkəmləndirilib, onun əbədiyyətinin əsasları yaradılıb, dünya birliyinə inteqrasiya olunub, müstəqil dövlət kimi regionun ən güclü dövlətinə çevrilib və bütün bunlar müasir tariximizin Heydər Əliyev tərəfindən yazılmış qızıl səhifələridir.

Qeyd edək ki, son 20 ildən çox bir müddətdir ki, ulu öndərin yazdığı, qurduğu bu tarix onun layiqli davamçısı, ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti işlər İdarəsi ictimai-siyasi sənədlər arxivi. Fond 1, siyahı 56, iş 9, v.1-161

2. ARPIİSSA. F.1, siy.56, iş 9, v. 2-18
3. ARPIİSSA.F.1, ,siy.56,iş 9,v.2-31
4. “Azərbaycan” qəzeti, 6 iyul 1997
5. Bayramov Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı, “Təhsil”, 2004, 264 s.
6. Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı: “XXI- Yeni nəşrlər evi”, 2001, 56 s.
7. Heydər Əliyev. İki cildə, 2-ci cild, Bakı: Turxan NPB, 2013, 704 s.
8. Heydər Əliyev: Dövlət xalq üçündür (kəlamlar, sitatlar, aforizmlər). Bakı “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2008, 400 s.
9. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 1997, 136 s.
10. Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti. Bakı, 1997, s.55.
11. “Xalq qəzeti”, 12 dekabr 2020-ci il.
12. İsmayıl Hacıyev. Heydər Əliyev siyasəti: tarix və müasirlik. Bakı: “Elm”, 2023, 336 s.
13. Qocayev Ə.Ə. Tarixi şəxsiyyətlər. Bakı, 2008, s.5
14. Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII kitab. Bakı, Azərnəşr, 1998, 488 s.

ИБРАГИМ ЗЕЙНАЛОВ

Профессор Бакинского государственного университета

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ И НАША НАЦИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

В научной статье говорится о беспрецедентном влиянии Гейдара Алиева, гения нашего народа XX века, политика мирового уровня, мастера политики и управления, с его дальновидностью, врожденным талантом и яркими делами, на 50-летнюю историю страны, Азербайджан и процессы, происходящие в нашей стране. В научной статье также говорится о создании богатой истории Азербайджана и постоянной заботе о развитии исторической науки, а также об обеспечении социально-экономического и социального развития страны в годы правления Великого лидера Гейдара Алиева. В статье Гейдар Алиев своей блестящей деятельностью создал историю, его концепция истории рассчитана на достижения и будущее развитие Азербайджана в целом, вечность нашей независимости. Также Гейдар Алиев выразил свое объективное отношение к ряду проблем нашей истории, особенно истории XIX и XX веков, и поставил перед нашими историками задачу переписать историю этих веков объективно, как она есть, без искажений и т. п. вопросы изучаются и анализируются.

Ключевые слова: наша национальная история, XIX и XX века, тысячелетие, темная страница, белые пятна, искажение, цель, возрождение, национальное самовозвращение, наше национально-материальное наследие, почти 50 лет, родословная, идеология, конфликт, национальный язык, национальная история, трагедия, идентичность, интеграция.

IBRAHIM ZEYNALOV

Professor of Baku State University

NATIONAL LEADER HAYDAR ALIYEV AND OUR NATIONAL HISTORY

The scientific article talks about the unparalleled influence of Heydar Aliyev, the genius of our nation in the 20th century, world-class politician, master of politics and management, with his foresight, innate talent and bright deeds, on the 50-year history of Azerbaijan and the processes taking place in our country. The scientific article also talks about the creation of the rich history of Azerbaijan and the constant care for the development of the science of history, in addition to ensuring the socio-economic and social development of the country during the years when the Great

Leader Heydar Aliyev led the republic. In the article, Heydar Aliyev created history with his brilliant activity, his concept of history is calculated for the achievements and future development of Azerbaijan as a whole, and the perpetuity of our independence. Also, Heydar Aliyev expressed his objective attitude to a number of problems of our history, especially the history of the 19th and 20th centuries, and set a task for our historians to rewrite the history of these centuries objectively, as it is, without distortion, etc. issues are studied and analyzed.

Keywords: our national history, 19th and 20th centuries, millennium, dark page, white spots, distortion, objective, revival, national self-return, our national-material heritage, period of nearly 50 years, ancestry, ideology, conflict, national language, national history, tragedy, identity, integration.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. Qabil Əliyev.

Heydər Əliyev - 101

UOT 94(479.24)

QABİL ƏLİYEV

tarix elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti,
Azərbaycan Universiteti
ORCID ID : 0000-0002-2372-5907
qabilalioglu1956@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TÜRK BİRLİYİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/21-27>

Təqdim edilən məqalədə Azərbaycanın ulu öndərinin Türkiyə və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə Azərbaycanın qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi sahəsində fəaliyyəti araşdırılmış, Türk Birliyi yaradılması uğrunda qətiyyətli, yeni siyasi reallıqları nəzərə almaqla apardığı mübarizəsi konkret faktlarla təhlil edilmişdir. Azərbaycan xalqının ümumilli liderinin bu siyasi xəttinin İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsinin Türk Dövlətləri Birliyi daxilində integrasiya prosesinə müsbət təsiri məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: Türkiyə, Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri, ortaqlar, tarixi ənənələr, milli dəyərlər, integrasiya.

Giriş. Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin çoxcəhətli fəaliyyətində Türk Dünyası daxilində əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi mühüm yer tutmuşdur. Ulu öndər respublikamızda yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra Türkiyə və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni, nəqliyyat və kommunikasiya sahələrində əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirmişdir. O, çıxışlarında, rəsmi görüşlərində türk xalqlarının ortaq mənəvi dəyərlərə malik olmalarını yüksək qiymətləndirmiş, bu zəmində münasibətlərin daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasını zəruri saymışdır. Bu baxımdan, ulu öndərin aşağıdakı fikirləri günümüz üçün çox aktualdır: “bizim türk mənşəli, türkdilli xalqlarımızın, tarixi, milli, mənəvi ənənələri eyni və yaxud bənzər olan xalqlarımızın hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, onların həm dövlətlərarası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, həm də bu əlaqələrdən istifadə edərək tarixi irsimizi, keçmişimizi canlandırmaq və onun əsasında xalqlarımızı daha da yaxınlaşdırmaq dünyanın indi mürəkkəb proseslər gedən bir dövründə çox mühümdür” [1, s.248].

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti kimi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən Türkiyə Cümhuriyyətinə, türk xalqına böyük hörmət və ehtiramını bildirmiş, Azərbaycan və Türkiyə arasında bütün sahələrdə əlaqələri genişləndirmək və dərinləşdirmək xətti götürmüşdür. O, 1993-cü il oktyabrın 26-da “Türkiyə Cümhuriyyəti-70” elmi-praktik konfransının iştirakçılarına ünvanladığı təbrik məktubunda Azərbaycan və türk xalqları arasında qardaşlıq əlaqələrinin dərin köklərə malik olduğunu bildirmişdir: “Soykökümüzün, adət və ənənələrimizin, bir çox müqəddəs mənəvi sərvətlərimizin ayrılmaz tellərlə bir- birinə bağlı olduğu türk xalqının bu böyük bayramı eyni zamanda Azərbaycan üçün də əziz gündür” [2, s.141]. Həmin müraciətində ulu öndər Türkiyəyə, Mustafa Kamal paşa Atatürkə böyük sevgisini belə ifadə etmişdi: “Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi, iyirminci əsrin bəşəriyyətə verdiyi böyük dühalardan Mustafa Kamal Atatürkün azadlıq və demokratiya ideallarına sonsuz məhəbbəti, sərkərdəlik və dövlətçilik məharəti sayəsində türk xalqı tarixin çətin sınaqlarından çıxıb qurtuluş tapdı. Dünya Türkiyə Cümhuriyyəti adlı azad və məğrur bir məmləkəti tanımalı oldu. Türkiyə hazırda dünyanın siyasi durumunda nüfuzlu təsir qüvvəsinə malik, ümumbəşəri dəyərləri qorumaq əzmində olan, iqtisadi və mədəni səviyyəsi etibarilə inkişaf etmiş qüdrətli dövlətlərdən birinə çevrilmişdir” [2, s.141].

Ümummilli lider Heydər Əliyev M.K.Atatürkün Türkiyə Cümhuriyyətini yaratmaqla təkcə öz xalqı üçün deyil, həm də bütün Türk Dünyası üçün çox böyük xidmət göstərdiyini minnətdarlıqla qeyd etmişdir: “Türkiyə xalqı çoxəsrlik tarixində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Ancaq onun ən böyük nailiyyəti Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması və bu cümhuriyyətin yetmiş ildən artıq bir müddətdə yaşaması və inkişaf etməsidir. Türkiyə Cümhuriyyətinin bu dövrdə keçdiyi yol çox əzəmətli, çox şərəfli yoldur və Türkiyə xalqını bugünkü xoşbəxt həyata gətirib çıxarıbdır. Biz bu tarixi keçmişi izləmişik, onu bu gün də çox böyük iftixar hissi ilə yad edirik. Bu tarixi yad edərək, Türkiyə xalqına, Türkiyə Cümhuriyyətinə hörmət və ehtiramımızı bildirərək bu cümhuriyyətin yaradıcısı böyük Mustafa Kamal Atatürkü dərin hörmət və ehtiramla xatırlayırıq. Onun həm Türkiyə Cümhuriyyəti üçün, həm də bütün türk dünyası, türk xalqları üçün etdiyi xidmətləri böyük minnətdarlıqla yad edirik” [3, s.118-119].

Ulu öndər bir neçə il sonra ona Beynəlxalq Atatürk sülh mükafatının təqdim olunması mərasimində nitqində yenidən bu məsələyə toxunmuş, M.K.Atatürkün çox ağır və mürəkkəb şəraitdə Türkiyənin müstəqilliyinin qorunub saxlanması, müasir Türkiyə Cümhuriyyəti qurulmasında misilsiz rol oynamasını, bu nəhəng tarixi şəxsiyyətin bütün Türk Dünyası üçün böyük tarixi xidməti kimi dəyərləndirmişdir: “Mustafa Kamal Atatürk XX əsrin dünyada ən böyük şəxsiyyətlərindən biridir. Zaman keçdikcə onun şəxsiyyətinin nə qədər böyük olduğu daha da hiss ediləcəkdir, dərk olunacaqdır, bilinəcəkdir. Mustafa Kamal Atatürkün türk xalqı, Türkiyə qarşısında və eyni zamanda türk dünyası qarşısında, beynəlxalq aləmdə çox böyük xidmətləri olubdur. ... O hələ Türkiyə Cümhuriyyətinin qurub yaradana qədər də böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş, istiqlal savaşına başçılıq etmiş və Birinci dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperatorluğu dağılan zaman Türkiyəni dağıtmaq, parçalamaq, məhv etmək istəyən ölkələrin, qüvvələrin hamısının qarşısını alınmasını təşkil etmiş və buna nail olmuşdu. ... Mustafa Kamal Atatürkün ən böyük nailiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, onun qurduğu, yaratdığı və ömrünün sonuna qədər başçılıq etdiyi Türkiyə Cümhuriyyəti o, həyatdan gedəndən sonra ... yaşayır, inkişaf edir və onun vəsiyyətlərini həyata keçirir, işinə sadıqlığını göstərir, onun yolu ilə gedir [4, s.421, 422].

Ümumilliy liderimiz Atatürk irsinin, Türkiyə Cümhuriyyəti tarixinin öyrənilməsi, araşdırılmasının bütün Türk Dünyası üçün böyük əhəmiyyətə malik olmasını xüsusi vurğulamışdır: “Atatürkün məşhur “Yurdda sülh, cahanda sülh” ideyasından doğan işığa doğru irəliləyən müasir Türkiyə dövlətinin yeritdiyi daxili və xarici siyasətin, sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqi təcrübəsinin elmi-nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilməsi, öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir” [2, s.141]. Ulu öndər Türkiyə Cümhuriyyətinin keçdiyi tarixi yolu yeni müstəqillik qazanmış türk dövlətləri, bütün türk dünyası üçün nüsxə sayırdı: “türk dünyası yenidən qalxmağa başlayıbdır. Türk xalqlarının əksəriyyəti müstəqillik əldə edib. Onlar öz müstəqil dövlətlərini qurublar. Özləri öz talelərinin sahibi olublar. Türkiyə Cümhuriyyəti müstəqilliyini əldə etmiş bütün bu türk-köklü, türkdilli dövlətlər, xalqlar üçün nüsxədir, təcrübə mənbəyidir. Biz bu nüsxədən, təcrübə mənbəyindən səmərəli istifadə etməyə çalışırıq. ... Çünki Türkiyə Cümhuriyyəti inkişaf yolunda artıq böyük bir məsafəni qət edibdir. 70 ildən çoxdur ki, cümhuriyyət yaşayır və əzəmətli bir dövlətə çevrilibdir” [5, s.178-179].

Ulu öndər başqa bir çıxışında Türkiyə Cümhuriyyətinin tarixi təcrübəsindən Azərbaycanın hərtərəfli yararlanmağa çalışdığını qeyd etmişdi: “Azərbaycan müstəqil bir dövlət kimi gənc dövlətdir, ancaq bu müstəqillik yolunda dönməzdir, yenilməzdir. ... Türkiyədə gedən prosesləri və 70 il müddətində dövlət quruculuğunda əldə olunmuş nailiyyətləri özümüz üçün nüsxə hesab edirik. Bu təcrübədən, əldə olunan bu nailiyyətlərdən Azərbaycanın xüsusiyyətlərinə uyğun istifadə etməyə çalışırıq. Bu təcrübə də demokratiya təcrübəsidir, insan azadlığı təcrübəsidir, sərbəst iqtisadiyyat təcrübəsidir, söz azadlığı təcrübəsidir. Bunların hamısı Azərbaycanda bərqərar olmaqdadır” [6, s.126-127].

Ümumilliy lider hər fürsətdə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdiyi zaman Türkiyənin birinci olaraq onu tanıması və müdafiə etməsini minnətdarlıqla qeyd etmişdir: “Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini dünya ölkələri arasında ilk dəfə Türkiyə tanımışdır. Bu isə o vaxt Azərbaycanın dünya dövlətləri, dünya birliyi tərəfindən tanınmasında çox böyük addım olmuşdur” [7, s.227]. Heydər Əliyev digər bir çıxışında bu məsələyə yenidən toxunmuşdur: “1991-ci ilin noyabr ayında ... Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycanı dünyada birinci olaraq tanıdı. Bu, Türkiyənin cəsarətli addımı və Azərbaycana qardaşlıq münasibətinin nəticəsi idi. Azərbaycanın öz müstəqilliyinə nail olması və

bütün dünya dövlətlərinin Azərbaycanı tanıması üçün Türkiyənin çox böyük köməyi olmuşdur” [8, s.233]. Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdiyi zaman Türkiyənin dünya ölkələri üçün örnək olacaq bir addım atdığını Türkiyənin o zamankı prezidenti Süleyman Dəmirəllə 1995-ci ilin dekabrında Bakıda görüşü zamanı bir daha minnətdarlıqla xatırlamışdır: “Azərbaycan ilk dəfə müstəqilliyini əldə edərkən Türkiyə Cümhuriyyəti dünya ölkələri içərisində birinci olaraq Azərbaycanın müstəqilliyini tanımış və Azərbaycanın müstəqilliyini başqa ölkələrin tanıması üçün, beynəlxalq təşkilatların qəbul etməsi üçün lazımı səylər göstərmiş və bizə kömək etmişdir” [9, s.138].

Heydər Əliyev Türkiyənin Azərbaycanın müstəqilliyini dünyada birinci olaraq tanımasını böyük fədakarlıq kimi qiymətləndirmişdir: “Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini elan edən kimi dünyada ilk dəfə onun müstəqilliyini tanıyan dövlət Türkiyə olmuşdur. Bu, hələ Sovet İttifaqının mövcud olduğu bir vaxtda baş vermişdir və onu göstərir ki, Azərbaycanın milli azadlığını, istiqlaliyyətini Türkiyə xalqı, Türkiyə hökuməti nə qədər istəmişdir” [10, s.119].

Ulu öndər yenidən müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasının Türkiyənin yardımlarına böyük ehtiyacı olduğunu vurğulamışdır: “İstiqlaliyyət qazanmış Azərbaycan öz müstəqilliyini möhkəmləndirmək, daimi etmək, əbədi etmək üçün çalışır və çarpışır. Bu işdə biz bütün dünya birliyinin yardımına, dünyanın ədalətli insanların yardımına möhtacıq. Eyni zamanda bu işdə Türkiyə Cümhuriyyəti, Türkiyə xalqı ilə əlaqələrin Azərbaycan xalqı üçün, müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün çox böyük əhəmiyyəti var və biz buna böyük ümid bəsləyirik” [11, s.229].

Heydər Əliyev 1994-cü il fevralın 9-da Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxışı zamanı üzünü Türkiyə millət vəkillərinə, hökumət rəsmilərinə tutaraq Mustafa Kamal paşanın Türkiyə Cümhuriyyətinin Türk Dünyasının lideri kimi üçün çox önəmli bir missiyanı öz üzərinə götürməsi gərəклиyi haqqında məşhur fikrini xatırlatmışdır: “Burada mən Mustafa Kamal Atatürkün çox dəyərlı bir fikrini yadınıza salmaq istəyirəm, çünki onun bu fikri Türkiyənin üzərinə düşən vəzifələrin çox böyük olduğuna və Mustafa Kamal Atatürkün çox uzaqgörən bir şəxsiyyət olduğuna dəlalət edir. O, Türkiyə Cümhuriyyətinin 10-cu ildönümü münasibətilə çıxışında demişdir: “Bu gün Sovet İttifaqı bizim dostumuz, qonşumuz və müttəfiqimizdir. Bu dostluğa ehtiyacımız var. Lakin sabah nə olacağını bu gün heç kim müəyyən edə bilməz. Nəinki Osmanlı kimi, Avstriya-Macaristan kimi parçalana bilər, kiçilə bilər. Bu gün əlində bərk-bərk tutduğu millətlər qonşularından qaça bilərlər. Dünya yeni bir müvazinətə keçə bilər. O zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu dostumuzun idarəçiliyi altında dili bir, dini bir, mahiyyəti bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Susaraq o günü gözləmək deyil, hazır olmaq lazımdır. Millətlər buna necə hazırlaşsınlar, mənəvi körpüləri möhkəm saxlayırlarmı? Biz bir körpüyük. İnam bir körpüdür, xaric bir körpüdür. Köklərimizə qayıtmalı və hadisələri bölən tariximizin içində bütövlənməliyik. Onların, tarixi köklərin bizə yaxınlaşmasını gözləyə bilmərik. Bizim onlara yaxınlaşmağımız lazımdır” [12, s.233].

Heydər Əliyev Azərbaycanda Türkiyəyə böyük sevgi olduğunu, bütün xalqın Türkiyənin bütün uğurlarına ürəkdən sevindiğini qeyd etmişdir: “Azərbaycanda hər bir vətəndaş Türkiyəyə böyük məhəbbət və sevgi hissi bəsləyir, Türkiyənin yüksəlməsini, Türkiyənin artmasını istəyir, Türkiyənin daha da güclü olmasını istəyir. Türkiyənin daha da inkişaf etməsini istəyir. Böyük sınaqlardan keçən dostluq və qardaşlıq əlaqələri bizi məhz bu yola gətirib çıxarmışdır, bizdə məhz belə məhəbbət və sevgi hissləri yaratmışdır” [13, s.74].

Ulu öndər Türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın dərinləşməsi üçün dövlət başçıları səviyyəsində, hökumət nümayəndələri arasında görüşlərə böyük əhəmiyyət verirdi: “Orada hansı sənədin imzalanıb- imzalanmamasından asılı olmayaraq, elə bu görüşlərin özü, fikir mübadiləsi, həmin ölkələrin prezidentlərinin ünsiyyəti – bunlar hamısı respublikalarımızın həm iqtisadi, həm mədəni, elmi, həm də bütün başqa sahələrdə bundan sonra da bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratması üçün imkanlar açacaqdır” [14, s.248]. İstanbulda Türk Dövlətləri başçılarının 2-ci zirvə toplantısının müvəffəqiyyətlə keçməsi və burada “İstanbul Bəyannaməsi” qəbul edilməsindən məmnunluq duyan Heydər Əliyev bildirmişdi: “Xalqlarımızın, ölkələrimizin bir kökdən, bir mənşədən olması, qohum xalqlar olması, onların əsrlər boyu tarixi, milli, mədəni, dini ənənələrinin bərabər, birgə olması indi müstəqillik əldə etmiş cümhuriyyətlərin daha yaxın əməkdaşlıq etməsinə şərait yaradır və bizim üçün geniş imkanlar açır. Biz bu imkanlardan istifadə etməliyik. Azərbaycan Respublikası adından tam qətiyyətlə deyə biləm ki, biz bu ənənənin davam etməsinin tərəfdarıyıq və bu imkanlardan istifadə etməyə bundan

sonra da çalışacağıq. ... biz bu tarixi ənənələr əsasında, həmin fundamental əsaslar üzərində bundan sonra da irəliləyib getməliyik, inkişaf etməliyik. Bizim həm iqtisadi, həm ticarət, həm də elmi, mədəni, təhsil sahəsində əlaqələrimiz bundan sonra genişlənəcəkdir. Bu gün burada imzalanmış bəyannamə, hesab edirəm ki, bunun üçün yeni əsas yaradır. Mən əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, bu bəyannamə həyata keçiriləcəkdir. Biz, Azərbaycan tərəfi bu bəyannamənin, anlaşmanın, sazişin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsinə çalışacağıq və əlimizdən gələni əsirgəməyəcəyik” [15, s.253].

Ümumilli lider türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmalarının, birlikdə çıxış etmələrinin Türk Dünyasının gələcəyi üçün böyük uğurlar gətirəcəyini inamla qeyd edirdi: “Özünün yeni yüksəliş dövrünü yaşayan çağdaş türk dünyası bəşər sivilizasiyasına yeni misilsiz nümunələr vermək iqtidarındadır. Bu gün öz suverenliyini əldə etmiş bir çox türk cümhuriyyətlərinin bu sıraya qoşulması türk dünyasının gələcəyinə işıqlı ümidlər oyadır. İqtisadi, siyasi və mədəni həyatın sıx telləri ilə birləşməyə başlamış türk xalqları yeni dünyanın mühüm amillərindən birinə çevrilməkdədir” [16, s.416].

Ulu öndər türk dövlətləri başçılarının müntəzəm toplantı keçirmələrini “gözəl bir ənənə”, “çox sevindirici hal” kimi dəyərləndirirdi. O, 1995-ci il avqustun 28-də Bişkekdə keçirilən türkdilli dövlətlər başçılarının 3-cü zirvə toplantısında çıxışında vurğulamışdı: “Çoxəsrlilik tarixi boyu dünya sivilizasiyası xəzinəsinə sanballı töhfələr vermiş, coğrafi yaxınlığı ilə, tarixi tale, mədəniyyət, adət-ənənə, din və dil birliyi kimi sarsılmaz tellər ilə bir-birinə bağlı olan xalqlarımız və ölkələrimiz sıx və səmərəli əməkdaşlıq üçün çox geniş imkanlara malikdirlər. ... Biz vacib problemlərimizin həll olunması üçün bir-birimizə kömək göstərməli, yardım əlimizi uzatmalıyıq, parçalanmanın və təklənmənin qarşısını almalıyıq, dara düşmüş qardaşlarımıza birlikdə kömək etməliyik, qanlı müharibələrin və silahlı münaqişələrin alovunu söndürməliyik. Bütün bunlara görə mən bu görüşümüzdə çox böyük əhəmiyyət verirəm. Belə görüşlərin daimi xarakter almasını ürəkdən alqışlayıram. Tarixi mənşəyimiz, qarşımızda duran məqsəd və problemlərin oxşarlığı, milli mənafeələrimizin birliyi – bütün bunlar bizim strateji əməkdaşlığımızın etibarlı təməlidir və gələcəyimizə nikbin baxmağa imkan verir” [17, s.224-225].

Heydər Əliyev türk dövlətlərinin hər birinin uğuruna sevinir, bunu bütün Türk Birliyinin uğuru hesab edirdi. Bu baxımdan, onun 1995-ci il avqustun 9-da Almatıda böyük qazax şairi Abay Kunanbayevin 150 illik yubileyində çıxışı ibrətamizdir: “Qazaxıstan dünyanın böyük dövlətlərindəndir, dünya birliyində layiqli yer tutur və qazax xalqı, Qazaxıstanın müstəqil dövləti milli dövlət quruculuğu, xalqın taleyi, bu günü və gələcəyi ilə bağlı məsələləri uğurla həll edir. Bu isə Abayın ideyalarının həyata keçməsinin parlaq təəcəssümüdür. Bu bayram Abay ideyalarının təntənəsi bayramı, milli bayram, qazax xalqının millilik bayramı, onun milli müstəqilliyinin, milli azadlığının bayramıdır” [18, s.163-164].

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uzaqgörən və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkəmizdə sabitlik və əmin-amanlıq mühitinin bərqərar olması yaxın və uzaq qonşu dövlətlərlə, xüsusən də Türk cümhuriyyətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq qurulmasına və qarşılıqlı münasibətlərin bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsinə, beynəlxalq təşkilatların yüksək tribunalarından Türk xalqlarının mənafeələrinin fəal şəkildə müdafiə olunmasına imkan vermişdir. Azərbaycanın regionda lider dövlətə çevrilməsi global miqyasda imkanlarının genişlənməsinə, beynəlxalq münasibətlər sistemində, eləcə də Türk dövlətləri ilə əlaqələrdə etibarlı tərəfdaş kimi nüfuzunun artmasına gətirib çıxarmışdır.

Ulu öndərin layiqli siyasi varisi, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə ölkəmizin inkişafında yeni mərhələ başlamışdır. Azərbaycan dövləti iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən daha da güclənmiş, xalqımızın mübarizə ruhu, əzmkarlığı daha da yüksəlmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsində möhtəşəm qələbə ölkəmizin ərəzi bütövlüyünün bərpa edilməsinə, beynəlxalq arenada nüfuzunun artmasına, Türk dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın daha da dərinləşməsinə şərait yaratmışdır.

Bu cəhət özünü 2022-ci ildə Azərbaycanla digər Türk dövlətləri arasında ticarət dövriyyəsinin əvvəlki illə müqayisədə 70 faiz artaraq 5,23 milyard ABŞ dollarından 7,17 milyard ABŞ dolları həcmində artmasında aydın şəkildə büruzə vermişdir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, 2022-ci ildə Azərbaycanın bütün türk dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsində artım dinamikası müşahidə olunmuşdur. Türkmənistanla ticarət dövriyyəsi ən çox – 5,1 dəfə artmış, 2021-ci ildəki 105,23 milyon dollardan 535,4

milyon dollara çatmışdır. Qazaxıstanla dövriyyəimiz 2022-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 4,4 dəfə artaraq 135,8 milyon dollardan 598,5 milyon dollaradək yüksəlmişdir. Özbəkistanla ticarətimizdə 64 faizlik artım baş vermiş, dövriyyəimiz 111,9 milyon dollardan 2022-ci ildə 183,3 milyon dollaradək çoxalmışdır. Mərkəzi Asiyanın digər türk dövləti olan Qırğızıstanla da ticarət dövriyyəimizdə 17 faiz artım qeydə alınmışdır. İki dövlət arasındakı dövriyyə 2021-ci ildəki 9,2 milyon dollardan 2022-ci ildə 10,8 milyon dollaradək yüksəlmişdir. Türk dünyasında ən böyük ticarət partnyorumuz qardaş Türkiyə ilə ticarət dövriyyəimiz 2021-ci ildə 4,7 milyard dollar olduğu halda, 2022-ci ildə 5,8 milyard dollaradək yüksəlmişdir [19].

Azərbaycan Respublikasının digər türk dövlətləri ticarət dövriyyəsinin bu cür böyüməsi türk dövlətləri arasındakı iqtisadi əlaqələrin xüsusən son 2 ildə dərinləşməsi ilə birbaşa bağlıdır. Respublikamızın rəhbərliyi bu istiqamətdə strateji əməkdaşlığı daha da gücləndirmək əzmindədir. Son iki il ərzində Azərbaycan prezidentinin Mərkəzi Asiya respublikalarına 9 dəfə səfər etməsi bunun aydın göstəricisidir. Azərbaycanın Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsi 1922-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 3 dəfə, 2023-cü ilin ilk yeddi ayında isə daha 50 faiz artmışdır. Həmçinin birgə investisiya fondları yaratmaqla maşınqayırma, gəmiqayırma, pambıqçılıq, ipəkçilik və digər sahələrə yaxın 3 ildə 1 milyard ABŞ dolları vəsait qoyulması razılaşdırılmışdır [20].

TDT ölkələri arasında aqrar sahədə də əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və dərinləşdirmək üçün böyük potensial vardır. Bu gün təqribən 160 milyon nəfər əhalisi olan TDT ölkələri dünyanın kənd təsərrüfatı üçün ümumi yararlı torpaq ehtiyatlarının 6,1 faizinə, o cümlədən əkin sahələrinin 3,9 faizinə malikdirlər. Öz növbəsində bu təşkilata üzv dövlətlər qlobal kənd təsərrüfatı istehsalının 2,2 faizini, kənd təsərrüfatı və emal olunmuş ərzaq məhsulları ixracının 2 faizini təmin edirlər [21]. Günümüzdə TDT-na üzv dövlətlər bu nəhəng potensialdan yararlanmağa, kənd təsərrüfatı və ərzaq sahələrində qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Həmçinin qarşılıqlı ixtisaslaşdırılmış investisiyaların stimullaşdırılması, aqrar sektorda müasir texnologiyalar və qabaqcıl təcrübə mübadiləsi, o cümlədən torpaq və su ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi, ticarətin təşviqi və s. sahələrdə əməkdaşlığı dərinləşdirməyə səy göstərilir. Qabaqcıl təcrübələrin tətbiqi baxımından, Qırğızıstanın Azərbaycanla birlikdə “ağıllı” kənd təsərrüfatı sahəsindəki əməkdaşlığı diqqətəlayiqdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2023-cü il martın 16-da Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərində keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) növbədənəkar Zirvə toplantısı Türk birliyinin yeni daha yüksək zirvəyə yüksəlməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Bu fəvqəladə zirvə toplantısında qardaş Türkiyədəki 6 fevral fəlakəti əsas müzakirə mövzusu olmuş, fəvqəladə halların idarə edilməsi sahəsində yardımlaşmanı inkişaf etdirmək və Türkiyəyə humanitar yardım göstərilməsi qərara alınmışdır. Bununla da Türk dövlətləri bir daha dünyaya nümayiş etdirmişlər ki, ən ekstremal durumda, böyük fəlakətlə üzləşdikləri zamanda belə, türk özünü, milli kimliyini, məğrurluğunu itirmir, bütün ağırlara, acılara, fəlakətlərə, sınaqlara mərdi-mərdanə sinə gəlir.

Həmin görüşdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Türk Dövlətləri Təşkilatının bütün türklər üçün arxalanacaqqları böyük güc olduğunu və öz fəaliyyətində bunu daim nəzərə almalı olduğunu xüsusi vurğulamışdır: “Türk dünyası türk dövlətlərinin hüddudları ilə məhdudlaşmır. Türk dünyası daha böyük coğrafiyanı əhatə edir. Dünyada yaşayan azərbaycanlıların sayı 50 milyondan çoxdur. Onlardan cəmi 10 milyonu müstəqil Azərbaycan Respublikasında yaşayır” [22].

Nəticə. “Türk dünyasının ağsaqqalı Heydər Əliyevin” [23] başlatdığı, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən Türk Birliyi yaradılması və inkişaf etdirilməsi strategiyası təkcə Anadoluda, Qafqazda və Mərkəzi Asiyada yaşayan və müstəqil dövlətə malik türk xalqları üçün deyil, həm də bütün dünyaya səpələnmiş, fərqli ölkələrdə yaşayan türklər üçün ümid işığı, güvənc yeri kimi son dərəcə qiymətli və gələcəyə daha inamla baxmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Türk Dövlətləri başçılarının 2-ci zirvə toplantısında iştirak etmək üçün İstanbula yola düşərkən Binə hava limanında jurnalistlərə müsahibə. 18 oktyabr 1994-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 2-ci kitab. B., Azərnəşr, 1997, 604 s.

2. Əliyev H.Ə. “Türkiyə Cümhuriyyəti-70” elmi-praktik konfransının iştirakçılarına 26 oktyabr 1993-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab, 612 s.
3. Əliyev H.Ə. Türkiyə Respublikasının Baş Naziri Məsud Yılmazla Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələrinin görüşündə nitq. Respublika Sarayı. 14 aprel 1996-cı il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 6-cı kitab. B., Azərənşr, 1998, 512 s.
4. Əliyev H.Ə. Beynəlxalq Atatürk sülh mükafatının təqdim olunması mərasimində nitq. Ankara, Cankaya köşkü. 1 noyabr 1999-cu il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 22-ci kitab. B., Azərənşr, 2007, 528 s.
5. Əliyev H.Ə. Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl ilə Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələrinin görüşündə nitq. Respublika Sarayı 8 dekabr 1995-ci il // Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 5-ci kitab. B., Azərənşr, 1998, 500 s.
6. Əliyev H.Ə. Türkiyə Respublikasının Baş Naziri Məsud Yılmazın şərəfinə rəsmi ziyafətdə nitq. 14 aprel 1996-cı il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 6-cı kitab. B., Azərənşr, 1998, 512 s.
7. Əliyev H.Ə. Türkiyə Cümhuriyyəti prezidentinin iqamətgahı “Çankaya” köşkündə rəsmi qarşılanma mərasimində nitq. 8 fevral 1994-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab. B., Azərənşr, 1997, 612 s.
8. Əliyev H.Ə. Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxış. 9 fevral 1994-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab. B., Azərənşr, 1997, 612 s.
9. Əliyev H.Ə. Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin şərəfinə rəsmi ziyafətdə nitq “Gülüstən” Sarayı 7 dekabr 1995-ci il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 5-ci kitab. B., Azərənşr, 1998, 500 s.
10. Əliyev H.Ə. Türkiyə Respublikasının Baş Naziri Məsud Yılmazla Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələrinin görüşündə nitq. Respublika Sarayı. 14 aprel 1996-cı il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 6-cı kitab. B., Azərənşr, 1998, 512 s.
11. Əliyev H.Ə. Ankarada “Çankaya” köşkündə Azərbaycan prezidentinin şərəfinə ziyafətdə nitq. 8 fevral 1994-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab. B., Azərənşr, 1997, 612 s.
12. Əliyev H.Ə. Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxış. 9 fevral 1994-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab. B., Azərənşr, 1997, 612 s.
13. Əliyev H.Ə. Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi üzvlərinin görüşündə nitq 8 dekabr 1995-ci il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 5-ci kitab. B., Azərənşr, 1998, 500 s.
14. Əliyev H.Ə. Türk Dövlətləri başçıların 2-ci zirvə toplantısında iştirak etmək üçün İstanbula yola düşərkən Binə hava limanında jurnalistlərə müsahibə. 18 oktyabr 1994-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir. İkinci kitab. B., Azərənşr, 1997, 608 s.
15. Əliyev H.Ə. Türk Dövlətləri başçıların 2-ci zirvə toplantısında qəbul edilmiş “İstanbul Bəyannaməsi”nin imzalanma mərasimində çıxış. 19 oktyabr 1994-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir. İkinci kitab. B., Azərənşr, 1997, 608 s.
16. Əliyev H.Ə. Türk xalqlarının dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayının iştirakçılarına təbrik. 20 oktyabr 1994-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir. İkinci kitab. B., Azərənşr, 1997, 604 s.
17. Əliyev H.Ə. Türkdillli dövlətlər başçıların 3-cü zirvə toplantısında çıxış Bışkek, 28 avqust 1995-ci il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 4-cü kitab. B., Azərənşr, 1997, 528 s.
18. Əliyev H.Ə. Böyük qazax şairi Abay Kunanbayevin 150 illik yubileyində iştirak edən dövlət başçıların və nümayəndə heyətləri rəhbərlərinin şərəfinə rəsmi qəbulda nitq Almatı 9 avqust 1995-ci il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 4-cü kitab. B., Azərənşr, 1997, 528 s.
19. Bakının türk dünyası ilə 15 milyardlıq hədəfi... / Axar.az, 16.03.2023. URL: <https://axar.az/news/iqtisadiyyat/726878.html> [19.04.2024].
20. Ахундов Х. Транспорт, энергетика, торговля. Азербайджан и Центральная Азия усиливают интеграцию / Caliber.az, 19 сентября 2023. URL: <https://caliber.az/post/190464/> [19.04.2024].
21. Ахундов Х. Тюркское единство: от политики до аграрного сектора // Caliber.az, 28 сентября 2023. URL: <https://caliber.az/post/193147/> [19.04.2024].
22. Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət Başçıların Fövqəladə Zirvə görüşündə İlham Əliyevin nitqi / 16 mart 2023. URL: <https://president.az/az/articles/view/59195> [19.04.2024].
23. Heydər Əliyev Türk dünyasının ağsaqqalı idi – Hikmət Çətin / Axar.az, 12.03.2023. URL: <https://axar.az/news/toplum/725681.html> [19.04.2024].

ГАБИЛЬ АЛИЕВ

*доктор исторических наук, профессор
Бакинский государственный университет,
Азербайджанский университет*

ГЕЙДЕР АЛИЕВ И ТЮРКСКОЕ СОДРУЖЕСТВО

В представленной статье исследована деятельность великого вождя Азербайджана в развитии и укреплении взаимоотношений между Турцией и тюркскими государствами Средней Азии и Азербайджана, а также на основе конкретных фактов проанализирована его решительная, учитывающая новые политические реалии борьба за формирование Тюркского Содружества. Особое внимание было уделено вопросам положительного влияния успешного продолжения Ильхамом Алиевым этой политической линии общенационального лидера азербайджанского народа на интеграционный процесс в рамках Союза Тюркских Государств.

Ключевые слова: Турция, тюркские государства Центральной Азии, общие исторические традиции, национальные ценности, интеграция.

GABIL ALIYEV

*doctor of historical sciences, professor
Baku State University,
Azerbaijan University*

GEYDER ALIYEV AND THE TURKIC COMMONWEALTH

In the presented article, the activities of the great leader of Azerbaijan in the development and strengthening of relations between Turkey and the Turkic states of Central Asia and Azerbaijan are studied, and on the basis of specific facts, his decisive struggle for the formation of the Turkic Commonwealth is analyzed, taking into account new political realities. Particular attention was paid to the positive impact of Ilham Aliyev's successful continuation of this political line of the national leader of the Azerbaijani people on the integration process within the framework of the Union of Turkic States.

Keywords: Turkey, Turkic states of Central Asia, common historical traditions, national values, integration.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. İbrahim Zeynalov, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

Heydər Əliyev - 101

UOT 94(479.24)

NAZİM MƏMMƏDOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun

“Qarabağ müharibəsinin tarixi və Böyük Qayıdış hərəkəti”
şöbəsinin baş elmi işçisi, t.e.d., dosent.

Memmedov-n.@yahoo.com

AZƏRBAYCANIN DAĞLIQ QARABAĞ BÖLGƏSİNƏ ERMƏNİSTANIN ƏSASSIZ ƏRAZİ İDDİALARI VƏ HEYDƏR ƏLİYEV QƏTİYYƏTİ (XX əsrin 60-70-ci illəri)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/28-38>

Heydər Əliyev erməni millətçilərinin niyyətlərini yaxşı anlayır, Dağlıq Qarabağın iqtisadi və sosial-mədəni inkişafına böyük önəm verir, qayğı göstərirdi. Heydər Əliyevin ağıllı və uzaqgörən siyasəti nəticəsində partiya və sovet orqanlarının, ictimai təşkilatların fəaliyyətlərinin düzgün təşkili erməni separatçıları kütləvi çıxışlardan çəkindirirdi. Qarabağ məsələsi 20-ci əsrin 60-70-ci illərində yenidən gündəmə gətirilsə də, onun qarşısı Heydər Əliyev tərəfindən qətiyyətlə alındı.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ, seperatizm, milli siyasət, Ermənistan.

Giriş. Ümummilli lider Heydər Əliyev XX əsr Azərbaycan tarixində böyük rol oynamış, geniş və hərtərəfli fəaliyyəti ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında əsaslı dönüş yaratmışdır. Azərbaycan müstəqillik dövrünə qədəm qoyduğu bir vaxtda cəmiyyətimizin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri ictimai-siyasi və mədəni inkişafda ümumbəşəri dəyərlərə istiqamətlənməklə yanaşı milli-mənəvi dəyərləri qorumaq və daha da inkişaf etdirmək olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi, onun elmi-nəzəri təhlilinə əsaslanaraq 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafının araşdırılması böyük elmi və ictimai-siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, tədqiq etdiyimiz mövzu Azərbaycan tarixinin daha dərinə və tarixi həqiqətə uyğun araşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə xalqın sosial-mədəni-mənəvi potensialının güclənməsi, dövlətin sosial-mədəni siyasəti 1969-1982-ci illərdə əldə olunmuş zəngin təcrübənin nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 20-ci ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamında deyildiyi kimi, “Hələ ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanın böyük oğlu Heydər Əliyevin strategiyasına uyğun respublikamızda həyata keçirilən genişmiqyaslı proqramlar müasir iqtisadi potensialın formalaşmasına, sosial-mədəni həyatın canlandırılmasına və milli-mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsinə yönəldilərək gələcək müstəqilliyimizin təmin olunması üçün zəmin hazırlamışdı” [1]. Bu baxımdan da, 70-ci illərdə Dağlıq Qarabağda baş verən siyasi prosesləri öyrənmək və araşdırmaq böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin əsas məqsədini XX əsrin 70-ci illərində Ermənistanın Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə qarşı növbəti, əsassız ərazi iddiaları, Ümummilli lider Heydər Əliyevin gərgin və məqsədyönlü siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılması kimi önəmli problemlərin təhlili təşkil edir.

1969-cu ildə respublikada hakimiyyətə gələn Heydər Əliyevin fəaliyyət proqramı ilə yaxından tanışlıq sübut edir ki, o, məsul posta hazır quruculuq konsepsiyası ilə gəlmişdi. Xarakter etibarı ilə qətiyyətli və novator ruhlu Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndən az sonra yeni bir dünyagörüşü ortaya qoydu: məqsəd yeni bir Azərbaycan idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyev 44 günlük müharibədə tarixi Zəfərdən sonra, Respublika tarixinin fundamental məsələlərinin müəyyən ediləsi və onların öyrənilməsi sahəsində mühüm müddəalar ilə çıxış etmişdir. Onların arasında müasir Azərbaycan tarixini dəyişən İkinci

ci Qarabağ müharibəsinə dair fikirlər xüsusi yer tutur. Prezident İlham Əliyev demişdir: “İkinci Qarabağ müharibəsi, bir daha demək istəyirəm, tarixi Zəfərimizdir. Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində buna bənzər qələbə olmamışdır. Müharibə ilə bağlı artıq kifayət qədər məlumatlar var və təkrar etmək istəmirəm. Müharibənin gedişatı hər kəsə məlumdur. Sadəcə olaraq, indi bizim dərslərimizdə, elmi əsərlərdə, məqalələrdə, kitablarda müharibə ilə bağlı və müharibədən əvvəlki dövrlə bağlı çox müfəssəl və geniş məlumat verilməlidir ki, biz bu tarixi olduğu kimi qeyd edək, bu tarixi olduğu kimi yazaq və gələcək nəsillər də daim bunu bilsinlər və unutmasınlar, o cümlədən erməni vəhşiliyini unutmasınlar” [9]. 44 günlük Qarabağ Zəfərinin nəticələrindən biri də “Dağlıq Qarabağın statusu” məsələsinin tamamilə müzakirədən çıxarılması olmuşdur.

XIX yüzilliyin əvvəllərində 9 min kv.km. Azərbaycan ərazisində məqsədli şəkildə “erməni vilayəti” yaradıldıqdan sonra, dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan ermənilər bu əraziyə köçürüldü, qədim Azərbaycan torpaqları zaman-zaman, hissə-hissə həmin quruma birləşərək, artıq keçən əsrin əvvəllərində 29 min kvadrat kilometrlik bir ərazimizdə “Ermənistan dövləti” yaradıldı [13, s.218]. Bütün XX yüzillik boyu Ermənistanın və onun “uzaqqörən” dövlət xadimlərinin, erməni siyasətçilərinin Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları mövcud olmuşdur. 1905-1906, 1918-1920 və 1920-1940-cı illərdə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qopara bilməyən ermənilər bu məsələyə 1950-1960-cı illərdə yenidən qayıtdılar. 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların 150 min nəfəri doğma yurdlarından zorla çıxarıldı, insan hüquqları kobudcasına pozuldu [2, v.7]. Minlərlə azərbaycanlı, xüsusilə uşaqlar və qocalar kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak oldular. Min illər boyu azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqlar boşaldıqdan sonra buraya xaricdən ermənilər köçürüldü. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycana köçürülmüş həmvətənlərimizin DQMV-də yerləşdirilməsinə hər vasitə ilə maneə oldular.

1960-cı illərin ikinci yarısında yeni hücumla təşəbbüs göstərildi. Bu barədə çox sonralar, bir qrup Azərbaycan yazıçısı ilə söhbəti zamanı Heydər Əliyev xatırlayırdı: “Yadımdadır, 1966 ya 67-ci ildə Moskvadan qərar gəldi. Axundov məni yanına çağırdı. Bu, Sov.İKP-nin qərarı idi, orada Azərbaycan KP MK katibi Axundova və Ermənistan KP MK katibi Koçinyana tapşırıldı ki, bu məsələni müzakirə edib məruzə etsinlər (Azərbaycanın muxtar vilayətlərinin Ermənistana verilməsi barədə). Bu nə demək idi? Bu o demək idi ki, Azərbaycanın səlahiyyətinə aid olan məsələnin həllini Ermənistanla təklif edirdilər...”

Oturub fikirləşdik. Mən Vəli Axundova dedim, bilirsiniz, siz gərək Moskvaya gedib Brejnevlə görüşəsiniz. O getdi və Brejnevi qərarı ləğv etməyə inandırıb bildi” [11, s.171].

1960-cı illərin ortalarında Azərbaycan xüsusi xidmət orqanları gizli fəaliyyət göstərən bir neçə millətçi qrup aşkar etmişdi. Gizli “Erməni gəncləri ittifaqı” bütün “erməni ərazilərinin”, o cümlədən Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsinə çağıran vərəqlər yayırdı. Xarici kəşfiyyat rəisi general İ.Hüseynov xatırlayır ki, 1965-ci ilin iyununda “DQMV-də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı filialının məsul katibi olan B.Ulubabyan adlı bir nəfər Sov.İKP MK-ya “DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi” tələbi ilə ərizə göndərmişdi. Ərizəni vilayətin erməni millətindən olan bir sıra məsul partiya və sovet işçiləri və başqaları imzalamışdılar. Bu hadisə ilə də bağlı respublikada DTK orqanları bütün proseslər haqqında respublika rəhbərliyini məlumatlandırmışdı. Təxribatçıların fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün təcili ehtiyat tədbirləri görülmüşdü” [21, s.57].

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 60-cı illərində DQMV-də bu cür separatçı təzahürlər və sosial narazılıq partlayışları tez-tez baş verirdi. SSRİ DTK-sının keçmiş sədri, 60-cı illərdə Azərbaycan KP MK ikinci katibi işləmiş Vladimir Semiçastnı rusiyalı jurnalist A.Karaulovla olan söhbətində bu haqda xatırlayır: “... İndi Dağlıq Qarabağda baş verənlər (1989-cu il nəzərdə tutulur – N.M.) o vaxt da var idi, Qarabağ ətrafında söz-söhbətlər, dedi-qodular, bir sözlə, qeyri-sağlam çəkişmələr gedirdi” [24, s.26].

Azərbaycan DTK-sının 1967-ci il hesabatında, DQMV-də olan vəziyyətin müfəssəl təhlilini verən Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “bir çox hallarda vilayətdə siyasi cəhətdən ziyanlı və cəmiyyətə zidd olan hərəkətlər Ermənistan SSR-dən olan millətçiliyə köklənmiş ayrı-ayrı elementlərin təsiri və bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Ermənistandan bəzi şəxslər Xankəndinə gəlir və DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsinin gözlənilməli barədə şayiələr yayırdılar; “Qarabağ ermənilərinə müraciət” və təxribat xarakterli başqa çap materialları gətirirdilər və yayırdılar...”.

SSRİ DTK 5-ci Baş idarəsinin keçmiş rəisi F.Bobkov “DTK və hakimiyyət” kitabında Qarabağ münaqişəsinin köklərini təhlil edərkən haqlı olaraq əsas səbəblərindən birini daşnaksutyun ideoloqlarının qatı millətçi təbliğatında görür. Aşağıda SSRİ DTK-sında 15 il məhz ideologiya məsələləri ilə məşğul olmuş və bu səbəbdən də fikirlərini diqqətəlayiq hesab olunan bir şəxsin xatirələrindən fraqment gətirilir: “Erməni millətinin müstəsnalığı nəzəriyyəsi respublika əhalisinə uşaq yaşlarından təlqin edilirdi. Müharibə illərində hitlerçilərlə mübarizə aparan “Gənc qvardiya” təşkilatının üzvləri arasında yalnız Jora Arutyunyantsın adı çəkilirdi. Başqa adlar, hətta təşkilatın rəhbərləri belə verilmirdi. Söhbət, deyək ki, görkəmli sovet musiqiçilərindən, rəssamlarından, mədəniyyət və elm xadimlərindən gedirdisə, adətən yalnız ermənilərin adları çəkilirdi.

Ermənistanda olarkən mən bu barədə Dəmirçiyanla danışmışdım. Bizim uzun və çətin söhbətimiz bir nəticə vermədi, Ermənistan Kommunist Partiyasının rəhbəri inadla təkrar edirdi: “Bizdə qorxulu heç nə baş vermirlər!” Getməmişdən əvvəl mən bir də onunla görüşdüm və daşnakların fəal surətdə respublika ərazisinə keçdiyi barədə yeni faktlar gətirdim. Dəmirçiyan bir qədər başqa cür reaksiya verdi. Ermənistan KP MK-nın növbəti plenumunda kommunistləri daşnak təsiri ilə mübarizəyə çağırırdı, lakin çətinliklə işıq üzü görən bir neçə məqaləni saymasaq, iş bu formal aksiyadan o tərəfə getmədi. Dağlıq Qarabağda yaşayanlar üçün belə fəaliyyətsizlik fəlakətlə nəticələndi” [19, s.313].

Azərbaycan xüsusi xidmət orqanları fəaliyyətsizlik göstərmirdilər: Respublika MTN-in arxivində Heydər Əliyev və digər DTK rəhbərlərinin imzası ilə müxtəlif illərdə Azərbaycan KP MK-ya, ittifaq orqanlarına göndərilmiş, milli ədavəti qızıqsıran, düşmənçilik toxumu yayan şəxslər və qruplar haqqında çoxsaylı siqnallardan ibarət məktub və arayışlar az deyildir.

Məsələn, Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi V.Y.Axundova göndərdiyi 1967-ci il 6 iyun tarixli, 10480 nömrəli təqdimatında müxtəlif millətçi təşkilatların yaradıcıları və iştirakçıları, onlardan vəərəqlərin müsadirə edilməsi, “Arsax vətənpərvərləri ittifaqı” qrupunun aşkar edilməsi və fəaliyyətinin qarşısının alınması, qrup üzvləri ilə profilaktika aparılması barədə müfəssəl məlumat verilmişdir.

Birinci katib göndərilə digər sənəddə (10579, 26 iyun 1967 il) Heydər Əliyev məlumat verir ki, Xankəndində “Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbləri və millətçi xarakterli uydurmalarından ibarət” fotokağızda çap edilmiş 300 vəərəqə yayılmışdır. Daha sonra deyilir ki, vəərəqləri hazırlayanları və yayanları aşkar etmək üçün Xankəndinə operativ qrup göndərilmişdir.

Filip Bobkovun haqlı iradına görə, həm Sov.İKP MK, həm də yerlərdə hesab edirdilər ki, millətçilik təzahürləri, təxribat və terrorla mübarizə DTK-nın sahəsidir, “onlar ona görə çekistdirlər ki, belə aksiyaları qabaqlasınlar, imkan verməsinlər, yox, əgər bu hal baş veribsə, qoy özləri də məsələni həll etsinlər. Heç kim məsələnin mahiyyətinə varıb anlamaq istəmirdi – fəlakətin qarşısını yalnız daşnak təbliğatına qarşı yönəlmiş izahat işi ala bilərdi” [19, s.312].

Heydər Əliyev respublika DTK-sının sədri vəzifəsinə gələn gündən bu ciddi problemlə üzləşməli oldu. 1967-ci il iyulun 3-də Xankəndində qan qisası və məhkəmədən narazılığa görə kütləvi iğtişaslar baş verdi. Üç nəfər azərbaycanlıni DQMV-nin Xocavənd rayonunun kolxoz sədrilərindən birinin 8 yaşlı oğlu Nelson Movsesyanı qətlə yetirməkdə ittiham edirdilər. Onlardan birini ölüm cəzasına, o birini isə 15 il azadlıqdan məhrum olunmağa məhkum etmişdilər. Üçüncü müttəhim bəraət almışdı. Məhkəmə kollegiyasının qərarının “yumşaq” olmasından narazı qalana zərərçəkənlərin qohumları, kütləni ağır nəticələrə gətirib çıxarmış iğtişasa təhrik edə bildilər. Azğınlaşmış kütlə iki məhbusa divan tutdu, başlarını əzdi, çoxlu sayda bıçaq yarası endirdi. Sonra parça-parça olmuş cəsədləri küçəyə sürüdüldü və meyitləri təhqir etməyə başladılar. Bəraət almış Zöhrab Məmmədovu isə diri-diri yandırdılar.

Azərbaycan MTN Arxiv idarəsində saxlanılan istintaq materiallarında qeyd edilmişdi ki, ermənilər DQMV paytaxtının azərbaycanlı əhalisini vahiməyə salmaq üçün bu meyidləri küçəbəküçə sürmüşdülər. On nəfərdən çox milis işçisi və mühafizə əsgəri ciddi bədən xəsarəti almışdı. Respublika DTK-sı prokurorluqla bir yerdə cinayət işi qaldırdı. Heydər Əliyev polkovnik Firudin Bağirovun rəhbərliyi ilə təcrübəli briqada yaratdı və bu işi öz nəzarətinə götürdü. Bundan əlavə, Heydər Əliyev özü Xankəndinə getdi, istintaqın nəticəsində 20 nəfər ermənidən ibarət bir qrup cinayət məsuliyyətinə cəlb olundu. Müttəhimlərin qohumlarının Azərbaycan DTK-sına məhkəmənin qərarına təsir göstərmək niyyəti ilə yeni etiraz aksiyalarına hazırlaşdığı haqqında məlumat daxil oldu. Komitənin sədri

Heydər Əliyev DQMV-yə əməliyyatçılar briqadası göndərdi. Arif Zeynalov xatırlayır ki, “Getməzdən əvvəl Heydər Əliyev bizi yanına çağırıb dedi: “Vicdanla işləyin, bütün provokatorları üzə çıxarın. Bir də: Xankəndində gecələməyin. İş qurtardınız mı, o saat – Ağdama. Onlardan hər şey gözləmək olar. Mən Ağdam raykomunun birinci katibinə göstəriş vermişəm, yaşayış və yeməyinizlə problem olmayacaq. Gündüzlər isə özünüz bir təhər dolanarsınız... Orada bir neçə həftə işlədik. İş barədə hər gün Heydər Əliyevə məruzə edirdik” [26, s.22].

Bundan başqa, qərara alınmışdı ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin DTK rəhbərliyi gücləndirilsin. DTK vilayət şöbəsinin sədri vəzifəsinə erməni millətindən olan adamın təyin olunmasına etiraz edən Heydər Əliyev və Moskvanı inandırma bildi ki, bu vəzifəyə rus millətinin nümayəndəsini göndərsin. Namizədi Heydər Əliyev özü seçmişdi: uzun müddət onun rəhbərliyi altında işləmiş, yoxlanılmış yerli kadr Bistrov idi.

“Dəmir pərdə” zəifləyəndən, SSRİ-dən Qərbə və əks istiqamətdə turist axını artandan sonra Ermənistan və DQMV-nə turist adı altında okeanın o tayındakı havadarlarından konkret tapşırıqlar alan daşnak agentləri ayaq açdı. DTK arxivlərində SSRİ NS yanında DTK 2-ci Baş İdarəsi 2-ci şöbəsinin rəisi Heydər Əliyevə göndərdiyi məxfi məktub saxlanılır (2II-383, 7 fevral 1962-ci il). Məktubda deyilirdi ki, “1961-ci il noyabr ayının sonunda Livanda, xüsusi olaraq buraya gəlmiş Amerika kəşfiyyatının nümayəndəsi “Daşnaksutyun” partiyasının “Xarici büro” rəhbərləri ilə gizli müşavirə keçirilmişdir... [11, s.171]. “Xarici büro” tərəfindən bir sıra qərarlar qəbul edilmişdir: Təxribat işləri aparmaq üçün agentura hazırlanması və qeyri-leqal yolla repatriasiya kanalları vasitəsilə sərhədyanı ölkələrdən Ermənistan SSR-ə göndərilməsi; SSRİ-yə yollanan turist qrupları və qohumlarının yanına gedən ayrı-ayrı ermənilərdən casusluq məqsədi ilə istifadə edilməsi; bütün vasitələrdən istifadə etmək-lə, o cümlədən repatriasiyaya fəal kömək göstərən adamlara qarşı terror aktları törətməyə qədər, ermənilərin Sovet İttifaqına gözlənilən repatriasiyasına mane olmaq” [11, s.171].

Sənədin üstünə Heydər Əliyevin öz xətti ilə xarici daşnak təşkilatlarının əlaqələrini öyrənmək və aşkar etmək üçün konkret tədbirlərin hazırlanması, həmçinin casusların SSRİ sərhədinin Azərbaycana aid hissəsindən göndəriləcəyi halda onların tutulmasına dair göstərişlər olan dərkənar qoyulmuşdur.

Uzun illər sonra, müstəqil Azərbaycanın prezidenti olarkən Heydər Əliyev görkəmli Azərbaycan yazıçıları ilə söhbət zamanı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranma səbəblərini təhlil edərkən, erməni millətçilərinin Azərbaycan ərazisinə iddialarının qarşısını kəsmək üçün necə böyük çətinliklərlə üzləşməli olduğunu, yüksək hakimiyyət dairələrində bəzən öz mövqeyini müdafiə etməyin heç də asan başa gəlmədiyini yada salırdı.

Azərbaycanın müasir tarixində 1969-cu ildə dönüş mərhələsinin təməli qoyuldu. Sosial-iqtisadi və mədəni məsələlərlə yanaşı respublika partiya təşkilatının birinci katibi postunda, xüsusilə də fəaliyyətinin ilk dövrlərində Heydər Əliyevin daimi qayğılarından biri özünün də şahidi olduğu erməni separatizminə müqavimət göstərmək, onun qarşısını almaq idi. XX əsrin 60-cı illərinin ortalarında Dağlıq Qarabağın zorla qopardılmasına nail olmaq cəhdləri növbəti dəfə uğursuzluqla nəticələnəndən sonra ermənilər taktikanı dəyişərək, 1920-ci illərin sonlarına aid olan hansısa “köhnə” xəritələri üzə çıxardılar, Azərbaycanın bir sıra sərhədyanı torpaqlarını “qədim erməni torpaqları” elan edərək, onların Ermənistana qaytarılmasını tələb etdilər. Sonralar Heydər Əliyev yada salırdı ki, “onlar köhnə xəritələri – 1928-ci ilin, yaxud da 1929-cu ilin xəritələrini ortaya çıxarmışdılar. Təəssüf ki, bu danışıqlar nəticəsində 1969-cu ilin may ayında Azərbaycanın Ali Soveti elə bir qərar qəbul etmişdi ki, həmin sərhədyanı torpaqlar guya Ermənistana mənsubdur və ona verilməlidir. Çox çalışdılar ki, bu qərar həyata keçirilsin, lakin mən buna imkan vermədim” [8].

Bəhs olunan dövrdə Ermənistan rəhbərliyi ilə görüşünü xatırlayan Heydər Əliyev qeyd edir ki, “1969-cu ilin sentyabrında Ermənistan KP-nin birinci katibi Anton Koçinyana təklif etdim ki, Ermənistandakı millətçi adamları öz ərazi iddialarından çəkəndirmək üçün əməli, konkret işlər görsün. Zənnimcə, o görüşümüz səmərəli oldu. Çünki sonrakı dövrlərdə respublikalarımız arasında bizi narahat edən hadisələr baş vermədi” [17, s.71].

Görkəmli Azərbaycan şairi, yazıçı-publisist Hidayət “İrəvana 7 məktub” kitabında yazır: “Ermənistan KP MK-nın keçmiş birinci katibi A.Koçinyan 1988-ci ildə bir müsahibəsində deyirdi ki, onun rəhbərliyi dövründə Qarabağ “məsələsi” neçə dəfə qaldırılmış, lakin Heydər Əliyevin nüfuzu

və mərkəzdə sözünün iti kəsəri bu məsələnin həllinə imkan verməmişdir. Hətta M.A.Suslov Koçinyanı yanına çağırır: «Хватит армянского национализма» – demişdi və bu, L.İ.Brejnevin dövründə erməni millətçiliyinə və Qarabağ “probleminə” axır nöqtə idi. Bəlkə buna görə də, L.İ.Brejnevin vəfatı İrəvanda bayram kimi qarşılandı” [5, s.23].

1971-ci il iyunun 18-də “Qarabağ” mehmanxanasının qarşısında qumbara partladılmış, Azərbaycan milliyyətindən olan beş nəfər ağır yaralanmış, biri ölmüşdür. Bağlı qalmış bu iş Heydər Əliyevin göstərişi ilə Əkrəm Səlimzadəyə həvalə edildi. İstintaqdan məlum olur ki, bu 1967-ci ildə Xankəndində bir oğlanın ölümü ilə bağlı işin davamıdır: Danielyan ölən qardaşının qisasını alırdı [20, s.41].

Sonra erməni millətçiləri 1973-cü ildə Sovet İttifaqının paytaxtında daha dəhşətli, hay-küylü Moskvada üç terror aktı - partlayış törətdilər, 29 nəfər həlak oldu. [19, s.311]. Gələcək təhlükəni duyan Heydər Əliyev DQMV rəhbərliyini etibarlı kadrlarla möhkəmləndirmək qərarına gəlir. 1973-cü ilin payızında onun təşəbbüsü ilə Qurgen Melkumyan birinci katib vəzifəsindən və Dağlıq Qarabağ Vilayət Komitəsi bürosunun üzvlüyündən azad olundu, bu vəzifəyə Boris Gevorkov seçildi. [22, s.15].

Qeyd edək ki, Gevorkov öz vəzifəsində 1988-ci il fevralın 23-nədək, Dağlıq Qarabağ vilayət partiya komitəsinin plenumunda “işdə yol verilən nöqsanlara görə” birinci katib vəzifəsindən azad olunana qədər işlədi. Onun yerinə qatı separatçı və gizli milyonçu Henrix Poqosyan gəldi [25, s.17].

Gevorkov 1975-ci ildə Dağlıq Qarabağda siyasi sabitliyi pozmağa çalışan millətçi ünsürləri tənqid edərək konkret faktları və soyadları, o cümlədən Zori Balayanın adını sadaladı, daşnak Andranikin milli qəhrəman kimi təqdim olunmasını tənqid etdi. Heydər Əliyev bu çıxışın nəticələrini belə xatırlayır: “Millətçi ünsürlər yenidən baş qaldırdı. ... 2 ay sonra Moskvada Dəmirçiyanla görüşüb 4 saat söhbət etdik. Ona bildirdim ki, DQMV-nin problemlərini vilayətin və Azərbaycanın öz rəhbərliyi həll etməlidir. ... Bu dəfə yenə ara sakitləşdi” [18, s.71].

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, milliyyətçə erməni olan ziyalılardan bəziləri erməni ekstremistlərinin həqiqi simasını etiraf edirlər. Yazıçı Mariyetta Şaginyan 1975-ci ildə, Bakıda keçirilən sovet ədəbiyyatı günlərinə gəlmişdi. Heydər Əliyev onu öz evində qəbul edərkən Şaginyan bəyan etdi ki, ermənilər Azərbaycanda çox gözəl yaşayırlar. Bakıya gələrkən Yerevanda Ermənistanın tanınmış mədəniyyət xadimlərindən ibarət bir qrup DQMV-nin Ermənistanı verilməsi xahiş olunan məktubu ona göstərərək, ərizənin altında imza qoymağı təklif ediblər. Şaginyan onlara rədd cavabı verib Beləliklə, Heydər Əliyev bir daha əmin olub ki, erməni separatçıları öz niyyətlərindən əl çəkməyiblər.

Ermənilər öz çirkin niyyətlərini reallaşdırmaq üçün 1976-cı ilin fevralında Ermənistan Pedaqoji İnstitutunun Gorus filialında və Yerevan Politexnik İnstitutunda DQMV və Naxçıvan MSSR-in Ermənistanı birləşdirilməsi barədə məsələni həll etməklə bağlı Sov.İKP XXV qurultayına müraciət dərc olunmuş vərəqələr yaymağa başladılar. Elə həmin dövrdə “Nyu-York tayms” qəzetində dərc olunmuş Ermənistan KP MK-nın keçmiş üzvü Xanzadyan öz məqaləsində sovet hökumətindən “əvvəllər Ermənistanı məxsus olan DQMV-ni geri qaytarmağı” tələb edirdi. Eyni vaxtda Kommunist E.Ohanesyanın Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna göndərdiyi məktubda Azərbaycana məxsus olan Şamxor, Daşkəsən, Xanlar, Şaumyan rayonlarını, DQMV-in Ermənistanı “qaytarmağı” tələb edirdi. Ümumiyyətlə, o dövrdəki erməni mətbuatında və əsərlərində “Böyük Ermənistan”ın sərhədləri ilə bağlı məsələnin şişirdilməsi hallarının yer alması xarakterik idi, qonşulara, əsasən də Türkiyə və Azərbaycan xalqlarına qarşı ərazi iddiaları sezilirdi. Qarabağ, Naxçıvan və digər rayonların “tarixi Ermənistanın yerli vilayətləri” olması fikri təlqin olunur. Bu meylləri Moskvada nəşr olunmuş “Erməni folkloru” (tərtibçi və tərcüməçi Q.Karapetyan) kitabında da müşahidə etmək olar. Müəllif həyasızcasına iddia edirdi ki, “Şuşa şəhəri tarixən Ermənistanın tərkibinə daxil olan Artsağın qalaşəhəridir” [22, s.58].

Azərbaycanın görkəmli alimlərindən biri olan hörmətli Akademik İqrar Əliyev xatırlayırdı ki, 1978-ci ilin əvvəlində Heydər Əliyev onu yanına çağıraraq deyib: “Ermənilər ölkə rəhbərliyi qarşısında Dağlıq Qarabağın Ermənistanı verilməsi barədə məsələ qaldırıblar. Bu məsələ barədə əsaslı arayış hazırlamaq lazımdır”. Akademik partiya liderinə xatırladı ki, Böyük Vətən müharibəsindən dərhal sonra belə bir arayış Mircəfər Bağirov üçün hazırlanıb və onun tərtib olunmasında o özü də

iştirak edib. “Ertəsi gün Heydər Əliyev məni yenidən qəbul etdi. O, 30 il bundan əvvəl yazdığımız arayışı mənə uzatdı. Bir ay ərzində mən Dağlıq Qarabağın tarixi barədə geniş bir arayış hazırlayıb MK-ya təqdim etdim. Ertəsi gün arayışın əsas müddəaları Mərkəzi Komitə Bürosunun yığıncağında müzakirə olundu və bəyənilədi. Sonralar mən öyrənib bildim ki, Heydər Əliyev ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı növbəti təxribatının qarşısını vaxtında ala bilib...” [4, s.13].

Yeri gəlmişkən, 1987-ci ilin sonunda akademik Aqanbəkyanın Parisin “Yumanite” qəzetindəki çıxışından sonra İqrar Əliyev öz arayışını xatırladı və onu yenidən nəzərdən keçirib respublikanın o zamankı rəhbəri Kamran Bağirova göndərsə də, rəhbərlikdən heç bir operativ reaksiya görmədi, tezliklə hamıya məlum olan hadisələr qızıxdı.

1999-cu il noyabrın 10-da bir qrup Azərbaycan yazıçısını Prezident Sarayında qəbul edən Heydər Əliyev iyirmi il öncəki hadisələri belə xatırlayırdı: “1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul olunurdu. Konstitusiya komissiyası təyin olunmuşdu, sədri Brejnev idi, biz də onun üzvü idik, mən də Azərbaycanın nümayəndəsi idim.

Vaxtaşırı komissiyanın müzakirələri keçirilirdi. Bunları da (müzakirələri – N.M.) o vaxt mərkəzi komitənin katibi vardı – akademik Ponomoryov – o aparırdı. Brejnev o qədər fəal iştirak eləmir. Bir dəfə Moskvaya, komissiyanın iclasına gəldim. Gördüm, xeyli ərizə gəlib ki, “Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən çıxarıb Ermənistanla vermək lazımdır”. Gördüm ki, Ponomaryov deyir bunu komissiyanın müzakirəsinə qoymaq lazımdır – ermənilər ona da təsir göstərirdilər. Elə komissiyanın müzakirəsinə verilməsi faktı, başa düşürsünüzmü, nə deməkdir?

Hələ komissiyanın iclasında bir gün qabaq mən buna nə qədər etiraz elədim, gördüm yox, yenə də getdim Brejnevin yanına. Ona dedim ki, bu nədir, belə şey ola bilməz! Əgər Dağlıq Qarabağı Ermənistanla verirsinizsə biz SSRİ-ni tərk edirik. Brejnev vəziyyəti belə görüb telefonla Ponomaryova zəng elədi ki, məsələni gündəlikdən çıxar!” [8, s.368].

Heydər Əliyevi Siyasi Büroya üzv seçəndə və o, ittifaq hökumətində rəhbərlərdən biri olanda Ermənistanın necə matəmə büründüyünü təsəvvür etmək çətin deyil. Aradan uzun müddət keçəndən sonra Daşnaksutyun partiyasının liderlərindən biri olan Gevork Kirakosyan həyasızcasına açıq-açıq bəyan etmişdir: “Heydər Əliyevi aradan götürməsək, Qarabağ bizim üçün vətən yox, zindan olacaq. Heydər Əliyev Ermənistanla yanaşı, bütün dünyadakı erməni lobbisini sarsıtmışdı... Bu barədə fikirləşmək lazımdır...” [5, s.51].

Dağlıq Qarabağ ətrafında hadisələr başlananda, mərkəzi kütləvi informasiya mənbələrində açıqdan-açıq Qorbaçov ideoloqlarının təhrikə belə bir fikir yayıldı ki, münaqişənin əsas səbəbi DQMV-nin sosial-iqtisadi sahədə geri qalması və respublika rəhbərliyi tərəfindən erməni əhalisinin hüquqlarının pozulması olub. Bütün bu məsələlərə aydınlıq gətirən Heydər Əliyev A.Karaulova verdiyi müsahibədə 1970-80-ci illərdə DQMV-nin sosial-iqtisadi cəhətdən nə cür yüksək inkişaf göstəricilərinə nail olduğundan ətraflı söhbət açıb, onun rəhbərliyi dövründə Dağlıq Qarabağda qurulub-yaradılanları sadalamışdı [14, s.116].

Bütün bunlara baxmayaraq, Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağın inkişafı üçün nə qədər çox iş görürdüyə, Azərbaycan torpağının bu bərəkətli guşəsini qoparmaq planından əl çəkməyən Ermənistanın müəyyən dairələrdə ona qarşı münasibət daha neqativ hal alırdı.

Heydər Əliyev “erməni məsələsi”nə münasibətini çıxışlarından birində bu cür şərh etmişdi: “1969-cu il iyulun 14-dən 1982-ci il dekabrın 3-nə kimi Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi olmuşam. Bu müddətdə Azərbaycan ərazisinin bir qurşu da Ermənistanla verilməyib. Bu, faktdır. Baxmayaraq ki, Ermənistan tərəfindən ayrı-ayrı hallarda torpaqların alınmasına cəhdlər olurdu... Açıq heç nə demirdilər, bəzi rəhbər işçilər vasitəsilə mənə çatdırırdılar ki, biz gərək Ermənistanla Azərbaycanın xəritəsini dəqiqləşdirək, guya 1920-ci illərdə burada müəyyən səhvlər buraxılıb. Mən isə hamıya deyirdim ki, bizim sərhədimiz məlumdur və heç nəyi dəyişdirməyə ehtiyac yoxdur. Yadımdadır ki, Kəlbəcər rayonu ilə sərhəddə qızıl mədəni var idi. Orada qızıl axtarmaq bəhanəsi ilə ermənilər bizim torpağa keçmişdilər. Bunu bilən kimi Respublika Nazirlər Sovetinə, Kəlbəcər rayon rəhbərliyinə göstəriş verdim ki, yubanmadan onları çıxartsınlar və biz məsələni həll etdik” [17].

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlananda da, bir qədər sonra da Heydər Əliyev əmin idi ki, bu məsələ, əlbəttə ki, DQMV-nin özündə düşünülməyib: “Mən DQMV əhalisi ilə dəfələrlə görüşmüşəm, vilayətin bütün rayonlarında olmuşam, ermənilərlə də çox söhbət etmişəm. Bir nəfər də demə-

yib ki, Qarabağ verilsin Ermənistana. Oradakı çıxışında demişdim ki: “DQMV Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir və ayrılmaz hissəsi olaraq qalacaq...” [17].

Vaxtilə Azərbaycan Ali Məhkəməsinin sədri işləmiş İ.İsmayılov öz xatirələrində yazır: “1982-ci ilin yayında mən Heydər Əliyevin qəbuluna gəlib dedim ki, erməni millətçiləri lap hədlərini aşiblar, azğınlaşıblar, tədbir görüb, onları yerində oturtmaq lazımdır. O isə mənə dedi: “Sən bilirsən ki, Moskvada nələr baş verir, onların arxasında necə böyük qüvvələr durur. Bacarsaydım mən hər şeyi edərdim. İmkan vermirlər”. O, Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd, Brejnevın yaxın adamı idi, buna baxmayaraq erməni ekstremizminə qarşı çətinliklə sinə gərirdi.... Ümumiyyətlə, 70-ci illərin sonu - 80-ci illərin əvvəllərində təsəvvürə gəlməz işlər baş verdi. Cinayətkarlar arasında erməni olan kimi problem yaranırdı. Kimisə mühakimə edən kimi, o dəqiqə baş prokurorun köməkçisi keçmiş bakılı Mizar-yanın işlədiyi SSRİ Baş Prokurorluğundan ya məhkəmə hökmünün ləğv olunması və ya yüngülləşdirmə istiqamətində dəyişdirilməsi barədə göstəriş gəlirdi. Özü də arada külli miqdarda puldan söhbət gedirdi. Ümumiyyətlə, mən əminəm ki, Heydər Əliyevi burada “erməni məsələsi”ni həll etmək və Qarabağı ermənilərə vermək üçün Azərbaycan rəhbərliyindən uzaqlaşdırıb Moskvaya aparmışdılar” [8, s.71].

Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, Dağlıq Qarabağda əhalinin təminatı həmişə Azərbaycan SSR üzrə orta göstəricilərdən yüksək olurdu. 1973-cü ildə Xankəndində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı açıldı. 1979-cu ildə Ağdamdan buraya dəmir yolu çəkildi [12, s.187].

Heydər Əliyev erməni millətçilərinin niyyətini yaxşı dərk edir, sərhəd rayonlarının iqtisadi və sosial-mədəni inkişafına böyük əhəmiyyət verir, qayğı göstərirdi. 1970-ci illərdə mərkəz ermənilərin təhriki ilə Kəlbəcər rayonunun perspektivsizliyi, buradan əhalinin köçürülməsi, torpaqların isə yaylaq kimi respublikalar arasında bölüşdürülməsi haqqında məsələ qaldırdı. Buna qarşı Heydər Əliyev 1977-ci ildən bu rayonun potensial imkanlarını genişləndirmək tədbirləri hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə nail oldu. İqtisadiyyat xeyli dirçəldi. Mərkəzin, erməni millətçilərinin mənfur niyyətləri alt-üst edildi [12, s.91].

Heydər Əliyev kimi fitri istedadlı, uzaqgörən, xalqını sonsuz məhəbbətlə sevən, mütəfəkkir bir şəxsiyyətin, pragmatik siyasətçinin Azərbaycana rəhbərlik etməsi respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında sürətli yüksəlişə səbəb oldu. 1970-ci illərdə dövlətimizin milli oyanış siyasəti sayəsində, təhsil, elm, mətbuat, ədəbiyyat və incəsənətin tərəqqisi üçün münasib imkanlar açıldı. Azərbaycanın mənəvi sərvətləri, kadr potensialı daha da artdı və xalqın mədəni irsinin, tarixinin, dilinin öyrənilməsi və təbliği genişləndi. Azərbaycanda baş verən bu proseslər – iqtisadi, siyasi, sosial sahədə baş verən dinamik inkişaf, milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı Moskvanın nəzərindən yayınmadı. Mərkəz tarixi təcrübədən istifadə edərək Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq üçün “Dağlıq Qarabağ məsələsini” gündəmə gətirdi. 1977-ci il Konstitusiyası hazırlanarkən Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi məqsədilə Moskvaya yüzrlə ərizələr daxil oldu. Həmin vaxt Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyevin gərgin və səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Ermənistanın növbəti ərazi iddialarının qarşısı məharətlə alınmışdı.

XX yüzilliyin 70-ci illərində ermənilərin əsassız ərazi iddiaları məsələləri Heydər Əliyevin nitq və çıxışlarında geniş təhlil edilmişdir. Heydər Əliyev çıxışlarından birində 70-ci illərdəki hadisələri bu cür şərh etmişdir: “Təbiidir ki, Azərbaycan torpaqlarının hamısı Azərbaycana məxsusdur. Hətta indi Ermənistan ərazisində olan torpaqların da böyük bir qismi Azərbaycana məxsusdur. Zəngəzur tamamilə Azərbaycan torpağıdır. Vaxtilə orada yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılar olublar. Amma, Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra, 1920-ci ildə Sovet İttifaqına daxil olan Cümhuriyyətin sərhədləri qurulanda Azərbaycan torpaqlarının bir qismini Ermənistana veriblər. Dağlıq Qarabağda da bir muxtar, yəni özəl vilayət yaradaraq, Mərkəz gələcəkdə Azərbaycanı parçalamaq üçün bu qurumdan istifadə edibdir [7, s.366]. ... Siz bunu bilməlisiniz, tarixçisiniz, gərək biləsiniz, sovet dövründə uzun illər Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək istədilər. Mən, vaxtilə 14 il Azərbaycana rəhbərlik etmişəm. Bu dövrdə də, ondan əvvəl də dəfələrlə Ermənistan millətçiləri, ekstremistləri Moskvaya qarşısında təkliflər qaldırıblar, oraya yazılar göndəriblər ki, “Dağlıq Qarabağ Ermənistanındır, orada ermənilər çoxluq təşkil edir, o, Ermənistana bağlı olmalıdır”. Biz o vaxt bunların qarşısını almışıq. Şəxsən mən özümə şərəf hesab edirəm ki, Azərbaycana 14 il başçılıq edəndə bu məsələnin

qarşısını bir neçə dəfə almışam. ... [7, s.365]. 1982-ci ilin sonunda mənə buradan Moskvaya böyük bir işə apardılar. Mən oraya gedərkən buradakılara bir-iki məsləhət verdim. Dedim, birinci məsləhət odur ki, Dağlıq Qarabağ məsələsini həmişə diqqət mərkəzində saxlayın. ...

Ermənilər Dağlıq Qarabağda vəziyyəti həmişə qızıqsındırırdılar. Ona görə də biz Dağlıq Qarabağın iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə üstünlük verirdik. Çünki daim məsləhət qalxırdı ki, guya Dağlıq Qarabağı Azərbaycanda sıxışdırırlar və ermənilər Dağlıq Qarabağda inkişaf edə bilmir. Azərbaycanın bütövlüyünü saxlamaq, bütün ərazisini qorumaq üçün biz o vaxtlar, yenə də deyirəm, Dağlıq Qarabağa daha da çox diqqət yetirirdik. Doğrudur, sonra bəzi diletant adamlar mənə günahlandırırdılar ki, bunu nə üçün edirdim. Mən bu gün də deyirəm, edirdim. Edirdim ona görə ki, birincisi, Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıları da məskunlaşdırmaq lazım idi, ikincisi, Dağlıq Qarabağa, ermənilərə imkan verməyə ki, xırda detalları əldə rəhbər tutaraq bu məsələni qaldırsınlar [7, s.367]. Lakin Ermənistan Elmlər Akademiyasının Prezidenti Ambarsumyan “Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağı, Azərbaycanı ardıcıl surətdə ermənilərdən təmizləmişdir” deyə vurğulamışdı. Ona görə də indi ermənilər Dağlıq Qarabağı Ermənistana bağlamaq istəyirlər” [23, s.76].

Fikrimizcə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin yuxarıdakı dərin məzmunlu nitqi böyük bir elmi tədqiqat işinin məramnaməsidir və tezliklə yəqin ki, öz həllini tapacaqdır.

Çox çətinliklə olsa da Mərkəzdə “Dağlıq Qarabağ məsələsi”ni nizama salan Heydər Əliyev 1979-cu il yanvar ayının 12-də Xankəndinə səfər etdi [6, s.96]. Mən, (Nazim Məmmədov) həmin hadisələrin canlı şahidiyəm. Hətta, çoxları hadisələrdən xəbərsiz olduqlarından Heydər Əliyevin nə üçün Tərtərdə, Ağdamda dayanmayaraq birbaşa Xankəndinə getməsinə narazılıqlarını dilə gətirmişdilər. Onlar nə biləydilər ki, totalitar rejimin hakim olduğu bir şəraitdə, kimsə özbaşına torpaq iddiası irəli sürmüş ola. Əlbəttə, bu məsələdə Mərkəzin də müəyyən maraqları və məqsədləri var idi. Bəli, həmin vaxt Heydər Əliyev birbaşa Xankəndinə getdi və Vilayət Partiya Komitəsində Partiya “fəalllarının” fəvqəladə iclası keçirildi [12, s.189]. Yəqin ki, mənim yazdıqlarımı oxuyub təsdiq edən canlı şahidlər olacaq. İclasda Heydər Əliyev sakit görünürdü. Lakin daxili narahatçılığı üzündən hiss olunurdu. Mən iclasda olanların hamısını yazmaq fikrində deyiləm. Yalnız onu deyə bilərəm ki, Heydər Əliyev Vilayətin bütün “fəallarını” (Əlbəttə onların hamısı ermənilər idi) ayağa qaldıraraq öz sözünü dedi. Onun iclasdakı son sözü bu oldu: “Mən, sizin özünüzdə istənilən vaxt sevdiyimiz Ermənistana göndərə bilərəm.... Gözünüzü açıb mənə yaxşı baxın. Mən sizin xudbin niyyətinizi yaxşı dərk edirəm. Nə qədər ki, mən yaşayıram siz bu mənfur məqsədinizə nail ola bilməyəcəksiniz”... Bununla da, Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasi fəaliyyəti nəticəsində 1970-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarının qarşısı qətiyyətlə alındı [12, s.190].

Sonda Ermənistanın uzun müddət rəhbəri olmuş Dəmirçiyanın bir çıxışını yada salmaq istəyirəm. Yerevanın Teatr meydanındakı çıxışında o, demişdir: “Ey mənim sevimli erməni millətim, biz həlli mümkün olmayan bir işdən yapışmışıq. Yaxşı bilin ki, XX əsrdə türklərin yetişdirdiyi iki qüdrətli insan olub: Atatürk və Heydər Əliyev. Onlardan ikincisi sağdır. Bütün cəhdlərimizə baxmayaraq, o, çəkist məharəti ilə hər tələdən qurtarır. Bilin ki, nə qədər o sağdır, biz nə Qarabağı ala biləcəyik, nə də başqa əraziləri. O, bizdən ağır zərbələr alsa da, Azərbaycan xalqı ən çətin günlərdə yenidən onu Bakıya gətirəcək və bununla da bizim arzularımız puça çıxacaqdır”.

Bu düşünülmüş fikrə nə demək olar?! Yalnız bir kəlmə: “Ay məkirli niyyət sahibi olan erməni xalqı, yadda saxla ki, Atatürk və Heydər Əliyevlə yanaşı, türk dünyasının böyük oğlu İlham Əliyev də var!” [15, s.3].

Nəticə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkəmizdə müstəqil dövlət quruculuğunun təməli qoyuldu və inkişaf etdirildi. Heydər Əliyev dövlətçiliyin qorunub saxlanması və gücləndirilməsi, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçilməsinə nail oldu.

Heydər Əliyev nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın haqq səsinə bütün dünyaya çatdırdı və bununla da müstəqilliyimiz qorundu, dövlətimiz inkişaf etdi, tanındı və nüfuz sahibi oldu. Onun uzaqgörənliyi nəticəsində xarici siyasətini bərabərlik və qarşılıqlı mənafe prinsipləri əsasında quran Azərbaycan Respublikası dünyada aparıcı bir dövlətə çevrildi. Heydər Əliyevin xarici siyasəti sahəsində ən mühüm uğurlarından biri də ondan ibarət idi ki, o, Azərbaycanı Türk dünyasından təc-

rid olunmuş vəziyyətdən çıxardı. Azərbaycanla birlikdə azadlığa çıxmış Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanla ənənəvi dostluq münasibətlərimizi bərpa etdi.

İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə dövlətin xarici siyasətində yeni mərhələ başladı. Bu mərhələ özündən əvvəlki dövrün təməlləri üzərində dayanır və onun davamını təşkil edirdi. Heydər Əliyevin siyasi varisi və layiqli davamçısı olan İlham Əliyevin fəaliyyəti Azərbaycanda hüquqi və dövlət quruculuğunun davam etdirilməsi ilə səciyyələnir.

Heydər Əliyevin və onun siyasi xəttini davam etdirən İlham Əliyevin təmin etdiyi siyasi və iqtisadi inkişaf artıq Azərbaycanın torpaqlarını azad etmək yolunda addım atmasına hər cür imkan və şərait yaradı.

Vətən tarixinə şanlı hərflərlə yazılan və 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar nəticəsində müzəffər Azərbaycan Ordusu 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etdi [16].

Heydər Əliyevin “Xalqımız çoxəsrlik tarixində milli mənliliyini, torpağını, vətəninə qoruyub saxlamağa qadir olduğunu dəfələrlə sübut edibdir” [18] fikrinə qüvvət olaraq İlham Əliyev bildirmişdir ki, “Azərbaycan xalqının əzmi və iradəsi, iqtisadi gücü, müasir ordu quruculuğu və xalq-iqtidar birliyi ölkəmizin qələbəsinə təmin edən mühüm amillər olmuşdur. Ulu əcdadlarımızın zəngin dövlətçilik və hərbi tarixindən ilhamlanan Azərbaycan xalqı daha bir şanlı qəhrəmanlıq salnaməsi yazaraq, özünün qalib xalq olduğunu bütün dünyaya sübut etdi və düşmən üzərində tarixi zəfər çaldı [3].

İlham Əliyevin vurğuladığı kimi bu qələbənin təməlini və məğzini 1969-cu ildən Heydər Əliyevlə başlayan milli hərbiçilərimizin hazırlanması, milli vətənpərvərlik duyğularının artırılması, iqtisadiyyatımızın inkişaf etdirilməsi, ikinci hakimiyyət dövründə milli ordumuzun yaradılması, ordu quruculuğumuzun təmin edilməsi, inkişafı və bu prosesin varisi olan İlham Əliyevə ötürülməsi 2020-ci ildə qələbəmizi labüdləşdirdi. Heydər Əliyevin türk dünyası ilə qurduğu münasibətlər fonunda Cənubi Qafqazda və bütün dünyada böyük nüfuza malik olan Türkiyənin və bütün türk dünyasının Azərbaycanın haqq işini dəstəkləməsi İkinci Qarabağ müharibəsində qələbəmizin əsaslarından biri hesab olunur.

2020-ci il dekabrın 10-da Bakının Azadlıq meydanında Vətən müharibəsində qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyub Ərdoğan çıxışında bildirmişdir ki, “Azərbaycanın həm hərbi, həm də diplomatiya sahəsində əldə etdiyi bu uğurda ən böyük paylardan biri şübhəsiz ki, əziz qardaşım cənab Prezident İlham Əliyevə aiddir. Qardaşım İlham Əliyev bununla mərhum Heydər Əliyevin ona vəsiyyət olaraq etdiyi arzusunu da yerinə yetirmişdir. Fərsətdən istifadə edərək güclü Azərbaycanın əsasını qoyan Ümummilli lider Heydər Əliyevi də burada rəhmətlə yad edirəm. Azərbaycan qardaşım İlham Əliyevin qətiyyətli rəhbərliyi ilə, inşallah, dastan yazmaqda davam edəcək. Hörmətli Qardaşım, əziz Azərbaycan xalqı. Türkiyə Azərbaycanın apardığı mübarizəyə ilk günlərdən bütün qurum və təşkilatları ilə dəstək vermiş, bütün imkanları ilə azərbaycanlı qardaşlarının yanında olmuşdur. Türkiyə olaraq Azərbaycan ilə münasibətlərimizdə özümüza hər zaman böyük lider Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” şüarını rəhbər tutduq. Azərbaycanın torpaqlarını işğaldan azad etməsi heç də mübarizənin başa çatması demək deyildir. Bu günə qədər siyasi və hərbi sahələrdə davam etdirilən mübarizə bundan sonra çox fərqli cəbhələrdə davam edəcəkdir” [10].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qəz., 25 yanvar 2011.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi: f.1, s.200, i.74.
3. Azərbaycan Respublikasında Zəfər Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 03 dekabr 2020, 14:01 // <https://president.az/.articles/48455> [14.02.2024].
4. Bakı Post. 1996. № 1-4.
5. Əliyev H.Ə Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. k.32: yanvar, 2001 – mart, 2001 / H.Əliyev; bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azər nəşr, 2010. – 512 s.

6. Əliyev H.Ə. Mədəni irsimizin keşiyində. k.1. - Bakı: Nurool, - 2001. - 440 s.
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. k.4: iyun, 1995 – noyabr, 1995 / bur. məsul R.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 1997. – 528 s.
8. Hidayət. İrəvana 7 məktub. /tərc.ed. S.Məmmədzadə; red. S.Nəzərli; rəssam A.Hüseynov. - Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, - 2004. - 84 s.
9. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Kəlbəcər və Laçın rayonlarında olublar. 16 avqust 2021, 20:30 // <https://president.az/az/articles/view/52742> [14.02.2024]
10. İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında iştirak ediblər. 10 dekabr 2020, 13:20 <https://president.az/articles/48788> [14.02.2024]
11. Qasımov M.C. Azərbaycan Respublikası dünya meridianlarında. - Bakı: Gənclik, - 1992. - 88 s.
12. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsi 1970 - 1985-ci illərdə. - Bakı: Avropa, - 2017, - 328 s.
13. Məmmədov N.R. Qarabağ tarixi (1920-1990). - Bakı: Avropa, - 2020, - 984 s.
24. Məmmədov N.R. Ötən əsrin 50-60-cı illərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları / “Dirçəliş XXI əsr”. - Bakı: - 2007, №116-117.
15. Rəhimzadə A. Bugünümüzün və sabahımızın güclü təməlini yaradan Lider // “Azərbaycan” qəz., 02.05.2021, s.3.
16. Şükürov K.K., Həbibbəyli İ. Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa bəyannaməsinədək. - Bakı: Elm, - 2021, - 904 s.
17. Ulduz jurnalı. Bakı: 1990, №6
18. Ülki İ. Qızıl ulduzdan hilala doğru: Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı. - Bakı: Azərbaycan, - 1999. - 75 s.
19. Бобков Ф. КГБ и власть. - М.: Алгоритм, - 2003. - 544 с.
20. ГАППОД, ф.1, опись 80, дело 491, л.15.
21. Гришин В.В. От Хрущева до Горбачева. - М.: Родина, - 2021. - 272 с.
22. Гусейнбейли А. Интервью с генералом разведки. - Баку: - 1997.
23. Зенькович Н.А. Гейдар Алиев. Зигзаги судьбы. - М.: Яуза, - 2007. - 608 с.
24. Караулов А. Вокруг Кремля. М.: Новости, 1990. 480 с.
25. Салех Бей. Армянство. - Баку: ЭЛМ, - 1994. - 439, [1] с.
26. Шахназаров Г.Х. С вождями и без них. - М.: Вагриус, - 2001. - 592 с.

НАЗИМ МАМЕДОВ

Старший научный сотрудник отдела «История Карабахской войны и движения Великого Возвращения» Института истории имени А.А.Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана, к.и.н., доцент

НЕОБОСНОВАННЫЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРИТЯЗАНИЯ АРМЕНИИ К НАГОРНО-КАРАБАХСКОМУ РЕГИОНУ АЗЕРБАЙДЖАНА И РЕШИМОСТЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА (60-70-е гг. XX века)

Гейдар Алиев хорошо понимал намерения армянских националистов, придавал большое значение экономическому и социально-культурному развитию Нагорного Карабаха и заботился. В результате умной и дальновидной политики Гейдара Алиева партийные и советские органы, общественные организации организовали свою работу таким образом, что армянские сепаратисты воздерживались от публичных выступлений. Хотя карабахский вопрос вновь поднимался в 60-70-е годы XX века, он был решительно предотвращен Гейдаром Алиевым.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, Нагорный Карабах, сепаратизм, национальная политика, Армения.

NAZIM MAMMADOV

Senior researcher of the "The history of the Karabakh war and the Great Return movement" department of the Institute of History named after A.A. Bakikhanov, Azerbaijan National Academy of Sciences, Ph.D., associate professor

**ARMENIA'S UNBASED TERRITORIAL CLAIMS
TO AZERBAIJAN'S NAGORNAL KARABAKH REGION
AND HAYDER ALIYEV'S DETERMINATION (60-70's of XX century)**

Heydar Aliyev well understood the intentions of Armenian nationalists, attached great importance to the economic and socio-cultural development of Nagorno-Karabakh, and cared. As a result of Heydar Aliyev's smart and far-sighted policy, the party and Soviet bodies, public organizations, organized their work in such a way that Armenian separatists refrained from public speeches. Although the Karabakh issue was raised again in the 60s and 70s of the 20th century, it was resolutely prevented by Heydar Aliyev.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan, Upper Karabakh, separatism, national policy, Armenia.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 fevral 2024-cü il

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il

Rəyçilər: t.e.d. Şahin Fərzəliyev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

Heydər Əliyev - 101

UOT 94(479.24)

NURU MƏMMƏDOV

tarix elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
respublikanın əməkdar müəllimi
mamedov_nuru@inbox.ru

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN SİYASƏTİ: GÜCLÜ AZƏRBAYCAN, DAYANIQLI SABİTLİK VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/39-48>

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son 20 ildə qazanılan fundamental uğurlar şərh edilir. Göstərilir ki, dahi rəhbər Heydər Əliyev məktəbinin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Respublikası daxili və xarici siyasətdə böyük nailiyyətlər qazanmış, dayanıqlı sabitlik və davamlı inkişafı ilə güclü və qüdrətli dövlətə çevrilmişdir.

Açar sözlər: Prezident İlham Əliyev, müstəqil Azərbaycan, sosial inkişaf, faktlar, iqtisadiyyat, mili maraqlar.

Giriş. 2024-cü il Azərbaycan xalqının tarixinə uğurlu il kimi daxil oldu. Fevralın 7-də respublikamızda keçirilən növbədənəkar prezident seçkilərində 7 namizədin içərisində mütləq səs çoxluğu ilə - 92,12 faizlə İlham Əliyev 5-ci dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Bu seçkilər bir daha onu göstərdi ki, Azərbaycan xalqı düzgün seçim etdi, Azərbaycanın bugünkü müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində əvəzsiz rolu və xidmətləri olan, böyük dövlət xadimi İlham Əliyevə səs verdi. İlham Əliyevin Prezident seçilməsi böyük tarixi qələbə oldu, Azərbaycanın gələcək inkişafına təkan verdi. Seçkilər xalqımızın İlham Əliyevə sonsuz inamını təsdiq və sübut etdi. Seçkilər bir daha onu əyani şəkildə bütün dünyaya sübut etdi ki, xalq Prezident İlham Əliyevin apardığı daxili və xarici siyasəti bəyənir, dəstəkləyir və müdafiə edir. Çünki bu siyasət düzgün siyasətdir, xalqımızın ümummilli maraqlarını təmin edən siyasətdir. Bu seçkilər eyni zamanda Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasının qələbəsi idi. Hələ 2018-ci il aprelin 18-də andiçmə mərasimində Prezident İlham Əliyev demişdir: "...Mən 2003-cü il prezident seçkiləri ərəfəsində xalqa müraciət edərək demişdim ki, əgər mənə xalq etimad göstərsə, mən Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasətinə sadıq qalacağam, bu siyasəti davam etdirəcəyəm... Biz bu gün Ulu Öndərin yolu ilə gedirik..." [3]. Bu seçkilər xalq-iqtidar birliyini bütün dünyaya sübut etdi. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, bu seçkilərdə göstərilən həmrəylik cəmiyyətimizi bir qaya kimi möhkəmləndirir.

Bu gün müstəqil Azərbaycan xalqının şərəfli tarixində yeni dövr başlayır. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, "biz bu dövrə alınımız açıq, üzümüz ağ başımız dik daxil oluruq. Bu dövrün böyük nailiyyətləri olacaq...". Növbədənəkar Prezident seçkiləri görkəmli dövlət xadimi İlham Əliyevin yüksək nüfuzunu bir daha sübut etdi. Milli maraqlara əsaslanan daxili və xarici siyasət kursunu, düzgünlüyünü, ölkəmizin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi inkişaf strategiyasını, icra mexanizminin dünya arenasında böyük mövqeyini təsdiq etdi. Andiçmə mərasimində proqram xarakterli çıxış etdi. Bu tarixi çıxışında dedi: "2003-cü ildə ilk dəfə Prezident vəzifəsinə seçiləndə əziz xalqımı əmin etmişdim ki, qarşıda duran bütün vəzifələri icra etməyə xalqın yüksək etimadını doğrultmağa çalışacağam" [2]. Bəli, son 20 ildə bütün strateji vəzifələr yerinə yetirildi, xalqın sevgi dolu istək və məhəbbətini qazandı, millətin tarixində Zəfər dolu Qələbə tarixi yazdı, adını Qızıl hərflərlə tariximizə yazdı İlham Əliyev.

Müstəqil Azərbaycanın quruculuq və inkişaf salnaməsinin ən parlaq dövrü olan 2003-2023-cü illər xalqımızın dövlətçilik tarixində və beynəlxalq aləmdə qazandığı fundamental nailiyyətlərə görə Qızıl dövrü təşkil edir.

Bu gün Heydər Əliyev mənəvi-siyasi irsinin layiqli davamçısı İlham Əliyev dövlət başçısı kimi Prezident seçildiyi ilk gündən Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni, hərbi və bütün sahələrinin inkişaf strategiyasını hazırlamış və mərhələ-mərhələ onun həyata keçirilməsini reallaşdırmışdır.

Bu gün müstəqil Azərbaycanın güclü və qüdrətli dövlətə çevrilməsi, Cənubi Qafqazda lider dövlət olması məhz Prezident İlham Əliyevin apardığı fədakar daxili və xarici siyasətin, uğurlu diplomatiyanın bariz nəticələridir.

Heydər Əliyevin möhkəm və sarsılmaz təməllər üzərində qurub yaratdığı Müstəqil Azərbaycan İlham Əliyev tərəfindən daha da inkişaf etdirilərək Cənubi Qafqazda lider dövlətə çevrilmişdir. Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti ölkənin sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi problemlərin həlli-nə sistemli və kompleks yanaşmanı təmin etmiş, qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirmək üçün səmərəli üsul və vasitələrin seçilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri İlham Əliyevin 2003-2023-cü illərdə imzaladığı çoxsaylı fərmanlarda, sərəncamlarda və dövlət proqramlarında öz əksini tapmışdır.

2003-cü il oktyabrın 1-də prezident seçkiləri ərəfəsində **Heydər Əliyev** Azərbaycan xalqına müraciət etdi. Bu müraciət tarixi bir sənəd kimi xalqımıza, seçicilərə ünvanlanmışdı. Prezident **Heydər Əliyev** dəfələrlə - xalqımızın ağır və mürəkkəb vaxtlarında müraciətlər etmişdir. Ancaq bu müraciətdə Ulu Öndər öz düşüncələrini xalqla bölüşür və qiymətli tövsiyələrini bildirirdi. Bu tarixi müraciətdə qeyd edilirdi ki, ömrünün 60 ilini xalqına xidmət edən, 34 ilini Azərbaycana rəhbərlik edən **Heydər Əliyev** doğma xalqına dəyərli məsləhətlərini verir. “Azərbaycan mənim canımdır, ürəyimdir, nəfəsimdir” deyən Ulu Öndərin səhhətində yarandığı problemlərlə əlaqədar prezidentliyə namizədliyini İlham Əliyevin xeyrinə geri götürdüyünü elan edir. Müraciətdə deyilir: “... **qarşıdan gələn prezident seçkilərində namizəd, mənim siyasi varisim İlham Əliyevi dəstəkləməyə çağırıram.... İnanıram ki, mənim axıra çatdırma bilmədiyim taleyüklü məsələləri.... Sizin köməyinizlə İlham Əliyev başa çatdırma biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümid bəsləyirəm...**” [1]. Bəli, bu müraciət tarixi bir müraciət idi və Azərbaycan xalqı düzgün seçim edib İlham Əliyevə səs verdi, onu prezident seçdi.

Dahi rəhbər Heydər Əliyev ölkəmizin bütün istiqamətlər üzrə əsas inkişaf strategiyasını müəyyən etmiş və onu həyata keçirmişdir. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, “...o, öz həyatını Azərbaycan xalqına həsr etmiş..., Azərbaycanın inkişafı üçün çox böyük fədakarlıq göstərmişdir” [4].

2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Prezident İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncamda deyildiyi kimi, “Heydər Əliyev öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir”. Müstəqil Azərbaycan tarixində 1993-2003-cü illər Heydər Əliyev dövrü kimi, 2003-2023-cü illər isə prezident İlham Əliyev düşdü kimi daxil olmuşdur.

Əgər dərinlən araşdırsaq hər kəsə gün kimi aydın olar ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan uğurlu siyasət nəticəsində son 20 ildə ölkəmiz xeyli güclənmiş və yeni-yeni inkişaf strategiyasını istiqamətləndirən dərin və köklü islahatlar həyata keçirilmişdir. Bununla da tarixi baxımdan bu inkişaf dialektikası sanki ardıcıl davam edərək irsən daha yüksək müvəffəqiyyətlər qazanılır. Bugünkü güclü Azərbaycanın daxili və beynəlxalq uğurları dediklərimizə sanballı sübutlardır.

Azərbaycanın son illər davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafı siyasi müstəqilliyi daha da möhkəmləndirilmiş, beynəlxalq nüfuzu xeyli yüksəlmişdir.

İlham Əliyev görkəmli dövlət xadimi kimi ölkəmizin inkişaf strategiyasının bütün istiqamətlərini müəyyənləşdirən aydın və dəqiq proqram vəzifələrini həyata keçirməyi bacaran ölkə rəhbəri kimi xalqın arzu və istəklərini, onun iradəsini ifadə edən dövlət başçısıdır. İlham Əliyev ümumxalq sevgisi qazanaraq xalqın siyasi və mənəvi rəhbəri olmuş, milyon-milyon insanların ürəyində özünə əbədi məhəbbət yaratmış, əbədi heykəl ucaltmışdır. Torpaqlarımızın 30 illik işğalının ən çətin vəziyyətində həm ölkəmizin sosial-iqtisadi və hərtərəfli inkişafı təmin edildi, həm güclü Azərbaycan ordusu yaradıldı, həm ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu yüksəldi və həm də sərrast və konkret düzgün siyasət aparılaraq erməni işğalına son qoyuldu. Çağdaş tariximizdə ümumxalq sevgisi və məhəbbəti qazanaraq dünyada çox böyük hörmət və məhəbbət qazandı. **Adını qızıl hərflərdə şərəfli tariximizə yazdı.**

Prezident İlham Əliyev andıçmə mərasimində etdiyi parlaq nitqində ölkəmizin və dövlətimizin

qarşısında duran strateji vəzifələri aydın və konkret müəyyənləşdirdi. Qeyd etdi ki, yeni dövrdə əsas vəzifə 1) güclü iqtisadiyyata nail olmaq; 2) güclü ordu formalaşdırmaq və hərbi sənayeni daha da inkişaf etdirmək; 3) əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasını təmin etmək; 4) texnoloji innovasiyaları və güclü sənaye potensialını yaratmaq; 5) güclü xarici siyasət diplomatiyasını daha da genişləndirmək; 6) Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə bərpa-quruculuq işlərini ardıcıl olaraq davam etdirmək. Bu və digər vəzifələr yeni dövrün aktual vəzifələridir və ölkəmizin güclü inkişafının “yol xəritəsi”dir.

Prezident İlham Əliyevin geniş ictimai-siyasi və dövlət quruculuğu sahəsindəki yorulmaz fəalliyəti bu vaxta qədərki Azərbaycan gerçəkliyinin canlı ensiklopediyasıdır. **2003-cü ildən bəri ölkəmizi idarə edən İlham Əliyev qısa zaman kəsiyində nəinki Azərbaycanı inkişaf etdirə bildi, eyni zamanda Azərbaycan sivilizasiyalı dövlətlər səviyyəsinə yüksələ bildi. Azərbaycanın 2003-cü ildən bəri yaşanan dövrü xalqımızın tarixinə əbədi həkk olunmuşdur.** Əgər biz Vətən tariximizə nəzər salsaq, onun hər hansı bir ömür kitabını vərəqləsək, o zaman görərik ki, İlham Əliyev sözün əsil mənasında ümumxalq məhəbbəti qazanan dahi dövlət rəhbəri olmuşdur. 2018-ci ilin aprelində keçirilmiş Prezident seçkiləri bir daha sübut etdi ki, İlham Əliyevin apardığı siyasət Azərbaycan xalqı tərəfindən bəyənilir və müdafiə edilir. Çünki bu siyasət dövlətçilik və azərbaycançılıq siyasətidir, milli-mənəvi dəyərlərimizə söykənən siyasətdir, xalqımızın milli maraqlarını ifadə edən siyasətdir.

Tarix boyu bəşəriyyətin parlaq zəkalarını və dövlət başçılarını düşündürən, öz ölkəsinin və xalqının inkişafını, müstəqil dövlətinin daha da möhkəmlənməsini təmin edən strateji planlar və proqramlar olmuşdur. Çünki hər bir müstəqil dövlətin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi cəhətdən güclü inkişafı onun möhkəmlənməsinin etibarlı qarantıdır və xalqın firavan həyat keçirməsinin rəhnidir. Bu baxımdan respublikamızın hərtərəfli inkişafına biz hansı prizmadan yanaşsaq, görərik ki, dövlətimiz həqiqətən nəinki xeyli inkişaf edib, eyni zamanda olduqca güclənib. Həm iqtisadi cəhətdən, həm sosial cəhətdən və həm də hərbi cəhətdən. Son illərdə ölkədə möhkəm sabitliyin qorunması, iqtisadi dinamikliyin təmin edilməsi, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və güclü Azərbaycan dövlətinin daha da möhkəmləndirilməsinin yeni reallıqlarda davam etdirilməsi və bu istiqamətdə sistemli dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi respublika iqtisadiyyatının inkişafına öz töhfəsini vermişdir.

Bu gün Azərbaycanın sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatının bütün sahələrində qazanılmış böyük uğurlar, ölkəmizin iqtisadi inkişafında mühüm nailiyyətlər, beynəlxalq aləmdə olan nüfuzunun artması Prezident İlham Əliyevin adı ilə əlaqədardır. **Azərbaycanın güclü bir dövlət kimi möhkəmlənməsində İlham Əliyevin rolu və xidmətləri misilsizdir.** Azərbaycanın daxili və xarici siyasətdə qazandığı fundamental uğurlar, ölkəmizin beynəlxalq mövqeyinin getdikcə güclənməsi, beynəlxalq təşkilatlarda söz sahibi olması, böyük nüfuza malik olması məhz İlham Əliyev şəxsiyyətinin dahiliyi ilə əlaqədardır.

Dünyanın bir çox görkəmli dövlət başçıları İlham Əliyev şəxsiyyətinə, İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən dövlət proqramlarının uğurlu nəticələrinə yüksək qiymət verirlər. Məsələn, **ABŞ Prezident C.Baydenin** İlham Əliyevə ünvanlandığı məktubda deyilir: Mən Azərbaycanın tam potensialının və iqtisadiyyatın saxələndirilmiş inkişafında, enerji mənbələrinə investisiyaların artırılmasında, iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə, global məqsədlərə verdiyiniz töhfədə, xalqının yaşayış standartlarının yüksəldilməsi istiqamətində Sizin (yəni İlham Əliyevin) davamlı addımlarınızı alqışlayıram. ABŞ Sizinlə davamlı tərəfdaşlıq və əməkdaşlığımıza sadıqdır. Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin sabitləşməsinə kömək etməkdə həlledici rol oynayır.” **AŞPA Prezidenti Ş.Mişel** demişdir: “Prezident İlham Əliyev zamanımızın ən görkəmli dövlət xadimidir. İlham Əliyev ən mürəkkəb geosiyasi şəraitdə Azərbaycanda sabitliyi qoruyub saxladı, ölkəsini möhkəmləndirdi və inamla irəli apardı” [17]. **Türkiyə Respublikasının Prezidenti R.T.Ərdoğan** demişdir: “Azərbaycanın həm hərbi, həm diplomatiya, həm 44 günlük müharibədə əldə etdiyi uğurlarda ən böyük paylardan biri əziz qardaşım, cənab İlham Əliyevə aiddir” [14]. **Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin** demişdir: “İlham Əliyevin həyatının əsas məqsədi ölkəsini, Azərbaycan xalqını xoşbəxt görməkdir...” **Belarus Prezidenti A.Lukaşenko** demişdir: “Sizin rəhbər istedadınız sayəsində milli lider kimi Siz Azərbaycanın səmərəli iqtisadi inkişaf modelini həyata keçirməklə beynəlxalq nüfuzunu möhkəmləndirmisiniz” [15].

Prezident İlham Əliyev 2021-ci il dekabrın 28-də İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının XV Zirvə toplantısında çıxışında demişdir ki, son 18 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etmişdir. Son

illərdə pandemiyanın yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq dərin islahatlar aparılmışdır. Azərbaycan dünyanın 190 ölkəsi arasında 28-ci yerdə qərarlaşıb. Azərbaycan iqtisadiyyatına son 18 ildə 180 milyard dollar sərmayə yatırılıb. Bizim valyuta ehtiyatlarımız artaraq 52 milyard dollardan çoxdur. 2021-ci il dekabrın 31-də İlham Əliyev xalqımızı yeni -2022-ci il münasibətilə təbrikində demişdir ki, bu il (yəni 2021-ci il) bizim valyuta ehtiyatlarımız 2,2 milyard dollar artıb. Deməli, bizim valyuta ehtiyatlarımız 2022-ci ilin əvvəllərinə olan rəsmi məlumata görə 54,2 milyard dollar təşkil edir [6]. Belə artım ardıcıl olaraq çoxalır.

Azərbaycan uzunmüddətli strategiya üzrə dünyada 10-cu yerdə, ölkə rəhbərliyinin islahatlara sadiqliyi sahəsində isə 5-ci yerdə qərarlaşıb. Dünya Bankı Azərbaycanı 20 ən islahatçı ölkə siyahısına daxil etmişdi [5].

Prezident İlham Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və ötən illərdə mükəmməl səviyyədə icra edilən milli iqtisadiyyatın sektorları üzrə yeni islahatlar modeli güclü Azərbaycan dövlətinin inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsini təmin etmişdir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə regionların inkişaf proqramına dair 4 dəfə Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Bu dövlət proqramları ilə ölkəmizin bütün regionları yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Çünki dayanıqlı və davamlı inkişaf üçün hərtərəfli şərait yaradılmış, sənayenin və kənd təsərrüfatının sürətlə inkişaf etməsi məqsədilə bütün potensial ehtiyat imkanlarından istifadə etmək istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, dövlət strukturları bir mexanizm kimi hərəkətə gətirilmişdir. Bununla da Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın gələcək inkişafını müəyyən edərək özünün sosial-iqtisadi platformasının başlıca hədəflərini müəyyənləşdirmişdir. Bu proqramların hər biri ölkəmizdə şəhər, kənd, qəsəbələrin simasının kökündən dəyişməsinə, sosial-iqtisadi inkişaf potensialının artmasına, əhalinin sosial-mədəni rifahının yaxşılaşmasına ciddi təsir etmişdir.

Bu Dövlət proqramları respublikanın bütün şəhər, rayon, kəndlərini əhatə edir, iqtisadiyyatın, sənayenin, kənd təsərrüfatının, maliyyə-kredit sisteminin, infrastruktur sahələrin, yəni həyatın bütün sahələrinin sürətli inkişafını nəzərdə tutur.

2003-cü ildən bu günə qədər Azərbaycanın rəhbəri olan Prezident İlham Əliyev ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının strategiyasının müəyyən edilməsində bütün məsələləri və problemləri nəzərə alaraq Dövlət Proqramları qəbul edilərkən ilk növbədə vətəndaşların və ölkə əhalisinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, ayrı-ayrı rayonların, hətta ən ucqar kəndlərin də sosial və iqtisadi inkişafı məsələlərinə müntəzəm olaraq diqqət verilmiş və bu siyasət ardıcıl davam etdirilir. Ölkə prezidenti kimi İlham Əliyev Azərbaycanın hər tərəfini, bütün bölgələri diqqətdə saxlayaraq hər yerə və hər vətəndaşa qayğı göstərir. Böyük dövlət vəzifələrinin daxili və beynəlxalq məsələlərin çoxluğuna baxmayaraq Prezident İlham Əliyev tez-tez respublikanın bölgələrinə səfərlər edir, əhali ilə görüşür, söhbətlər edir, hər bir vətəndaşı diqqətlə dinləyir və qanun çərçivəsində onların problemlərinin həllinə dair göstərişlər və tapşırıqlar verir. Təkcə ötən 2021-ci ildə İlham Əliyev Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə 47 dəfə səfər etmişdir [7]. Hər bir səfər zamanı respublikanın bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Prezidentin ehtiyat fondundan vəsait ayrılmasına dair Sərəncamlar imzalamışdır. Bu da böyük diqqət və qayğının nəticəsidir.

2019-cu il yanvarın 29-da regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının yekunlarına həsr olunan konfransda prezident İlham Əliyev demişdir: "...2003-cü ildə demişdim ki, əgər Azərbaycan xalqı mənə etimad göstərsə, ilk növbədə, regionların inkişafı ilə məşğul olacağam, bölgələrdə olan problemlərin həlli işində öz səylərimi göstərəcəyəm..." [8]. Bəli, doğrudan da, 2004-cü ilin fevral ayında birinci proqramın qəbul olunduğu gündən başlayaraq respublikamızın bütün rayon və kəndlərinin sosial və iqtisadi inkişafına diqqət və qayğının artması nəticəsində hazırda bütün sahələrdə böyük nailiyyətlər qazanıldı, rayon və kəndlərdə sosial obyektlər yaradıldı, yeni-yeni iş yerləri açıldı. əhalinin isə sosial vəziyyəti yaxşılaşdı, maddi və mənəvi güzəran halı yüksəldi. Son 15 ildə maaşlar 7 dəfə, pensiyalar 9 dəfə artırılmışdır. Cənab Prezidentimizin dediyi kimi, bu siyasət uğurla davam etdirilir [8].

Cənab Prezidentimizin dediyi kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatı bu gün dayanıqlı və davamlı iqtisadiyyatdır və gündə-günə dinamik inkişaf edir. Ona görə ki, əgər müasir dünyada müxtəlif proseslər, ərazi və məhəlli müharibələr gedirsə, ancaq Azərbaycan sabitlik və təhlükəsizlik məkanıdır. İlham Əliyevin dediyi kimi, sabitlik olmadan heç bir ölkə inkişaf edə bilməz. Bu, aksiomadır. Sabit-

lik hər bir ölkənin inkişafı üçün başlıca şərtidir. Azərbaycanda isə sabitliyin mənbəyi Azərbaycan xalqıdır, onun iradəsidir və eyni zamanda bizim apardığımız siyasətdir. Çünki bizim siyasətimiz milli maraqlara söykənir.

İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycanın əldə etdiyi sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və milli-mənəvi uğurlar istər ölkə daxilində və istərsə də beynəlxalq müstəvidə yüksək qiymətləndirilmişdir. Dövlət başçısının həyata keçirdiyi qətiyyətli və ardıcıl siyasət nəticəsində ölkənin iqtisadi və sosial infrastrukturunda yeni-yeni texnoloji nailiyyətlər qazanılmış, hətta müxtəlif təyinatlı müasir texnikalar istehsal edən qüvvətli ölkəyə çevrilmişdir, beynəlxalq aləmdə söz sahibi olan lider dövlət olmuşdur.

Son 20 ildə ölkədə bərqərar olan dayanıqlı sabitlik güclü Azərbaycan dövlətinin inkişafını təmin etmişdir. 2 milyondan çox yeni iş yeri yaradılmış, 3272 məktəb tikilib təmir edilmiş, 640 tibb müəssisəsi, 44 olimpiya mərkəzi yaradılmış, 6650 şəhid ailələrinə evlər verilmiş, əhalinin sosial vəziyyətində böyük irəliləyişlər olmuşdur. Dünya İqtisadi Forumunun “2017-2018 Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda dünyanın 148 ölkəsi arasında Azərbaycan daha 2 pillə yüksələrək 35-ci yerdə qərar tutmuşdur. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan planetimizdə olan hər 4 ölkədən 3-nü geridə qoyub. MDB məkanında isə liderliyini qoruyub saxlayıb [9].

İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti indeksinə görə Azərbaycan hətta İtaliya, Rusiya, İndoneziya, Hindistan, Türkiyə, CAR kimi ölkələrdən irəlidedir. Müqayisə üçün deyək ki, qlobal rəqabət reytingində Rusiya 38-ci, Qazaxıstan 57-ci, Gürcüstan 67-ci, Ermənistan isə 73-cü sırada dayanıb [9].

İqtisadi siyasət. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikada həyata keçirilən uğurlu daxili və xarici siyasət, iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafı, onun davamlı artım sürəti, ölkə daxilində maliyyə resurslarının artırılması, bir çox strateji vəzifələrin həyata keçirilməsi və prioritet hədəflərə nail olunması beynəlxalq mütəxəssislər tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. Ölkə daxilində həyata keçirilən dərin və köklü islahatlar şaxələnmiş iqtisadiyyatın inkişafını təmin etmişdir.

Prezident seçildiyi ilk günlərdən İlham Əliyev iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına xüsusi diqqət vermiş və bu prioritet vəzifənin həyata keçirilməsinin digər sahələrin də inkişafına həlledici təsirini vurğulamışdır. Çıxışlarında dəfələrlə demişdir ki, iqtisadiyyatın inkişafı digər bütün sahələrin inkişafının təməlini təşkil edir.

Son 20 ildə Azərbaycanın iqtisadi inkişafında qazanılan fundamental nailiyyətlər mühüm qələbələr dövrü kimi dəyərləndirilməlidir. Faktlara müraciət etsək, bir daha dediklərimizi təsdiq etmiş olarıq. Məsələn, əgər 2003-cü ildə respublikanın ümumi daxili məhsulun dəyəri 7,1 milyard manat idisə, 2023-cü ildə bu rəqəm 133,7 milyard man. təşkil edirdi, yəni 17 dəfə artmışdır. Dövlət büdcəsinin gəlirləri 2003-cü ildə əgər 1 milyard 221 milyon manat idisə, 2023-cü ildə bu rəqəm 34 milyard manata yaxın idi. Valyuta ehtiyatları 2003-cü ildə 1,6 milyard ABŞ dolları idisə, hazırda 67 milyard dollardır. 20 il ərzində ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların ümumi həcmi 300 milyard ABŞ dolları təşkil edib [18]. Ölkəmizin valyuta ehtiyatları artaraq hazırda 69,6 milyard ABŞ dolları təşkil edir [2].

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı 30 illik işğaldan azad edilmiş doğma Qarabağ bölgəsində bərpa işlərinə xeyli vəsait ayrılmasına maddi təminat yaratmışdır. Qısa müddətdə Qarabağda bərpa işlərinə 7 milyard ABŞ dolları vəsait ayrılmışdır [18].

Son 20 ildə Azərbaycanın hərbi müdafiə xərcləri də 35 dəfə artmışdır. 2003-cü ildə müdafiə xərcləri 150 milyon ABŞ dolları idisə, 2023-cü ildə bu rəqəm 5,3 milyard dollar təşkil etmişdir [19].

İqtisadiyyatın mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatı da son 20 ildə xeyli inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə ölkənin aqrar sahəsinin inkişafına mühüm diqqət verilmişdir. 2003-cü ildə əkin sahələri 1,22 milyon hektar təşkil edirdisə, bu rəqəm 2022-ci ildə 1,62 milyon hektar olub. Kənd təsərrüfatında istehsalın dəyəri 1 milyard 450,5 milyon manat olubsa, 2022-ci ildə bu göstərici 10 milyard 984,2 milyon manata çatıb [18].

Sosial siyasət. Prezident İlham Əliyev ilk gündən ölkə əhalisinin maddi və mənəvi güzəran halının yaxşılaşmasına, sosial yönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə və ardıcıl olaraq bu istiqamətdə dövlət qərarlarının qəbul edilməsinə xüsusi diqqət vermiş və həqiqətən qarşıya qoyulan hədəflərə nail olunmuşdur. Əhlinin sosial təminatı, xalqın güzəran halının yaxşılaşdırılması hər il ardıcıl olaraq

yüksəldilmişdir. Konkret faktlar dediklərimizi təsdiq edir:

Son 20 ildə ölkə əhalisinin sosial həyat səviyyəsi xeyli yaxşılaşmışdır. Minimum əmək haqqı 2003-cü ildə 9 manat idisə, 2023-cü ildə 345 manat olmuşdu, yəni təqribən 38 dəfə artmışdır. Pensiya təminatı 18 dəfə, minimum pensiya isə 14 dəfə yüksəlmişdir. Minimum pensiya 2003-cü ildə 20 manat idisə, bu gün 280 manata çatıb. Orta pensiya 500 manatdan çoxdur. Orta əmək haqqı 940 manatdır [2]. Yoxsulluq səviyyəsi 2003-cü ildə 50 faiz təşkil edirdisə, hazırda 5 faizə qədər azalıb [19].

Ümumiyyətlə, 2003-2023-cü illərdə dövlətin sosial təminat xərcləri 20 dəfədən çox artıb. 2003-cü ildə dövlət büdcəsində sosial xərclərin həcmi 678,2 milyon manat idisə, 2023-cü ildə bu rəqəm 12 milyard manata çatdırılıb [19].

Son 20 ildə 2 milyondan artıq yeni iş yerləri yaradılmışdır.

Beynəlxalq göstərici rəqəmlər. Ölkə iqtisadiyyatının dinamik və davamlı inkişafı beynəlxalq ekspertlərin də diqqətini cəlb etmiş və bunu yüksək qiymətləndirmişlər. Faktlar və rəqəmlər bir daha sübut edir ki, Azərbaycan son 20 ildə fantastik dərəcədə inkişaf etmiş, fundamental nailiyyətlər qazanılmışdır. Beynəlxalq ekspertlər və beynəlxalq müşahidəçilər də ölkənin sürətli inkişafını qeyd edirlər. Dünya bankının “Doing Business” hesabatına görə Azərbaycan hələ 2009-cu ildə dünyanın “islahatçı dövləti” kimi qiymətləndirilib. 2020-ci ildə həmin hesabat sənədində Azərbaycan 191 ölkə arasında 28-ci yerdə qərarlaşıb, dünyanın ən islahatçı 10 ölkəsindən biri olub. Azərbaycan dünya İqtisadi Forumunun inkişaf indeksi üzrə inkişaf etməkdə olan 74 ölkə arasında 3-cü, “Qlobal Rəqabətlik İndeksi”ndə 141 ölkə arasında 58-ci, 2020-ci il hesabatında isə 144 ölkə arasında 52-ci yerdə mövqe tutub. Ölkəmiz “İqtisadi Azadlıq İndeksi 2021” hesabatında 178 ölkə arasında 37-ci yerdə qərarlaşıb [19].

Beynəlxalq Enerji diplomatiyası sahəsində uğurlar. Son 20 ildə Azərbaycanın sürətli və dayanıqlı inkişafı imkan yaratdı ki, beynəlxalq enerji diplomatiyası sahəsində də uğurlara imza atsın. Məhz Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə Azərbaycan beynəlxalq enerji diplomatiyası sahəsində mühüm nailiyyətlər qazandı. faktlara müraciət edək:

1) 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin istifadəyə verilməsi Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün maliyyə aktivlərini hərəkətə gətirdi;

2) 2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri istifadəyə verildi;

3) Enerji diplomatiyasında növbəti uğur 2018-ci ildə Trans-Anadolu (TANAP) və

4) 2020-ci ildə Trans-Adriatik (TAP) qaz kəmərlərinin çəkilib istifadəyə verilməsi oldu.

Bu layihələrin reallığa çevrilməsinə nail olan Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə:

5) Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi;

6) 2017-ci ildə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti

7) Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı;

8) Şimal-Cənub, Şərq-Qərb nəqliyyat qovşaqları [19] ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin və

beynəlxalq mövqeyinin daha da möhkəmlənməsində müstəsna rol oynadı. Beləliklə, həyata keçirilən belə uğurlu iqtisadi siyasət 2003-2023-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatının simasını bütövlükdə dəyişdi və beynəlxalq aləmdə nüfuzunu xeyli gücləndirdi.

Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, bu gün Azərbaycan dünya miqyasında nəqliyyat mərkəzi kimi qəbul edilir.

Hərbi sahədə uğurlar. Andicmə mərasimində Prezident İlham Əliyev bir daha vurğulamışdır ki, növbəti illərdə qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri Ordumuzun, Silahlı Qüvvələrimizin daha da gücləndirilməsidir. “Bu gün Azərbaycan Ordusu 2020-ci ildəkindən daha da güclüdür və cəmi bir neçə saat davam edən antiterror əməliyyatı bunun bariz nümunəsidir” [2].

Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksək templərlə inkişafı hərbi qüdrətimizin və müdafiə sənayesinin güclü artımına və beləliklə, ordu quruculuğuna böyük təsir göstərir. Bu gün Azərbaycan ordusu müasir beynəlxalq standartlara cavab verən, Avropa və NATO orduları sırasında özünə yer tutmağı bacaran güclü və qüdrətli ordudur. Son 15 ildə müdafiə sahəsində hərbi xərclərimiz 15 dəfə artmışdı. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan ordusu dünyanın güclü orduları sırasındadır. Güclü ordu yaratmaq üçün güclü iqtisadiyyata malik olmaq lazımdır. Məhz güclü iqtisadiyyata rəğmən güclü də ordumuz vardır. Azərbaycanın hərbi gücü gündən-günə qüvvətlənir. Azərbaycan ordusu ən müasir silahlarla, modernləşdirilmiş döyüş texnikası ilə, 300 km qət edən yeni və müasir raket silahları ilə, çoxlu hərbi təyinatlı silah məhsulları istehsal edən müasir müdafiə sənayesi ilə təmin və təc-

hiz edilmişdir. Azərbaycanın hərbi gücünü və qüdrətini Silahlı Qüvvələrimizin 100 illiyi münasibəti ilə 2018-ci il iyununda olan hərbi parad əyani formada nümayiş etdirdi. Həmin paradın açılışı zamanı giriş nitqində Ali Baş Komandan, **Prezident İlham Əliyev demişdir: “Bu gün Azərbaycan Ordusu dünyanın güclü orduları sırasındadır. Ordu quruculuğu əsas vəzifəmizdir... Azərbaycanın hərbi zavodlarında 1200 adda hərbi təyinatlı müxtəlif məhsullar istehsal olunur...”** [10]. Azərbaycan Ordusunun gücünü düşmən əsgərləri də gördü. 2016-cı ilin aprel döyüşləri, 2018-ci ilin yazında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonu istiqamətində ordumuzun düşmən üzərinə parlaq qələbələri və nəhayət, 44 günlük Vətən müharibəsində Ermənistan ordusunun darmadağın edilməsi, Böyük Tarixi Qələbənin qazanılması bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan Ordusu güclüdür və işğal altında olan torpaqlarımızı azad etməyə tam hazırdır. Cənab Prezidentimizin dediyi kimi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tam bərpa edildi.

Müasir Azərbaycan Ordusu dünyanın ən güclü orduları sırasındadır. Bu gün Azərbaycan Ordusunun maddi-texniki təchizatı, döyüş hazırlığı, peşəkarlığı və mütəxəssis kadr təminatı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi və diqqəti sayəsində ən yüksək səviyyədədir. 2023-cü ildə ordumuzun hərbi büdcəsi 6 milyard 55 milyon olmuşdur.

Azərbaycanın yüz ildən artıq zaman kəsiyindəki **dövlətçilik tarixinə** baxanda Qarabağ Zəfərinin nə qədər böyük əhəmiyyətli hadisə olduğunu görürük. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusunun qazandığı bu rəşadət əbədiyyətə qədər türk dünyasının qürur mənbəyi olacaq. Bu tarixi qələbə ümumilikdə islam-türk toplumunun **dövlətçilik təntənəsidir**.

İlham Əliyev 44 günlük Vətən müharibəsində qəbul etdiyi qətiyyətli qərarlarla mahir diplomat, nəhəng siyasətçi olmaqla bərabər, sərrast hərbi qabiliyyətinə malik olduğunu bütün dünyaya real cəbhə nəticələri ilə nümayiş etdirdi. **İlham Əliyev zəngin hərbi bacarığı ilə Vətən müharibəsinin gedişatına böyük töhfələr verərək tarixi Qələbəni daha da sürətləndirdi.**

Onun liderlik xüsusiyyətlərinin ən mühüm cəhətlərindən olan **qətiyyət və cəsarət** Vətən müharibəsinin ilk anlarından başlayaraq öz bəhrəsini verdi. Azərbaycan xalqı başda olmaqla bütün türk dünyası bu tarixi Zəfəri qazandıran Lideri hər zaman qəlbində uca tutacaq. Məşhur Türkiyə generalının dediyi kimi, Prezident İlham Əliyev öz dövlətini, ölkəsini və xalqını yüzilliklərlə söykənən fundamental bir problemi məharətlə həll edən dövlət başçısı adını qazanıb. Ali Baş Komandan bu qabiliyyəti ilə son 20 ildə dünya ölkələrinə liderlik edən şəxslərdən biridir.

Dünyada ikinci bir dövlət yoxdur ki, ərazisinin 20 faizi işğal olunduğu halda çoxistiqamətli inkişaf yolu keçsin, dünya enerji təhlükəsizliyinin qorunmasına töhfə versin və bu vəziyyətdə də güclü, yenilməz Ordu yaradaraq ərazi bütövlüyünün bərpasına nail olsun.

İkinci Qarabağ müharibəsi olan Vətən müharibəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin darmadağın edilməsi və işğal altında olan şəhər və kəndlərimizin azad edilməsi, 30 illik işğala son qoyulması qəhrəman Azərbaycan ordusunun parlaq qələbələri sayəsində mümkün olmuşdur. Azərbaycan Ordusunun güclü ordular sırasında olmasını göstərən bəzi faktlara müraciət edək:

Dünyanın ən güclü orduları reytingində Azərbaycan 52-ci yerdə, Ermənistan 96-cı yerdə qərar tutub. O cümlədən

- hava hücumu üzrə - Azərbaycan 63-cü yerdə, Ermənistan 86-cı yerdə
- tank üzrə - Azərbaycan 32-ci yerdə Ermənistan 78-ci yerdə
- dəniz gücü üzrə - Azərbaycan 78-c yerdə Ermənistanda dəniz yoxdur [16].

Azərbaycan Ordusu hərbi gücünə görə dünya miqyasında 57-ci sırada, Cənubi Qafqazda isə 1-ci yerdədir. Həmin reytingə görə Gürcüstan 85-ci yerdə, Ermənistan isə 94-cü yerdədir [12].

Ölkələrin hərbi gücü üzrə reytingi tərtib edən “Global Fire Power” 2024-cü il üzrə hesabatında Azərbaycan 145 ölkə arasında 59-cu yerdə, Gürcüstan 84-cü yerdə, Ermənistan isə 102-ci yerdə qərarlaşıb [12].

Xarici siyasət. Prezident seçildiyi ilk gündən İlham Əliyev müstəqil Azərbaycanın Heydər Əliyev tərəfindən elmi cəhətdən formalaşmış xarici siyasət proqramının bütün istiqamətləri üzrə yeni və uğurlu tədbirlərin reallaşmasına mühüm diqqət verdi və bir çox beynəlxalq dövlətlərin və təşkilatla-

rın dəstəyinə nail oldu. Azərbaycan həqiqətləri dünyada maddi qüvvəyə çevrilməyə başladı. Beynəlxalq ictimaiyyət Azərbaycanın haqlı səsinə eşitməyə başladı və Ermənistanın işğalçı siyasəti haqqında məlumat bildilər. Onu da bildilər ki, Azərbaycanın 20 faiz ərazisi işğal altındadır. İşğal altında olan ərazilərimizin və Qarabağın düşməndən azad edilməsi problemlərinin həll edilməsi Prezident İlham Əliyevin apardığı xarici siyasətin başlıca prioritet vəzifələrindən biri idi. ***İlham Əliyev dəfələrlə demişdir ki, biz müstəqil dövlətin müstəqil xarici siyasətini aparırıq. Milli maraqlara tam uyğun olan xarici siyasət İlham Əliyev tərəfindən uğurla aparılır.*** Beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz və etimad qazanmış İlham Əliyevin strateji kursunun əhəmiyyəti dünya ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları tərəfindən müdafiə edilir. Çünki bu siyasət düşünülmüş siyasətdir və bir çox global problemlərin həllində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Prezident İlham Əliyevin apardığı xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan bir çox beynəlxalq təşkilatların üzvüdür. 2019-cu il iyulunda olan rəsmi məlumata görə Azərbaycanın dünyanın 170-dən çox ölkəsi ilə diplomatik əlaqələri vardır. 59 ölkədə səfirliyi, 5 beynəlxalq təşkilat yanında daimi nümayəndəliyi, 9 baş konsulluğu, 11 təmsilçilik ofisi, 15 fəxri konsulluğu fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə isə 66 dövlətin səfirliyi, 4 baş konsulluğu, 13 fəxri konsulluğu, 22 beynəlxalq təşkilatların nümayəndəliyi var [13].

2019-cu ilin yanvarında nazirlər Kabinetinin geniş yığıncağında Prezident İlham Əliyev demişdir ki, Azərbaycan bu gün inkişaf baxımından heç kimdən, heç bir ölkədən asılı deyil. İqtisadi müstəqillik bizə imkan verir ki, müstəqil siyasət aparaq, Azərbaycan xalqının maraqlarını müdafiə edək.

Andiçmə mərasimində Prezident İlham Əliyev demişdir ki, yeni dövrdə xarici siyasət istiqamətində yeni üfqlər açmalıyıq. xarici siyasətimizin yeni istiqamətləri üstünlük təşkil etməlidir.

Son 20 ildə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə həyata keçirilən struktur islahatları və dövlət tədbirləri nəticəsində dayanıqlı sabitlik yaranmış, dayanıqlı və dinamik iqtisadiyyat bərqərar olmuş, fundamental nailiyyətlər qazanılmış və bununla da güclü və qüdrətli Azərbaycan dövləti formalaşmışdır. Prezident İlham Əliyev demişdir: “Biz fəxr edirik ki, müstəqil dövlət kimi yaşayırıq, heç kimə borclu deyilik, müstəqilliyi hər şeydən üstün tuturuq, xalqımız azaddır, taleyimiz öz əlimizdədir, gözəl ölkə qurmuşuq və bundan da gözəl olacaqdır”.

Bu gün Azərbaycanın hərtərəfli inkişaf strategiyası, həyata keçirilən hüquqi, demokratik və ədalətli islahatlar XXI əsrin reallıqlarında aydın görünür və bəşəri əhəmiyyətə malik dövlət siyasətidir. Bu siyasət Azərbaycan xalqının ümummillə lideri, görkəmli dövlət xadimi və ictimai-siyasi xadim, müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu və memarı, dahi rəhbər Heydər Əliyev siyasətinin məntiqi davamıdır. Bu siyasəti uğurla və yorulmadan davam etdirən cənab ***Prezident İlham Əliyev böyük inamla və qətiyyətlə demişdir: “Azərbaycan getdikcə güclənəcək. Biz inkişaf yolundayıq. Bundan sonra da Azərbaycan yalnız və yalnız inkişaf yolu ilə gedəcək”.***

Yekun nitqində Prezident İlham Əliyev böyük inamla demişdir: “Bu yeni dövr uğurla başlayır..., uğurla da davam edəcək” [2].

Nəticə. Aparılan ciddi araşdırmalar zamanı belə bir nəticəyə gəlirik ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son 20 ildə Azərbaycan sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və bütün sahələrdə güclü və dayanıqlı inkişaf etmiş, beynəlxalq aləmdə mövqeyi xeyli möhkəmlənmiş və Azərbaycan dövlətçiliyinin daha da inkişaf etməsi istiqamətində fundamental uğurlara nail olunmuşdur. İlham Əliyevin müəyyən etdiyi müdrik daxili və xarici siyasəti, rəhbərlik istedadı, qətiyyətli və prinsipial mövqeyi, dəmir iradəsi və strateji baxışlar sistemi, görkəmli dövlət xadimi kimi qarşıdakı bütün hədəflərə nail olunması, zəngin həyat təcrübəsi və dövlətçilik baxışları zəngin bir məktəbdir ki, aparılan siyasət dünyanın dövlət və hökumət rəhbərləri tərəfindən bəyənilir və müdafiə edilir. Faktlar, rəqəmlər və beynəlxalq rəylər bir daha bu aksiomanı təsdiq edir ki, bugünkü modern Azərbaycan dünya miqyasında inkişaf etmiş güclü ölkələr sırasındadır. Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam bərpa olundu, 30 illik işğala son qoyuldu, ölkəmizin beynəlxalq mövqeyi daha da möhkəmləndi və xalqımızın milli lideri kimi adını şərəfli tariximizə qızıl hərflərlə yazdı. Heydər Əliyev mənəvi-siyasi irsinin layiqli davamçısı, Prezident İlham Əliyev dövlət başçısı kimi rəhbərliyə gəldiyi ilk gündən vəd etdiyi bütün strateji vəzifələri uğurla həll edə bilmiş, uzaqgörən diplomatik siyasəti ilə Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyinin

möhkəmlənməsinə nail ola bilmiş və ölkəmizin gələcək inkişaf yollarının istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Bütün bu uğurlar müasir Azərbaycan tarixinin qızıl səhifələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan xalqına müraciət / “Azərbaycan” qəz, 3 oktyabr, 2003-cü il.
2. İ.Əliyev. Andiçmə mərasimində nitq / “Azərbaycan” və “Respublika” qəzetləri, 15 fevral 2024-cü il.
3. İ.Əliyev. Andiçmə mərasimində nitq / “Respublika” qəz., 19 aprel, 2018-ci il.
4. İ.Əliyev. Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq / “Respublika” qəz., 12 may 2019-cu il.
5. İ.Əliyev. İƏT-in XV Zirvə toplantısında nitq / “Azərbaycan” və “Respublika” qəzetləri, 29 dekabr 2021-ci il.
6. Yeni il, 2022-ci il münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrik / “Azərbaycan və “Respublika” qəzetləri, 1 yanvar 2022-ci il.
7. İlham Əliyev. Yeni il, 2022-ci il münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət / “Azərbaycan” qəz., 31 dekabr 2021-ci il.
8. İ.Əliyev. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasına həsr olunmuş konfransda nitq / “Respublika” qəz., 30 yanvar 2019-cu il.
9. Azərbaycan dünyanın diqqətini çəkən daha bir mühüm əhəmiyyətli hadisə ilə yadda qaldı / “Azərbaycan” qəz., 29 sentyabr 2017-ci il.
10. İ.Əliyev. Silahlı Qüvvələrimizin 100 illiyi münasibətilə nitq / “Azərbaycan” və “Respublika” qəzetləri, 27 iyun 2018-ci il.
11. Azərbaycanın sosail-iqtisadi inkişafı, 14 yanvar 2020-c il.
12. Azərbaycan ordusu dünyanın ən güclü orduları sırasındadır. “Kaspi”nin təhlili. [Oxu.az/politiks/746584](https://oxu.az/politiks/746584) [02.04.2024].
13. Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliklərinin siyahısı- Wikipedia-NIN.Az. 10 yanvar 2024-cü il
14. R.T.Ərdoğan. Zəfər paradında nitq / “Azərbaycan” qəz., 10 dekabr 2020-ci il.
15. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri İlham Əliyevə / “Respublika” qəzeti, 24 dekabr 2023-cü il.
16. İlham Əliyev. 2019-cu ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə nitq / “Respublika” qəzeti, 14 yanvar 2020-ci il.
17. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri İlham Əliyevə / “Respublika” qəzeti, 22 dekabr 2020-ci il.
18. 20 ilin sosial iqtisadi inqilabi-dəyişən rəqəmlər inkişafın bariz sübutudur. – <https://report.az/analitika/20-ilin-sosial-iqtisadi-inqilabi-deyisen-reqemler-inkisafin-bariz-subutudur/> [02.04.2024].
19. Azərbaycan tarixinin Qızıl 20 ili: rəqəmlərlə təhlil. 27 dekabr, 2023-cü il. - https://www.yeniazərbaycan.com/xeberlenti_e93667_az.html [02.04.2024].

НУРУ МАМЕДОВ

*Доктор исторических наук,
профессор Бакинского Государственного Университета*

ПОЛИТИКА ПРЕЗИДЕНТА ИЛЬХАМ АЛИЕВА: СИЛЬНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН, НЕЗЫБЛЕМАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ И ПОСТУПАТЕЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

В статье раскрываются достигнутые за последнее 20 лет под руководством Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева фундаментальные успехи. В статье показывается, как под руководством Президента Ильхама Алиева, достойного продолжателя школы общенационального лидера Гейдара Алиева, в результате осуществляемых мероприятий, были достигнуты большие успехи во внутренней и внешней политике Азербайджанской Респуб-

лики, достигнуты незыблемая стабильность и поступательное развитие, превратившие Азербайджан в сильное и могущественное государство.

Ключевые слова: Президент Ильхам Алиев, независимый Азербайджан, социальное развитие, экономика, национальные интересы.

NURU MAMMADOV

*Doctor of historical sciences,
professor of Baku State University*

**PRESIDENT ILHAM ALIYEV'S POLICY:
STRONG AZERBAIJAN, UNSHAKABLE STABILITY AND
ONGOING DEVELOPMENT**

The article reveals the fundamental success achieved over the past 20 years under the leadership of President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev. The article shows how, under the leadership of President Ilham Aliyev, a worthy successor to the school of national leader Heydar Aliyev, as a result of the measures taken, great successes were achieved in the domestic and foreign policies of the Republic of Azerbaijan, unshakable stability and progressive development turned Azerbaijan into a strong and powerful state.

Keywords: President Ilham Aliyev, independent Azerbaijan, social development facts, economy, national interests.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 02 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. İbrahim Zeynalov, t.e.d. Qabil Əliyev.

Heydər Əliyev - 101

UOT 94(479.24); UOT 94 (5503.02)

ZEMFİRA HACIYEVA

tarix elmləri doktoru, dosent,
AMEA Rəyasət Heyəti aparatının Elmi irs şöbəsinin müdiri,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
zemfira.hajiyeva@outlook.com

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XİLASKARI VƏ QURUCUSU

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/49-53>

Məqalədə müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının çətinlikləri, sınaq və keçid dövründə ulu öndər Heydər Əliyevin tarixi fəaliyyəti araşdırılır.

Demokratiya və plüralizmə keçidin Azərbaycan modeli, bu prosesdə milli həmrəyliyin təhlili aparılır. Azərbaycanın suverenliyi fonunda siyasi ideya platformasının önəmi tədqiq edilir.

Açar sözlər: milli ideya, lider, dövlət, həmrəylik, elm, təhsil, demokratiya.

Giriş. Müasir siyasi tariximizə müqayisəli nəzər yetirdikdə onun qısa bir zaman kəsimində nə qədər çətin və mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxdığının şahidi oluruq. İlk növbədə bunlar aşağıdakı reallıqlardan ibarət idi:

- Müstəqilliyin yeni bərpası;
- Ərazilərimizə təcavüz – Qarabağın işğalı;
- Sosializm təsərrüfat sistemindən kapitalizmə keçid;
- Bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün;
- Xarici düşmənlərin ölkəmizdə etnik qasıdurma yaratması;
- Sosial həyat şəraitinin çətinlikləri;
- Milli ideoloji boşluqlar;
- Elmi-ideoloji çatlar;
- Daxili siyasi gərginliklər;
- Dünya azərbaycanlılarının siyasi dəstəkdən təcrid olunmuş vəziyyəti.

Məhz bu qədər daxili problemlərin vüsət aldığı tarixi məqamda ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı baş verdi. Müasir Azərbaycanın siyasi tarixində iki Böyük Qayıdış prosesi baş vermişdir:

1. Ulu öndər Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə Qayıdışı (Milli Qurtuluş günü);
2. İkinci Qarabağ müharibəsindəki qələbədən sonra başlanan Böyük Qayıdış.

Yuxarıda təsnifatda verdiyimiz ən çətin tarixi məqamların həllini yalnız Ulu öndərin tarixi uzaqgörənliyi aradan qaldıra və nizamlaya bilərdi. Hesab etmək olar ki, bu çətin məqamların ən mürəkkəb dövründə Azərbaycan xalqı milli xilaskarlıq missiyası liderinin kim olduğunu dərk edə bildi. Adətən keçid dövrlərində kütlə psixologiyası səhvlərə yol verə bilər. Ancaq xalqımız öz seçimində aydın və planlı qərarını rəsmiləşdirdi. Yaxın tarixin mürəkkəb şəraitini yaşayanlar üçün bunları təsəvvür etmək daha çətindir. Həmin anların həm iştirakçısı, həm də oxucusu olanda isə bir daha aydın olur ki:

- Ulu öndərin siyasi hakimiyyətə qayıdışı siyasi müstəqilliyimizi əbədi etdi;
- Milli ideoloji trendlərimizi yenilədi;
- Düşmənin hücumlarını dayandırdı;
- Milli quruculuq, xüsusən ordu quruculuğunun təkmilləşməsi artdı.

Nəticədə, suverenliyimizin möhkəm təməl prinsipləri quruldu. Bu sosial-siyasi və ideoloji təməlin parlaq qurucusu – ulu öndər Heydər Əliyev dühası siyasi müstəqilliyimizin əbədi simvoludur.

Ulu öndər bizim üçün çiçəklənən Azərbaycan, bütün dünyanın nəzər diqqətinin yönəldiyi müstəqil milli dövlət və öz sözünü istənilən səviyyədə deyə bilən İlham Əliyev kimi dövlət başçısı yetişdirmişdir. Bu, Ulu öndərin Azərbaycan xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biridir. Ulu öndərin ölkəmiz, xalqımız üçün gördüyü işləri, Azərbaycanı və millətimizi dünyada tanıtdırmasını yüksək qiymətləndirən xalqımız möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək Ulu öndərin qoyduğu siyasi, iqtisadi və beynəlxalq xəttin daha yüksək səviyyədə həyata keçirilməsində ona yardımçı olur və olacaqdır.

Hər bir xalq gələcək inkişaf prioritetlərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə, konkret zaman və məkan daxilində keçdiyi yolun uğurlu nəticələrindən bəhrələnməyə çalışır [6]. Bu empirik dəyərləndirmə mənsub olduğu xalqın təminatlı gələcəyi baxımından hətta zamandan istifadə edərək uzaq hədəflərə hesablanmış pragmatik, əməli siyasət yeridən, milli inkişaf üçün dayanıqlı əsasların müəllifinə çevrilən fenomenal liderlərin misilsiz xidmətlərini ön plana çəkir.

Məqalənin elmi yenilikləri. Məqalədə Azərbaycanda plüralizmin formalaşması, xüsusən siyasi plüralizmin aktuallaşmasında ulu öndər Heydər Əliyevin tarixi rolu təhlil edilir. Suverenliyimizə gedən yolun milli çətinlikləri və qlobal problemləri təsnifatlandırılır.

Müstəqillik dövrü çətinliklərindən çıxış yollarının Ulu öndər tərəfindən sistemli və balanslaşdırılmış həlli ideyası əsaslandırılır.

Müasir dünyanın sürətlə dəyişən reallığında milli ideya prinsipləri sırasında ulu öndər Heydər Əliyev siyasi irsinə yaranan milli, regional və bəşəri ehtiyaclar müqayisəli təhlil edilir.

Məqalədə ümumi metodlarla bərabər, tarixi, sistemli və müqayisəli təhlil, eləcə də ivent-analiz metodlarından istifadə edilib.

Tarixi xilaskarlıq missiyasından əbədi suverenliyə gedən yol. Hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən Respublikada nizam-intizam tərəfdarı olmuş, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi və onun aliliyinin təmin edilməsi istiqamətində əzmlə çalışan Ulu öndər Azərbaycanın tarixində yeni səhifə açdı. Onun yenidən hakimiyyətə qayıdışı ölkəmizdə bütün sahələrdə geriləmənin qarşısını aldı, dövlətimizi dağılmaqdan, beynəlxalq təcridə, anaları oğulsuz qalmaqdan, gəncləri həyatını itirməkdən, hakimiyyəti zorla devrilmək tendensiyasından, cəmiyyəti kaos və anarxiyadan xilas etdi. Ümummilli lider öz gəlişi ilə Azərbaycanın yeni dövr üçün demokratik plüralist inkişaf modelini müdrikliklə irəli sürdü. Azərbaycanın mədəni və siyasi tərəqqisinin müasir mərhələsi ulu öndər Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanı və müstəqil Azərbaycanı inkişaf etdirməsi dövrü və həmin dövrlər arasındakı bağlılığın tədqiqinin adekvatlıq təşkil etməsi yeni-yeni araşdırmaları, eləcə də müstəqilliyimizin ilk illərində ortaya çıxan yeni demokratiya anlayışlarının cəmiyyətdə genişlənməsi və reallaşması səbəblərindən Ulu öndərin siyasi uzaqgörənliyini təhlil və öyrənməyi tələb edir. Ulu öndər Heydər Əliyevin bu istiqamətli fəaliyyəti pedaqoq alimlərə imkan verdi ki, milli məktəb və pedaqoji fikir tariximizi daha dərinləndirən öyrənsinlər, dissertasiyalar, dərsliklər və dərs vəsaitləri yazsınlar. Əgər 70-ci illərin əvvəllərinə kimi ali pedaqoji təhsil müəssisələrində ancaq Avropa, rus məktəb və pedaqoji fikir tarixi tədris olunurdusa, 70-ci illərdə Azərbaycanda pedaqogika tarixinin tədrisində ciddi dönüş yarandı. Keçmiş SSRİ məkanında ilk dəfə respublikamızda professor H.Əhmədovun təşəbbüsü ilə milli məktəb və pedaqoji fikir tarixi ilə bağlı xüsusi kurs hazırlandı, Bakıda, Naxçıvanda, Tbilisidə sınaqdan keçirildi, SSRİ PEA-nın müvafiq institutunun elmi-metodiki şurası tərəfindən bəyənilədi, Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi tərəfindən təsdiq olundu. Tələbələr Avropanın və Rusiyanın görkəmli pedaqoqları ilə bərabər, Azərbaycanda təlim-tərbiyə və məktəb təhsilinin meydana gəlməsi və inkişafı, maarifpərvər, məktəbdar və pedaqoqların fikirlərini sistemli öyrənmək imkanı qazandılar.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də sübut edir ki, fundamental tədqiqatlar aparılmayan ölkələrdə yüksək keyfiyyətə malik təhsil haqqında danışmaq mənasızdır. Eyni zamanda harada ki, baza rolunu oynayan keyfiyyətli orta təhsil yoxdursa, orada geniş əhatəli fundamental tədqiqatlar aparmaq qeyri-mümkündür. Ümumiyyətlə, dövlətin iqtisadi qüdrətini, onun elmtutumlu və rəqabətədavamlı məhsulunun istehsalını elmi tədqiqatların, xüsusən fundamental tədqiqatların səviyyəsi, əhatəliliyi və yüksək ixtisasa malik milli kadrlar müəyyən edir. Başqa sözlə desək, müasir dünya gerçəkliklərinə yaxından bələd olan, müasir texnika və texnologiyaları mənimsəyən kadrlar yetişdirmədən, eləcə də ölkədə həyata keçirilən islahatları elmi baxımdan əsaslandırmadan mövcud təbii-iqtisadi resurslardan tam və səmərəli istifadə etmək, arzu edilən iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Müstəqilliyə

qədər inkişaf etdirilən mədəni inkişafın Böyük Qayıdışdan sonra artıq plüralist bir mərhələ ilə əvəz edilməsi zərurəti yaranmışdı. Cəmiyyətin əksər hissəsi belə həmin müasir ideyalı baxışları – yeni siyasi mədəniyyəti tam dərk etmək gücündə deyil. Demokratiya, söz azadlığı kimi paradigmaları özündə ehtiva edən müstəqil Azərbaycanın plüralist inkişafı konsepsiyasının təməl prinsipləri qurulmalı, yeni siyasi mədəniyyət formalaşmalı idi. Hər bir xalqın tarixi və müasir inkişafında tarixi liderin xüsusi yeri və əhəmiyyəti vardır. Bu missiyanı yalnız ulu öndər Heydər Əliyev yerinə yetirə bilərdi. Ulu öndər xalqın tarixən formalaşmış milli-mənəvi dəyərlərinin, düşüncə sisteminin qloballaşan dünyanın kütləvi mədəniyyət təzahürlərindən qorunması, milli özünəməxsusluğumuzu tam ehtiva edən azərbaycançılıq ideologiyasının cəmiyyətdə möhkəm sosial dayaq taparaq zehinlərdə möhkəmlənməsi və davamlı inkişaf prosesində mənəvi stimula çevrilməsi üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir. 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 50 illik yubiley mərasimində dərin məzmunlu nitq söyləyən ulu öndər Heydər Əliyev özünəməxsus müdrikliklə milli elmin qarşısında duran fundamental vəzifələrdən söz açmış, kifayət qədər mürəkkəb şəraitdə bu sahənin inkişaf strategiyasını, gələcək hədəflərini açıqlamışdı. Həmin mərasimdə Heydər Əliyev ictimai və humanitar elm sahələrində müasir dövrün tələblərinə uyğun yeniləşmənin, eləcə də sovetlər birliyi dövründən qalmış, köhnəlmiş stereotiplərdən, səmərəsiz tədqiqat metodlarından uzaqlaşmağın vacibliyini xüsusi diqqətə cəkməmiş, ələlxüsus da tarixçiləri Azərbaycanın keçmişi ilə bağlı həqiqətləri daha obyektiv araşdırmağa, dövlətçilik maraqları baxımından bu sahəyə xüsusi həssaslıqla yanaşmağa çağırmışdır [8, 6].

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi bölgədə və dünyada layiqli yer tutması, regional liderliyini təmin etməsi, iqtisadi sahədə keçid dövrünü uğurla başa vurmaı da məhz ümummilli lider, dünya şöhrətli ictimai-siyasi xadim Heydər Əliyevin xalqın iradəsinə əsaslanmaqla təməlini qoyduğu uzaqgörən siyasətin nəticəsidir. Bu siyasət ideoloji boşluqları dər etməklə bərabər, tarixin yeni səhifəsində bir çox problemlərin bir anda həllini mümkün etdi. XX əsr Azərbaycan tarixinin fenomen şəxsiyyəti olan Ümummilli lider xalqı tarixən can atdığı müstəqillik idealına qovuşdurmuş, mütərəqqi tarixi ənənə əsasında yeni dövlətçilik konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Dövlət idarəçiliyi sahəsində zəngin təcrübəyə malik ümummilli lider xarici siyasətdə yol verilmiş səhvlərin aradan qaldırılması istiqamətində qətiyyətli addımlar ataraq, birinci növbədə qonşu dövlətlərlə münasibətləri sahmana salmağa çalışmış, balanslaşdırılmış xarici siyasət yeritməklə respublikamızın geosiyasi rəqabət meydanına çevrilməsinə yol verməmişdir [4]. Bu tarixi mərhələ dünyanın yeni çətin dövründə baş vermişdir [5, 243]. Azərbaycana ikili standartlarla yanaşmalara qarşı qətiyyətli mübarizə aparan ulu öndər Heydər Əliyev aparıcı dünya dövlətlərini Respublikamızın tarazlı və müstəqil siyasət yürüdəcəyinə, müstəqillik, suverenlik və demokratiya ideallarına möhkəm bağlılığına inandıra bilmişdir. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında söylədiyi tarixi nitq gələcək nəsillər üçün əbədi müstəqilliyimizə sevgi çağırışıdır: *“Sizdən çox şey tələb olunmur. Sadəcə, siz unutmamalısınız ki, dünyada Müstəqil Azərbaycan dövləti var. Unutmamalısınız ki, bu torpaq bütün azərbaycanlıların doğma torpağıdır. Unutmamalısınız ki, Azərbaycan dövləti mümkün olan çərçivədə hər birinizin hüquqlarınızın qorunması üçün lazımi işlər görəcəkdir və bilməlisiniz ki, biz dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar haqqında daim düşünürük, marqlanırıq, hər bir həmvətənimizin yaxşı, firavan yaşamasını istəyirik, yaşadığı ölkədə özünəlayiq yer tutmasını istəyirik. Azərbaycanlı həmvətənlərimiz, həmyerlilərimiz gərək yaşadığı hər yerdə digər xalqlara, millətlərə, yaşadıkları ölkənin vətəndaşlarına daim çatdırsınlar ki, bu gün Azərbaycan nədir, Azərbaycanın keçmişi nə olubdur, Azərbaycanın bu günü nədir, Azərbaycanın gələcəyi nədir?!”* [3].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli dövlətçilik qarşısında misilsiz xidmətlərindən biri də müstəqil Azərbaycanın yeni neft strategiyasının hazırlanması və 1994-cü ildən uğurla həyata keçirilməsi olub. Miqyasına görə XX əsrin analoqu olmayan qlobal layihələrindən biri kimi alternativ enerji mənbələri axtarışında olan müasir dünyanın yeni geoiqtisadi xəritəsinin müəyyənəlməsinə əsaslı təsir göstərən “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə sürətli integrasiyasına da təkan vermişdir. Son 30 ildə bir çox inkişaf etmiş dövlətlərin əsrlərlə keçdiyi tərəqqi yolunu inamla qət edən respublikamızın inanılmaz iqtisadi və siyasi nailiyyətlərinin bazasına çevrilən bu kontrakt, eyni zamanda Azərbaycanın yüksək siyasi iradəsini, milli maraqlarını sonadək müdafiə etmək və təbii sərvətlərinə sahib çıxmaq əzminin təntənəsi kimi tarixiləşmişdir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin siyasi kursunu müasir dövrün reallıqlarına uyğun

davam etdirən cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə xalqımız tarixi nailiyyətlərə imza atır. “Mən hər bir azərbaycanlının Prezidenti olacağam”- deyən cənab İlham Əliyev həqiqətən də son 20 ildə hər bir azərbaycanlının sevgi və rəğbətini qazandı. 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticəsində Ali Baş komandan, Prezidentimiz cənab İlham Əliyev Azərbaycan vətəndaşları ilə yanaşı, bütün dünya azərbaycanlılarının sevimli liderinə çevrildi. Bu gün cənab İlham Əliyevin uğurlu, gərgin fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizin müstəqilliyinin daha da möhkəmlənməsi üçün dünya ölkələri və Avropa Birliyi dövlətləri ilə əməkdaşlıq yeni və daha yüksək mərhələyə çatmış, ərazilərimiz işğaldan azad edilmiş, suverenliyimiz bərqərar olub möhkəmlənmişdir. Bu ideyanın prinsipinin təməlində Ulu öndərimizin böyük, işıqlı və möhkəm əsaslı ideoloji yolu dayanır. Ölkəmiz XX əsrin sonu müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni sosio-mədəni siyasi reallıqlar meydana çıxmağa başladı. Təbii ki, problemlər də çox idi. İdeoloji sahədə boşluq isə daha təhlükəli idi. Məhz ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə xalqın təkidi ilə qayıdışı ideoloji mənzərəni müstəqilliyimizin əbədiyi istiqamətində sürətləndirib möhkəmləndirmişdir.

Nəticə. Ulu öndərin siyasi irsi məqalədə qeyd edilən müvafiq paradıqmalar zəminində bütün zamanlarda araşdırılmalıdır. Xüsusən Plüralizm və Milli birliyin ideya əsaslarının dəyişən dünya reallığında tədqiqi məsələləri xüsusi aktuallıq kəsb etməlidir. Bu gün xalqların milli iradəsi onların həm də ideoloji tələbatlarının ödənilməsi problemini həll etməyi tələb edir. Dünya azərbaycanlılarının suveren Azərbaycan uğrunda təşkilatlanması, eləcə də Ulu öndərin siyasi irsi sistemli metodlarla təhlil və təbliğ edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun rəsmi açılış mərasimindəki nitqi. URL: http://azertag.azxeber/-Prezident_Ilham_Aliyev_Multikulturalizm_Azerbaycanda_heyat_terzidir-918878 [29.04.2024].
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi haqqında Sərəncamı. URL: <https://www.president.az/articles/22420> [29.04.2024].
3. Heydər Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının 1-ci qurultayında nitqi. URL: https://az.wikisource.org/wiki/D%C3%BCnya_Az%C9%99rbaycanl%C4%B1lar_nitqi [29.04.2024].
4. “Azərbaycan multikulturalizmi”. Dərslik. BBMM, Mütərcim, 2017, s.15.
5. Daşdəmirov A. “Millət və cəmiyyət tarixin sərt dönəmində”, Bakı, Elm, 2008, 344 s.
6. Kissincer H. “Yeni dünya nizamı haqqında”. URL: <http://news.milli.az/world/330506> [29.04.2024].
7. Mədəniyyətlərarası Dialoqa dair “Ağ kitab” “Ləyaqətlə Bərabər hüquqlu Birgə yaşama. URL: http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_AzerianVersion [29.04.2024].
8. Məhərrəmov A. Elmi-intellektual inkişafı təmin edən rəhbər / “Azərbaycan”, 2010, 8 may, №98.
9. Müasir fəlsəfə və Azərbaycan: tarix, nəzəriyyə, tədris. Bakı, Elm, 2011, 492 s.

ЗЕМФИРА ГАДЖИЕВА

*доктор исторических наук, доцент,
заведующий отделом научного наследия Президиума НАНА,
Ведущий научный сотрудник Института истории имени А.А. Бакиханова НАНА*

СПАСИТЕЛЬ И ОСНОВАТЕЛЬ НЕЗАВИСИМОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье анализируется трудная общественно-политическая жизнь после приобретения независимости Азербайджана. Исследуется историческая деятельность великого лидера - Гейдара Алиева в период испытания и перехода Азербайджана к демократии и плюрализму, национальной солидарности в этом процессе. На фоне суверенитета Азербайджана исследуется важность политической платформы.

Ключевые слова: Национальная идея, лидер, государство, солидарность, наука, образование, демократия.

ZEMFIRA HAJIYEVA

*doctor of historical sciences, associate professor,
Head of the Scientific Heritage Department of the Presidium of ANAS,
Leading researcher of the Institute of History named after A.A. Bakikhanov, ANAS*

**THE SAVIOR AND FOUNDER
OF THE INDEPENDENT REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

The article investigates the difficulties of the socio-political life of Azerbaijan after gaining its independence, the historical activity of the great leader Heydar Aliyev during a period of trial and transition.

Azerbaijan's model of transition to democracy and pluralism, national solidarity is analyzed in this process. The importance of the platform of political ideas is studied against the background of Azerbaijan's sovereignty.

Keywords: National idea, leader, state, solidarity, science, education, democracy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Heydər Əliyev - 101

UOT 94(479.24)

SƏİDƏ QULİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya ETL, dosent

saidaquliyeva@bsu.edu.az

ORCID ID: 0000-0003-4320-3425

HEYDƏR ƏLİYEVİN ERMƏNİ FAŞİZMİNƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ: İNSAN AMİLİ VƏ GENEFONDUN QORUNMASI*

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/54-58>

Məqalənin əsas məqsədi görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin erməni faşizminə qarşı mübarizədə insan amilinə xüsusi əhəmiyyət verməsini araşdırmaqdır. Bunun üçün genefondun qorunması və müharibə nəticəsində yaranan demoqrafik problemlərin həlli istiqamətində dövlət siyasəti tədqiqatı cəlb olunmuşdur. Əldə edilən materiallar əsasında belə qərara gəlinir ki, Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin davam etdirilməsi nəticəsində Azərbaycan regionunda lider dövlətə çevrilmiş və Qafqazda erməni faşizmi məhv edilmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycanın əhalisi, Azərbaycan ordusu, erməni faşizmi, Azərbaycan xalqının mübarizəsi, əhali artımı, tarixi demoqrafiya, genefondun qorunması.

Giriş. Dövlətin insan resursları onun əsas gücü hesab edilir: əmək potensialı onun iqtisadi qüdrətini, ordusu isə hərbi gücünü göstərir. Əhalinin artımı ordunun sayının da artımı deməkdir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev güclü dövlətin qurulması məqsədilə sağlam ideologiyaya və sağlam vücuda sahib gənc nəslin yetişdirilməsini vacib hesab etmişdir. Eyni zamanda, erməni faşizminə qarşı mübarizənin təşkilində insan amilinə mühüm əhəmiyyət vermişdir. Sağlam və savadlı insan yetişdirilməsi bütün sahələrdə mübarizənin təşkili üçün əsas amil olmuşdur.

Erməni faşizminə qarşı mübarizədə insan amili, əhalinin və ordunun sayı ciddi faktordur. Bu mövzu elmi baxımından aktualıq kəsb edir. Azərbaycan xalqının dahi oğlu Heydər Əliyevin ordu quruculuğu Azərbaycanın elm ictimaiyyəti tərəfindən hərtərəfli təhlil edilmişdir [8, 78-94; 12; 13 v.d.]. Bu baxımdan biz əsas diqqəti insan amilinə və genefondun qorunması istiqamətində görülən tədbirlərin tədqiqinə yönəldəcəyik. Çünki zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik olan Heydər Əliyevin müharibənin yaratdığı demoqrafik böhrandan çıxış üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin və mühüm nəticələrin ayrı-ayrı mövzular üzrə araşdırılmasının erməni faşizminə qarşı mübarizənin kompleks tədqiqində mühüm əhəmiyyəti vardır.

Genefondun qorunması və Atəşkəs müqaviləsi. Müstəqilliyin ilk illərində başlayan müharibənin aktiv hərbi fazası qısa müddətdə Azərbaycanda ciddi demoqrafik böhrana səbəb olmuşdu: ilk dövrdə dövlətin qarşısını ala bilmədiyi bu proseslər ərazilərin erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğalı ilə nəticələnmişdi; hərbi əməliyyatlar nəticəsində insan itkisi və miqrasiya prosesi dövlətin qarşısında təxirəsalınmaz ciddi vəzifələr yaratmışdı.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin cəbhə bölgələrinə səfərləri erməni faşizminə qarşı mübarizənin təşkilində mühüm faktiki qərarların qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Ordunun hazırlığı, döyüş mövqelərinin və ordunun təchizatı ilə yerində tanışlıq, həmçinin düşmənin fəaliyyəti barədə kəşfiyyat məlumatları dövlət başçısının diplomatik, hərbi-siyasi sahələrdə qərarlar verməsində

* Məqalə 8 may 2021-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində təşkil edilmiş "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və inkişafında Heydər Əliyevin rolu" adlı Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş respublika elmi konfransında "Heydər Əliyevin erməni faşizminə qarşı mübarizəsi: demoqrafik problemlərin tənzimlənməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər" mövzusunda məruzə əsasında hazırlanmışdır.

əsas olmuşdur. Bununla da, Azərbaycan ordusunun cəbhədə vahid komandanlıq ilə həyata keçirilən hərbi əməliyyatları işğal edilmiş bir sıra ərazilərin azad edilməsi ilə nəticələnir. 1993-cü ilin payızından 1994-cü ilin yazına qədər davam edən bu əməliyyatlar nəticəsində Ermənistan hərbi birləşmələri ciddi itkilər verir və əvvəllər olduğu kimi yenə atəşkəs haqqında danışıqlar başlayır. Lakin bu dəfə əvvəlki danışıqlardan fərqli olaraq beynəlxalq qurumların və böyük dövlətlərin vasitəçiliyi ilə 1994-cü ilin may ayında Atəşkəs haqqında Bişkek protokolu imzalanır.

Həmin dövrdə həqiqətən də bir müddət atəşkəsə əməl edilir. Heydər Əliyev 1994-cü il oktyabrın 8-də Azərbaycan Silahlı qüvvələrinin 3-cü ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda nitqində bu barədə demişdir ki, “... *Ermənistanla Azərbaycan arasında aparılan danışıqlar nəticəsində, Rusiya hökumətinin vasitəçiliyi nəticəsində, ATƏM təşkilatının Minsk qrupunun vasitəçiliyi nəticəsində mayın 12-də atəşkəs haqqında saziş əldə edilmişdir. Beş aya yaxındır ki, bu sazişə riayət olunur, atəşkəs rejimi davam edir. Cəbhələrdə artıq atəş yoxdur və bu, altı ildən bəri gedən müharibədə ilk belə uzunmüddətli atəşkəsdir...*” [6, s.375].

Bişkek protokolu hərbi əməliyyatların dayandırılması* ilə yanaşı günahsız mülki insanların qətlinin, hələ tam formalaşmamış Milli orduda qırğınların qarşısını aldı. Lakin erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində demoqrafik proseslərdə yaranan neqativ hallar sonrakı illərdə öz mənfi təsirini göstərməyə davam etdirdi.

Ümumilikdə 1991-1994-cü illərdə 20 min insan qətl edilmiş, həmçinin 11 min nəfər hərbiçi şəhid olmuş, 1 milyona yaxın insan qaçqın və məcburi köçkün düşmüşdür. İnsan və torpaq itkisinin qarşısını almaq üçün ciddi qərarlar vermək vacib idi. Məhz bu baxımdan Heydər Əliyevin apardığı siyasət xalqın genefondunun qorunmasında mühüm əhəmiyyət daşıdı.

Müharibənin yaratdığı demoqrafik böhran və ona qarşı tədbirlər. Göstərilən səbəblər demoqrafik prosesinin müsbət tərəfə dəyişdirilməsi və tarixi demoqrafik proseslərin tədqiqinə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət göstərilməsi ilə nəticələndi. Bu zaman müharibə nəticəsində ziyan çəkmiş əhəlinin, ordunun – döyüşən əsgərlərin, yaralıların, şəhidlərin və onların ailələrinin problemləri təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini zəruri etmişdir.

Bütünlükdə demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi “Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası” ilə başlayır. 1999-cu il dekabrın 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış sərəncamla təsdiq edilmiş Konsepsiyanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədinin, vəzifələrinin və prinsiplərinin açıqlanmasıdır. Sənədin təhlili demoqrafik proseslərlə sıx əlaqədə olan sosial həyat, səhiyyə xidməti, təhsil səviyyəsi, ideologiya iş və digər sahələrin dövlətin milli prioriteti kimi elan edildiyini göstərir. Konsepsiya Azərbaycanın müasir əhəli problemlərinin tarixi köklərinin öyrənilməsi üçün tarixi-demoqrafik tədqiqatları (deportasiya, soyqırımları v.d.) zəruri etmişdir. Dövlət siyasətinin əsas prioritetləri sırasında əhəlinin demoqrafiya sahəsində biliklərinin artırılması, demoqrafiyanın tədrisi və elmi tədqiqat işlərinin gücləndirilməsi proseslərinin tənzimlənməsini nəzərdə tutulurdu.

Konsepsiyanın qəbulundan sonra Azərbaycan əhalisinin sayının artımı, sağlam və təhsilli nəslin yetişdirilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Əhəli sakinliyi, təhsil siyasəti, gənclər siyasəti və digər məsələlərlə əlaqədar qəbul edilən qərarlar demoqrafik problemlərin həllinə, onların davamı olaraq isə həm də ordu quruculuğuna mühüm təsir etmişdir.

Əhəlinin artımı. Yuxarıda göstərilən tədbirlər nəticəsində əhəlinin artımı və ordunun sayının dəyişməsinə nəzər salaq.

Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyasında demoqrafik vəziyyətin qiymətləndirilməsi zamanı statistik faktlara müraciət edilmişdir. Sənəddə göstərilir ki, əhəlinin hər 1000 nəfərinə düşən ölüm səviyyəsi 1990-1994-cü illərdə, yəni atəşkəs dövrünədək 6,0 nəfərdən 7,3 nəfərədək qalxmış və ya 21,7 faiz artmışdır [3]. Atəşkəsdən sonra isə ölüm halları kəskin azalmış, 2000-ci ildə bu rəqəm 5,9 nəfər olmuşdur. Atəşkəs nəticəsində insan qırğınının dayandırılması ilə yanaşı, körpə ölümünün qarşısını almaq üçün də səhiyyə sahəsində ciddi tədbirlər görülmüşdür. Ən mühüm

* Elmi ədəbiyyatda Bişkek protokolundan sonrakı dövr - 1994-2020-ci illər “Atəşkəs dövrü” adlanır. Lakin bu dövrdə də Ermənistan dövləti həm sərhəddən, həm də işğal edilmiş ərazilərdən Azərbaycanın digər yaşayış məskənlərini daim atəşə tutmuş, müxtəlif təxribatlar həyata keçirmiş – Atəşkəs rejimini pozurdular.

addım isə 1 yaşadək ölən uşaqlar arasında ölümün əsas səbəblərinin araşdırılması və onların aradan qaldırılması üçün dövlət səviyyəsində tədbirlərin görülməsi olmuşdur. 1990-cı ildə 1 yaşına qədər hər 1000 nəfərdən 23 nəfəri öldüyü halda, 1995-ci ildə 23,5 nəfər, görülmə tədbirlər nəticəsində 2000-ci ildə 16,4 nəfərə, 2005-ci ildə 11 nəfərə qədər azalmışdır. 5 yaşına qədər uşaqlar arasında da ölüm hallarında ciddi azalma baş vermişdir. 1990-cı ildə hər 1000 nəfər arasında ölənlərin sayı oğlanlar arasında 43,5 nəfərdən 14,7 nəfərə, qızlar arasında isə 37,2 nəfərdən 11,2 nəfərə qədər azalmışdır [4].

Heydər Əliyev tərəfindən genefondun qorunması, əhalinin sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması, səhiyyə xidmətinin təşkili istiqamətində görülmə bütün tədbirlər nəticəsində 1995-ci il ilə müqayisədə 2005-ci ildə ümumi əhali artımı 7643,5 min nəfərdən 8447,4 min nəfərə qədər artmışdır. 2010-cu ildə isə 8997,6 min nəfər olmuşdur [4].

Əhalinin sayında mühüm göstəricilərdən biri döyüş qabiliyyətli (səfərbərliyə cəlb edilən) kişilərin sayının artımı və onların sağlamlığıdır. Əhali siyahıyaalma materiallarına və statistik məlumatlara əsasən 1989-cu ildə səfərbərlik yaşında (18-35 yaş) olan kişilərin sayı 1302,7 min nəfər, 1999-cu ildə 1313,4 min nəfər, 2009-cu ildə 1646,2 min nəfər, 2019-cu ildə 1610,1 nəfər idi [5].

Ordunun gücləndirilməsi.

“Silahlı Qüvvələr, ordu hər bir müstəqil dövlətin əsas atributlarından biridir. Ordu olmalıdır, ordu yaranmalıdır. Əgər müharibə olmasa da, torpaqlarımıza heç kəs təcavüz etməsə də, Azərbaycanın müstəqilliyini, suverenliyini təmin etmək üçün onun qüdrətli ordusu olmalıdır”

Heydər Əliyev [6, s. 375].

Genefondun qorunmasında mühüm hadisə olan Bişkek protokolundan sonra orduda qırğınların dayandırılması, ordunun gücləndirilməsi, hərbiçi kadrların hazırlanması və maddi texniki bazanın təminatı sahəsində görülmə tədbirlər nəticəsində ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri başladı. Ordu quruculuğunda keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri müxtəlif qoşun növlərinin təşkil edilməsindəki problemləri də aradan qaldırdı.

Ordunun sayı və tərkibi barədə təhlükəsizlik səbəbindən qoşun növləri və ordunun sayı barədə dəqiq məlumatlar əldə etmək mümkün deyildi. Lakin dünya dövlətlərinin ordusu barədə beynəlxalq bazalardan əldə etdiyimiz məlumatlara görə, Azərbaycan ordusunda 1994-cü ildə ümumi qoşun sayı 56 min nəfərdən ibarət idi. Onlardan 49 min nəfəri quru qoşunlarında, 3 min nəfəri donanmada, 2 min nəfəri Hərbi Hava Qüvvələri və 2 min nəfəri Hava hücumçudan müdafiə qoşunlarında xidmət edirdi [10]. 2007-ci ildə isə ümumi heyət 95 min nəfər olmuşdur: 85 min nəfər quru qoşunları, 8 min nəfər Hərbi Hava Qüvvələri və Hava hücumçudan müdafiə qoşunları, 2 min nəfər isə Hərbi Dəniz Qüvvələri. Bununla yanaşı, Azərbaycan ordusunun heyətinə 2500 nəfər Milli Qvardiyanın, 120 min nəfər Daxili qoşunların və 5 min nəfər sərhəd qoşunlarının heyəti də daxildir [1].

2020-ci ildə Azərbaycan ordusunun aktiv kadrlarının sayı 126 min nəfər, ehtiyat heyətin sayı 300 min nəfər (ümumi 426 min nəfər) olmuşdur [7]. Eyni dövr üçün işğalçı Ermənistan dövlətinin hərbiçilərinin aktiv heyəti 45 min, ehtiyatda olanların sayı 200 min nəfər (ümumi 245 min nəfər) idi. "Global Fire Power" adlı araşdırma şirkətinin 2021-ci ilin martında apardığı araşdırmada dünya dövlətlərinin hərbi gücünü göstərən reytingində Azərbaycan ordusu 140 dövlət arasında 64-cü sırada yer tutmuşdur. Hazırda 145 dövlət arasında 59-cu sıradadır [7, 05.04.2021, 24.04.2024].

Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində həm müxtəlif qoşun növləri yaradılmış, həm yüksək ixtisaslı hərbiçi kadrlar hazırlanmış, həm də heyətin sayı artmışdır (1994-cü il ilə müqayisədə 2 dəfədən çox).

1994-cü ildən başlayaraq güclü potensiala malik ordunun hazırlanması erməni faşizminə qarşı mübarizədə dövlətin, xalqın və ordunun birliyinin nəticəsidir. Məhz bu birlik – xalqın yumruq kimi birləşməsi erməni faşizminə mühüm zərbəni vurmuşdu: Ali baş komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ilin payızında həyata keçirilən “Dəmir yumruq” əməliyyatı nəticəsində 44 gün ərzində güclü potensiala malik Azərbaycan ordusu erməni faşizmini məhv etdi.

Nəticə. Heydər Əliyev irsi dünya və Azərbaycan tarixinin, xüsusilə müasir tariximizin zəngin mənbə bazasıdır: onun nəzəri və təcrübə fəaliyyəti erməni faşizminə qarşı mübarizənin xırda detallara qədər düşünüldüyünü, illərlə təşkil edildiyini sübut edir. Bu mübarizədə əsas amil isə insan potensialı idi. Müharibə nəticəsində yaranan demografik problemlərin aradan qaldırılması, əhalinin sosial rifahının gücləndirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu səbəb-

dən də, Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən siyasi, sosial-iqtisadi və hərbi tədbirlərin davam etdirilməsi nəticəsində Azərbaycan Qafqazda siyasi-iqtisadi gücünə, insan potensialına, güclü ordu-suna görə lider ölkəyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azerbaijan Military Personnel. / <https://www.globalsecurity.org/military/world/azerbaijan/personnel.htm>. [Müraciət tarixi: 05.04.2021].
2. Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı. s.3198-3224 // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu. 2004, № 11 (89). – 3419 s. <https://e-qanun.az/framework/5685> [Müraciət tarixi: 23.04.2024].
3. Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası. 09.12.1999. s.2921-2927 // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu. 1999, № 12. - 3008 s.
4. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 9N-li müəssisə, 2019. –512 s.
5. Əhalinin cins və yaş qrupları üzrə bölgüsü. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri // https://www.stat.gov.az/source/demography/az/001_7-10.xls. [Müraciət tarixi: 23.04.2024].
6. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 46 cildə. 2-ci kitab. Bakı: Azər nəşr, 1997, 604 s.
7. “Global Fire Power”. Qlobal hərbi güc reytingi. Analitik resurs. https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=azerbaijan. [Müraciət tarixi: 05.04.2021].
8. Heydər Əliyev irsinin aktual məsələləri. Bakı, “Birlər Group” MMC 2023, 432 s.
9. Heydər Əliyev. Elmi red. Kərim Şükürov. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2023. 304 s.
10. Heydər Əliyevin erməni faşizminə qarşı mübarizəsi: demoqrafik problemlərin tənzimlənməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər. 27-30 // “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və inkişafında Heydər Əliyevin rolu”. Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş respublika elmi konfransı. 8 may 2021. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2021. <http://static.bsu.az/w16/Heyd%C9%99r%20%C6%8Fliyev-98.pdf> [Müraciət tarixi: 23.04.2024].
11. Jafarov T. “Bişkek protokolu (12 mayis 1994) örneğinde uluslararası sözleşmelerin geçersizliği üzerine bir değerlendirme”. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c. 27, sy. 4, 2023, ss. 365-90, doi:10.34246/ahbvuhfd.1270390.
12. Zəfər epopeyası. Qarabağ Azərbaycandır. Kollektiv monoqrafiya. - Bakı: “Azəri Poliqrafiya” nəşriyyatı, 2021. - 38 c.v.
13. История Отечественной войны. Фактор личности (27 сентября – 10 ноября 2020 года). Баку, «Шарп-Гарб», 2022, 444 стр.
14. Кваша А.Я. Демографическая политика. - Москва: 1981.

САИДА КУЛИЕВА

доцент Бакинского Государственного Университета

БОРЬБА ГЕЙДАРА АЛИЕВА ПРОТИВ АРМЯНСКОГО ФАШИЗМА: ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР И ЗАЩИТА ГЕНОФОНДА

Основная цель статьи - исследовать роль выдающегося государственного деятеля Гейдара Алиева в придании особого значения человеческому фактору в борьбе с армянским фашизмом. С этой целью к исследованиям была привлечена государственная программа, созданная для решения демографических проблем, вызванных войной и защиты генофонда. На основании полученных материалов был сделан вывод, что в результате продолжения мер, осуществленных Гейдаром Алиевым, Азербайджан стал ведущим государством в регионе и армянский фашизм был уничтожен на Кавказе.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, население Азербайджана, азербайджанская армия, борь-

ба азербайджанского народа, армянский фашизм, рост населения, историческая демография, защита генофонда.

SAIDA KULIEVA

Associate Professor of Baku State University

**HEYDAR ALIYEV'S STRUGGLE AGAINST ARMENIAN FASCISM:
HUMAN FACTOR AND PROTECTION OF GENE POOL**

The main purpose of the article is to study the role of outstanding statesman Heydar Aliyev in giving special importance to the human factor in the fight against Armenian fascism. For this purpose, the state program created to solve demographic problems caused by the war and to protect the gene pool was involved in the research.

Based on the materials obtained, it was concluded that as a result of the continuation of the measures carried out by Heydar Aliyev, Azerbaijan became a leading state in the region and Armenian fascism was destroyed in the Caucasus.

Keywords: Heydar Aliyev, population of Azerbaijan, Azerbaijani army, struggle of the Azerbaijani people, Armenian fascism, population growth, historical demography, protection of the gene pool.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 24 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: Akademik Yaqub Mahmudov.

Heydər Əliyev - 101

UOT 94(479.24)

XATİRƏ AĞAYEVA

AMEA Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Böyük elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASƏTİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/59-62>

Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanın həmçinin Qərbi Azərbaycan ərazisinin əzəli və yerli sakinləri Azərbaycan türkləri olduğu halda, ermənilər isə bu ərazilərə Çar Rusiyasının təşəbbüsü ilə tarixin müəyyən mərhələlərində xarici ölkələrdən köçürülərək gəlmə bir xalqdır. Qərbi Azərbaycanın İrəvan əyalətində qədim dövrdə, erkən və orta əsrlərdə mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərin Azərbaycan türkcəsində olması bir daha Azərbaycan türklərinin Qərbi Azərbaycan ərazisinin qədim və yerli sakinləri olduğunu və orada əzəldən yaşadıklarını sübut edir. Araşdırma nəticəsində aydın olur ki, ermənilər Qərbi Azərbaycanın İrəvan əyalətinə və b. ərazilərə gəlmə olduğundan eyni zamanda orada yaşayan yerli əhalinin Azərbaycan türkləri olduğundan oradakı (İrəvan) qədim yer adları ermənicə deyil, məhz Azərbaycan türkcəsindədir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Qərbi Azərbaycan, qaçqınlar, Qarabağ, qələbə, icma.

Giriş. Milli müstəqilliyimizin ən böyük nailiyyətlərindən biri xalqımızın tarixi yaddaşını çoxdan narahat edən problemləri, həqiqətləri öyrənib dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün tarixlərimizə böyük imkanların verilməsidir. Bu gün tarixçilərimiz ulu öndər Heydər Əliyevin “Bizim tariximiz bizim üçün ibrət dərsi olmalıdır” metodoloji mülahisəni rəhbər tutaraq tariximizin “qara ləkələrinin” mənbəyi sirrini böyük professionalıqla işləyirlər. Deyirlər ki, tarixin qanunları təkrar olunur. Bu qanunlar ona görə təkrar olunur ki, böhranlı anlar yeni, qeyri-ordinar siyasəti meydana gətirən xüsusi əxlaqi keyfiyyətlər tələb edir. Ermənilərin 1000 illər boyu öz tarixi-etnik torpaqlarında yaşadığı azərbaycanlılara qarşı mərhələ-mərhələ gerçəkləndirilən soyqırım, repressiya, deportasiya yolları ilə nail olduğu hər azəri türklərini həmin ərazilərdən zorakılıqla çıxarması sərsəm “Ermənistan” ideyasının gerçəkləşməsi və uydurma sübutların dünyada qəbul edilmələrinin, qarşılığında isə bizim xalqımıza qarşı törədilən genosidlər qabağında dünya ictimaiyyətinin susmasının nəticəsidir. Əslində ermənilərin buradakı iddialarının kökü çox qədimə gedir.

Qərbi Azərbaycan. İndiki Ermənistan adlanan ərazi tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur. Bura sadəcə olaraq xəritələrdə, dərs kitablarında Qərbi Azərbaycan kimi qeyd olunmalıdır. Bu torpaqda yaşayan Azərbaycan xalqı – türklər zaman-zaman erməni-rus təcavüzünə məruz qaldı. Rus imperiyasının Zaqafqaziyaya ayağı dəyəndən Qərbi Azərbaycandan türklərin deportasiyalarının “serialı” başlandı. Yalnız XX əsrdə dörd dəfə (1905-1906, 2108-1920, 1948-1953, 1988-1991) türklər dədə-baba yurdlarından – tarixi-etnik torpaqlarından zorla deportasiya olunmuşlar. Qərbi Azərbaycanda ən sonuncu türk kəndi Nüvədi (Meğri rayonu) 1991-ci il avqustun 8-də çıxarılmaqla türksüz Ermənistan yaradıldı. Bu gün tarixi Azərbaycan torpağı olan Qərbi Azərbaycanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmadı. Halbuki keçən əsrin əvvəllərində erməniləri bu ərazidə barmaqla saymaq olardı. Erməni mənbələrinin yazdığı məlumata görə 1931-ci ildə İrəvan şəhərində yaşayan 11920 nəfər əhalinin 7331-i türk-azərbaycanlı, 4484-ü erməni, Basarkeçər (Vardenis) rayonu ərazisində yaşayan 4376 nəfər əhalinin 4367-si azərbaycanlı, 9-u erməni (cəmi 9 nəfər erməni), Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda yaşayan 3252 nəfərin 2373 azərbaycanlı, 880 nəfər erməni, Vədi rayonunda yaşayan 4765 nəfərin 3394 azərbaycanlı,

1371-i erməni, Paşalı rayonunda (Əzizbəyov, Vayk) rayonundakı 2775 nəfər əhalinin 1903-ü azərbaycanlı, 8229-si erməni, Amasiya rayonunda 4871 nəfər əhalinin 3451-i azərbaycanlı, 1420 nəfəri erməni olmuşdur [1, 166].

Rusiya Azərbaycanı işğal etdikdən sonra (1828 – Türkmənçay müqaviləsi) əslində Azərbaycanı quberniyalara böldü (Bakı, Gəncə, İrəvan və Tiflis quberniyaları). Burada erməni adlanan toplunun Ermənistan quberniyası yox idi. Quberniyalar qəzalara (uyezdlərə), qəzalar da mahallara bölündü. Zəngəzur uyezdi də o zaman Gəncə quberniyasının qəzalarından (uyezdlərindən) biri idi (Gəncə də dəyişdirilib Yelizavetpol deyilən, dilə yatmayan bir adla əvəz olunmuşdu). Elə bu vaxtdan türk mənşəli coğrafi adların dəyişdirilməsi prosesi başlandı. Ermənilərin İran və Türkiyədən bura axını gücləndi. Ermənilər bu ərazini - Qərbi Azərbaycanı özlərinə vətən seçdilər. Ermənistanın tarixi erməni (hay) tarixi kimi tarix kitablarına yazıldı, Ermənistanın coğrafiyası zaman-zaman eybəcərləşdi, erməniləşdi, Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi unuduldu, unutturuldu. Müasir Azərbaycan ərazisindən kənar ərazidə yaşayan azərbaycanlıların tarixi demək olar ki, elmi dövriyyədən kənarda qaldı (2, 18-21).

Heydər Əliyev fenomeni. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycançılıq ideyası milli həmrəyliyin qarantı kimi, Heydər Əliyevi həmişə düşündürmüşdür. Belə bir şəraitin yetişməsi müəyyən obyektiv və subyektiv faktorlardan asılıdır. Uzaqgörən siyasətçi və strateq kimi Heydər Əliyev müvafiq şəraitin yetişəcəyinə əmin idi. O, bir analitik olaraq sovet rejimində baş verən dərin struktur böhranın real səbəblərini təhlil edərək başa düşürdü ki, vaxtilə dünyaya meydan oxuyan Sovetlər İttifaqı uçurum qarşısındadır və bu uçurum dərinləşdikcə xalqların sovet rejimindən xilas olması vaxtı sürətlə yaxınlaşmaqdadır. Heydər Əliyev əmin idi ki, 1989-cu ildən başlayaraq cəmiyyətə yuxarıdan “təklif olunan” yeni-dənqurma ideyası süquta düşər olacaqdır (3, s.322).

Ali Sovetin qərarları yerlərdə yerinə yetirilmirdi. “İslahatçı M.Qorbaçovun “sosializmi yeniləşdirmək” konsepsiyasının aqibəti rejimin özü kimi uğursuz oldu, bu utopiya real gerçəklikdə nəinki özünü doğrultmadı, dövlətçiliyin dağılmasını daha da sürətləndirdi. “Kremlin mətbəxinin” siyasi oyunlarını yaxşı dərk edən Heydər Əliyev bilirdi ki, ölkəmizdə kommunizm eksperimenti, sosialist seçimi özünü doğrultmayacaq, çünki güc sayəsində yaranmış və qorunan respublikalar ittifaqı tükənmişdir.

Bununla yanaşı o, vətəninə baş verən dağıdıcı hadisələri diqqətlə izləyir, bunları ürək ağrısı ilə duyurdu. Məsuliyyətsiz liderlər sanki xalqın mənlək şüuru ilə eksperimentlər aparırdılar. Xalqının belə rəzil vəziyyətə düşməsinin real səbəbləri üzərində düşünür, cəmiyyəti böhran halından qurtarmağın yollarını axtarırdı.

O, xalqını müdrikcəsinə inandırırırdı ki, millət öz hüquqlarını anlayıb qoruya bilirsə, belə halda ən kiçik dövlət belə ən böyük məmləkət qədər güclü olur.

Ulu öndərin vaxtilə “91-lər”ə cavabında Heydər Əliyev xalqla rəhbərlik arasında qarşılıqlı anlamın vacibliyini vurğulayır, dərin sosial-psixoloji uçurumun olmasını xalq və cəmiyyət üçün böyük fəlakət hesab edirdi. Bu səbəbdən də Heydər Əliyevin müstəqillik konsepsiyasında struktur elementi kimi “sosial sabitlik” anlayışı ön plana çəkilir və cəmiyyəti belə ideyaya inanmasına çalışırdı ki, çətinliyin başlıca səbəbi bizim müharibə şəraitində olmağımızdır.

Odur ki, hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən ulu öndər ölkədə sosial sabitlik strategiyasının həyata keçirilməsini, milli faktor kimi qiymətləndirmiş, bunu bir mühüm səfərbəredici amil kimi ön plana çəkmişdir (4, 45-48).

Heydər Əliyev müstəqilliyin qorunması və möhkəmlən-dirilməsi naminə fəaliyyət göstərilməsinin məqsədi və məna-sını Azərbaycan xalqının mədəni və intellektual inkişafında görürdü. Biz cəsarətlə deyə bilərik ki, Heydər Əliyevi müstəqilliyin tam inkişafına yönəlmiş siyasət fəlsəfəsi özü bir milli dəyərdir. Dahi Platonun belə bir kəlamı: müdrik adama qanun lazım deyil, çünki onun zəkası vardır.

Heydər Əliyev və Qərbi Azərbaycan. “Keçmiş zamanlarda Azərbaycan təkcə indiki hüdudlarda deyildi. İndi Ermənistanın əlində olan Göyçə mahalı da, yaxud sizin İqdırın qarçısındakı Vedibasar, Zəngibasar, İrəvan xanlığı da Azərbaycanın olubdur. Sizin ulu babalarınızın əksəriyyəti oralardandır. İqdırda yaşayanlardan soruşsan ki, kökün haradandır, hər on nəfərdən dördü - beşi deyəcək ki, ya Zəngibasardan, ya Vedibasardan, ya İrəvandan, yaxud Borçalıdan, ya da Gəncədən, Naxçıvandır. (Müzəffər Gəncə bildirdi ki, mən gəncəliyəm, babam oradandır). Necə olub ki, sən Gəncədən İqdıra

gedib çıxmısan? Çünki o məntəqə, o bölgə azərbaycanlılar üçün - Türkiyədə azərilər deyirsiniz - azərilər üçün həmişə bir məskən olubdur. Bunların tarixi kökləri var. İqdırın Azərbaycana daha əziz olması və sevilməsi, bax bu tarixi köklərə əsaslanır. Siz gəncsiniz, kitablar oxuyursunuz, mən də bunların bir hissəsini kitablardan bilirəm. Amma bir hissəsini şəxsi həyatımdan bilirəm.”-deyən Ulu Öndər Qərbi Azərbaycan üçün mühüm işlər görüb (5).

Bu tarixi faciələrə vaxtında hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə, faciələrə hüquqi-siyasi qiymət vermiş və bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də “1948- 1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”», 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 2001-ci il avqustun 22-də “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanlar imzalamışdır.

27 may 1997-ci ildə Azərbaycanın Milli Bayramı-Respublika Günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda nitq söyləyən Ümummilli Lider Heydər Əliyev azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmalarından danışarkən demişdir: “O vaxt yaşayan insanlar və doğma yerlərindən deportasiya olunanlar yaxşı xatırlayırlar: Ermənistanın çox gözəl iqlimə-yəni bu torpaqlar vaxtilə Azərbaycan torpaqları olub-malik olan yaşayış yerlərindən insanları gətirib evsiz-eşiksiz Mil-Muğan çöllərinə salanda, əlbəttə ki, onlar o şəraitdə yaşaya bilməyəcəkdilər. Məlumdur ki, o vaxt bir çox insanlar qırıldı, tələf oldu, əzab-əziyyət çəkildilər. Hətta məlumdur ki, bəziləri burada yaşaya bilmədilər, gizli olaraq qayıdıb öz yerlərinə, evlərinə getdilər. Hesab edirəm ki, bu da bizim xalqımıza qarşı edilən ən böyük ədalətsizlikdi” (6, 123-125).

Azərbaycan xalqının mədəniyyət beşiyi olan Qarabağın erməni işğalçılarından azad edilməsi, qərbi azərbaycanlıların öz ata-baba yurduna qaytarılması Heydər Əliyevin ümumi fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edirdi. Bununla bağlı Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışlarının birində qeyd edirdi: “İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyə böyük ümidlər bəsləyirəm”.

Nəticə. Ata nəsihətini yerinə yetirən Müzəffər Ali Baş Komandan, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şəhidlərimizin canı, qazilərimizin qanı, ordumuzun şücaəti hesabına 30 ilə yaxın işğal altında qalan torpaqlarımız azad edildi. Artıq Azərbaycan xalqı öz əzəli-əbədi torpaqlarına sahibdir. 44 günlük Vətən müharibəsi Ermənistanın kapitulyasiyası, təxminən 30 il davam edən işğala son qoyulması və ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə nəticələndi. Qarabağın azad edilməsi ilə Azərbaycanın xarici və daxili siyasətində yeni prioritetlər meydana çıxdı. Azərbaycan Ordusu Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru azad etməklə, artıq soydaşlarımızın bütün tarixi ata-baba torpaqlarına qayıdışını təmin etmək üçün yol açdı. Bu ədalətli siyasətin gerçəkləşməsində dövlətimizlə yanaşı, ictimai təşkilatların da üzərinə böyük öhdəliklər düşür. Qərbi Azərbaycan İcmasının yaranma zərurəti elə bu baxımdan mühüm aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşı doğma torpaqlarımıza olan sevgini hər zaman qoruyub. Bu gün Azərbaycan həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılır. Bu vacib məsələdə 2022-ci il 3 avqust tarixində Qaçqınlar Cəmiyyətinin bazasında yaradılan Qərbi Azərbaycan İcması birbaşa Ermənistan ərazilərindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyini təmin etməkdə çox fəallıq göstərən mərkəzə çevrilmişdir. Bu İcma 1989-cu ildən fəaliyyət göstərən “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” İctimai Birliyinin hüquqi varisidir. Birliyin İdarə Heyəti beynəlxalq müstəvidə fəal iş aparır. İcmanın məqsədi tarixin müəyyən dövrlərində etnik mənsubiyyətinə görə kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların ictimai-mədəni birliyinə nail olunmaqla, ata-baba torpaqlarımıza qayıtmaq üçün onların bütün hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə bərpası və Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqının yaratdığı tarixi-mədəni zəngin irsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasından ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Асадов Ф.Т. Арабские источники и тюрках раннего средневековья. Баку, «ЭЛМ», 1993, 201 с.
2. Rüstəmov Ə.M. Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri (nam.dis.). Bakı, 1990, 158 s.

3. H.Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. C.VIII. B.Azərbaycan, 1998.
4. Azərbaycançılıq ideologiyası: ənənə və müasirlik. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 456 s
5. Görkəmli şəxslər qərbi Azərbaycan haqqında. URL: https://anl.az/el/emb/Qerbi_Azerbaijan/fikirler.htm [20.04.2024].
6. İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: 2011, 288s.

ХАТИРА АГАЕВА

*доктор философии по истории,
Старший научный сотрудник Института истории
имени Аббасгулу Ага Бакиханова НАНА*

ВОПРОС ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПОЛИТИКЕ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Из истории известно, что если коренными и местными жителями Азербайджана и территории Западного Азербайджана являются азербайджанские турки, то армяне – народ, переселенный из зарубежных стран на определенных этапах истории по инициативе царской России. Существование топонимов тюркского происхождения, существовавших в Иреванской провинции Западного Азербайджана в древности, в раннем и средневековье, на азербайджанском турецком языке, еще раз доказывает, что азербайджанские турки являются древними и коренными жителями территории Западного Азербайджана и имели жил там с незапамятных времен. В результате исследования становится ясно, что армяне переселились в Иреванскую область Западного Азербайджана и т.д. поскольку они не пришли на территории, в то же время, поскольку местное население, проживающее там, является азербайджанскими турками, древние топонимы там (Иреван) не на армянском, а на азербайджанском тюркском языке.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Западный Азербайджан, беженцы, Карабах, победа, община.

KHATİRA AGHAYEVA

*Senior researcher of the Institute of History
named after Abbasgulu Agha Bakikhanov of ANAS, PhD*

THE ISSUE OF WESTERN AZERBAIJAN IN THE POLITICS OF THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV

It is known from history that while the original and local residents of Azerbaijan and Western Azerbaijan territory are Azerbaijani Turks, Armenians are a people who were resettled from foreign countries at certain stages of history at the initiative of Tsarist Russia. The existence of toponyms of Turkic origin that existed in the Iravan province of Western Azerbaijan in ancient times, in the early and middle ages, in Azerbaijani Turkish, once again proves that Azerbaijani Turks are ancient and native inhabitants of the territory of Western Azerbaijan and have lived there since time immemorial. As a result of the research, it is clear that Armenians moved to the Iravan province of Western Azerbaijan, etc. since they did not come to the territories, at the same time, since the local population living there are Azerbaijani Turks, the ancient place names there (Iravan) are not in Armenian, but in Azerbaijani Turkic.

Keywords: Heydar Aliyev, West Azerbaijan, refugees, Karabakh, victory, community.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Heydər Əliyev - 101

UOT 94(479.24); UOT 94; UOT 930

BALAMİRZƏ MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
balamirzamammadli@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN İKİNCİ PREZİDENTLİYİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN-ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİ VƏTƏN TARİXSÜNASLIĞINDA

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/63-73>

XX əsr ilə XXI əsrin ayrıcında gənc Azərbaycan Respublikasının dünyanın yeganə fəvqəldövləti və global miqyasda nəhəng güc mərkəzi ABŞ ilə münasibətləri Ulu Öndər Heydər Əliyevin ikinci prezidentliyi dövrünə təsadüf edir. Bu mühüm periodda nəinki ABŞ ilə münasibətlərdə, bütövlükdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində nəzərəcarpacaq müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Əgər Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etdiyi ilk illərdə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri daha çox anlaşılmaz və mürəkkəb xarakter kəsb edirdisə [25, s.64], müdrik və uzaqgörən dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ikitərəfli əlaqələr müsbət tendensiya üzrə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilməyə başlanmış və iki ölkə arasında münasibətlər strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Xüsusilə, bütün dünyanı lərzəyə salan 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisəsindən sonra ABŞ-in rəhbərliyi ilə başlanan antiterror kampaniyasına Azərbaycanın dərhal qoşularaq ABŞ-ı dəstəkləməsi qarşılıqlı əlaqələrə böyük təsir göstərdi. Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin bəhs olunan periodu (1998-2003-cü illər) çoxsaylı tədqiqatçıların əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Məqalədə sözügedən problemin Vətən tarixşünaslığı üzrə tədqiqat əsərlərinin müqayisəli təhlili və ümumiləşdirmələr əsasında Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin 5 ili tədqiq edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, ABŞ, Heydər Əliyev, Corc Buş (kiçik), xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər, antiterror kampaniyası, Vətən tarixşünaslığı.

Giriş. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin ikinci prezidentliyi dövrü XX əsrlə XXI əsrin ayrıcına və XXI yüzilliyin ilk illərinə təsadüf edir. 1998-ci ilin 11 oktyabrında keçirilən prezident seçkilərində Heydər Əliyev xalqın 76,11% səsini toplayaraq ikinci dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi [43, s.196]. Bunan bir həftə sonra, oktyabrın 18-də keçirilən andiçmə mərasimindəki nitqində Heydər Əliyev özünün birinci prezidentliyi dövründə həyata keçirilmiş uğurlu xarici siyasətin qarşdakı 5 ildə də davam etdirələcəyi ilə bağlı bildirdi: “Azərbaycan ötən beş il müddətində ardıcıl, düşünülmüş xarici siyasət aparmışdır. Bizim xarici siyasətimiz uğurlu olmuş və öz müsbət nəticələrini vermişdir. Ötən beş il müddətində dünyanın bir çox ölkələri ilə, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələri ilə, aparıcı ölkələri ilə Azərbaycan arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələri yaranmışdır. Ölkələr-arası çoxsaylı müqavilələr, sazişlər imzalanıbdır. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan dünya birliyində özünə layiq yer tutubdur. Bizim xarici siyasətimizdə tutduğumuz yol bundan sonra da davam edəcəkdir” [14, s.67-68].

Azərbaycan və ABŞ arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq Vətən tarixşünaslığında. Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçilməsindən qısa müddət sonra – 1998-ci il oktyabrın 29-da neft və qaz ehtiyatlarının dünya bazarlarına təhlükəsiz nəqli üçün Bakı-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin tikilməsi haqqında “Ankara bəyannaməsi” imzalandı. Bu, M.Qasımlının vurğuladığı kimi, həm də Azərbaycan-ABŞ əməkdaşlığının konkret nəticəsi idi və bununla iki ölkə arasında əməkdaşlıq yeni keyfiyyət halı alırdı [21, s.209]. Təsadüfi deyildir ki, həmin vaxtlar ABŞ Prezidentinin Riçard Morninqstarın başçılığı ilə Xəzər regionu üzrə xüsusi müşaviri vəzifəsi təsis edildi. G.Quliyeva bu hadisəni ABŞ-in regiona olan müstəsna diqqətinin mühüm təzahürü kimi xarakterizə edir [23, s.96]. 1998-ci ilin dekabrın 16-da Prezident Heydər Əliyev xüsusi müşavir

R.Morningstarın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edərkən, Morningstar Bakı-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin tikintisini dönüş nöqtəsi yaradan amil kimi qiymətləndirdi [14, s.411-412]. Həmçinin R.Morningstar 1999-cu ilin fevralında Bakıya səfər edərək Prezident Heydər Əliyev ilə görüşmüş və Bakı-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri layihəsi də daxil olmaqla bir sıra zəruri məsələləri müzakirə etmişdir.

1999-cu il noyabrın 18-19-da İstanbulda ATƏT üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçı-
larının zirvə toplantısı keçirildi [9, s.163]. İstanbul sammitində Prezident Heydər Əliyevin Prezident Bill Klinton ilə görüşü oldu və burada Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həllində ABŞ-ın öz səylərini artıracağı, habelə Bakı-Ceyhan və Transxəzər layihələrində ABŞ-ın başlıca məqsədləri B.Klinton tərəfindən qeyd olundu. İstanbul sammitində ABŞ Dövlət Departamenti xüsusi bəyanatla çıxış edərək, ABŞ-ın Xəzər regionu üzrə strategiyasının əsas məqsədlərini açıqladı. Bu məqsədlərə Xəzər regionunun yeni müstəqil dövlətlərinin suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, onların iqtisadi rifahının təmin edilməsi; İranın heç bir müdaxiləsi olmadan Xəzərin enerji resursları-
nın dünya bazarına sərbəst çıxışını təmin etməklə ABŞ, Türkiyə və onların müttəfiqlərinin enerji təh-
lükəsizliyinin gücləndirilməsi; Xəzərin enerji resurslarının nəqlinin vahid marşrutdan asılılığının ara-
dan qaldırılması; Amerika şirkətlərinin kommersiya fəaliyyəti üçün perspektivlərin yaradılması və s.
daxil idi. İlham Əliyev “Azərbaycanın Xəzər nefti” adlı fundamental monoqrafiyasında ABŞ Dövlət
Departamentinin sözügedən bəyanatını təhlil edərkən belə qənaətə gəlir ki, bu bəyanat Rusiyanın və
İranın Qafqaz-Orta Asiya regionunda təsirinin tam şəkildə zərərsizləşdirilməsi və mütləq şəkildə
aradan qaldırılmasından, regional enerji resursları üzərində Amerika-Türkiyə nəzarətinin təmin edil-
məsi, Rusiyanın cənub sərhədlərində ABŞ və Türkiyənin geosiyasi dominantlığının bərqərar edilməsi-
nə xidmət edirdi [41, s.174]. Belə bir perspektiv isə təbii ki, həm Rusiya, həm də İran üçün arzuolun-
maz idi. Bununla belə, A.Mirabdullayevin də yazdığı kimi, Qərbi dövlətləri Cənubi Qafqazda öz həyati
maraqlarını açıq göstərməkdən çəkinmirdilər və ABŞ-ın (eləcə də bir sıra Avropa ölkələri və Türkiyə-
nin) fəaliyyətləri çox vaxt Rusiyanın regiondan sıxışdırılıb çıxarılmasına yönəldilirdi [27, s.244].

ABŞ-ın müasir tarixinin tədqiqi üzrə ixtisaslaşmış britaniyalı tarixçi Ceyms Boys “Klintonun
böyük strategiyası” adlı monoqrafiyasında sözügedən hadisələrlə bağlı yazır: “1999-cu il noyabrın
18-də Prezident Klinton İstanbulda Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri sazişinin və Transxəzər qaz
boru kəməri Bəyannaməsinin imzalanmasında iştirak etdi. Hər iki təşəbbüs neft və qazı Xəzər regio-
nundan mümkün qədər ekoloji cəhətdən təhlükəsiz şəkildə çıxarmaq məqsədi daşıyırdı. Xəzərdə
ABŞ-ın Böyük Strategiyası iqtisadiyyata əsaslanırdı” [10, s.184-185]. Göründüyü kimi, C.Boys Xə-
zər regionunun ABŞ üçün əhəmiyyətini iqtisadiyyat amili ilə izah edir. Bu mövqeyə Vətən tarixşü-
naslığında da bir sıra tədqiqat əsərlərində rast gəlirik. Məsələn, Ç.Abbasov “Azərbaycanın dünya iq-
tisadiyyatına inteqrasiya yolları” adlı monoqrafiyasında ABŞ-ın Xəzər regionu üzrə maraqlarının
əsasən iqtisadi mənfəət üzərində qurulması qənaətinə gələrək yazır: “ABŞ-ın Energetika Nazirliyinin
qiymətləndirməsinə əsasən, Xəzər dənizi regionu ən iri işlənilməmiş karbohidrogen ehtiyatlarına ma-
likdir. Potensial ehtiyatlar – 200 milyard barrele yaxın neft və 350 trilyon kub fut təbii qaz təşkil edə
bilir. Xəzər neftində maraqlı olan ölkələr, o cümlədən ABŞ karbohidrogenlərin istehlakına tələbatın
və deməli, xam neftin qiymətinin artması müşahidə edildiyi zaman xarici investisiyaların həcmi
artırmaqla Xəzər neftindən yüksək mənfəət əldə etməyə ümid edirdilər” [1, s.174-175]. Ə.Həsənov
bu faktı təsdiq edərək vurğulayır ki, Xəzər hövzəsi məhz özünün zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına
görə dünyanın aparıcı güclərinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir [18, s.9]. S.Qaraşova da eyni mövqe-
dən çıxış edərək yazır ki, ABŞ-Azərbaycan əlaqələrinin intensiv inkişafında məhz enerji faktorunun
mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, ABŞ dünya neft və qaz ehtiyatlarının müvafiq olaraq 5% və 4%-nin
Azərbaycanın payına düşməsi faktına istinad edərək Azərbaycanla əlaqələrini əsasən enerji sahəsində
inkişaf etdirməyi vacib hesab etmişdir [20, s.280]. Bununla belə, C.Boys sözügedən məsələnin tək
iqtisadi amillə bağlı olmaması, həm də mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb etməsi faktını da xüsusi vurğu-
layır: “İqtisadi fayda ilə yanaşı, Klinton administrasiyası həm də belə hesab edirdi ki, Azərbaycan,
Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan kimi Xəzəryanı dövlətləri bir araya gətirəcək və
onların potensial bazarlara nüfuz etmələrinə, demokratiyanın inkişafı imkanları üzrə birgə səylər gös-
tərmələrinə stimül verəcək” [10, s.185]. Diqqəti çəkən digər məqam isə odur ki, britaniyalı müəllif
ABŞ-ın “Böyük Strategiyası”nın inkişaf edən xarakterini onun məhz Xəzər regionuna yönəlməsi ilə

əlaqələndirir: “Dünyanın bu hissəsində (Xəzər regionunda – B.M.) sabitlik həm Aralıq dənizindən Çinə qədər təhlükəsizliyi təmin edir, həm də ABŞ-ın iştirakı ilə Xəzərin geniş neft və qaz ehtiyatlarının sürətli inkişafına və beynəlxalq bazarlara nəqlinə imkan yaradırdı” [10, s.184]. Türkiyə tədqiqatçısı Z.Yıldırım da bu məsələdə oxşar qənaətə gəlir: “Əsas enerji mənbələrinə nəzarətdə Rusiyanın liderliyi enerji təhlükəsizliyi baxımından ABŞ-ı narahat edirdi. Fars körfəzi regionu ilə müqayisədə Xəzər regionuna istiqamətlənən siyasət Amerikanın maraqlarına daha yaxşı xidmət edirdi” [39, s.2]. P.Darabadi bu fikri davam etdirərək yazır: “2001-ci ilin yanvarında Davos iqtisadi forumunda amerikalı nümayəndələr bir daha təsdiq etdilər ki, Xəzər regionu onların həyatı maraqları zonasıdır və ona Fars körfəzinə alternativ olan neft mənbəyi kimi baxılır” [45, s.176].

2000-ci ilin 12-28 fevralında Prezident Heydər Əliyevin ABŞ-a işgüzar səfəri iki ölkə arasında münasibətlərin dostluq və tərəfdaşlıq istiqamətində inkişaf etməsinə böyük töhfə verdi. Həmin səfər ilə bağlı müfəssəl məlumatlar 2000-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan-ABŞ: dostluq və tərəfdaşlıq yollarında” adlı kitabda öz əksini tapmışdır. Həmin kitabda qeyd olunur ki, Prezident Heydər Əliyevin ABŞ-a işgüzar səfəri Azərbaycan-Amerika əlaqələrinin inkişafına yeni təkan verməklə iki ölkə arasındakı münasibətlərin dönməz və daimi strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəldiyini bir daha əyani şəkildə təsdiq etdi [3, s.5]. M.Qasımlı sözügedən səfərin nəticəsini xarakterizə edərkən yazır ki, bu uğurlu səfər çərçivəsində iki ölkə arasında münasibətlərə dair ən mühüm məsələlər müzakirə edilmiş, müzakirə edilən məsələlərə yanaşmada tərəflər arasında fikir ümumiliyi mövcud olmuşdu. Beləliklə, sözügedən səfər və keçirilən danışıqlar iki ölkə arasında münasibətlərdə yeni bir səhifə açmışdır [21, s.220]. Prezident Heydər Əliyevin sözügedən işgüzar səfərindən sonra, 2000-ci ilin martında Y.Kalitskinin başçılığı ilə ABŞ nümayəndə heyətinin enerji sahəsində əməkdaşlığın geniş perspektivlərini inkişaf etdirmək məqsədilə Azərbaycana səfəri, iyunda Azərbaycan və ABŞ müdafiə nazirlərinin görüşərək hərbi əməkdaşlıq sahəsində müzakirələr aparmaları və d. mühüm hadisələr XX əsrin sonuna kimi ikitərəfli münasibətlərin uğurla davam etdirilməsinin göstəricisi idi. Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçıların: “Ümumiyyətlə, Azərbaycan Prezidenti 1993-cü ildən 2001-ci ilin əvvəlinə kimi dünyanın 68 ölkəsinin prezidentləri və dövlət başçıları ilə 485 görüş keçirmişdir. ABŞ-ın prezidenti və xarici işlər naziri ilə 18 dəfə tarixi görüş keçirilmişdir” – deyərək, yazması bunu bir daha təsdiqləyir [2, s.184].

Corc Buşun prezident seçilməsindən sonra Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Vətən tarixşünaslığında. Respublikaçılar partiyasını təmsil edən və 2000-ci ilin noyabrında keçirilən seçkilərdə qalib gələrək ABŞ-ın 43-cü prezidenti seçilən Corc Volker Buş (kiçik Buş və ya oğul Buş – B.M.) 2001-ci ilin yanvarın 20-də öz səlahiyyətlərinin icrasına başladı [44, s.109]. C.Buş öz prezidentliyinin ilk vaxtlarından Azərbaycan ilə əlaqələrə və bütövlükdə Cənubi Qafqaz və Xəzər regionuna xüsusi diqqət yetirməyə başladı, ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin intensivliyi davam etdirildi. Belə ki, artıq 2001-ci ilin əvvəlində Prezident C.Buş vitse-prezident R.Çeyni başda olmaqla ABŞ-ın enerji siyasətinə dair doktrinanın hazırlanması üzrə işçi qrupu yaratmış və həmin işçi qrupu Xəzər regionuna, o cümlədən Azərbaycana xüsusi yer ayıran sənəd hazırlamışdı. Sözügedən sənəddə Bakı-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin çəkilməsi dəstəklənir, Xəzər dənizinin məhz Azərbaycan sektorundan hasil ediləcək qazın alınması tövsiyə olunurdu. Elə bu səbəbdəndir ki, Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçılar, cümlədən Ə.Nəsibova belə qənaətə gəlirlər: “Kiçik Buş administrasiyanın elə ilk addımları göstərdi ki, ABŞ Xəzəryanı bölgənin aparıcı qüvvəsi olmaq niyyətindən vaz keçməyib” [29, s.128]. P.Darabadi Xəzər regionu üzrə xüsusi bölmənin və ayrıca işçi qrupunun yaradılmasını, regionda enerji məsələləri üzrə Prezident və dövlət katibinin xüsusi müşaviri postunun təsis edilməsini Xəzər regionunun ABŞ üçün nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini təsdiqləyən faktlar kimi nəzərdən keçirir [45, s.177]. S.Qaraşovanın fikrincə, məhz kiçik Buşun prezident seçilməsindən sonra ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinin keyfiyyətə və mahiyyətə yeni, ikinci mərhələsi (birinci mərhələ 1991-2001-ci illər idi) başlamışdır [20, s.252]. Britaniyalı müəlliflər M.Qriffits, T.O’Kallaqan və Stiven Rouç yazırlar ki, ümumilikdə yeni prezident C.Buşun doktrinası 4 təməl prinsipinə əsaslanırdı: demokratiyanın genişləndirilməsi; müharibələrin qarşısının alınması; bipolar deyil, təkqütblü dünyanın bərqərar edilməsi və ABŞ-ın bütün dünyada hegemonluğu [15, s.25]. Dünya siyasətində ABŞ-ın lider rolunun möhkəmləndirilməsinə xidmət edən bu doktrinada enerji ehtiyatlarının mühüm yer tutduğunu xüsusi olaraq vurğulayan M.Qasımlı yazır ki, ABŞ hökuməti enerji mənbələrinin istis-

marı və təhlükəsizlik məsələlərini daim əlaqələndirir, Azərbaycan ilə enerji və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıqda əhəmiyyətli yer verirdi [21, s.226].

2001-ci il martın 22-də səfir H.Paşayev ABŞ Müdafiə Nazirliyinin nümayəndəsi C.Starr ilə görüşdü və təhlükəsizlik, hərbi məsələlər ilə bağlı danışıqlar aparıldı. Görüşdə 907-ci maddənin iki-tərəfli əməkdaşlığa mane olduğu bildirildi, ABŞ-ın beynəlxalq hərbi təhsil və təlim proqramına Azərbaycanın cəlb edilməsinə Pentaqon tərəfindən səylər göstərilməsi xahiş edildi. Lakin, M.Qasımlı göstərir ki, Azərbaycan ordusu zabitlərinin ABŞ-ın hərbi təhsil məktəblərinə cəlb edilməsinin 907-ci maddə çərçivəsində həyata keçirilməsi məsələsi Pentaqon hüquqşünasları tərəfindən razılaşdırılaraq ABŞ Dövlət Departamentinə təqdim edilsə də, Dövlət Departamenti Azərbaycanın sözügedən proqramda iştirak etməsinin mümkün olmadığını bildirdi [21, s.224].

2001-ci il aprel 1-dən 14-nə kimi Prezident Heydər Əliyev ABŞ-da işgüzar səfərdə oldu [38]. Səfər zamanı, 3-7 aprelə ABŞ hökumətinin Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşünün keçirilməsi təşəbbüsü əsasında ABŞ dövlət katibi K.Pauellin iştirakı ilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli yollarının araşdırılması məqsədilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Ermənistan Prezidenti Robert Köçəryan arasında Florida ştatının Ki Vest şəhərində görüş keçirildi. Lakin, Ki Vest şəhərində aparılmış danışıqlar lazımi nəticə vermədi. R.Mehdiyev bununla bağlı yazır ki, 2001-ci ilin yanvarında Parisdə Fransa Prezidenti Jak Şirakin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında aparılan danışıqlarda irəliləyişə nail olmaq mümkün olmadığı kimi, həmin aprelində Ki Vest şəhərində dörd günlük yüksək səviyyəli danışıqlar da nəticəsiz oldu [46, s.272]. E.Əliyev də öz elmi məqaləsində 2001-ci ilin yanvarında Parisdə aparılan danışıqların aprel ayında ABŞ-ın Ki Vest şəhərində Minsk qrupunun həmsədrələrinin iştirakı ilə davam etdirildiyini vurğulayır [13, s.205]. Bununla belə, Vətən tarixşünaslığında Ki Vest danışıqlarının münaqişənin həllinə müəyyən töhfə verməsi də qeyd olunur. Məsələn, F.İsmayılov “Qarabağ konfliktini ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində” adlı monoqrafiyasında Ki Vest danışıqlarını “konfliktin həlli strategiyasında yeni səhifə” adlandırmışdır [19, s.97]. Müəllif sözügedən əsərində bu fikrini belə izah edir: “Ümumilikdə, belə bir təşəbbüs təqdirəlayiqdir, çünki danışıqlarda indiyə kimi uğur qazanılmamasının, 13 il davam edən konfliktin həll olunmamasının bir səbəbi də bu formatda görüşlərin keçirilməməsidir” [19, s.101]. Bu fikri davam etdirən M.Qasımlı yazır ki, Ki Vest danışıqlarında razılıq əldə olunmasa da, Amerikaya səfərin gedişində – aprel 9-da Prezident Heydər Əliyev ABŞ Prezidenti Corc Buş ilə görüşərək “Azadlığı müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsinin ləğvi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli və Xəzər enerji ehtiyatlarının istifadəsi kimi mühüm məsələlərini müzakirə etdi, C.Buş münaqişənin dinc yolla həllinin vacibliyini vurğuladı [21, s.225].

2001-ci ilin 11 sentyabr hadisəsindən sonrakı Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Vətən tarixşünaslığında. 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da bütün dünyanı silkələyən dəhşətli hadisə baş verdi. Belə ki, “Əl-Qaidə” təşkilatı tərəfindən ABŞ-a qarşı dörd ardıcıl terror hücumu həyata keçirildi. Sözügedən təşkilatın 19 terrorçusu ABŞ-ın şimal-şərqində yerləşən Yeni İngiltərə (New England) və Orta Atlantika (Mid-Atlantic) bölgələrindən Kaliforniyaya getməyi planlaşdıran ikisi “Boinq-757” və ikisi “Boinq-767” olmaqla 4 sərnişin təyyarəsini qaçırdılar [47, s.474]. Terrorçular səhər saat 9 radələrində ilk iki təyyarəni o zamanlar dünyanın beş ən hündür binasından ikisi sayılan və Nyu-Yorkda yerləşən Dünya Ticarət Mərkəzinin 110 mərtəbəli Əkiz Qüllələrinə (Twin Towers; 417 metr hündürlüklü Şimal qülləsi və 415 metr hündürlüklü Cənub qülləsi – B.M.) çırpdılar [49, s.67]. Hər iki qüllə təqribən 1 saat 40 dəqiqə ərzində çökdü ki, bu da Dünya Ticarət Mərkəzi kompleksinin digər 5 strukturunun yerlə-yeksan olmasına, habelə yaxınlıqdakı binaların zədələnməsinə və ya dağılmasına səbəb oldu. Növbəti uçuşlar ölkənin paytaxtı Vaşinqton və yaxınlığındakı hədəflərə yönəldildi. Üçüncü təyyarə Virciniya ştatının Arlington qraflığında ABŞ Müdafiə Nazirliyinin qərargahı olan Pentaqona çırpıldı və onu qismən zədələdi. Dördüncü təyyarə isə, əvvəlki hücumlardan xəbərdar olan sərnişinlərin təyyarəyə nəzarəti ələ keçirmək üçün üsyan qaldırması nəticəsində Pensilvaniyadakı kəndlərdən birində qəzaya uğradı. İstintaqçılar belə müəyyənləşdirdilər ki, həmin təyyarənin hədəfi ya ABŞ Kapitolisi ya da Ağ Ev olub [51]. Ümumilikdə 3100 nəfər insanın həyatını itirməsinə səbəb olan bu hücumlar terrora qarşı çoxillik qlobal müharibənin başlamasına gətirib çıxardı [47, s.474].

Xarici tarixşünaslıqda olduğu kimi, Vətən tarixşünaslığında da 11 sentyabr hadisəsi geniş müzakirələr doğurmuşdur. M.Qasımlı təkcə ABŞ-ın deyil, bütün dünyanın siyasi həyatına, beynəlxalq

münasibətlərə ciddi təsir edən bu hadisəni belə təhlil edərkən belə qənaətə gəlir ki, məhz 2001-ci ilin 11 sentyabrından sonra dünyada sülh və təhlükəsizliyə, terrora qarşı mübarizəyə, dünya quruluşuna baxış dəyişdi, tarazlaşdırılmış beynəlxalq münasibətlər sisteminin yerini dinamik beynəlxalq münasibətlər tutdu [21, s.224]. S.Qaraşovanın fikrincə, 2001-ci il 11 sentyabrdan sonra ABŞ-ın xarici siyasətində nəinki fundamental dəyişikliklər baş verdiyini, hətta tam yeni bir strategiyanın formalaşdığını söyləmək mümkündür [20, s.252]. S.Mustafayeva, Ş.Qurbanova və Z.Cavadova birgə ərsəyə gətirdikləri “ABŞ-ın xarici siyasəti (1945-2010-cu illər)” adlı kitabda sözügedən hadisənin nəticəsi ilə bağlı yazırlar: “Ölkəyə 105 milyard dollar məbləğində ziyan vurmuş bu hadisənin əsas yekunu ondan ibarət oldu ki, əhali Amerikanın vurula biləcəyini və qorxunun nə olduğunu bildi. Başqa sözlə, ABŞ-ın beynəlxalq terrorçuluq kimi təhlükəli və qorxulu düşməni meydana çıxdı. Bu düşmən həm də gözəgörünməz idi, onun konkret yeri məlum deyildi, haradan və nə vaxt ondan növbəti terror aktı gözləməyi müəyyən etmək çətin idi” [28, s.92]. Həmin fikri M.Baxışov da öz əsərlərində təsdiq edir: “2001-ci ilin sentyabrın 11-də törədilmiş terror aktları Kiçik C.Buş hökumətinin xarici siyasətinə böyük təsir göstərdi. ...Hadisənin əsas yekunu ondan ibarət oldu ki, əhali Amerikanın vurula biləcəyini və qorxunun nə olduğunu bildi” [5, s.259; 6, s.152]. B.Bayramova “Azərbaycan ilə ABŞ arasında hərbi, təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq və beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə (2001-2008-ci illər)” adlı elmi məqaləsində yazır ki, 11 sentyabr hadisələri ABŞ kimi hegemon dövlətin belə terrorizmin müasir arsenalı qarşısında təhlükəsiz olmadığını göstərdi və bu dəhşətli bəla potensial olaraq bütün dövlətlərə və xalqlara qarşı çevrilə bilər [8, s.223]. E.Qələndərova “Terror anlayışı və onun müasir növləri” adlı elmi məqaləsində vurğulayır ki, məhz 11 sentyabr hadisəsindən sonra hətta dünyanın ən güclü dövlətinin belə özünü terror təhlükəsindən qoruya bilməməsi hamıya aydın oldu [22, s.104]. Vətən tarixşünaslığında kimi bənzər qənaətə gələn Rusiya tədqiqatçıları A.Protopopov, V.Kozmenko və N.Yelmanova daha obrazlı şəkildə 11 sentyabr hadisələrinin nəticəsini belə təsvir edirlər: “11 sentyabr 2001-ci il terror aktı amerikan təkəbbürlülüyünə dəhşətli zərbə vurdu, Amerikanın xarici siyasətinin prioritetlərini dəyişdi və ABŞ-ı özünün strateji xəttinə yenidən baxmağa vadar etdi” [36, s.367].

11 sentyabr hadisəsi ABŞ-ın bütün xarici siyasət kursu kimi Azərbaycan ilə münasibətlərinə də ciddi təsir göstərdi. Bunu E.Nuriyev “11 sentyabr sonrası regional geosiyasət: Azərbaycan və Cənubi Qafqazda yeni təhlükəsizlik mühiti” adlı elmi məqaləsində belə ifadə edir: “Birləşmiş Ştatlarda 11 sentyabr terror aktları Cənubi Qafqazda geosiyasi şəraiti kəskin şəkildə dəyişdi. Faktiki olaraq, ABŞ-ın son bir ayda terrora qarşı apardığı müharibə Azərbaycanın xarici siyasətinin yenilənməsində mühüm rol oynadı” [34, s.15]. Terrorun baş verdiyi gün ABŞ Prezidenti C.Buş dünya ölkələrinə müraciət edərək “ya bizimləsiniz, ya da bizim əleyhimizəsiniz” – deyərək, onları terrora qarşı mübarizə məsələsində qəti mövqe nümayiş etdirməyə çağırırdı. Vətən tarixşünaslığında birmənalı şəkildə göstərilir ki, Azərbaycan ABŞ-ın bu çağırışına ilk reaksiya verən və antiterror koalisiyasına qoşulan dünya ölkələrindən biridir. E.Nəsirov vurğulayır ki, 11 sentyabr hadisələrindən terrorizmlə mübarizə keyfiyyətə yeni mərhələyə qalxmış və bu prosesə Azərbaycan Respublikası da fəal qoşulmuşdur [31; 32, s.332]. Müəllif “ABŞ və beynəlxalq terrorizm problemi” adlı monoqrafiyasında bununla bağlı yazır: “Təsədüfi deyildir ki, terror aktlarından bir gün sonra – sentyabrın 12-də AR Prezidenti Heydər Əliyev məlum hadisələrlə bağlı bəyanat verərək Azərbaycan ictimaiyyətinin ABŞ-da baş vermiş dəhşətli terror hadisələrindən dərindən sarsıldığını və kədərləndiyini qeyd etmiş və global bəla ilə birgə mübarizənin aparılmasının zəruriliyini qeyd etmişdi. ...Elə həmin gün Prezident Heydər Əliyev “ABŞ-da 2001-ci il sentyabrın 11-də baş vermiş terror aktlarının günahsız qurbanlarının xatirəsinin yad edilməsi haqqında” sərəncam imzalamışdı. ABŞ-dakı teraktlardan dərhal sonra Prezident Heydər Əliyev ölkənin Təhlükəsizlik Şurasının iclasını çağırmış və bir sıra ciddi tədbirlər görülməsi üçün tapşırıqlar vermişdi” [30, s.291]. M.Qasımlı da bu fikri təsdiq edir: “ABŞ-ın çağırışına ilk cavab verən ölkələrdən biri Azərbaycan Respublikası oldu. Azərbaycan Prezidenti ABŞ-da baş verən hadisələrlə bağlı xüsusi bəyanat verərək baş vermiş terror aktlarını və terrorçuluğun bütün təzahürlərini pislədiyini, terroru dəhşətli bəla kimi qiymətləndirdiyini, terrorçuluq əleyhinə mübarizədə ölkəsinin əməkdaşlığa hazır olduğunu və dünya birliyinin səylərini dəstəklədiyini bildirdi” [21, s.227]. Azərbaycanın Birləşmiş Ştatların çağırışına dərhal reaksiya verərək antiterror kampaniyasına qoşulması faktı Vətən tarixşünaslığı ilə yanaşı xarici tarixşünaslıqda da təsdiq olunur. Məsələn, amerikalı tədqiqatçı Cim Nikol Cənubi

Qafqaz respublikalarında təhlükəsizlik məsələləri və bunun ABŞ-ın maraqlarına təsirləri ilə bağlı tədqiqat əsərində yazır: “Birləşmiş Ştatlara qarşı terror aktlarının ertəsi günü Azərbaycanın o zaman ki prezidenti Heydər Əliyev bəyan etdi ki, Azərbaycan ABŞ-ın strateji tərəfdaşdır və terrorizmə qarşı əməliyyatlarda ABŞ-a qoşulacaq. Azərbaycan ABŞ-a öz hava məkanında uçuş hüququ və kəşfiyyat dəstəyi verdi, habelə özünün bazalarından istifadə etməyi təklif etdi” [33, s.33].

R.Mehdiyev “XXI əsrdə milli dövlətçilik” adlı tədqiqat əsərində qeyd edir ki, Prezident Heydər Əliyevin 11 sentyabr hadisəsinə dərhal reaksiya verərək beynəlxalq antiterror koalisiyası çərçivəsində ABŞ-a kömək etməyə hazır olduğunu bəyan etməsi Qərbdə yüksək qiymətləndirildi ki, bu da Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə imicinin yüksəlməsinə gətirib çıxardı [24, s.130]. B.Bayramova “ABŞ-Azərbaycan münasibətləri (2001-2008-ci illər)” adlı monoqrafiyasında Buşun çağırışına Azərbaycanın “Biz sizinləyik” – deyə, qətiyyətli cavab verərək ABŞ-a dəstək verən ilk dövlətlərdən biri kimi antiterror kampaniyasına fəal qoşulması faktının “Vaşinqton Tayms” qəzetində dərc olunmuş bir məqalədə də əks olunduğunu göstərir [7, s.51]. N.Məmmədov “Xarici siyasətin Azərbaycan modeli” adlı tədqiqat əsərində 11 sentyabr hadisələrindən dərhal sonra Azərbaycanın ABŞ başda olmaqla antiterror koalisiyasına qoşulmasını və terrorizmə qarşı mübarizədə fəal iştirakını Prezident Heydər Əliyevin uğurlu xarici siyasət kursunun mühüm tərkib hissələrindən biri kimi xarakterizə edir [26, s.132]. ABŞ-Azərbaycan əlaqələrinin 11 sentyabr terror aktlarından sonra daha da möhkəmlənməsi, Azərbaycanın ABŞ-ı qətiyyətlə dəstəkləyərək terrorizmi qəti şəkildə pisləməsinə A.Yunusov Londonda nəşr edilmiş elmi məqaləsində belə izah edir: “Bu, geniş miqyasda həm də azərbaycanlıların 1986-1994-cü illərdə Qarabağda baş verənləri erməni terrorizmi kimi qəbul etməsi, xüsusilə də 1960-80-ci illərdə bütün dünyada türkləri hədəfə alan ASALA erməni terror təşkilatı ilə bağlı idi. 1994-cü ildən Qarabağda atəşkəs sazişi qüvvədə olsa da, ermənilər artıq Azərbaycan ərazilərinə hücumlar həyata keçirməsələr də, onların Bakı metrosunda yüzlərlə insan ölümünə səbəb olan iki terror aktı, avtobuslarda partlayışlar və s. törətmələrini əhali unutmamışdı” [40, s.16]. Ümumilikdə, ABŞ-ın antiterror mübarizəsində Azərbaycanın qəti və birmənalı mövqeyi iki ölkə arasında münasibətlərə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərdi. M.Qasımlı bunu Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin əməkdaşlıq və tərəfdaşlıqdan – strateji münasibətlərə doğru yeni bir mərhələsinə başlanan hadisə kimi xarakterizə edir [21, s.228]. B.Bayramova məhz bu hadisədən sonra ABŞ-ın xarici siyasətində Azərbaycana qarşı mühüm dönüşün başlaması qənaətinə gəlmişdir. Müəllif yazır ki, əgər 11 sentyabrə qədər Avrasiyada ABŞ-ın əsas məqsədi SSRİ-nin bərpasına mane olmaq idisə, indi Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan və Gürcüstan ABŞ-ın terrorçuluğa qarşı mübarizə strategiyasının başlıca məntəqəsi oldu. Bu da öz növbəsində ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin indiyədək görünməmiş səviyyəsini doğurmuş oldu: bölgədə formalaşmış yeni geosiyasi konfigurasiyada Azərbaycan başlıca oyunçulardan birinə və ABŞ-ın strateji tərəfdaşına çevrildi [7, s.22].

11 sentyabr teraktından sonra ABŞ-ın Azərbaycanın yerləşdiyi regionun geosiyasi və hərbi-strateji baxımdan nə qədər yüksək əhəmiyyətə malik olduğunu dərk etməsinə K.Hacıyev Rusiya Elmlər Akademiyasının “Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər” adlı elmi jurnalında çap olunmuş məqaləsində belə izah edir: “Qafqaz-Xəzər regionunun hərbi-strateji əhəmiyyəti həm də onun Fars körfəzinə və ABŞ-ın “həyati əhəmiyyətli maraqları” zonasının əsas dövlətləri olan İrana və İraqa yaxın olması ilə bağlı idi. Bu baxımdan, NATO-nun Avropadakı silahlı qüvvələrinin baş komandanı general C.Cons tərəfindən “Qafqaz hava dəhlizi Əfqanıstandakı silahlı koalisiya qüvvələri ilə Avropadakı bazalarımız arasında son dərəcə vacib həyat xəttinə çevrilib” – deyə, bildirilməsi diqqəti cəlb edir” [42, s.39]. Belə bir vəziyyətdə ABŞ administrasiyası Azərbaycana qarşı qadağaları nəzərdə tutan 907-ci maddənin aradan qaldırılması üçün Prezidentə səlahiyyət verilməsi barədə Konqresə müraciət etdi. Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçılar göstərir ki, 11 sentyabr hadisələrindən sonra 907-ci maddənin hələ də qüvvədə qalması Amerikada nəinki ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə, eləcə də ABŞ-ın öz milli maraqlarına ziyan vuran məsələ kimi qiymətləndirilməyə başlandı. Y.Babanlı bununla bağlı yazır: “2001-ci il oktyabr ayında ABŞ Prezidenti C.Buş və dövlət katibi K.Pauell Konqresə müraciət edərək “907-ci düzəliş”in aradan qaldırılmasının ABŞ-ın milli maraqlarına xidmət etdiyini vurğuladı” [4, s.155]. M.Qasımlı da təsdiq edir ki, ABŞ-da rəsmi şəxslər 907-ci maddənin ləğvinin vacibliyini ABŞ-ın maraqları nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirməyə başladılar [21, s.228].

Azərbaycanın antiterror kampaniyasında iştirakı, terrorizm əleyhinə mübarizədə ikitərəfli hərbi əməkdaşlığın perspektivləri, habelə 907-ci maddənin ləğvinə dair məsələləri müzakirə etmək məqsədilə 2001-ci ilin 15 dekabrında ABŞ müdafiə naziri Donald Ramsfeld ölkəmizə səfər etdi ki, bununla da o, ABŞ-ın Azərbaycana rəsmi səfər edən ilk müdafiə naziri kimi tarixə düşdü [21, s.230]. X.Heydərova ABŞ müdafiə nazirinin ölkəmizə səfər etməsinin məqsədini təhlil edərkən belə qənaətə gəlir ki, burada başlıca məqsəd NATO qüvvələrinin hərtərəfli təchizatı üçün Azərbaycan ərazisindən tranzit ölkə kimi istifadə olunmasına razılıq əldə etmək idi [16, s.85]. Bu zaman Prezident Heydər Əliyev və müdafiə naziri Səfər Əbiyev ilə D.Ramsfeld arasında danışıqlar aparıldı. Azərbaycan tərəfi ilə əldə olunmuş razılığa əsasən, dövlətimiz ABŞ və onun müttəfiqlərinin ölkənin hava məkanından istifadəsinə şərait yaradacağını bəyan etdi [16, s.85]. Ramsfeldin səfərinin nəticəsini B.Bayramova belə xarakterizə edir: “Ümumiyyətlə, ABŞ müdafiə nazirinin Azərbaycana rəsmi səfəri dövlətlər arasında hərbi əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə, ölkəmizin ABŞ-ın müxtəlif beynəlxalq əhəmiyyətli hərbi proqramlarında iştirakı və onlardan faydalanmasına geniş imkanlar yaratdı” [7, s.55]. M.Qasımlı isə bu mühüm görüşün nəticəsi ilə bağlı yazır: “Müzakirələr nəticəsini verdi. 2002-ci il yanvarın 25-də ABŞ Prezidenti C.Buş 907-ci maddənin bir il müddətinə dayandırılmasına dair sənədi imzaladı və ABŞ tərəfi Azərbaycan ilə hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı genişləndirdi” [21, s.231]. 907-ci maddənin dayandırılması Vətən tarixşünaslığında birmənalı şəkildə böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan diplomatiyasının uğuru kimi xarakterizə edilir. R.Daşaeva yazır ki, ABŞ administrasiyası yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyevin gərgin diplomatik fəaliyyəti nəticəsində 2002-ci ildə Konqresə Azərbaycana yardımın 46% artırılması, Ermənistanı isə yardımın 22% azaldılması barədə müraciət etdi [12, s.138]. 2002-ci il yanvarın 29-da Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanda səfərdə olan ABŞ dövlət katibinin müavini Elizabet Cons ilə görüşündə siyasi, hərbi və təhlükəsizlik sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığın perspektivləri müzakirə edildi. B.Bayramova vurğulayır ki, bu görüş zamanı xanım E.Cons ABŞ təyyarələrinin Azərbaycan hava məkanından Əfqanıstana uçub keçməsinə icazə verdiyinə görə Prezident Heydər Əliyevə öz minnətdarlığını bildirdi [7, s.56]. Beləliklə, H.Paşayevin “ABŞ-la əməkdaşlığın vacib tərkib hissəsi” adlı məqaləsində yazdığı kimi, əgər 11 sentyabra qədər Cənubi Qafqazla, o cümlədən Azərbaycan ilə bağlı ABŞ-ın geostrateji maraq və məqsədləri demokratiya və bazar iqtisadiyyatının inkişafı, regionda müstəqil dünyəvi dövlətçiliyin möhkəmlənməsi, Xəzərin enerji ehtiyatlarının istifadəsi ilə bağlı idisə, 11 sentyabr hadisəsindən sonra ABŞ-Azərbaycan münasibətlərində mühüm keyfiyyət dəyişikliyi baş verdi: “Amerika hökuməti terrorizmə qarşı mübarizədə Azərbaycanın rolunu və əhəmiyyətini dərk edərək “907-ci düzəliş”ə həmişə bəyan etdiyi etirazını əməli tədbirə çevirə bildi və nəhayət, Amerikanın milli maraqları erməni lobbisinin maraqlarına üstün gəldi” [35, s.97].

Siyasi, iqtisadi, hərbi, təhlükəsizlik və digər sahələrdə Azərbaycan-ABŞ əməkdaşlığının genişləndirilməsi Vətən tarixşünaslığında. ABŞ və Azərbaycan arasında siyasi, hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi iqtisadi əlaqələrə də öz müsbət təsirini göstərdi. Belə ki, 2002-ci ilin birinci yarısında iki ölkə arasında 90,2 milyon dollar həcmində ticarət dövriyyəsinin olması faktı da bunu təsdiq edir. Bununla yanaşı, M.Qasımlının yazdığı kimi, ikitərəfli münasibətlərinin möhkəmlənməsinə təsir edən əsas amillərdən biri 2002-ci il sentyabrın 17-də ABŞ-ın energetika naziri S.Abrahamın da iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin təməlatma mərasimi oldu [21, s.235]. Ə.Həsənov ABŞ-ın bu yeni energetika nazirinin sözügedən boru kəmərinin açılış mərasimində iştirak etməsinə və Prezident Heydər Əliyevlə keçirdiyi görüşü iki ölkə arasında ikitərəfli və çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlıq, transmilli layihələrin reallaşmasındakı birgə fəaliyyətin müxtəlif aspektlərini müzakirə etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır [17, s.262]. 2002-ci ildə ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin xüsusilə təhlükəsizlik sferasında yüksəlişini H.Paşayevin elmi məqaləsində qeyd olunmuş statistik faktlar da təsdiq edir: sözügedən ildə ABŞ hökuməti AR Müdafiə Nazirliyinə təhlükəsizlik sahəsində 4,4 milyon dollar məbləğində vəsait ayırmışdır ki, bu da 2001-ci illə müqayisədə 4 dəfə çox idi. Həmçinin, 2002-ci ildə ölkəmiz təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində 11 proqramda iştirak etmişdi [35, s.98]. Bundan əlavə, Azərbaycan sərhədlərinin, xüsusilə dəniz sərhədlərinin mühafizəsinin gücləndirilməsi və terrorizm əleyhinə mübarizə məqsədilə ABŞ tərəfindən 3 milyon dollar vəsait ayrıldı [21, s.238].

2003-cü ilin fevralın 23-də ABŞ Prezidenti Corc Buşun dəvəti ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfəri iki ölkə arasındakı münasibətlərin inkişafında növbəti addım oldu. Rəsmi səfər zamanı Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ABŞ-ın ticarət naziri D.Evans və energetika naziri S.Abraham ilə görüşlərində Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin mühüm iqtisadi aspektləri, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı zəngin neft və qaz yataqlarının işlənilməsində ABŞ-ın rolu, enerji sahəsində iki ölkə arasında əməkdaşlığı məsələləri müzakirə edildi. M.Qasımlı məlumat verir ki, həmin vaxt artıq ABŞ Xəzərin təkcə neft üzrə Azərbaycan sektoruna 2,2 milyard dollar sərmayə qoymuşdu [21, s.239]. Rəsmi səfər çərçivəsində, fevralın 25-də ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqtonda “Şərq-Qərb enerji dəhlizi realıqdır” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirildi. Prezident Heydər Əliyevin bu konfransda iştirakına müəlliflər kollektivinin 2013-cü ildə ərsəyə gətirdiyi “Böyük liderin 90 anı” adlı kitabda xüsusi yer verilmişdir. Bu kitabda göstərilir ki, Heydər Əliyev öz çıxışında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunun 4 milyard ton neft və 5 trilyon kub metr qaz ehtiyatlarına, habelə digər çox perspektivli yataqlara malik olduğunu vurğulayaraq bunun həm Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və xalqımızın rifahının yaxşılaşdırılması, həm də Azərbaycanla əməkdaşlıq edən Qərb ölkələrinə çox böyük mənfəət, fayda gətirməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malik olmasını dünyaya çatdırmışdır [11, s.230]. Sözügedən konfransın ertəsi günü Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ Prezidenti C.Buş ilə, habelə ABŞ dövlət katibinin birinci müavini R.Armitac, vitse-prezident R.Çeyni ilə, fevralın 27-də isə Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin (CIA) direktoru C.Tenet ilə görüşü baş tutdu. M.Qasımlı keçirilmiş görüşləri və bütövlükdə Prezident Heydər Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfərini XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə təsirini xarakterizə edərkən yazır: “Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a səfəri və keçirilən görüşlər iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli idi. ABŞ hökuməti region siyasətində Azərbaycana xüsusi yer verirdi. ABŞ hökuməti Azərbaycanı regionda strateji tərəfdaş kimi görürdü” [21, s.241].

2003-cü il martın 20-dən mayın 1-nə kimi ABŞ və onun müttəfiqlərindən ibarət koalisiya beynəlxalq terrorizm, xüsusilə “Əl-Qaidə” ilə əlaqəsi olduğu bildirilən Səddam Hüseyn rejimini devirmək üçün İraqda hərbi əməliyyatlar keçirdi. Ç.Sultanovun yazdığı kimi, həmin vaxtlar ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (CIA), Britaniyanın “MI-6”, İsrailin “Mossad”, Almanıyanın Federal Kəşfiyyat Xidməti (Bundesnachrichtendienst), habelə Fransa kəşfiyyatı dəfərlə Səddam Hüseynin kütləvi qırğın silahlarına malik olduğunu açıqlamışdı [48, s.387]. Çox güman ki, bu, hərbi əməliyyatın həyata keçirilməsi üçün əsas səbəblərdən biri idi. Əməliyyatın başlanmasının ertəsi günü Azərbaycan Respublikası XİN İraqda koalisiyanın istənilən fəaliyyətinin dəstəkləndiyini bildirən bəyanat verdi. Vətən tarixşünaslığında Azərbaycanın bu addımı iki ölkə arasında münasibətlərə müsbət təsir göstərən hal kimi qiymətləndirilir. M.Qasımlı yazır ki, bununla ABŞ Azərbaycanın əlavə dəstəyini qazandı, Azərbaycan da siyasi dəstək əldə etdi [21, s.241]. ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi və Azərbaycanın da daxil olduğu antiiraq koalisiyasının haqlı olduğunu sonrakı hadisələr təsdiq etdi. Belə ki, aktiv hərbi əməliyyatların başa çatmasından sonra İraq ərazisində kütləvi qırğın silahları tapılmasa da, 1991-ci ilə qədər istehsal olunmuş kimyəvi silah mərmiləri aşkarlandı ki, onları Səddam Hüseyn 1991-ci ildən sonra ləğv etməli idi. Buna görə də, belə qənaətə gəldi ki, Səddam Hüseyn ABŞ-a qarşı terror hücumu planlaşdırıb [52]. Məhz bu səbəbdən də, sonradan – 2003-cü ilin dekabrın 13-də keçirilən “Qırmızı şafəq” (*Operation Red Dawn*) adlı xüsusi əməliyyat ilə amerikalı hərbiçilər Səddam Hüseyni Əd-Daur şəhərində (Səddam Hüseynin doğma şəhəri olan Tikrit yaxınlığında – B.M.) ələ keçirdilər [50]. Bundan 3 il sonra İraq Ali Tribunalında Səddam Hüseynə 1968-2003-cü illər arasında soyqırım, insanlığa qarşı cinayət, müharibə cinayətləri və d. ciddi ittihamlarla edam cəzası verildi [37, s.258-263].

2003-cü il avqustun 6-da Prezident Heydər Əliyev səhhətində yaranmış problemlə əlaqədar müayinə və müalicəsini davam etdirmək üçün Ankaradan ABŞ-ın Ohayo ştatının Klivlend şəhərinə getdi. Klivlend klinikasında müalicə alan Ümummillə lider 2003-cü il dekabrın 12-də ürək çatışmazlığı səbəbindən vəfat etdi.

Nəticə. Beləliklə, XX əsrin sonu–XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan Respublikasının dünyanın yeganə fövqəldövləti ABŞ ilə münasibətləri böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin ikinci prezidentliyi dövründə mühüm bir mərhələyə qədəm qoymuşdur ki, bu mərhələdə iki ölkə arasındakı mü-

nasibətlər strateji tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənən tendensiya ilə tarixə düşmüşdür. Sözügedən dönamdə (1998-2003-cü illər) Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin mahiyyət, xarakter və xüsusiyyətləri Vətən tarixşünaslığında çoxsaylı araşdırmalarda – monoqrafiya, dərslik, elmi məqalələrdə və s. geniş şəkildə öz əksini tapmış, bir çox elmi əsərlərin tədqiqat obyekti olmuşdur. Həmin tarixşünaslıq materiallarının müqayisəli təhlili problemi daha dərinlən və hərtərəfli tədqiq etməyə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ç. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları. Bakı, “Elm”, 2005, 252 s.
2. Abdullayev Ə. Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü və xarici havadarlıq. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2004, 214 s.
3. Azərbaycan-ABŞ: dostluq və tərəfdaşlıq yollarında. Bakı, “Nuröl”, 2000, 182 s.
4. Babanlı Y. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti və diaspor fəaliyyəti (1991-2011). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 328 s.
5. Baxışov M. Amerika Birləşmiş Ştatlarının xarici siyasəti (1776-2016). Bakı, “Sabah”, 2017, 286 s.
6. Baxışov M. Amerika Birləşmiş Ştatlarının yeni və müasir tarixi. Bakı, “3 saylı Bakı Mətbəəsi”, 2018, 195 s.
7. Bayramova B. ABŞ-Azərbaycan münasibətləri (2001-2008-ci illər). Bakı, “Sabah”, 2019, 244 s.
8. Bayramova B. Azərbaycan ilə ABŞ arasında hərbi, təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq və beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə (2001-2008-ci illər). *Tarix və onun problemləri*, №2, 2011, s.222-227.
9. Bəxtiyarov H. Azərbaycan-ATƏT münasibətləri (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), №2, 2015, s.161-165.
10. Boys J. Clinton’s Grand Strategy. US foreign policy in a post-Cold War world. London, “Bloomsbury”, 2015, 321 p.
11. Böyük liderin 90 anı. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013, 247 s.
12. Dadaşova R. Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri ilə əməkdaşlığı. Bakı, “ADMİU-nun mətbəəsi”, 2021, 344 s.
13. Əliyev E. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ATƏT-in vasitəçilik missiyası və sülh təklifləri. *Tarix və onun problemləri*, №3, 2014, s.198-205.
14. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. XVIII kitab. Bakı, “Azərənər”, 2006, 552 s.
15. Griffiths M., O’Callaghan T., Steven C.Roach. International relations: the key concepts. 2nd edition. London, “Routledge”, 2008, 407 p.
16. Heydərova X. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti kontekstində ABŞ-Azərbaycan Respublikası münasibətləri. Siyasi e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2017, 171 s.
17. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005, 752 s.
18. Həsənov Ə. Transmilli dünya gücləri və bölgə dövlətlərinin Xəzər hövzəsindəki geoiqtisadi siyasəti, maraqları və fəaliyyətinin xarakteristikası. *Geostrategiya*, №04 (10), 2012, s.8-12.
19. İsmayılov F. Qarabağ konfliktini ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində. Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı”, 2001, 152 s.
20. Qaraşova S. ABŞ-Rusiya: postsovet məkanı uğrunda mübarizə. Bakı, “Səda”, 2018, 408 s.
21. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə. Bakı, “Mütərcim”, 2015, 640 s.
22. Qələndərova E. Terror anlayışı və onun müasir növləri. *Qanun*, № 01 (267), 2017, s.103-110.
23. Quliyeva G. Azərbaycan yeni geosiyasi münasibətlər sistemində. Siyasi e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2010, 182 s.
24. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, “XXI-YNƏ”, 2003, 248 s.
25. Məmmədli B. Heydər Əliyevin birinci prezidentliyi dövründə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Vətən tarixşünaslığında. *Geostrategiya*, №6 (78), 2023, s.64-71.
26. Məmmədov N. Xarici siyasətin Azərbaycan modeli. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2012, 464 s.
27. Mirabdullayev A. Rusiyanın postsovet məkanında geostrategiyası. Bakı, “Elm”, 2008, 332 s.

28. Mustafayeva S., Qurbanova Ş., Cavadova Z. ABŞ-ın xarici siyasəti (1945-2010-cu illər). Bakı, 2011, 301 s.
29. Nəsimova Ə. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası və ABŞ-ın Qafqaz siyasəti. Tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2014, 158 s.
30. Nəsirov E. ABŞ və beynəlxalq terrorizm problemi (2001-2010-cu illər). Bakı, "TEAS Press", 2018, 344 s.
31. Nəsirov E. ABŞ və dünya 11 sentyabrından sonra. Bakı, "Adiloğlu", 2003, 262 s.
32. Nəsirov E. Amerika Birləşmiş Ştatlarının antiterror doktrinası və onun tətbiqi mexanizmləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2010, 392 s.
33. Nichol J. Armenia, Azerbaijan and Georgia: security issues and implications for U.S. interests. Congressional research service, Washington, 2009, 61 p.
34. Nuriyev E. Post-September 11 regional geopolitics: Azerbaijan and the new security environment in the South Caucasus. Connections: The Quarterly Journal, No.3, 2002, pp.13-20.
35. Paşayev H. ABŞ-la əməkdaşlığımızın vacib tərkib hissəsi. Dırçılış-XXI əsr, №66, 2003, s.95-100.
36. Protopopov A.S, Kozmenko V.M, Yelmanova N.S. Beynəlxalq münasibətlər və Rusiyanın xarici siyasəti tarixi (1648-2005). Bakı, "Qanun", 2009, 444 s.
37. Scharf M. The Iraqi High Tribunal: A Viable Experiment in International Justice? // Journal of International Criminal Justice, 5 (2), 2007, pp. 258-263.
38. Sülhə aparan yollar: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına işgüzar səfəri 1-14 aprel 2001-ci il. Bakı, "Nurul", 2001, 115 s.
39. Yıldırım Z. US Foreign Policy towards Azerbaijan: from "Alliance" to "Strategic Partnership". Alternatives Turkish Journal of International Relations, Vol.11, Issue 4, 2012, p.1-15.
40. Yunusov A. Azerbaijan: The burden of history – waiting for change. The Caucasus: Armed and Divided, London, 2003, pp.2-19.
41. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, «Известия», 2003, 712 с.
42. Гаджиев К. Размышления о последствиях "пятидневной войны" для геополитики Кавказа. Мировая экономика и международные отношения, № 8, 2009, с.31-43.
43. Гусейнова И. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, «Тахсил», 2005, 504 с.
44. Гусейнова Л. Современная история США (1918-2001). Баку, «Издательство БГУ», 2007, 120 с.
45. Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. Москва, «Весь Мир», 2010, 214 с.
46. Мехтиеv Р. Нагорный Карабах: история, прочитанная по источникам. Москва, «Аквариус», 2014, 280 с.
47. Муромов А. 100 великих авиакатастроф. Москва, «Вече», 2003, 528 с.
48. Султанов Ч. Нефтегазовые стратегии и политика в XXI веке. Баку, «Нурлар», 2008, 704 с.
49. Фридман В. 11 сентября: вид на убийство. Москва, «НЦ ЭНАС», 2009, 338 с.
50. Capture of Saddam Hussein - https://en.wikipedia.org/wiki/Capture_of_Saddam_Hussein [06.02.2024].
51. September 11 attacks - https://en.wikipedia.org/wiki/September_11_attacks [06.02.2024].
52. Вторжение США и их союзников в Ирак (2003) - [https://ru.wikipedia.org/wiki/Вторжение_США_и_их_союзников_в_Ирак_\(2003\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Вторжение_США_и_их_союзников_в_Ирак_(2003)) [06.02.2024].

БАЛАМИРЗА МАМЕДЛИ

Докторант Бакинского Государственного Университета

АЗЕРБАЙДЖАНО-АМЕРИКАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ВТОРОГО ПРЕЗИДЕНТСТВА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

На рубеже XX и XXI веков отношения Азербайджана с единственной в мире сверхдержавой Соединенными Штатами совпали со вторым президентством выдающегося государст-

венного деятеля Гейдара Алиева. Не только в отношениях с США, но и во внешней политике независимой Азербайджанской Республики в целом за этот период произошли заметные позитивные изменения. Если в первые годы независимости Азербайджана отношения между Азербайджаном и США были более непонятными и сложными, то после возвращения к политической власти в Азербайджане мудрого и дальновидного государственного деятеля Гейдара Алиева двусторонние отношения начали существенно развиваться в положительную динамику и отношения между двумя странами поднялись на уровень стратегического партнерства. В частности, серьезное влияние на двусторонние отношения оказало немедленное включение Азербайджана в антитеррористическую кампанию под руководством США после инцидента 11 сентября 2001 года, потрясшего весь мир. Данный период азербайджано-американских отношений (1998-2003 годы) широко отражен в трудах многочисленных исследователей азербайджанской историографии. В статье на основе сравнительного анализа и обобщения исследовательских работ по указанной проблеме в отечественной историографии изучаются пятилетние азербайджано-американские отношения.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, США, Гейдар Алиев, Джордж Буш-младший, внешняя политика, международные отношения, антитеррористическая кампания, отечественная историография.

BALAMIRZA MAMMADLI
PhD student at Baku State University

AZERBAIJAN-US RELATIONS DURING THE SECOND PRESIDENCY OF HEYDAR ALIYEV IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

At the turn of the 20th century and the 21st century, Azerbaijan's relations with the world's only superpower the United States, coincided with the second presidency of the outstanding statesman Heydar Aliyev. Not only in the relations with the US, but also in the foreign policy of the independent Republic of Azerbaijan as a whole, noticeable positive changes took place in this period. If in the first years of Azerbaijan's independence, Azerbaijan-US relations were more incomprehensible and complicated, after the return of the wise and far-sighted statesman Heydar Aliyev to political power in Azerbaijan, mutual relations began to develop significantly on a positive trend and the relations between the two countries has risen to the level of strategic partnership. In particular, Azerbaijan's immediate inclusion in the US-led anti-terrorist campaign following the September 11, 2001 incident that shocked the entire world, had a major impact on bilateral relations. The given period of Azerbaijan-US relations (1998-2003) is widely reflected in the works of numerous researchers of Azerbaijani historiography. In the article, five years of Azerbaijan-US relations are studied based on the comparative analysis and generalizations of the research works on the mentioned problem in domestic historiography.

Keywords: Republic of Azerbaijan, USA, Heydar Aliyev, George W. Bush, foreign policy, international relations, anti-terrorist campaign, domestic historiography.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.d. Elman Nəsirov, t.e.d. Anar İsgəndərov.

Heydər Əliyev - 101

UOT 94(479.24)

SƏFƏR ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin Böyük laborantı
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

XX ƏSRİN SONLARINDA NAXÇIVANIN SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/74-79>

XX əsrin sonlarında Ermənistanın Azərbaycanın Tarixi torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində Naxçıvanla Azərbaycan arasında nəqliyyat vasitələrinin dayandırılmasına gətirib çıxarmışdı. Bu zaman Naxçıvanda vəziyyət olduqca mürəkkəbləşmiş və sosial-iqtisadi münasibətlər bir qədər zəifləmişdi. Dəmir yolunun işləməməsi nəticəsində muxtar respublikanın sənaye, kənd təsərrüfatı, inşaat materialları ilə təmin edilmədiyindən onların (əksəriyyətinin) fəaliyyəti tamamilə dayanmışdı. 1990-cı ildə 1985-ci ilə nisbətən dəmir-beton məmulatı istehsalı, xam ipək istehsalı, duz istehsalı azalmışdır. Nəqliyyat blokadası kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında və daşınmasında da ciddi problemlər yaratmışdı. Heyvandarlıqda 34 faiz kənt təsərrüfatında məcmu məhsul 25.5 sənaye istehsalı 26.6 faiz azalmışdı. Qışın sərt keçməsi səbəbi ilə yanacağa olan tələbat ödəmədiyi üçün əhali nadir olan ağacları kəsərək öz tələbatlarını qarşılamaq məcburiyyətində qalmışdır. Heydər Əliyev 3 sentyabr 1991-ci ildə Ali Məclisin sədri seçildikdən sonra muxtar respublikanı sosial-iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində Naxçıvan erməni təcavüzündən qurtulmuş və asayiş bərpa edilmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində Naxçıvanda sosial-iqtisadi inkişafının möhkəm bünövrəsi qoyulmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, Blokada, sosial-iqtisadi vəziyyət, Heydər Əliyev, Beynəlxalq əlaqələr.

Giriş. 1990-cı ilin əvvəllərində Naxçıvanda vəziyyət xeyli dəyişmiş sosial-iqtisadi vəziyyət gündən-günə ağırlaşır, əhalinin gündəlik tələbatlarını ödəmək imkanı getdikcə tükənirdi. Bir yandan Ermənistan tərəfindən iqtisadi və nəqliyyat blokadasının yaratdığı obyektiv çətinliklər, digər tərəfdən keçmiş iqtisadi münasibətlərin iflası uğraması əhalinin həyat səviyyəsinin daha da pisləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Dəmir yolunun işləməməsi nəticəsində muxtar respublikanın sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti müəssisələri və s. lazım olan xammalla, komplektləşdirici avadanlıqlarla, inşaat materialları ilə təmin edilmədiyindən onların əksəriyyətinin fəaliyyəti tamamilə dayanmışdı. 80-ci illərin ortalarında sənaye müəssisəsinin altısının dayandırılması Naxçıvanda vəziyyəti birqədər də ağırlaşdırırdı. (Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1990-cı ildə 52 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi) [3, s.13].

Sənaye istehsalında 1989-1991-ci illərdə kəskin şəkildə azalma müşahidə edilmişdir. Heyvandarlıqda 34 faiz kənt təsərrüfatında məcmu məhsul 25.5 sənaye istehsalı 26.6 faiz azalmışdı. Quşların sayı 372 min, qara malın sayı 10.9 min davarların sayı 31.1 min azalmışdı. Bu göstəricidə milli gəlir 5 dəfə aşağı düşmüşdü [3, 2020, s.12-13]. Ümumi məhsulun həcmi 1990-cı ildə 1985-ci ilə nisbətən 92,6 faiz, 1989-cu ilə nisbətən isə 95,9 faiz təşkil etmişdir. 1990-cı ildə 1985-ci ilə nisbətən dəmir-beton məmulatı istehsalı 47,7 min kubmetrdən 40 min kubmetrə (tikintisi dayandırılmış), xam ipək ipliyi istehsalı 107 tondan 83 tona, duz istehsalı 118 min tondan 99 min tonadək azalmışdır. Buzaman işsizlik xeyli artmışdır. Ermənilərin Naxçıvana ərazi iddiaları və sərhədlərdə hərbi toqquşmalar yaratması muxtar respublikanın həyatına ciddi mənfi təsir göstərməkdə idi [10, s.55]. Avtomobil yollarının və Azərbaycan dəmir yollarının (Qarçevan-Mehri) fəaliyyətinin dayandırılması Naxçıvanda vəziyyəti birqədərdə ağırlaşdırdı. Buzaman Naxçıvan Azərbaycanın digər rayonları ilə yanaşı İttifak dövlətləri ilə də əlaqəsinin kəsilməsi vəziyyəti birqədərdə ağırlaşdırmış oldu. Dəmir yollarında vəziyyətin bir qədər gərginləşməsi Naxçıvanda iqtisadi problemlərlə yanaşı sosial-psixoloji cəhəttəndə bir sıra

problemər yaratmışdı. DQMV başverən hadisələr Naxçıvana da təsir göstərmişdi. Bunun nəticəsində Naxçıvan iqtisadiyyatı 1990-cı illərin əvvəllərində iflic vəziyyətə düşmüşdü [4, s.24-25].

Nəqliyyat blokadası kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında və daşınmasında ciddi problemlər yaratmışdı. Bakıdan Naxçıvana ərzaq və tikinti məhsulları hava yolu ilə gətirilirdi, buda tələbatı ödəməkdə birqədər çətinlik yaradırdı. Bütün bunların labüd nəticəsi olaraq muxtar respublikada istehsal həcmi sürətlə aşağı düşürdü. Həmin illərdə Naxçıvan MR-da adambaşına düşən mal dövriyyəsi orta respublika göstəricisinin 74,8 faizini təşkil edirdi [4, s.90-91].

Heydər Əliyev 3 sentyabr 1991 ci ildə Ali Məclisin sədri seçildikdən sonra [12, s.16]. Muxtar respublikanı sosial-iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı [1, s.1]. Heydər Əliyevin iştirakı ilə Ali Məclisin sessiyasında muxtar respublikada yaranmış sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyət ətrafı təhlil edilməyə başlandı [6, s.248].

1992-ci il martın əvvəllərində Heydər Əliyev muxtar respublikanı nəqliyyat blokadasından çıxarmaq üçün Naxçıvanın hava limanının genişləndirilməsi ilə yaxından məşğul olmuş. Nəhayət, Naxçıvanda ağır yüklü sərnişin və nəqliyyat təyyarələrini qəbul etməyə imkan verən yeni aerodromun ilk növbəsi istifadəyə verildi. Heydər Əliyev Hava limanında ilk TU Təyyarəsinin qəbul edilməsi mərasimində, özü iştirak etmişdi [8, s.171].

Muxtar respublikada yaranmış ağır sosial-iqtisadi vəziyyəti qismən də olsa, aradan qaldırmaq üçün yollar axtaran Heydər Əliyev Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, Naxçıvanda bazar iqtisadiyyatının mühüm şərti olan özəl mülkiyyətin genişləndirilməsi istiqamətində ilk və zəruri addımlar atmışdı. Bu baxımdan Ali Məclisin 6 aprel 1992-ci il tarixli qərarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında zərərlə işləyən kolxoz və sovxozları haqqında və Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların mal-qarasının özəlləşdirilməsi barədə təkliflər haqqında Ali Məclisin qərarları müzakirə edildi: “Zərərlə işləyən kolxoz və sovxozların özəlləşdirilməsi haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarında deyilir: “Naxçıvan Muxtar Respublikasında zərərlə işləyən kolxoz və sovxozların ləğv edilməsi və onların əsasında şəxsi təsərrüfatların yaradılması haqqında tövsiyələr bəyənilsin”.

Bu tövsiyələr əsasında rentabelli işləyən kolxoz və sovxozlar ləğv edilərək yerlərinə şəxsi təsərrüfat sahələri yaradıldı [3, s.14-15].

Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində aparılan islahatlar nəticəsində Naxçıvan düşdü-yü iqtisadi çətinliklərdən qurtulmuş oldu. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sovxoz və kolxozlar torpaq islahatları qısa müddət ərzində müsbət nəticələr verməyə başladı [4, s.70-72]. Muxtar respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaratdı. Bununla yanaşı iqtisadi münasibətləri tənzimlənməsi mexanizmini tətbiq etməklə əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin sürətdə aşağı düşməsinin qarşısını ala bildi. Bu islahatlar sadəcə Naxçıvanda deyil, eyni zamanda bütün Azərbaycanın kənd təsərrüfatının inkişafına zəmin yarattı [3, s.16].

Ulu Öndər Heydər Əliyev blokadanın yaratdığı mürəkkəb problemləri aradan qaldırmaq, muxtar respublikanın həyatı tələbatlarını ödəmək, nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrini bərpa etmək üçün qonşu Türkiyə və İran dövlətləri ilə münasibətlərin təşəkkül tapmasına və inkişafına çalışırdı [9, s. 82]. Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinə rəhbərlik etməsi bu diyarın blokadan qurtarılmasına, onun Türkiyə Respublikası ilə beynəlxalq əlaqələrinin yaranmasına və genişlənməsinə imkan verdi. Naxçıvanın həyatı tələbatını ödəmək, kommunikasiya əlaqələrini bərpa etmək üçün danışıqlar aparılıb, protokollar imzalandı. Heydər Əliyevin muxtar respublikaya rəhbərlik etdiyi müddətdə qonşu ölkələrlə, xüsusilə Türkiyə dövləti ilə qurduğu xarici əlaqələr bölgəni fəlakətdən xilas etdi [2, 71].

1991-ci ildə Heydər Əliyevin iştirakı ilə Naxçıvanla Türkiyə arasında müvəqqəti körpünün açılması muxtar respublikanın dost ölkə ilə əlaqələrinin inkişafında mühüm mərhələ oldu. Körpünün açılması ilə Türkiyənin hökumət nümayəndələrinin, iş adamlarının Naxçıvana səfərləri intensiv xarakter almağa başladı. Türkiyə Respublikasının muxtar respublikaya daxil olan humanitar yardımın artırılması, əhalinin ilkin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün böyük töhfə oldu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi ilə əlaqədar 1992-ci ilin fevralın 22-də Heydər Əliyevin fərmanı ilə Dövlət Gömrük Komitəsi yaradıldı. Həmin ilin martında Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının o vaxtkı baş naziri Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Türkiyədə səfərdə oldu. Heydər Əliyev səfər müddətində prezident Turqut Özalla görüşmüş, sonra baş nazir S.Dəmirəl ilə Türkiyə və Naxçıvan

Muxtar Respublikası arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında protokol imzalamışdı. Protokolda Türkiyə Respublikası tərəfindən Naxçıvan MR-a maliyyə, iqtisadi texniki yardım göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Muxtar respublikanın müxtəlif sahələrdə tələbatını ödəmək məqsədi ilə Türkiyə hökuməti Naxçıvana 100 milyon dollar məbləğində kredit ayırmağı öhdəsinə götürmüşdü. Bir çox məsələlərdə tarixən öz qardaşlıq köməyini əsirgəməyən Türkiyənin bu dəfəki qardaş köməyi qarşısında, həm də Bir millət, iki dövlət arasında çox böyük nüfuza malik Heydər Əliyev şəxsiyyəti dayanmışdı. Həmçinin muxtar respublikanın Türkiyə elektrik sisteminə daxil edilməsi, tərlər arasında dəmiryolu və avtomobil yolu şəbəkəsinin təsis edilməsi üçün davam edən işlərin sürətləndirilməsi, Araz çayı üzərində körpünün tikilməsi, muxtar respublika ilə hava xəttinin yaradılması, kənd təsərrüfatı, bank sistemi, təhsil, turizm sahəsində muxtar respublikaya yardım göstərməyi Türkiyə tərəfi öz üzərinə götürürdü. Heydər Əliyev Türkiyə ilə Naxçıvan arasında bağlanmış bu müqavilənin siyasi, iqtisadi, əhəmiyyətini qeyd edərək demişdir: “bu müqavilələrin Qars, Moskva müqavilələri kimi tarixə daxil olacağını, gələcək nəsillərin, bütün türk dünyasının bu sənədi də öz tarixində həmişə araşdıracağını və sənədi imzalayanlara daim təşəkkürlərini bildirəcəklərini göstərmişdi”. Doğrudan da Heydər Əliyevin dahiyənəliyi nəticəsində Türkiyə ilə əlaqələrin yaradılması, tərlər arasında imzalanmış sənədlər, Naxçıvan Muxtar Respublikasının düşdüyü ağır iqtisadi və siyasi böhrandan, nəqliyyat və informasiya blokadasından çıxmasına kömək göstərdi. Heydər Əliyev eyni zamanda Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirələ bəyan etmişdi ki, əgər Naxçıvanın statusunda hər hansı bir zamanda bir dəyişiklik olarsa, Türkiyə bu məsələdə söz sahibi olacaqdır. Doğrudan da, 1992-ci ilin mayında ermənilər Naxçıvanı işğal etmək üçün hücumla başladıqda Türkiyə hökumətinin Naxçıvanın qərantı olması barədə kəskin bəyanatı düşməni geri çəkməyə məcbur etdi. Qısa zaman ərzində Türkiyənin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Nəqliyyat Nazirliyi, Teletas şirkəti Naxçıvanda iri layihələrin həyata keçirilməsi üçün böyük işlər aparırdılar [8, 171-172].

1992-ci ildə iki ölkə arasında türk əsilli tələbələrin mübadiləsini nəzərdə tutan proqram imzalandı. Proqram əsasən azərbaycanlı tələbələr Türkiyənin ali təhsil müəssisəsində təhsil almağa başladılar [7, s.10].

Humanitar, iqtisadi, mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün Heydər Əliyev Türkiyənin bir neçə bölgələrində - İğdır, Qars və Vanda olmuşdur (Türkiyə vilayətlərinin başçıları Naxçıvana səfərlər etmişdir). Heydər Əliyevin 1992-ci ilin iyul və avqust aylarında, eləcə də Türkiyəyə sonrakı işgüzar, rəsmi səfərləri zamanı aparılan danışıqlar, imzalanmış sənədlər Naxçıvan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ yaratmışdır. Buzaman Türkiyənin Qızıl Ay Cəmiyyəti xətti ilə Naxçıvana humanitar yardım göstərilmişdir [8, s.173].

1992-ci il mayın 28-də Respublika günündə Araz çayı üzərində Naxçıvan və Türkiyəni birləşdirən körpü (Ümid körpüsü) istifadəyə verildi. Körpünün açılış mərasimində Heydər Əliyev və Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəl, Azərbaycan Respublikasının dövlət xadimləri iştirak etdilər. Körpünün açılışı münasibətilə çıxış edən Heydər Əliyev göstərdi ki, “bu körpü bizim ümid və arzularımızın körpüsü və türk dünyasına pəncərədir” [8, s.153]. Bu körpünün açılması 70 illik həsrətə son qoymuş oldu [11, s.6]. Heydər Əliyevin 9 iyul 1992-ci il tarixində imzaladığı qərarla Naxçıvan MR Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti Sədərək-Dilucu körpüsü Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında rəsmi sərhəd keçid qapısı elan edildi [8, s.173]. Qısa müddətdə İğdır-Naxçıvan elektrik xətti ilə Türkiyənin elektrik şəbəkəsinə qoşulan Naxçıvana 63 meqavat həcmində elektrik enerjisinin nəqlinə başlanıldı [2, s.72].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi problemlərinin həllində İran İslam Respublikası ilə əlaqələrin yaradılması da müsbət rol oynadı. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk dövrlərində İİR ilə münasibətlərdə müəyyən soyuqluq olmasına baxmayaraq Heydər Əliyev müdrik siyasətilə, Naxçıvanla İran əlaqələri bərpa etmişdi. Bu zaman İranla Naxçıvan arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr inkişaf etməyə başladı. İranın «Hilal Əhmar» xeyriyyə cəmiyyəti, «İmam Xomeyni» fondu və digər təşkilatları Naxçıvana humanitar yardım göstərmiş və bir sıra iqtisadi layihələr həyata keçirmişlərdi. 1992-ci ilin avqustunda Heydər Əliyev İran İslam Respublikasının xarici işlər naziri Ə.Ə. Vilayətinin dəvəti ilə bu ölkəyə səfər etmiş və səfərin yekununda, Naxçıvan MR ilə İİR arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq haqqında protokollar imzalanmışdı. Bu protokollarda siyasi, iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələr yer almışdı. Protokolların maddələrində İİR-in Naxçıvanda baş konsulluğunun açılması,

ticarət nümayəndəliyinin birgə müəssisələrin təşkili, ticarət qaydalarının yüngülləşdirilməsi, gömrük siyasətinin liberallaşdırılması, mədəniyyət, elm, təhsil, məktəb və s. sahələrdə əlaqələrin genişlənməsi, Naxçıvan MR- 200 milyon kv/saat enerji verilməsi, yük və sərnişin daşınmasının genişləndirilməsi məsələləri müzakirə edilmişdi. Eyni zamanda vətəndaşların keçidi üçün Poldəşt və Naxçıvanın Şah-taxtı kəndi yaxınlığında Araz çayı üzərində körpünün açılması, Xoy-Culfa qaz xəmərinin tikintisi, yüklərin avtomobil vasitəsi ilə Culfa-Xudafərin yolu ilə daşınması, eləcə də Naxçıvan MR əhalisinin ərzaq və yanacaq ehtiyaclarını ödəmək üçün İİR tərəfindən müvafiq tədbirlər görülməsi öz əksini tapmışdı. Heydər Əliyevin İİR-in «Bonyade Mostəzəfan və Canbazane Engelabe Eslami fondunun prezidenti Möhsen Rəfiqdusta imzaladığı protokola görə fond tərəfindən Naxçıvanda bir neçə iqtisadi və humanitar lahiyələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu (nəzərdə tutulmuş bütün işlərin maliyyələşdirilməsi bütövlüklə İran tərəfinin üzərinə qoyulmuşdu). 1993-cü ilin martında İİR-in Naxçıvanda baş konsulluğunun açılması, Naxçıvanla İran arasında əlaqələrin daha da genişlənməsinə təsir göstərdi. 24 avqust 1992-ci il tarixli müqavilənin həyata keçirilməsi, Naxçıvanın blokada şəraitində yaşaması ilə əlaqədar yaranmış problemlərin İİR-ı vasitəsilə həll olunması yollarını müzakirə etmişdi [8, s.173-175].

27 dekabr 1991-ci ildə ABŞ-ın Moskvadakı səfirliyinin əməkdaşları G.Breyter və Obri A.Karlson Naxçıvanda Heydər Əliyevlə görüşmüş, bundan sonra, 1991-ci ilin ABŞ-ın Azərbaycanda ilk səfiri R.Finn, və onu əvəz etmiş R. Mayls da Ali Məclisin sədri ilə görüşmüşdür. Heydər Əliyev həmçinin Böyük Britaniyanın Azərbaycandakı səfiri H.Fomston Fransanın səfiri J.Perre, BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəsi Mahmud Əl-Səid və digər xarici nümayəndələrlə görüşündə onların diqqətini Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünə, qonşu dövlətin blokadaya saldıqı Naxçıvanın ağır vəziyyətinə cəlb edirdi. İri dövlətlər Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində obyektiv mövqe tutmağa çağırırdı. Bill Klintonu ABŞ-ın prezidenti seçilməsi münasibətilə təbrik edən Heydər Əliyev yanvar 1993-cü ildə ona məktubla müraciət edərək Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən iqtisadi blokadaya alması muxtar respublikada ağır iqtisadi vəziyyət yarandığını onun nəzərinə çatdırmış və ABŞ prezidentindən Naxçıvan MR-a humanitar yardım göstərilməsini xahiş etmişdi (Diplomatik subardinasıyaya əməl edərək). B.Klinton Heydər Əliyevin bu məktubu cavabsız qoymamış. Naxçıvana təcili yardım göstərmək barədə qərar qəbul etmişdir. [8, s.177].

ABŞ Dövlət Departamentinin nümayəndəsi Robert Puli 1993-cü ildə Ermənistanın blokadası nəticəsində Naxçıvanın düşdüyü vəziyyəti öyrənmək və regiona yardım proqramı hazırlamaq üçün Naxçıvana gəlmiş Heydər Əliyevlə görüşmüşdür. ABŞ kongresinin 907-ci düzəlişinə görə Azərbaycana yardım göstərilməsinə məhdudiyyət qoyulduğundan yardımın qeyri-hökumət təşkilatlarının xətti ilə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Bir müddət keçdikdən sonra Amerika Beynəlxalq Yardım və inkişaf Agentliyinin-ADBİNTİN direktorunun sağlamlıq məsələləri üzrə baş müşaviri, C.Vaythauz və həmin agentliyin Avropa-Asiya bölməsinin direktoru P.Kulakov Naxçıvana yardım göstərilməsi imkanlarını öyrənmək üçün muxtar respublikaya gəlmiş və Ali Məclisin sədrilə görüşmüşlər. ABŞ-ın Naxçıvana humanitar yardım göstərməsinin bölgə əhalisinin sosial ehtiyaclarının aradan qaldırılmasına müəyyən köməkliyi ilə bərabər həm də böyük siyasi əhəmiyyəti var idi. 1993-cü il martın 8-də Heydər Əliyevlə görüşən BMT-nin Qaçqınlarla iş üzrə Ali Komissarlığı Azərbaycandakı nümayəndəliyinin proqramlaşdırılma məsələləri üzrə rəhbər Lois Rovira naxçıvanlı qaçqınlara yardım göstərilməyi barədə məlumat vermişdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində Fransa və Böyük Britaniya Dövlətləridə Naxçıvana yardım etmək üçün mühüm qərarlar qəbul etmişdilər [8, s.177-178]. Nəhayət Ulu Öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində Naxçıvan erməni təcavüzündən qurtulmuş və asayiş bərpa edilmişdir [5, s.30].

Nəticə. Ermənilər tərəfindən Azərbaycanın tarixi torpaqlarının işğal edilməsi nəticəsində Naxçıvanda da sosial-iqtisadi vəziyyət xeyli mürəkkəbləşmişdi. Nəqliyyat blokadasının yarattığı obyektiv çətinliklər Naxçıvanda kənt təsərrüfatı ilə birlikdə tikinti və sənaye sahəsində də işlərin dayanmasına gətirib çıxarmışdı.

3 sentyabr 1991-ci ildə Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçildikdən sonra muxtar respublikanı blokadadan çıxarmaq üçün bir sıra tədbirlər görmüşdür. Naxçıvanda sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün önəmli addımlar atmağa başlamışdı. İlk növbədə muxtar respublikada sabitliyi təmin etdikdən sonra Muxtar respublikanı blokadadan çıxarmaq üçün Türkiyə və

İranla münasibətlər quruldu. Bu zaman Türkiyə və İran səfər edən Ulu Öndər Heydər Əliyev diplomatik münasibətlər qurmuş, ticarət əlaqələrini genişləndirmişdir. Türkiyənin Qızıl Ay Cəmiyyəti xətti ilə Naxçıvana humanitar yardım göstərilmişdir. İğdır-Naxçıvan elektrik xətti ilə Türkiyənin elektrik şəbəkəsinə qoşulan Naxçıvana 63 meqavat həcmində elektrik enerjisinin nəqlinə başlanılmışdır.

Heydər Əliyev müdrik siyasətilə, Naxçıvanla İran əlaqələrini bərpa etmişdi. Bu zaman İranla Naxçıvan arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr inkişaf etməyə başladı. İranın «Hilal Əhmar» xeyriyyə cəmiyyəti, «İmam Xomeyni» fondu və digər təşkilatları Naxçıvana humanitar yardım göstərmiş və bir sıra iqtisad layihələr həyata keçirmişlər.

Eyni zamanda Ermənistanın işqalçılıq siyasəti nəticəsində Naxçıvanın düşdüyü çətinliyə görə ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa dövlətləridə Naxçıvana yardım etmək üçün mühüm qərarlar qəbul etmişlər. Ulu Öndər Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində Naxçıvanda sosial-iqtisadi vəziyyət inkişaf etməyə başlamışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdalov Nurlan, Xilaskarlıq missiyasının başlanğıcı: 1991-ci il sentyabrın 3-də ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilmişdir, Respublika.- 2023.- 3 sentyabr.- № 189.- S.3.
2. Əliyev Səfər, Heydər Əliyev dövründə Azərbaycan - Türkiyə münasibətləri / Heydər Əliyev və milli dövlətçilik məsələləri (Respublika elmi konfrans məsələləri), "Naxçıvan" Universiteti, 2023, 6 s.
3. Hacıyev İsmayıl, Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1995-2019-cu illər). Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2020, 224 s.
4. Hacıyev İsmayıl, Naxçıvan Muxtar Respublikası müstəqillik yollarında. Bakı, Elm və Təhsil, 2016, 360 s.
5. Hacıyev İsmayıl, Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə. Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 90 illiyinə. Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2013, 296 s.
6. Hacıyev İsmayıl, Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və müasirlik. Bakı, "Elm", 2023, 336 s.
7. Həsənov, İlham. Haydar Aliyev döneminde Azerbaycanın dış politikası, Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, 124 s.
8. Qasımov Ədalət, Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi 1969-2003). Bakı, Turxan, 2013, 264 s.
9. Məmmədov Məmməd, Siyasətdə Naxçıvan dərsləri. Bakı, Araz, 2009, 416 s.
10. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 95, Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2019, 184s.
11. Naxçıvan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yeni müstəvidə Respublika elmi konfransı. "Qeyrət" nəşriyyatı, Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2019, 3 s.
12. Səfərli Fəxrəddin, Heydər Əliyev irsi - əbədi yaşar təlim. Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2014, 200 s.

САФАР АЛИЕВ

Старший лаборант Нахчыванского отделения НАНА

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ НАХЧЫВАНА В КОНЦЕ 20 ВЕКА

Оккупация Арменией азербайджанских земель в конце XX века привела к остановке транспортных средств между Нахчываном и Азербайджаном. В это время ситуация в Нахчыване значительно осложнилась, а социально-экономические отношения несколько ослабили. Транспортная блокада также создала серьезные проблемы в производстве и транспортировке сельскохозяйственной продукции. В результате бездействия железной дороги деятельность их (большинства) полностью прекратилась, так как автономная республика не была обеспечена промышленными, сельскохозяйственными, строительными материалами. В 1990 г. по сравнению с 1985 г. сократилось производство железобетонных изделий, производство шелка-

сырца, производство соли. Животноводство сократилось на 34 процента, сельское хозяйство на 25,5 процента, а промышленное производство на 26,6 процента. Поскольку спрос на топливо не удовлетворялся из-за суровых зим, население было вынуждено удовлетворять свои потребности, вырубая редкие деревья. После того, как 3 сентября 1991 года Гейдар Алиев был избран председателем Верховного Меджлиса, он начал принимать серьезные меры по выводу автономной республики из социально-экономического кризиса. В результате мудрой политики Гейдара Алиева Нахчыван был освобожден от армянской агрессии и восстановлен порядок, в Нахчыване была заложена прочная основа его социально-экономического развития.

Ключевые слова: Нахчыван, блокада, социально-экономическая ситуация, Гейдар Алиев, международные отношения.

SAFAR ALIYEV

Nakhchivan Department of ANAS

SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF NAKHCHIVAN AT THE END OF 20 th CENTURY

At the end of the twentieth century, the occupation of Azerbaijani lands by Armenia led to the suspension of vehicles between Nakhchivan and Azerbaijan. At that time, the situation in Nakhchivan became quite complicated and socio-economic relations weakened a bit. The transport blockade also created serious problems in the production and transportation of agricultural products. As a result of the failure of the railway, the autonomous republic was not provided with industrial, agricultural and construction materials, so their activity (most of them) completely stopped. In 1990, compared to 1985, the production of reinforced concrete products, the production of raw silk, salt production decreased. Animal husbandry decreased by 34 percent, rural economy-by 25.5 percent, industrial production-by 26.6 percent. . Because of the harsh winter, the demand for fuel did not meet, the population was forced to meet their needs by cutting down rare trees. After Heydar Aliyev was elected chairman of the Supreme Assembly on September 3, 1991, he began to take serious measures to bring the autonomous republic out of the socio-economic crisis. As a result of Heydar Aliyev's wise policy, Nakhchivan was freed from Armenian aggression and order was restored. As a result of the wise policy of the great leader Heydar Aliyev, a solid foundation of socio-economic development was laid in Nakhchivan.

Keywords: Nakhchivan, blockade, socio-economic situation, Heydar Aliyev, international relations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Toğrul Xəlilov, t.e.d.İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24); UOT 94

ARİF VEYİSOV

*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialının dosenti
veyisov.arif@bk.ru*

TƏRLAN BƏDƏLOVA

*Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialının baş müəllimi
bedelova56@mail.ru*

AZƏRBAYCAN DİPLOMATİYASI: AĞQOYUNLULAR VƏ AVROPA

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/80-85>

Ağqoyunlu imperiyası Azərbaycanın bu vaxta qədərki bütün tarixi ərzində Avropa ölkələri ilə ən geniş əlaqə yaratmış ilk dövlətimizdir. Uzun Həsənin Qərb ölkələri ilə belə geniş əlaqə yaratmaqda əsas məqsədi Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrini, ilk növbədə ipək ticarətini səhməna salmaq, bunun üçün Qara dəniz və Aralıq dənizinə çıxış yolu əldə etmək və Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqəsi yaratmaq idi.

Açar sözlər: Ağqoyunlu, Venesiya, xarici əlaqələr, Uzun Həsən, diplomatik münasibətlər.

Giriş. XV əsrdə dünyanın tarixi inkişafında kəskin dönüş baş verməkdə idi. Yeni ölkələr kəşf etmək, müstəmləkələr tutmaq, Şərqdə ucuz xammal mənbələri və sərfəli bazarlar ələ keçirmək xristian ölkələrinin dövlət siyasətinə çevrilmişdi. Portuqaliya, İspaniya, İngiltərə, Hollandiya, Fransa limanlarından uzaq səfərlərə çıxan hərbi-dəniz ekspedisiyalarının Afrika, Hindistan, İran körfəsi, Ərəbistan sahillərini qana qərq edən ilk top atəşləri Şərqlə Qərb arasındakı tarixi müvaziətin xristianlığın xeyrinə dəyişməsindən xəbər verirdi [2, s.115-117].

Dünya hərbi sənətində də dəyişikliklər gedirdi. Odlu silahların, ilk növbədə artilleriyanın və onunla davranmağı bacaran piyada qüvvələrin rolu artmışdı. Xristian dövlətləri bu sahədə Şərq ölkələrini qabaqlamışdılar. Təkcə Osmanlı imperiyası istisna edilməklə türk dünyasının, o cümlədən Azərbaycanın hərbi qüvvələri ənənəvi silahlarla silahlanmış atlı qoşunlarından ibarət idi.

Ən başlıcası o idi ki, dünyanın siyasi xəritəsi dəyişirdi. Bir çox ölkələrdə güclü mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin yaranması prosesi başa çatırdı. Qərb qonşuluğumuzda qüdrətli Osmanlı imperiyası yaranmış, şimalda isə Böyük Moskva knyazlığı qüvvətlənir və güclü mərkəzləşmiş dövlətə çevrilirdi. Bir sözlə, Azərbaycanın başı üzərində qara buludlar sıxlaşır, yurdumuzun güclü dövlətlərin əhatəsinə düşəcəyi vaxt yaxınlaşırdı. Tarix doğma torpaqlarımızı ağır sınaq qarşısında qoymuşdu: ya Dərbənd keçidini əldən verməmək, Qara dəniz, Aralıq dənizi və İran körfəzinə gedən karvan yollarında, Xəzər-Volqa ticarət yolunda üstünlüyü əldə saxlamaq, ya da qüdrətli qonşuların tapdığı altına düşmək! Zamanın ağır imtahanından çıxmaq üçün bircə yol qalırdı ki, bu da bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirib vahid və qüdrətli dövlət yaratmaqdan, müdrik xarici siyasət yeritməkdən, ən müasir silahlarla təchiz olunmuş güclü orduya malik olmaqdan ibarət idi. Ona görə ki, bütün Şərq, o cümlədən Azərbaycan müstəmləkə işğallarının astanasında dayanmışdı.

Mürəkkəb tarixi şərait vətənin mənafeyini hər addımda satan siyasi dönüklər, çuğurlarla yanaşı görkəmli şəxsiyyətlər-dövlət xadimləri, sərkərdələr, diplomatlar da yetirir. XV əsrin ikinci yarısında Azərbaycanı qüdrətli hərbi-siyasi varlığa çevirməyə çalışan belə dövlət xadimlərindən biri Ağqoyunlu Uzun Həsən olmur. Ağqoyunlular xalqımızın təşəkkülündə mühüm rol oynamış oğuz tayfalarındandır. Bayraqlarında ağ qoç rəmzi olan bu böyük tayfa birliyi hələ VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, başlıca olaraq Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasındakı ərazidə, o cümlədən Qarabağda, Göycə gölü (indiki Sevan) ətrafındakı torpaqlarda, Alagöz yaylaqlarında və başqa yerlərdə yaşayırdılar. “Mədəni” qonşularımız hazırda “Ermənistan” adlanan dedə-baba torpaqlarımızdakı ağqoyunlu və qaraqoyunlulardan qalma qədim qəbiristanları qoç heykəlləri ilə birlikdə yerlə yeskan etmişlər [4, s.201].

Ağqoyunluların ön dəstələri Azərbaycanın Cənub rayonları, Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat vadiləri də daxil olmaqla çox geniş ərazidə yayılmışdı. Ağqoyunlu tayfaların VI əsrdən başlayaraq bu geniş coğrafi rayonun hərbi-siyasi tarixində fəal iştirak etmişdilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu tayfalar göstərilən böyük ərazidə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yayılmasında da mühüm rol oynamışlar. Ağqoyunlu tayfa birliyində Bayandurlar tayfası hakim rol oynayırdı. Əvvəllər Ağqoyunlu tayfasını, sonralar eyni adlı tayfa birliyini, dövləti, nəhayət imperiyanı da Bayandurlar sülaləsi idarə edirdi. Sülalənin ən görkəmli hökmdarı Uzun Həsən (1453-1478) tarixən qısa müddət əsrində bir çox Kiçik Asiya hakimlərini, Qaraqoyunlu Cahanşahı, Azərbaycana hücum edən Teymuri Əbu Səidi məğlub edərək XV əsrin 60-cı illərinin sonunda paytaxtı Təbriz olan böyük Azərbaycan dövləti yaratdı.

Kürdən cənubdakı bütün Azərbaycan ərazisini və Ağqoyunluların Diyarbəkir olmaqla Şərqi Anadoludakı torpaqlarını əhatə edən bu dövlət çox çəkmədən Qərbi İran, Kürdüstan, İraq, Ermənistan, Şimal-Şərqi Gürcüstan və s. yerləri də özünə birləşdirib geniş ərazidə imperiyaya çevrildi. Teymuri Əbu Səidin hərbi qüvvələrini darmadağın etdikdən sonra onun taxt-tac rəqibi Məhəmməd Yedigəri Teymuri hakimi təyin edən Uzun Həsən müvəqqəti olaraq Teymurilər dövlətini də özündən asılı hala saldı. Mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə Azərbaycanı qüdrətli dövlətə çevirməyə çalışan Uzun Həsən xüsusi “Qanunnamə” hazırlatdı və geniş islahatlara başladı. Əhalidən alınan vergilər azaldıldı. Bir-biri ilə didişən azğınlaşmış iri feodal qruplarının əl-qolu yığıldı. Daimi nizami qoşun yaradılmasına başlandı. Görkəmli mütəfəkkirlər, elm və sənət adamları saraya cəlb olundu. Ağqoyunlu hökmdarının şəxsi kitabxanasında 58 alim çalışırdı.

Uzun Həsən dövründə Azərbaycan özünün xarici siyasət tarixində yeni mərhələyə qədəm qoydu. Yurduumuz fəal xarici siyasət meydanına çıxdı. Həm Şərqdə, həm Qərbdə dünyanın ən tanınmış dövlətlərindən birinə çevrildi. Bu zaman Ağqoyunlularla Venesiya respublikası, Böyük Moskva knyazlığı, Böyük Orda, Polşa, Macarıstan, Avstriya, Çexiya, Almaniya, Papalıq, Burqundiya, Neopal krallığı, Rodos, Kipir, Qaraman əmirliyi, Misir, Hindistan və bir çox başqa ölkələr arasında diplomatik əlaqə yaranmışdı. Uzun Həsənin sarayına axışan xarici diplomatların ardı-arası kəsilmirdi. Venesiya respublikasının isə burada daimi səfirliyi vardı [1, s.387].

Ağqoyunlu imperiyası Azərbaycanın bu vaxta qədərki bütün tarixi ərzində Avropa ölkələri ilə ən geniş əlaqə yaratmış ilk dövlətimizdir. Uzun Həsənin Qərb ölkələri ilə belə geniş əlaqə yaratmaqda əsas məqsədi Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrini, ilk növbədə ipək ticarətini səhməna salmaq, bunun üçün Qara dəniz və Aralıq dənizinə çıxış yolu əldə etmək və Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqəsi yaratmaq idi. Digər tərəfdən öz ordusuna müasir silahlar almaq, Azərbaycanda topçuluq sənətini inkişaf etdirmək üçün Avropadan artilleriya mütəxəssisləri dəvət etmək istəyirdi.

Uzun Həsənin Avropa ölkələri ilə yaxınlaşmaq siyasəti xristian dünyası üçün göydəndüşmə oldu. Bu siyasətinə ilk “xeyir-dua”-nı Roma papası verdi. Vaxtilə bütün xristian dünyasını şərq xalqlarına qarşı “xaç müharibələri” nə qaldıran, monqolların əli ilə səlcuqlara arxadan zərbə vurmaq üçün uzaq Qaraqoruma-Böyük Monqol imperiyasının paytaxtına elçilər göndərən, İldırım Bəyazidi məğlub etdiyi üçün Teymurun “şərəfinə” üç gün ərzində kilsə zənglərinin həyəcanlı sədaları altında bütün Avropada şükranlıq duası oxutduran Roma papaları şərq dövlətlərini, türk hökmdarlarını bir-birinin əli ilə məğlub etməyin ustası idilər. XV əsrin ortalarında Osmanlı imperiyasının sürətlə Avropanın içrilərinə doğru irəlilədiyi bir zamanda Roma papalarının, xristian dövlətlərinin “arxadan zərbə vurmaq” siyasəti yenidən canlandı. Qərbin məkrli planına əsasən bu dəfə osmanlılara ağqoyunluların əli ilə zərbə endirilməli idi. Buna görə də Qərb dünyası Uzun Həsəni “II Teymur” adlandırır və ona böyük ümidlər bəsləyirdi.

Ağqoyunlularla Qərb ölkələri arasında əlaqələrdə Trabzon yunan dövləti vasitəçilik edirdi. Qara dənizin Kiçik Asiya sahilindəki bu kiçik yunan imperatorluğu ilə Oğuz eli arasındakı əlaqələrin qədim tarixi var. Bu əlaqələr “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da öz əksini tapmışdır. Osmanlılardan ehtiyat edən Trabzon hakimləri həmişə Ağqoyunlulara sığınır dılar. Ağqoyunlu hakimləri bir qayda olaraq Trabzon imperatorlarının qızlarına evlənirdilər. Görkəmli Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin geniyə imperator IV İoanın qızı Feodoranı-Dəspinə Xatunu almışdı. Uzun Həsən Dəspinə Xatundan doğulan qızı Martanı-Aləmşah bəyimi bacısı oğlu Şeyx Heydəre vermiş, bu izdivacdən Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl doğulmuşdu [3, s.100-101].

Ağqoyunlular Trabzona öz mülkləri kimi baxırdılar. Məşhur səyyah Övliya Çələbi Trabzondan bəhs edərkən vaxtilə bu şəhəri “Azərbaycan hakimi sultan Uzun Həsənin genuyalıların əlindən aldığı”, Ağqoyunlu hökmdarlarının bu şəhərdə “böyük bir daş körpü saldıqlarını” yazır. Ağqoyunlular Trabzon üçün müttəfiq, Trabzon limanı isə Ağqoyunlulardan ötrü Qara dənizə çıxış yolu rolunu oynayır. Konstantinopolu 1453-cü ildə süqutundan sonra Roma papaları aramsız olaraq Trabzon sarayına elçilər göndərir, bu dövlətin vasitəçiliyi ilə Uzun Həsən başda olmaqla bütün Kiçik Asiya hakimlərini, habelə gürcü knyazlarını Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə qaldırmaya çalışırdılar. 1458-1460-cı illərdə papa nümayəndəsi Bolonyalı Ludoviqin apardığı danışıqlar nəticəsində Uzun Həsənin elçisi “Şərq ölkələrini təmsil edən” bir diplomatik heyətin başında İtaliyaya gedib Roma papası ilə danışıqlar aparmışdı.

Roma papası və başqa Qərb dövlətlərinin arxada ona qarşı hərbi-siyasi blok yaratmaq məqsədilə danışıqlar apardığını izləyən II Mehmet Trabzonu və Şərqi Anadoludakı başqa kiçik feodal dövlətlərini aradan qaldırmaq üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Növbə Trabzona çatdıqda onu dənizdən mühasirəyə aldırdı və şəhərə hücum zamanı arxadan təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün hərbi qüvvələrini Ağqoyunlular üzərinə yeritdi. Konstantinopolun fətəhi Ağqoyunlu sərhədlərini keçib Ərzincan yaxınlığında düşərgə saldı və Uzun Həsənlə həlledici döyüşə hazırlaşmağa başladı. Odlu silahlara malik olan qüvvətli Osmanlı ordusunun o zaman paytaxtı Diyarbəkir olan Kiçik Ağqoyunlu hakimliyini aradan qaldırmaq təhlükəsi yarandı. Osmanlı sultanı ilə danışıqlara girməkdən başqa əlac qalmadı.

Fətəh Sultan Mehmetin Yassıçəmən yaylağındakı hərbi düşərgəsinə gələn Ağqoyunlu elçilərinə Uzun Həsənin anası Sara Xatun başçılıq edirdi. Sara Xatun o dövrün geniş şöhrət qazanmış görkəmli dövlət xadimi idi. Turalı bəyin ölümündən sonra Ağqoyunlu dövlətinin müstəqilliyinin qorunub saxlanmasında, ara müharibələri və saray çekişmələrinin aradan qaldırılmasında onun çox böyük rolu olmuşdu. Sara Xatun bütün Şərqdə yeganə diplomat qadın idi. Təbrizə gələn əcnəbi diplomatlar onunla danışıqlar aparırdılar. Venesiya hökuməti 1473-cü ilin fevralında Uzun Həsən sarayına yola düşən növbəti səfiri İosafat Barboraya belə bir məxfi tapşırıq vermişdi: “Hökmdarın anasına da baş çək, ona ehtiram göstər, hədiyyələr ver” [4, s.310].

Sara Xatun nəinki ayrı-ayrı xarici ölkə diplomatları ilə, həmçinin Teymuri hökmdarı Əbu Səid, Osmanlı imperatoru Fətəh Sultan Mehmet kimi dövlət başçıları ilə də danışıqlar aparmış, Azərbaycanın xarici siyasət mənafeyini uğurla müdafiə etmişdi. Bir diplomat kimi Sara Xatunun fəaliyyətində onun Fətəh Sultan Mehmetlə apardığı 1461-ci il Yassıçəmən danışıqları və burda imzaladığı sülh müqaviləsi mühüm yer tutur. Osmanlı sultanı ilə danışıqlara gedərkən Uzun Həsən onun qarşısında bir-birindən çətin iki vəzifə qoymuşdu: sultanın Ağqoyunlular üzərinə hücumunu dayandırmaq; mümkün olarsa, onu Trabzonu fəth etmək fikrindəndə dəşindirmək.

Mənbələr göstərir ki, Fətəh Sultan Mehmet öz ordugahında məşhur diplomatımızı ehtiramla qarşıladı. Danışıqların bütün gedişi ərzində onlar bir-birinə “Ana”-“Oğul” deyə müraciət etdilər. Yassıçəmən danışıqları nəticəsində Oğuz elinin ağbirçəyi iki türk cahangiri arasında qanlı toqquşmanın qarşısını ala bildi. Ağqoyunlu-Osmanlı sülh müqabiləsi bağlandı. Ağqoyunlu ulusunun aradan qaldırılması təhlükəsi sovuşdu. Sultan II Mehmet özünün bütün hərbi qüvvələrini Trabzon üzərinə yeritdi. Trabzon səfəri zamanı Fətəh Sultan Mehmeti müşayət edən Sara Xatun daha bir təşəbbüs göstərdi. Trabzon torpaqlarının gəlininə məxsus olduğunu bildirdi və Qara dəniz sahillərindəki bir çox əlverişli strateji məntəqəyə Ağqoyunluların qanuni varislik hüququnu irəli sürdü. Lakin Türkiyə sultanı Trabzonu fəth etmək niyyətindən dönmədi. Humanizm fəlsəfəsinə yaxından bələd olan Sara Xatunun diplomatiyası sülh və qarşılıqlı anlaşma prinsiplərinə əsaslanırdı, nəhaq qan tökülməsi əleyhinə idi. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, II Mehmetin hərbi qüvvələri Trabzona yaxınlaşarkən dəfələrlə imperator Davidə məktub göndərərək müqamət göstərməyin faydasız olduğunu bildirdi və təslim olmağı təklif etdi. O Trabzon imperatoruna vəd verdi ki, bu təklifi qəbul edəcəyi halda onun özünün və bütün ailəsinin toxunulmazlığı təmin olunacaqdır. Nəticədə Sara Xatunun vasitəçiliyi ilə Trabzon qan tökülmədən təslim oldu. Azərbaycan diplomatı vədinə sadıq qalaraq imperator ailəsinin toxunulmazlığını təmin etdi. Lakin əksər tədqiqatçılar II Mehmetin Trabzon hakimi David Komninin İstanbulu aparıb edam etdirməsini təsdiqləyir. Sara Xatun Trabzonda qaldığı günlərdə bir diplomat kimi sonuncu addımını da atdı. Trabzon xəzinəsini Osmanlı Sultanı ilə bölüşdürərək Ağqoyunlu sa-

rayına döndü. Ağqoyunlularla Qərb dövlətləri arasındakı əlaqələrdə Trabzondan başqa bir də Qaraman bəyliyi vasitəçilik edirdi. Kiçik Asiyasın Aralıq dənizi sahillərində paytaxtı Konya olan bir oğuz dövləti də Ağqoyunluların əski müttəfiqi idi. Xalqımızın soy kökündə duran türk tayfalarından biri olan qaramanlar Aralıq dənizi sahillərinə Azərbaycandan köçüb getmişdir. Osmanlıların güclənməsindən təhlükəyə düşən Qaraman bəyləri Uzun Həsənlə bir cəbhədə çıxır edir, Ağqoyunlu dövləti ilə qərb ölkələri arasında elçi mübadiləsinə fəal yardım göstərirdilər. Ağqoyunlular məhs Qaraman bəylərinin vasitəçiliyi ilə Aralıq dənizinin şərqindəki Kipr və Rodos dövlətləri ilə əlaqə yaratmışdılar.

Qərbdə “Türk təhlükəsi” nə qarşı səlib yürüşü təbliğatına dirijorluq edən Roma papaları Avropa dövlətlərinin diqqətini osmanlıların arxasına-Ağqoyunlu dövlətinə yönəltmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Katolik kilsəsinin başçıları II Kalikst, II Pavel və II Piy özləri də Ağqoyunlu sarayına elçilər göndərmiş, Uzun Həsənlə birbaşa diplomatik əlaqə yaratmışdılar [4, s.389].

Ağqoyunlular Azərbaycanla qədim ticarət münasibətlərinə malik olan İtaliya ilə geniş əlaqə saxlayırdılar. Venesiya ticarət respublikası ilə əlaqələrimiz daha geniş idi. Osmanlı işğalları nəticəsində şərq ticarətindən, xüsusi ilə Azərbaycan ipəyindən əli çıxan Venesiya respublikasının senatı 1463-cü il dekabrın 2-də Ağqoyunlu dövləti ilə ittifaqa girmək barədə xüsusi qərar qəbu etdi: Lazaro Kvirino Uzun Həsən sayarına göndərildi. Buna cavab olaraq Ağqoyunlu diplomatı Məhəmmədin başçılıq etdiyi elçi heyəti Hələb-Rodos-Aralıq dənizi yolu ilə 1464-cü il martın 13-də Venesiyaya gəldi. Azərbaycan elçiləri İtaliyada böyük şərəflə qarşılandılar. Uzun Həsənin məktubu Venesiya hökumətinə təqdim edildi.

1464-cü il sentyabrın 26-də Ağqoyunlu elçilərinin vətənə dönməsi münasibəti ilə senatın xüsusi yığıncağı keçirildi. İki dövlət arasında ittifaq müqabiləsi təsdiq olundu və Venesiya hökumətinin Uzun Həsənə göndərdiyi məktubu məzmunu müzakirə edildi. Ağqoyunlu elçilərinin Suriyaya qədər bütün yol xərcini Venesiya hökuməti öz üzərinə götürdü. Uzun Həsən və Ağqoyunlu elçiləri üçün zərxara, məxmər, mahud parçalaradan ibarət hədiyyələr, yol üçün qızıl pulla xərclik ayrıldı. Rodos adasına çatdıqda Venesiyanın hərbi-dəniz donanması Ağqoyunlu elçilərinə nümayiş etdirildi və bu qüvvələrin Uzun Həsənin göstərişi ilə hərəkət edəcəyi bildirildi. Bundan sonra Ağqoyunlu-Venesiya əlaqələri müntəzəm xarakter almağa başladı.

1465-ci ildə növbəti Ağqoyunlu elçisi Həsən Əzən İtaliyaya getdi. Ağqoyunlu hökmdarı və onun arvadı Dəspinə Xatunun məktubları Venesiya hökumətinə təqdim olundu. Danışıqlar nəticəsində iki dövlətin, Venesiyanın Hələbdəki konsulluğu vasitəsilə əlaqə saxlaması qərarlaşdırıldı. Ağqoyunlu diplomatı Venesiyadan Uzun Həsənin və Dəspinə Xatunun ünvanına yazılmış məktublarla döndü [2, s.209].

Ağqoyunluların Qərb ölkələri ilə diplomatik əlaqələrinin coğrafiyası genişlənməkdə idi. 1468-1471-ci illərdə Uzun Həsən Polşa, Roma və Venesiyaya bir neçə elçi heyəti göndərdi. 1471-ci ildə Azərbaycan diplomatı Murad bəylə danışıqlardan sonra Venesiya hökuməti Təbrizdə daimi səfirlik açmağı qərara aldı. Uzun Həsən sarayı ilə qohum olan Katerino Zeno Azərbaycana səfir göndərildi. Katerino Zeno Uzun Həsənin arvadı Dəspinə Xatunun-Feodoranın bacısı qızı Violantaya, evlənmişdi. Zenoya verilmiş məxfi tapşırıqlardan, 18 may və 10 sentyabr 1471-ci il məxfi tapşırıqlardan aydın olur ki, o Uzun Həsənlə II Mehmet arasındakı rəqabətdən istifadə edib Ağqoyunlu dövlətini Türkiyəyə qarşı müharibəyə qaldırmalı idi. Uzun Həsənin yunan arvadı da bu işə cəlb olunmalı idi. Məxfi tapşırıqda qeyd olunurdu ki, “Çalış ki, Dəspinə Xatun ərini Türkiyəyə qarşı müharibəyə təhrik etsi və bu haqda bizə məktub yazsın” [1, s.104].

Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Uzun Həsənin Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamaq planı yox idi. O, Aralıq dənizinə çıxış yolu açmaq üçün Suriyanı tutmaq niyyətində idi. Uzun Həsənin nənəsi - Sara Xatunun anası Suriyanın xristian əsilzadələrindən birinin qızı olmuşdu. Lakin Avropadakı müttəfiqlərin şişirdilmiş məlumatları, 100 gəmidən ibarət Qərb donanmasının guya Uzun Həsənin sərəncamı ilə hərəkət etmək üçün Aralıq dənizinin şərqinə göndərilməsi, habelə sərkərdələrin, Azərbaycan sarayına sığınmış keçmiş Kiçik Asiya hakimlərinin, o cümlədən Qaraman şahzadələrinin təhriki ilə Ağqoyunlu hökmdarının hərbi planı dəyişdi. Sultan II Mehmetin Avropada hərbi əməliyyatda olmasından istifadə edən Ağqoyunlu dövləti 1472-ci ilin baharında Türkiyəyə qarşı müharibəyə başladı. Bununla Qərbin məkrli siyasətinin yeni səhifəsi açıldı-Azərbaycanın Ağqoyunlu və Səfəvi döv-

lətləri ilə Osmanlı imperiyası arasında qanlı müharibələr, daha doğrusu uzun sürən qardaş qırğını dövrü başlandı. Mirzə Yusif xanın başçılıq etdiyi Ağqoyunlu hərbi qüvvələri Ərzincandan yürüşə başlayaraq bütün Kiçik Asiyayı-Türkiyə ərazisini keçib Aralıq dənizi sahilinə çıxdılar. Lakin burada məlum oldu ki, müttəfiqlərin birləşmiş hərbi dəniz qüvvələrinin Aralıq dənizinin şərqinə göndərilməsi haqqında məlumat yalan imiş. Ağqoyunlu dövlətinin şərqdən Türkiyəyə qarşı müharibəyə qaldırmağa müvəffəq olan Qərb dövlətləri Osmanlı imperiyası ilə gizli danışıqlara başlamışdılar. Beləliklə, Ağqoyunlular Qaraman ərazisindən-Aralıq dənizi sahilindən geri oturduldular və ağır məğlubiyyətə uğradılar.

Avropada və Asiyadakı düşmənlərini təkləyib məğlub etmək siyasəti yeridən Sultan II Mehmet bu dəfə qəti olaraq özünün bütün hərbi qüvvələrini Anadolunun şərqinə-Ağqoyunlulara qarşı yönəltmək qərarına gəldi. Mürəkkəb vəziyyətə düşməsinə baxmayaraq cəsarətli xarici siyasət yeridən Uzun Həsən bir-birinin ardınca öz elçiləri İshaq və Hacı Məhəmməd odlu silahlar almaq və artilleriya mü-təxəsisləri gətirmək üçün İtaliyaya yola saldı. Venesiya, Roma, Neopolda danışıqlar aparıldı. Uzun Həsənin göstərişi ilə hərəkət edən Hacı Məhəmməd Qərbdəki müttəfiqlərin “şirin” vədlərinə məhəl qoymadı və nəzərdə tutulan silahları, artilleriya mü-təxəsislərini Aralıq dənizi sahilinə özü gətirmək qərarına gəldi. Sultanı qabaqlamağa çalışan Uzun Həsən 1472-1473-cü illərin qışında Fəratın sağ sahilindəki məmlük torpaqlarını ələ keçirib Aralıq dənizi sahilinə çıxmağa çalışsa da, buna nail ola bilməsi [3, s.129].

1473-cü il fevralın 18-də Vensiyadan Aralıq dənizinin şərq sahilinə doğru 4 gəmi istiqamət götürdü. Azərbaycan diplomatı Hacı Məhəmmədin, habelə Venesiya, Roma papası və Neopal kralı elçilərinin müşayiət etdiyi bu gəmilərə Ağqoyunlular üçün müxtəlif odlu silahlar, o cümlədən ağır toplar, barut və başqa döyüş ləvazimatı yükənmişdi. Həmin gəmilərlə Azərbaycan hökmdarının sə-rəncamına bir qrup artilleriya mü-təxəsis, başlıca olaraq toptökən ustalar göndərilirdi.

1473-cü il martın 29-da silah gəmiləri Kiprə çatdı və burada-Aralıq dənizinin şərqində hərbi əməliyyat aparacaq 99 gəmidən ibarət müttəfiq donanması ilə birləşdi. Hacı Məhəmməd, Kiprə toplanmış bütün Qərb elçiləri və Venesiya admiralı Pyetro Meçeniqo Uzun Həsənə məktublar göndərdilər. 1473-cü ilin iyulunda Ağqoyunlu hökmdarı təqribən 70 min nəfərlik qoşunun başında Aralıq dənizi sahilində müttəfiqlərlə birləşmək üçün yürüşə başladı. Lakin bu zaman Uzun Həsənin hərbi planlarından yaxşı xəbərdar olan II Mehmetin sürətlə Kiçik Asiyanın şərqinə doğru hərəkət edən 220 minlik ordusu artıq Ərzincan yaxınlığına çatmışdı.

Nəticə. Beləliklə, qərb diplomatiyası və cahangirlik siyasəti iki böyük sərkərdəni Fərat sahilində qarşılaşdırdı. 1473-cü il avqustun 1-də və 11-də türk dünyası tarixinin iki dəhşətli vuruşması baş verdi: Malatya və Otluqbəli (Tərcan) döyüşləri, birincisində Uzun Həsən, ikinci-həlləddici vuruşmada Sultan II Mehmet üstün gəldi. Starteji baxımdan isə bu, Qərb diplomatiyasının qələbəsi idi. Çünki Ağqoyunlu-Türkiyə müharibəsi əslində Azərbaycanın feodal dövlətləri ilə Osmanlı imperiyası arasında hərbi-siyasi qarşıdurma dövrünün başlanğıcını qoydu. Qərb dövlətləri bu münasibətləri daim müharibə həddində saxlamaq siyasəti yeridirdilər. Sonralar bu siyasətə çar Rusiyası da qoşuldu. Yaxınlaşan müstəmləkə işğalları ərəfəsində Yaxın və Orta Şərqin qüvvətli dövlətlərinin bir-birinin əli ilə zəif salmaq xristian dünyasının xeyrinə idi [2, s.117].

Ağqoyunlulara qalib gəldikdən sonra Osmanlı imperiyasının Avropada irəliləməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Ağqoyunlu-Avropa əlaqələri daha da genişləndi. Polşa, Macarıstan, Çexiya, Almaniya, Venesiya, Papalıq, Neapol krallığı və başqa dövlətlərlə danışıqlar aparıldı. Qərb elçiləri İosafad Barbaro, Paolo Onyibene, Ambrocco Kontarini, Baloniyalı Ludoviq, habelə Moskva elçisi Marko Pocco Təbrizə gəldilər. Lakin nə Uzun Həsən, nə də onun oğlu Sultan Yaqub keçmişin acı sə-hifəsini təkrar etmədilər: Ağqoyunlu dövlətini yenidən Osmanlı imperiyası ilə toqquşdurmaq siyasəti baş tutmadı [4, s.320].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I Cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Z.M Bünyadovun və Y.B Yusifovun redaktəsilə Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 2011, s.535
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan-XXI əsrin ilk onilliklərində). Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2014, s.453.

3. Azərbaycan tarixi. III Cild, Bakı, 2007, s.592.

4. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2006, s.362

АРИФ ВЕЙИСОВ

*Доктор философии по педагогике,
Доцент Казахского филиала Бакинского Государственного Университета*

ТАРЛАН БЕДЕЛОВА

*Старший преподаватель Казахского филиала
Бакинского Государственного Университета*

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ: АГГОЮНЛУ И ЕВРОПА

Империя Аггоюнлу – первое государство за всю историю Азербайджана, установившее самые широкие связи с европейскими странами. Основной целью Узуна Гасана в создании столь широких связей со странами Запада было содействие международным торговым связям Азербайджана, в первую очередь торговле шелком, получение доступа к Черному и Средиземному морям, а также установление торговых отношений со странами Запада.

Ключевые слова: Аггоюнлу, Венеция, международные отношения, Узун Хасан, дипломатические отношения.

ARIF VEYISOV

*Doctor of Philosophy in Pedagogy,
associate professor of Gazakh branch of Baku State University*

TARLAN BADALOVA

Senior lecturer of Gazakh branch of Baku State University

AZERBAIJAN DIPLOMACY: AGGOYUNLU AND EUROPE

Aggoyunlu Empire is the first state in the entire history of Azerbaijan, which established the widest ties with European countries. The main goal of Uzun Hasan in creating such extensive ties with Western countries was to facilitate international trade relations with Azerbaijan, primarily silk trade, gaining access to the Black and Mediterranean seas, and also establishing trade relations with Western countries.

Keywords: Aggoyunlu, Venice, international relations, Uzun Hasan, diplomatic relations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.d. İmaş Hacıyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 2:008:37

GÜLZAR MƏMİŞOVA

*M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli kitabxanasının «Xarici dillərdə
Ədəbiyyat və Beynəlxalq kitab mübadiləsi» şöbəsinin bölmə müdiri
gulzarmemisova@gmail.com*

İSLAM DİNİNİN AZƏRBAYCANDA DƏRKİ VƏ ONUN ETİMOLOJİ PROBLEMLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/86-89>

Din ağılı olan insanları öz istəklərilə dünyada və axirətdə səadətə çatdırmağa kömək edən ilahi bir qanundur. “Oxu” əmrilə başlayan İslam, ilk əmrilə özünün universallığını ortaya qoyan bir dindir. Hər zamanın öz insanına mesaj verən universal bir dinin “oxu” əmrilə başlaması, nə qədər təbii və uyğun bir başlangıç olur. Özünə arxalanmayan bir din, ilk əmrilə insanlığa belə meydan oxuya bilməz. Bu meydan oxuma “Rənginin boyağına güvənən xalqlar günəşdən qorxmaz” düsturunu bizim qarşımıza qoyur. Qurani-Kərimdə doxsan iki yerdə din adı keçir. İslam dininin Azərbaycanda və dünyada qayəsi insanların xoşbəxtliyidir. O, axırıncı dindir. Bu o demək olur ki, ondan sonra başqa din gəlməyəcək və bu qiymətə davam edəcək. İslam bəşəri bir dindir. Əvvəlki dinlər də peyğəmbərlər vasitəsilə müəyyən millətlərə çatdırılırkən, islam bütün dünyaya, bəşəriyyətə, insanlığa göndərilir və özündən əvvəl gələn – Allah tərəfindən göndərilən peyğəmbərləri və İlahi kitabları təsdiq edir. Bu dinin hədəfi insanı, dünya və axirətdə Allahın nemətlərinə qovuşdurmaqdır. Fransızlar “İslam”ı – “təslimiyyət”, “boyun əymə” mənasında tərcümə etmələrinə baxmayaraq, bu ifadə ərəbcə ən gizli düşüncələrdən ən dəqiq hərəkətinə qədər bütün varlığını Allahın ixtiyarına buraxmağı, yəni onun qanununa boyun əyməyi öz hədəfinə alır. İslam bir davranış əxlaqıdır [1].

Açar sözlər: Din, Azərbaycan, insan, mədəniyyət, İslam.

Giriş. Dinşünaslar “Din” sözünün ərəbcə “deyn” kökündən yarandığını iddia edir, “İtaət”, “Hesab”, “Cəza”, “Qarşılıq”, “İnanc” kimi anlaşılmaları tövsiyyə edirlər. İnsanı heyvandan ayıran, ondan fərqli göstərən başlıca özəlliyi, daha doğrusu, insanın dini onu daima inanlı olmağa, hər hansı bir dini biliklərlə bağlamağa gətirib çıxarır. Adından da göründüyü kimi dini bildiren “Religio” (religare – bağlamaq) sözü dinin insanla Tanrı əlaqələrini yaradan bir anlayış olduğunu bildirir. Şərqi Roma imperatorluğunun qurucusu I Konstantin yazır ki, din insanın Tanrı qarşısında borcudur və eyni zamanda insan ilə Tanrının arasındakı münasibətlərdir. Beləliklə, din keçmişdə və gələcəkdə də yüksək insani dəyərləri olan şəxslər tərəfindən, insanın özü üstündə sahibliyini hiss etdiyi sonsuz varlıqla – Allahla baş tutan münasibət, əlaqə kimi başa düşülür.

Azərbaycanda bir çox alimlər, müqəddəs kitablardan əlavə özləri də bəzi qaynaqlardan- arxeologiya, antropologiya və palentologiyaları araşdıraraq keçmişdə millətlərin, hətta tarixdən əvvəlki qəbilələrin dinləri və inancları olduğunu sübut etmişlər. Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərində kütlələri daima özü ilə qarşılaşdırılan İslam, insanı həm daxilən, həm də zahirən bürüyən onun düşüncə və davranışlarında özünü göstərən bir predmet olub.

İslam dünyasının bir parçası olaraq Azərbaycan tarixində Səlcuqlu dövrü, kütlə ideologiyasında dəyişiklik etməyi yenilik kimi görür. İslam tarixini araşdıran türkoloq Vasili Vladimiroviç Bartold XI əsrə qədər olan dövrü Azərbaycan üçün böyük bir mücadilə dövrü adlandırır. İslamın Azərbaycana dini və siyasi bir fenomen olaraq gəlişi ikinci xəlifənin – Ömər ibn Xəttabın adıyla bağlanır. Azərbaycanın fəthi onun hökmranlıq vaxtına düşür. O, Sasanilərin ordusunda komandır olan Hürmüzandan soruşanda ki, Azərbaycandanmı, Farsdanmı yoxsa İsfahandanmı başlayaq, Hürmüzan cavabında: Fars və Azərbaycan eyni quşun iki qanadı kimidir, İsfahan isə başıdır. Başı kəsilən quşun uçuşması isə mümkün deyil. Beləcə Azərbaycan torpaqları hədəf olaraq götürülür. İlk müsəlman komandirləri fəth etdikləri şəhərin sakinlərilə imzaladıqları müqavilə, həmin yerdə İslamın yayılmasının dayaq nöqtəsi olur [2].

Fransız tədqiqatçı Emile der Menghen yazır: “İslam ürəklərə təkən verən bir çağırış tək, Şərq və Qərbi dinsizlik və qəflətdən oyatdı. Qəlblərə elə bir təsir bağışladı ki, bəşər tarixi heç bir əsrdə belə bir

daxili oyanış və ictimai hərəkətlərə təsadüf etməyib". Azərbaycanın görkəmli karifeylərindən şair, filosof, nasir Seyid Əzim Şirvani, şairə, ictimai xadim, xan qızı Xurşidbanu Natavan, şair, ictimai xadim, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın vəziri Molla Pənah Vəqif, tarixçi, kimyagər, şair, alim Mir Möhsün Nəvvab Ağamirzadə yaradıcılığında bu izlər açıq, aydın görünür.

İslam tarixində hətta digər dinlər haqqında məlumat vermə anlayışı Qurani-Kərimə qədər geri qayıdır. İslam fəlsəfəsinin öndə gedən simalarından böyük türk filosofu Əbu Nəsr Məhəmməd ibn - Əl- Fərah Əl Fərabinin din və kütlə ilə fikirləri "Əs – Siyasətül mədəniyyə" əsərində geniş qeyd olunur. O, siyasi avtoriteti təmsil edən hökmdar, fəzilət və hikməti özündə toplamış bir şəxs olaraq nübüvvət kürkü geymiş bir Əflan kimi göstərərək peyğəmbərliyin və dinin kütlənin həyatındakı əhəmiyyətini ortaya çıxarmağa çalışıb [3].

Azərbaycanda təsəvvüfün tarixini araşdıran Mehmet Ritim qeyd edir ki, XIX əsri Azərbaycanın təsəvvüf tarixində yeni bir dövr kimi sayə bilərik. Bu dövrdəki təsəvvüf kürdəmirli İsmail Siracəddin Şirvani adı ilə hallandırılır və baxmayaraq ki, neçə əsr bundan əvvəl Azərbaycanda təriqətlər xaricində müstəqil sufilər – dahi Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Mahmud Şəbüstəri, Şəms Təbrizi kimi mütəəvviflər olub.

Azərbaycanda İslam dini insanlar arasında heç bir ayrı seçkiliklə hallanmır. Məqsəd bu olub ki, bəşər öz mənşəyini bir kişi və bir qadından götürüb və kök, soy, dil, irq və sair çatışmazlıqlardan danışıqlıdır. Çünki kimsə kimsədən bu mənada üstün deyil, nasionalizmdən söhbət gedə bilməz. Əsasən, insanları bir-birinə yaxınlaşdıran əqidə və fikir birliyi, ürəklərin bir-birinə bağlılığı, qohumluq bağlılığından möhkəm olur. Cəmiyyətdə ədalətlə yaşamağa, şərəflə, ləyaqətlə bir-birinin malını, namusunu qorumağa səy göstərir, ixtilafa yox, vəhdətə önəm verir. Millətçilik, irqçiliyin əsassız əqidə olduğunu təbliğ etdiyi üçün müxtəlif xalqlar və millətlər İslamı önəmsəyir. İslam insanlar arasındakı fərqi, üstünlüyü elm və əməldə görür, bu təqvadır. Təqva isə azadlıq deməkdir. O, ruhun zinətidir, adama toxunulmazlıq verir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın maarifpərvər oğlu Əli bəy Hüseynzadə "Bizim milli xarakterimiz İslamı tərənnüm edir"- deyir. Digər tanınmış ziyalımız Əhməd bəy Ağaoğlu isə "Bizim İslamı zorla, məhkum, məğlub olaraq deyil, hakim, qalib olaraq qəbul etməmiş, bizim üstünlüyümüzdür"-deyir [4].

Qardaşlıq və bərabərlik ideyaları Azərbaycanda və eləcə də dünyada insanların cəmiyyətində Həcc və Ərbəin mərasimində iştirakı ümumi İslam qanunları əsasında olur. Ölkəmizdə vətənpərvərliyin köksü qabardan - Vətən əşqi də İslamdan gəlir. Zülmə və təcavüzə qarşı vətən oğulları döyüş meydanlarına daxil olaraq haqqı dirçəldib, zülmün kökünü kəsir.

Azərbaycanda İslamın həm də ailə dəyərlərini üstün tutması insanlar üçün ailənin təşkilinə önəm verir, ümumi mənəvi təmizliyi qoruyur. Mənəvi və əxlaqi bağlılığın möhkəmliyi Azərbaycan ailəsinin meyarı olur. Bu keşməkeşli həyatda rahat ailə mühiti tərəflərin bir-birini səmimi qəbul etməsi və hər-tərəfli dərki İslam qanunlarının bariz nümunəsini göstərir.

Azərbaycanda İslamın digər bir qələbəsi xalqın sənətkarlıq nümunələrində özünü çox aydın göstərir. Məşhur fransız tarixçisi doktor Qustav Loben "Müsəlmanların keçmişdən qalan məscidlərinə, mədrəsə, mehmanxana və digər tikililərinə baxanda başa düşürük ki, İslamda din və mədəniyyət bir – birilə elə qaynayıb qarışmış ki, onların birini digərindən ayırmaq mümkün olmaz" [5].

Hər millətin mədəniyyəti onların zövq və bacarığında özünü göstərir. Bu azərbaycanlılar üçün sənətkarlıq nümunələri ola bilər. Təəccüblüsü budur ki, onlar belə incə və nəfis işləri ən sadə və adi alətlərlə yaradır. Çünki Azərbaycandakı memarların yaradıcılığı, qədim Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı və eləcə də başqa sənətkarlıq nümunələrimiz – xalçalarımız, ipəklərimiz İslam mədəniyyəti təmsilçiləri olub. Bu sələflərindən ilhamlanan mədəniyyətimiz, dünyanı dolaşmış. İngilis alimi Çemberin "Etiraf etməliyik ki, müsəlmanlar öz insanlıq və səadət bəxş edən adət və ənənələrilə bizim torpaqlara işıqlı bir mədəniyyət bəxş etmişlər. Avropanın tərəqqi və inkişafında bu böyük mədəniyyətin oynadığı rol təsəvvür etmək çox çətindir. Əgər 711-ci ildə Tariq ibn Ziyadın başçılığı altında müsəlmanlar Cəbəllüttariq boğazından Avropaya keçməsəydilər, biz indiki vəziyyətimizə heç vaxt nail ola bilməzdik" – eyhamında bizim də payımız var. Çünki İslam mədəniyyəti paylaşaraq genişlənir, yayılır. Hələ X əsrin ortalarında Bərdə şəhəri ən böyük ticarət şəhəri idi. Səyyahlar buradan yerli boya, müxtəlif çeşidli balıqlar və sair malları alıb, Hindistana və başqa ölkələrə aparırdılar. İslam düşmənləri belə bir dövrdə dinimizin mədəniyyət, elm və sair sahələrindəki müvəffəqiyyətini inkar edə bilməzlər.

XIV əsrin əvvəllərində Təbriz yaxınlığında Rəşidiyyə universitetinin şəhərciyində illustrasiyalı əlyazma kitabları hazırlayırlar. Tarixçilərin yazdığı və əslən yəhudi olan alim Həmədəni Fəzullah Rəşidəddinin redaktoru və müəlliflərindən biri olduğu məşhur “Cami ət Təvarix”-in üzünü köçürür, ona illustrasiya çəkirlər.

İslam mədəniyyətinin ən böyük inkişaf dövrü Abbasilər xilafətinin zamanına düşür. Əməvilər dövrünü də digər mədəniyyətlərlə tanışlıq dövrü kimi görmək olar.

Xalçaçılıq sənəti İslam mədəniyyətində əsas rol oynayır. Ən nadir xalça nümunəsi 1539-cu ildə toxunan Şeyx Səfi xalçası olub ki, Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin sifarişilə Şeyx Səfi məscidi üçün toxunub. Hazırda o, Londonda Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılır. İlk dəfə XIII əsrdə müsəlman alimi Yaqut Şihab əd-Din ibn Abdullah ər-Rumi əl Həməvi Azərbaycanda xalçaların toxunmasından xəbər verir. Lakin xalçaçılığın inkişafı Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə olur. Gəncə, Şəmkir şəhərində keyfiyyətli yun məmulatları istehsal edilir. X əsr ərəb müəllifi əl-Müqəddəsi Qarabağ, xüsusilə Bərdə xalçalarının gözəlliyi və keyfiyyəti haqda məlumat verir [6].

Nəticə. Din bəşər cəmiyyətini tənzim edən, insanları ictimai qayda- qanunlara riayət etməyə hər şeydən artıq vadar etməyə sövq edən ən yaxşı ali üslubdur. Din əslində insanın özü ilə birgə tarix səhnəsinə çıxan, insanın ona, onun da insana bağlı olduğu bir vəhdətin məhsulu kimi görünür. Çünki din insanın həm daxili dünyasında, həm də onun yaşadığı cəmiyyətdə onu tamamlayır, digər tərəfdən bəzi istisnaları olsa da insan da dinsiz qala bilmir.

İslam Azərbaycanında təsəvvüfün də öz yeri olub. Bu, Qurani-Kərim və peyğəmbərimiz Məhəmməd Mustafanın hədisləri ilə bizə çatdırılıb. Məkkədə enən Quran ayələri daha mistik və cana yaxın olduğundan insanlar onları daha tez mənimsəməyi bacarır. Peyğəmbərimiz Məhəmməd ibn- Abdulla- hın Allahın nurundan yaranması (Nuri – Məhəmməd) mütasavviflərin təsəvvüfün ən gerçək mürşidini tapmasında görürlər.

İslamın uğuru dünya mədəniyyəti qarşısında təkcə elmi tədqiqatlar və kəşflərlə bitmir, kitabların yazılması, qorunması, elm sahələrinin yayılması da bu xidmətlərdəndir. Avropalılara bəxş olunan elmi məlumatlar ondan xəbər verir ki, müsəlmanlar qərblilərə həqiqətən müəllimlik edir. Ən maraqlısı bu- dur ki, avropalı bu yolla qədim Roma və Yunan mənbələrini öyrənir.

Psixiatrist Tümer Türkbay belə izah edir ki, insanın uca bir qüdrətə bağlanması ona güc, qüvvət verir; dua, niyaz, sığınma insanı ucaldır. Allaha sevgi və ondan qorxma duyğusu ona qüvvətli iradə, sağlam bir xarakter qazandırır və müdrik bir şəxsiyyət kimi yetişdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Roger Garaudy. İslam’ın Aynası Camier. İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı, 2017, 264 s.
2. Aliyeva N. Azərbaycanda Türk İslam kulturu. İstanbul, Cinius yayınları, 2020, 276 s.
3. İslam Ansiklopedisi, C.9. İstanbul, TDV, 1994, 560 s.
4. Fazil Mustafa. Azərbaycan türkü’nün iman davası. İstanbul, Enes basın yayın ve matbaacılık, 2022, 639 s.
5. Seyid Müctəba Musəvi Lari. İslam və qərb mədəniyyəti. Qum, Darul-bashir, 2004, 288 s.
6. Aysel Abdullayeva. İslam mədəniyyəti: keçmişdən bu günə. Bakı, Tuna, 2018, 155 s.

ГУЛЬЗАР МАМИШОВА

*Национальная библиотека Азербайджана им.М.Ф.Ахундова,
Заведующая отделом «Литература на иностранных языках
и международный книгообмен»*

ПОНИМАНИЕ ИСЛАМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ЕГО ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Религия - это божественный закон, который помогает разумным людям достичь счастья в этом мире и в будущей жизни по своей воле. Ислам, начинающийся с заповеди “Читай”, является религией, раскрывающей свою универсальность с первой заповеди. Какое естественное и подходящее начало для универсальной религии, которая дает послание своему народу, начинающая с приказа читать. Религия, которая не полагается на себя, не может даже бросить вызов человечеству своим первоочередным порядком. Эта задача ставит перед нами формулу «Ковры,

цвет которых зависит от красителя, не бояться солнца». Слово религия встречается в девяноста двух местах Священного Корана. Цель ислама в Азербайджане и мире – счастье людей. Это последняя религия. Это означает, что после нее не придет никакая другая религия, и она будет продолжаться до конца. Ислам – это человеческая религия. В то время как предыдущие религии доносились до определенных народов через пророков, ислам ниспосылается всему миру, человечеству, и как гуманность подтверждает пророков, которые были до него – пророков, посланных Богом и божественными книгами. Цель этой религии – привести людей к Божьим благословениям в этом мире и в будущей жизни. Хотя французы переводят слово “Ислам” как “покорность”, “подчинение”, это выражение на арабском языке имеет целью передать все свое существование в руки Бога, от самых сокровенных мыслей до самых точных, действия, то есть подчиняться его закону. Ислам – это мораль поведения.

Ключевые слова: Религия, Азербайджан, человек, культура, Ислам.

GULZAR MAMISHOVA

*National Library of Azerbaijan named after M.F. Akhundov,
Head of the department “Literature in Foreign Languages
and international book exchange”*

UNDERSTANDING OF ISLAM IN AZERBAIJAN AND ITS ETYMOLOGICAL PROBLEMS

Religion is a divine law that helps intelligent people achieve happiness in this world and in the hereafter by their own will. Islam, which begins with the commandment “Read”, is a religion that reveals its universality with the first commandment. What a natural and appropriate beginning it is for a universal religion that gives a message to its own people to begin with the order to read. A religion that does not rely on itself cannot even challenge humanity with its first order. This challenge puts before us the formula “Carpets that rely on the dye of their color are not afraid of the sun”. The word religion appears in ninety-two places in the Holy Quran. The aim of Islam in Azerbaijan and the world is people's happiness. It is the last religion. This means that no other religion will come after it and it will continue until the end. Islam is a human religion. While previous religions were delivered to certain nations through prophets, Islam is sent to the whole world, mankind, humanity and confirms the prophets who came before it - the prophets sent by God and the divine books. The goal of this religion is to bring people to God's blessings in this world and in the hereafter. Although the French translate it as “Islam” - “surrender”, “submission”, this expression in Arabic aims to leave all of one's existence in the hands of God, from the most secret thoughts to the most precise actions, that is, to submit to his law. Islam is a morality of behavior.

Keywords: Religion, Azerbaijan, human, culture, Islam.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Qabil Əliyev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94(479.24); UOT 94"16/18"

SAMİR İSMAYILOV

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

samir.ismayilov@mail.ru

ÇAR RUSİYASI DÖVRÜNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ŞƏHƏR MƏKTƏBLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/90-93>

Məqalədə çar Rusiyası dövründə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında fəaliyyət göstərən şəhər məktəblərindən bəhs olunur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, çar Rusiyası ilə Qacarlar arasında Azərbaycan əraziləri ikiye parçalandıqdan sonra keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində məktəb və maarif sisteminin inkişafında müəyyən irəliləyişlər baş verdi. Keçmiş dini təhsil ocaqları tədricən dünyəvi məktəblərlə əvəz olundu. Bölgədə əvvəlcə qəza məktəbləri, XIX əsrin ortalarından etibarən isə İrəvan quberniyasının qəza şəhərlərində şəhər məktəbləri açıldı. Belə məktəblər sırasında İrəvan şəhər məktəbi, Aleksandropol şəhər məktəbi, Naxçıvan və Ordubad şəhər məktəbləri var idi. Bütün bunlar məqalədə araşdırılaraq, şəhər məktəblərinin sayı, şagird kontingenti, məqsədi haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, məktəb, şəhər, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, islahat.

Giriş. Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan torpaqlarının qərb hissəsini, Kiçik Qafqazın cənub hissəsini və Ağrı dağına doğru şimaldan cənuba bir sıra yaylaları və yüksək düzənlikləri, başqa sözlə desək, bugünkü Ermənistan Respublikasının ərazilərini əhatə edir. Qərbi Azərbaycanın ən yüksək əraziləri vilayətin şimalında yerləşir. Qərbdən Qars vilayəti, cənubdan Türkiyənin Asiya hissəsi olan Ərzurum vilayəti ilə əhatə olunur. Ümumi ərazisinin 3,6%-i 1-2 min fut (0.3048 m.) yüksəklikdə, 16,3%-i 2-4 min fut yüksəklikdə, 29,8%-i 4-6 min fut yüksəklikdə, 38,8%-i 6 ilə 8 min fut yüksəklikdə, 9,3%-i 8 ilə 10 min fut arasında və 2,2%-i dəniz səviyyəsindən 10 min futdan yuxarıda yerləşir [1, s.16].

Şəhər məktəbləri haqqında əsasnamə və şəhər məktəblərinin təşkili. Gülüstan (1813) və Türk-mənçay (1828) müqavilələri ilə Azərbaycan torpaqlarının ikiye parçalanmasından sonra Şimali Azərbaycan əraziləri çar Rusiyasının müstəmləkə əsarətinə keçdi. Xanlıqların statusu ləğv edildi, burada əyalət və dairələr yaradıldı. Qərbi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də müəyyən addımlar atıldı. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qərbi Azərbaycanda dünyəvi məktəblər açılmağa başlandı. Əvvəlcə qəza məktəbləri, XIX əsrin ortalarından etibarən isə Qərbi Azərbaycan ərazilərində şəhər məktəbləri təsis olundu.

1868-ci ildən mövcud qəza məktəbləri iki və üç əsas sinifli məktəblərə çevrildi. Tədris planına latın və Avropa dilləri daxil edildi. Əvvəlki qəza məktəbləri yenidənqurma ilə, xüsusilə İrəvan qəza məktəbi progimnaziyaya çevrildi. Naxçıvan və Aleksandropol qəza məktəbləri üçsinifli şəhər məktəblərinə çevrildi. Forma və məzmun etibarilə yeni olan şəhər məktəblərinin meydana gəlməsi irəliyə doğru atılmış mühüm bir addım idi.

15 may 1872-ci ildə isə “realnı məktəblər və şəhər məktəbləri” üçün nizamnamələr qəbul edildi [2, s.63]. Çar hökuməti tərəfindən 1872-ci il may ayının 31-də təsdiq edilmiş xüsusi nizamnaməyə görə, şəhər məktəbləri ya dövlət hesabına, ya zemstvo, ya şəhər icması və təbəqələri, yaxud da xüsusi şəxslərin hesabına açıla bilərdi. Şəhər məktəbləri bir, iki, üç və ya dörd sinifli nəzərdə tutulurdu. Əgər zərurət olardısı, şəhər məktəbləri 5 və 6 sinifdən ibarət də təsis edilə bilərdi. Şəhər məktəblərində təhsil müddəti 6 il idi. Lakin dərəcəsiindən asılı olaraq ayrı-ayrı siniflərdə təhsil müddəti müxtəlif idi. Məsələn, birsinifli şəhər məktəblərində şagirdlər öz bacarıqlarına görə 3 müvafiq şöbəyə bölünürdü. Hər şöbədə təhsil müddəti 2 il davam edirdi. İkisinifli şəhər məktəblərində isə birinci sinifdə təhsil müddəti 4 il idi. İkinci sinifdə isə təhsil müddəti 2 il idi. Üçsinifli şəhər məktəblərinin hər sinfində təhsil müddəti 2 il müəyyən edilmişdi [2, s.72].

Qərbi Azərbaycanda, İrəvan quberniyasında belə məktəblərdən biri də Aleksandropol şəhərində açıldı. “Qafqaz təqvimi”nin 1877-ci il məlumatlarına görə, üçsinifli Aleksandropol şəhər məktəbində

direktor A.O.Mirakov, müəllimlər S.Q.Potapov və L.D.Qriqoraşvili idi [4, şöbə 3, s.79]. Qərbi Azərbaycanda Aleksandropol şəhərindən sonra Naxçıvan şəhərində də şəhər məktəbi açıldı. Qafqaz Tədris Dairəsinin 10 mart 1879-cu il tarixli xüsusi sərəncamı ilə Naxçıvan qəza məktəbi də bir çox məktəblər kimi şəhər məktəbinə çevrildi [3, cild 2, s.177].

Naxçıvan şəhər məktəbində maarifçi-ictimai mühitin inkişaf etdirilib genişlənməsində, mütərəqqi demokratik ideyaların yayılmasında, tədrisin elmi əsaslar üzərində qurulmasında 21 iyun 1879-cu ildə tanınmış alim-pedaqoq Konstantin Andreyeviç Nikitinin bu məktəbə müəllim-inspektor təyin olunmasının mühüm rolu oldu. Eyni zamanda K.A.Nikitinin məktəbə rəhbərlik etdiyi dövrdə və sonralar Fyodr Domaşevski, Georgi Uturqauri, Mirzə Sadıq Qulubəyov, Əliməmməd Xəlilov, S.P.Zelinski, Mirzə Kazım Qulubəyov və digər tanınmış pedaqoqlar Naxçıvan şəhər məktəbində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul oldular [1, s.148].

“Qafqaz təqvimi”nin 1881-ci il məlumatına görə, Naxçıvan üçsinipli şəhər məktəbinin rəhbəri Konstantin Andreyeviç Nikitin, pravoslav məzhəbi üzrə Qavriyel Qurbeladze, erməni-qriqoryan təriqəti və erməni dili müəllimi Tovmas Ter-Kaspariyanç, müsəlman təriqəti və tatar dili müəllimi Mirzə Kərim oğlu Qulubəyov idi [6, şöbə 3, s.89].

Naxçıvan şəhər məktəbində müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində tarix və coğrafiyaya aid verilən biliklər, Rusiya, Avropa və Qərb ölkələrinə dair məlumatlar, Şərq tarixi və mədəniyyəti, yerli diyarşünaslıq məsələlərinin öyrənilməsi, əxlaq məsələlərinə diqqət verilməsi bu tədris ocağının bir tərəfdən dünyəvi meyllərindən xəbər verirdisə, digər tərəfdən Azərbaycanın milli tarix və mədəniyyətinə dair elmi biliklərin aşılmasının əsasını qoyurdu [1, s.149].

1879-cu ildə Naxçıvan şəhər ibtidai məktəbinin birinci sinfinə daxil olan Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə həmin məktəbdə oxuduğu illəri özünün dünyagörüşündə mühüm rol oynadığını dəfələrlə xatırlayaraq, o illərdə “II Aleksandrın mücahidlər tərəfindən Peterburqda güllələnməyi”, “rus və osmanlı davası” kimi ciddi tarixi-coğrafi məlumatları öyrəndiyini, İ.A.Krılounun mühüm əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan “Yolçu və it” təmsilini əzbərlədiyini qeyd etmişdi [1, s.149].

İrəvan-Yelizavetpol quberniyaları xalq məktəbləri direksiyasının inzibati mərkəzi 1877-ci ildə Gəncə şəhərinə köçürüldükdən sonra İrəvan quberniyası üzrə üçsinipli şəhər məktəbləri ilk vaxtlar yenə də Aleksandropol və Naxçıvan şəhərində, ibtidai məktəblər isə Novo-Bayazid və Ordubad şəhərləri və İrəvan qəzasında idi [5, şöbə 3, s.83].

İrəvan quberniyasında tədris ocaqlarının istər say baxımından, istərsə də yeni forma və məzmun baxımından inkişafının yeni mərhələsi 1880-ci ildə başlandı.

Əvvəllər ibtidai məktəb olan Novo-Bayazid 1880-ci ildə ikisinipli şəhər məktəbinə çevrildi. Məktəbdə ilk vaxt 77 şagird təhsil alırdı. Məktəbin direktoru M.S.Zedqinidze, pravoslav təriqəti üzrə (vakansiya), erməni-qriqoryan təriqəti üzrə keşiş Sarkis Azaryanç, digər müəllimlər Q.L.Kotiyev, məktəb həkimi A.A.Radionov idi [10, s.245].

Bundan başqa, 1880-ci ildə 60 şagirdi olan İrəvan şəhər ibtidai məktəbi açıldı. Məktəbin inspektoru S.S.Sumbatyanç, hüquq müəllimləri, pravoslav məzhəbi üzrə keşiş İssak İordanov, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə keşiş Q.Sukiyasyanç, müsəlman məzhəbi üzrə müəllim Ələsgər Hacı Məmmədəli oğlu idi [10, s.245].

“Qafqaz təqvimi”nin 1884-cü il məlumatına görə, Yelizavetpol və İrəvan quberniyaları və Qars vilayəti təhsil direksiyasının tabeliyində aşağıdakı şəhər məktəbləri var idi. Bunlar üçsinipli Aleksandropol şəhər məktəbi, üçsinipli Naxçıvan şəhər məktəbi, ikisinipli Novo-Bayazid şəhər məktəbi, üçsinipli Qars şəhər məktəbi, şəhər ibtidai məktəbləri isə birsinipli Ordubad (müəllimlər Qasım bəy Qasimov, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə protoirey Y.Ovanesov, müsəlman şəriəti üzrə Mirzə Əli Məmməd bəy Əlixanov), birsinipli İrəvan şəhər məktəbi (müəllimlər A.İ.Ter-Marukov, pravoslav məzhəbi üzrə İssak İordanov, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə Q.Sarkisyanç, müsəlman məzhəbi üzrə Məşədi İsmayıl Hacı Qasım Kazım oğlu), birsinipli Oltu şəhər məktəbləri idi [7, şöbə 4, s.93].

“Qafqaz təqvimi”nin 1886-cı il məlumatlarından aydın olur ki, Qars vilayəti üzrə şəhər məktəblərinin sayı çoxalmış, kişi və qadın məktəbləri də açılmışdı. Qars vilayəti üzrə şəhər məktəbləri aşağıdakılar idi. Bunlar Qars üçsinipli kişi məktəbi (məktəbin inspektoru K.T.Baqayev, hüquq üzrə N.Arxañgelski, yunan dili üzrə Luka Saktarov, fəxri müəllim Nazir Əfəndi Atapaşazadə), Qars üçsinipli qadın məktəbi, ikisinipli Kağızman məktəbi, ikisinipli Oltu məktəbi idi [8, şöbə 2, s.84].

Məlumatlardan göründüyü kimi, 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyasının çar Rusiyası tərəfindən ələ keçirilmiş Şərqi Anadolu vilayətləri Yelizavetpol-İrəvan quberniyaları tədris dairəsinin tərkibinə daxil edilmiş və “Yelizavetpol-İrəvan quberniyaları və Qars vilayəti tədris dairəsi” şəklində təşkil edilərək həmin bölgə üzrə əvvəlcə biri üçsinifli olmaqla Qars şəhər məktəbi, digəri isə Oltuda birsinifli olmaqla şəhər ibtidai məktəbləri, növbəti illərdə isə Qars şəhərində üçsinifli kişi və qadın məktəbləri, eləcə də Kağızman və Oltuda yeni məktəblər açılmışdı.

1890-cı il məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasında Tədris Dairəsinin birbaşa tabeliyində olan 35 təhsil müəssisəsi var idi ki, bunun da 4-ü orta, 3-ü aşağı, 4-ü fərdi, 24-ü ibtidai məktəblər idi. Bu məktəblərdə 1.906 oğlan uşağı, 199 qız uşağı, ümumilikdə 2.105 nəfər şagird təhsil alırdı. Quberniya üzrə hər 10.000 nəfərə 0.52 məktəb, hər 10.000 nəfərə təhsil alanların sayı 31 nəfər idi [9, s.61]. 1890-cı il məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasında ümumilikdə məktəblərin sayı (Tədris Dairəsinin həm tabeliyində olan, həm də tabeliyində olmayan) 70 idi ki, bunun da 4-ü orta, 3-ü aşağı, 4-ü fərdi, 59-u ibtidai məktəblər idi. Bu məktəblərdə 5.072 şagird təhsil alırdı ki, bunun da 3.818 nəfəri oğlan, 1.254 nəfəri qız uşaqları idi. Quberniya üzrə hər 10.000 nəfərə 1.05 məktəb, hər 10.000 nəfərə təhsil alanların sayı 76 nəfər idi [9, s.62].

1890-cı il məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasında müsəlman və yəhudi məktəbləri də daxil olmaqla təhsil müəssisələrinin sayı 73 idi ki, bunun da 6-sı orta, 3-ü aşağı, 4-ü fərdi, 60-ı ibtidai məktəblər idi. Bu məktəbdə təhsil alan şagirdlərin sayı 5.518 nəfər idi ki, bunun da 4.249 nəfəri oğlan, 1.269 nəfəri qız uşaqları idi. Bu halda quberniya üzrə hər 10.000 nəfərə 1.09 məktəb düşürdü, hər 10.000 nəfərdən 83 nəfəri təhsil alırdı [9, şöbə 2, s.63].

Nəticə. Məlumatlardan göründüyü kimi, İrəvan quberniyasında XIX əsrin 70-ci illərində yaranan şəhər məktəblərinin XX əsrin əvvəllərində həm sayında, həm də məzmununda yeni dəyişikliklər baş vermişdi. Əvvəllər ikisinifli olan şəhər məktəbləri üçsinifli şəhər məktəblərinə, üçsinifli şəhər məktəbləri isə dördsinifli şəhər məktəblərinə çevrilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi: 1850-1917-ci illər. Bakı: Nurlar, 2022, 368 s.
2. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 1985, 297 s.
3. Naxçıvan tarixi. 3 cildə. II cild (XVIII əsrin 40-cı illərindən XX əsrin 30-cu illərinin sonunadək). Naxçıvan: Əcəmi, 2014.
4. Кавказский Календарь на 1877 год. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказа, 1876.
5. Кавказский Календарь на 1880 год. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказа, 1879.
6. Кавказский Календарь на 1881 год. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказа, 1880.
7. Кавказский Календарь на 1885 год. Тифлис: Типография Канцелярия Главноначальствующего гражданскою частью на Кавказ, 1884.
8. Кавказский Календарь на 1887 год. Тифлис: Типография Канцелярия Главноначальствующего гражданскою частью на Кавказ, 1886.
9. Кавказский Календарь на 1890 год. Тифлис: Типография Канцелярия Главноначальствующего гражданскою частью на Кавказ, 1889.
10. Кавказский Календарь на 1893 год. Тифлис: Типография Канцелярия Главноначальствующего гражданскою частью на Кавказ, 1892.

САМИР ИСМАЙЛОВ

Доцент Бакинского Государственного Университета

ГОРОДСКИЕ ШКОЛЫ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВО ВРЕМЕНА ЦАРСКОЙ РОССИИ

В статье говорится о городских школах, действовавших на землях Западного Азербайджана во времена царской России. Проведенные исследования показывают, что после раздела азер-

байджанских территорий между Царской Россией и Гаджарами в развитии школьно-образовательной системы на территориях бывших Иреванского и Нахчыванского ханств был достигнут определенный прогресс. Бывшие религиозные учебные заведения постепенно были заменены светскими школами. Сначала в регионе были открыты аварийные школы, а с середины XIX века в аварийных городах Иреванской губернии открываются городские школы. Среди таких школ - Ереванская городская школа, Александропольская городская школа, Нахчыванская и Ордубадская городские школы. Все это исследуется в статье, а также приводятся сведения о количестве школ города, ученическом контингенте и их назначении.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, школа, город, Иреван, Нахчыван, Ордубад, реформа.

SAMIR ISMAILOV

Associate professor of Baku State University

CITY SCHOOLS IN WESTERN AZERBAIJAN DURING TSARIST RUSSIA

The article talks about urban schools that operated in the lands of Western Azerbaijan during the times of Tsarist Russia. The conducted studies show that after the division of the Azerbaijani territories between Tsarist Russia and the Gajars, certain progress was achieved in the development of the school and educational system in the territories of the former Iravan and Nakhchivan Khanates. Former religious educational institutions were gradually replaced by secular schools. First, uyezd schools were opened in the region, and since the mid-19th century, urban schools have been opened in uyezd cities of the Irevan province. Among such schools were Irevan city school, Alexandropol city school, Nakhchivan and Ordubad city Schools. All this is researched in the article, and information is also provided on the number of schools in the city, the student population and their purpose.

Keywords: Western Azerbaijan, school, city, Irevan, Nakhchivan, Ordubad, reform.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. Qabil Əliyev.

İŞĞALDAN SONRA ÇAR RUSİYASININ DƏRBƏND DƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ GÖMRÜK – KARANTİN SİYASƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/94-100>

Rusiya beynəlxalq ticarət yollarının kəsişdiyi Dərbəndə ilk növbədə Qacar İranı ilə ticarət əlaqələrində mühüm liman şəhəri kimi baxırdı. Buna görə də Dərbənddə gömrük sisteminin təşkili məsələsi şəhərin ruslar tərəfindən işğalının ilk günlərindən gündəmə gəlmişdi. Təqdim olunan məqalədə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktları, eləcə də bu problemə dair ədəbiyyatın verdiyi məlumatlar əsasında Dərbənddə gömrük, gömrük-karantin işinin təşkili problemi araşdırılmışdır.

Araşdırma zamanı belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazdakı gömrük sistemində xüsusi yer tutmuş Dərbənd gömrük-karantin hissəsinə Qacar İranı və Osmanlı Türkiyəsindən imperiyanın daxili quberniyalarına qaçaqmalçılıq yolu ilə müxtəlif malların daxil olmasının, eləcə də müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması kimi vacib funksiyalar həvalə edilmişdi.

Açar sözlər: Rusiya imperiyası, gömrük siyasəti, Cənubi Qafqaz, Dərbənd gömrükxanası.

Giriş. Dərbənd hələ orta əsrlərdən şərqlə qərb arasındakı tranzit ticarətdə mühüm rol oynayan mərkəzlərdən biri olmuşdur. Xəzər dənizinin sahilində, beynəlxalq ticarət yollarının kəsişməsində yerləşməklə əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Dərbənd bu bölgənin qonşu xalqlar və dövlətlərlə ticarət əlaqələrində hər zaman böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. XIX əsrin əvvəlləri üçün Dərbənddə 80 tacirə məxsus 420 dükanın, 4 karvansarayın olduğu göstərilir (6, 39). Liman şəhəri olan Dərbəndin olduqca əlverişli coğrafi mövqeyi, həm dəniz ticarəti, həm də karvan yollarının kəsişməsində yerləşməsi onun quru yolla həyata keçirilən ticarətin mərkəzlərindən biri kimi də şöhrət qazanmasına gətirib çıxarmışdı. Bu amil sözügedən bölgənin Rusiya hakimiyyəti altına keçdiyi ilk vaxtlardan etibarən Dərbənddə gömrük sisteminin təşkilini zəruri edirdi. Bütün bu məsələlər XIX əsr Azərbaycan tarixinin müxtəlif sahələrinin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz mənbə hesab olunan Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında da özünün kifayət qədər geniş əksini tapmışdır. Təqdim olunan məqalədə məhz sözügedən aktların verdiyi məlumatlar əsasında Dərbənddə gömrük işinin təşkil olunması məsələsi araşdırılır.

İlk növbədə qeyd edərdik ki, Dərbənd gömrük sistemi 15 oktyabr 1810-cu ildən 1 yanvar 1844-cü ilədək Bakı liman və sərhəd gömrükxanasının Dərbənd gömrük zastavası, 2 yanvar 1844-cü ildən 3 may 1847-ci ilə kimi Bakı liman və sərhəd gömrükxanasının Dərbənd gömrük postu, 4 may 1847-ci ildən 30 mart 1861-ci ilə kimi Bakı gömrük-karantin idarəsinin Dərbənd gömrük-karantin postu, 31 mart 1861-ci ildən 9 dekabr 1867-ci ilə kimi Dağıstan gömrük-karantin nəzarətinin 3-cü dərəcəli Dərbənd gömrük-karantin zastavası, 10 dekabr 1867-ci ildən 1 fevral 1875-ci ilə kimi 1-ci dərəcəli Bakı gömrük-karantin kontorunun 3-cü dərəcəli Dərbənd gömrük-karantin zastavası, 2 fevral 1875-ci ildən 24 mart 1881-ci ilə kimi isə Bakı gömrük-karantin kontorunun Dərbənd gömrük-karantin postu kimi fəaliyyət göstərmişdi (1, 91).

Cənubi Qafqazda gömrük işinin təşkil olunması məqsədilə hələ 1803-cü il oktyabrın 3-də Rusiya Senatı Gürcüstanda gömrükxanaların yaradılması və gömrük ödənişlərinin Həştərxan tarifi üzrə toplanması haqqında qərar qəbul etmişdi. Bu qərara uyğun olaraq Azərbaycan ərazisində də gömrük məntəqələrinin təşkilinə dair hazırlıq işləri aparılır. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı qraf İ.V.Qudoviç Rusiya kommersiya nazirliyinə göndərdiyi təliqədə ilk gömrükxananın Bakıda yaradılmasını məqsəduyğun hesab edirdi. Bəlli olduğu kimi, 1806-cı ilin oktyabrında Bakı xanlığı işğal edilir. Bu hadisədən az sonra, 1807-ci ilin yanvarında Qudoviçin sözügedən təliqəsi təsdiq

edilmək üçün imperatora təqdim edildi. Rusiya hökuməti Bakı limanının mal dövriyyəsinə nəzarət etmək üçün 1807-ci il yanvarın 25-də Senatının Bakıda gömrük təsisatı yaradılması haqqında fərman dərc etdi. Lakin 1804-cü ildən Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında başlanan hərbi əməliyyatların davam etməsi, habelə Azərbaycanın əksər ərazilərində xan idarəçiliyinin mövcudluğu gömrükxanasının açılmasını bir qədər ləngitmişdi. Çarın "Bakı gömrükxanasının açılması haqqında" adlı xüsusi fərmanına əsasən, 1809-cu il avqustun 6-da Bakı gömrükxanası fəaliyyətə başladı (25, 101).

Xəzər dənizində mühüm liman şəhəri və Cənubi Qafqazın ticarət mərkəzlərindən biri olan Dərbənddə də gömrük sisteminin təşkili məsələsi şəhərin ruslar tərəfindən işğalının ilk günlərindən gündəmə gəlmişdi. Xəzər dənizindəki ticarəti Qara dəniz boyunca yerləşən Gürcüstan və digər əyalətlərlə bağlamaq üçün Dərbənddə gömrük zastavasının təşkili, daha sonra həmin zastavanın Bakı gömrükxanasına tabe etdirilməsini nəzərdə tutulurdu (15, 40).

Lakin baş komandan qraf İ.V. Qudoviç həmin dövrdə nəzərdə tutulan gömrük məntəqələrinin təşkilini təxirə salmağı məsləhət görür. O, gəmilərin yan alması üçün münasib körpünün olmadığı Dərbənddə gömrük zastavasının təşkil edilməsinin hələ vaxtından qabaq olduğunu hesab edir, belə ki, yenicə itaətə gətirilmiş yerlərdə Rusiyadakı gömrük qaydaların tətbiq olunması yeni qaydalara öyrəşməyən yerli əhalinin narazılığına səbəb ola bilər. Həmçinin İranla savaş bitmədən və sərhədlər təsbit edilmədən belə bir məntəqələrin salınması məqsədəuyğun deyil (14, 42).

İlk öncə Dərbənddə gömrük zastavasının açılmasına hazırlıq məqsədi daşıyan tədbirlər görülür. Dərbənd şəhərinə Bakı ilə yanaşı Xəzərdə mühüm dəniz limanı kimi baxan Rusiya hökuməti bu şəhərlər arasındakı quru ticarət yollarının qaydaya salınması məqsədilə müəyyən addımlar atır. İlk növbədə Dərbənd şəhərindən əldə olunmuş gəlirlərin müəyyən bir qisminin bu işin təşkilinə yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu barədə qraf İ.V. Qudoviç 14 noyabr 1806-cı il tarixli məktubunda imperiyanın xarici işlər naziri baron A.Y. Budberq qeyd edirdi ki, Dərbənddən əldə olunan gəlirlər Qudoviçin sərəncamında qalmalı və həmin vəsait Bakıdan Dərbəndə, hətta Qızlara kimi ərazidə olan karvansarayların bərpasına sərf olunmalıdır (16, 703).

Bu təlimat qısa bir zamanda öz həllini tapır. Qraf İ.V. Qudoviçin 1809-cu il yanvarın 27-də Xəzinə ekspedisiyasına göndərdiyi məktubdan bəlli olur ki, keçmiş xarici işlər naziri baron A.Y. Budberqin fərmanı ilə onun sərəncamına verilmiş Bakı və Dərbənd məntəqələrinin gəlirlərindən toplanan vəsait fəvqəladə xərclərə, eləcə də Bakıda əlverişli və təhlükəsiz limanın təşkil olunmasına, Bakıdan Dərbənd və Qızlara kimi olan ərazilərdə karvansarayların fəaliyyətlərinin bərpa edilməsinə və Bakı qalasının bərpasına yönləndirilmişdir (17, 49).

Dərbənd də daxil olmaqla bir sıra Cənubi Qafqaz şəhərlərində gömrük məntəqələrinin təşkil olunması və bu yerlərdə baxış keçirmək məqsədilə Həştərxan liman gömrüyünün direktoru İvanov Tiflisdən Bakıya ezam olunmuşdu. İvanov nəzərdə tutulmuş yerlərdə apardığı müşahidələrdən sonra, 1809-cu il iyunun 25-də rus qoşunlarının baş komandanına raport təqdim edir. Raportda o, "bu yerin ticarət dövriyyəsinin istiqaməti nəzərə alınaraq, Bakı gömrükxanasına tabe etdirilmək şərti ilə Yelizavetpol, Şuşa, Şəki, Şirvan, Salyan, Dərbənd və Kürdə gömrük zastavaları təşkil etməyin zəruriliyi" qənaətinə gəldiyini qeyd edirdi (21, 82).

Lakin 1809-cu ildə Qafqazda general İ.V. Qudoviçi əvəz edən qraf A.P. Tormasov Dərbənddə gömrük zastavasının təşkil edilməsi məsələsinə daha ehtiyatlı yanaşmağı təklif edirdi. Onun fikrincə, belə məntəqələrin təşkili xanların ixtiyarında olan rahdar vergisinin ləğv olunmasına gətirib çıxaracaqdı ki, bu da xanların narazılığını doğurmaya bilməzdi. O, təklif edirdi ki, əvvəlcə xanların ləğv olunacaq rahdar vergisinin əvəzində onlara ödənc (kompensasiya) verilməli, yalnız bundan sonra gömrük məntəqələrinin təşkilinə başlanılmalıdır (13, 87). Lakin sənədlərdən bəlli olur ki, A.P. Tormasovu narahat edən heç də xanların ləğv olunacaq rahdar vergisi məsələsi deyildi. Əslində o, yeni açılacaq gömrük zastavalarının mühafizəsinin təşkili üçün gərək olacaq əlavə hərbi qüvvənin saxlanması çəkiləcək xərclərin mənbəyini düşünürdü. Qraf N.P. Rumyantsevə 1809-cu ilin oktyabrın 30-da göndərdiyi məktubunda da o, bu barədə yazırdı. Həmin vaxt Bakıdan Quba və Dərbəndə kimi geniş ərazidə rusların sadəcə bir Sevastopol alayı və bir qarnizon batalyonu var idi. Halbuki burada gömrük zastavaları təşkil edildikdən sonra onları mühafizə etmək üçün əlavə hərbi qüvvə lazım olacaqdı ki, onların saxlanmasına çəkiləcək xərclərin qaynağı bəlli deyildi (13, 88).

Fəqət bütün çətinliklərə baxmayaraq, istila edilmiş Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Dərbənddə gömrük xidmətinin təşkili zərurəti özünü təkidlə göstərirdi. Dərbənddə gömrük zastavasının açılmasını zəruri edən amillərdən başlıcası Cənubi Qafqaz əyalətlərində xanlıqlar dövründən qalan və ticarətin inkişafına əngəl yaradan gömrük sisteminin mövcudluğu idi. Hələ də fəaliyyətdə olan arxaik qaydalara görə tacirlər keçdikləri hər əyalətdə rüsum ödəyirdilər ki, bu da onları mallarının satış qiymətini süni şəkildə artırmağa məcbur edirdi. Bu barədə məlumat verən Bakı komendantı general-leytenant İ.İ. Repin göstərirdi ki, mallarına görə Dərbənddə rahdar rüsumunu ödəyən tacirlər, Quba ərazisindən keçəndə yeni rüsum ödəyir, Bakıya çatdıqda isə əlavə olaraq bir daha rüsum ödəmək məcburiyyətində qalırlar (20, 91). Belə üçqat rüsum ödənməsinin yolverilməz olduğunu bildirən qraf A.P. Tormasov qeyd edir ki, tacirlərdən mallarına görə rüsum yalnız bir yerdə alınmalıdır. Belə ki, Dərbənddə rüsum alındıqdan sonra tacirlərin mallarına gömrük möhürü vurulmalı və onlar əlavə ödəmələrdən azad edilməlidirlər. Əgər bu mallar Dərbənddən yan keçərək Bakıya gətirilirsə, onlardan rüsum Bakı gömrükxanasında tutulmalıdır (20, 91).

Belə bir durum bu istiqamətdə təxirəsalınmaz işlərin görülməsini zəruri edirdi. Nəticədə Dərbənddə gömrük zastavasının açılması qərara alınır və bu iş Bakı liman və sərhəd gömrükxanasının göstərişinə əsasən, anbar müfəttişi ştabs-kapitan Akim Avtarova həvalə olunur. Bu məqsədlə A. Avtarov 1809-cu ildə Dərbəndə gəlir. Onun Bakı liman və sərhəd gömrükxanasına göndərdiyi raportda göstərilirdi ki, həmin ilin noyabrın 26-da şəhər komendantı polkovnik Adriano, şəhər idarəçiliyinin məmurları və şəhərin fəxri sakinlərinin iştirakı ilə Dərbənd zastavasının açılış mərasimi keçirilmişdi. Dərbənd zastavasının məhkəmə iclasçısı Andrey Andreyev təyin olunur. Dərbənd şəhərindəki anbar və mağazalarda təftiş aparan gömrükçülər Dərbənd hərbi qubernatorunun vasitəsilə elan edirlər ki, məntəqənin açılışından 1811-ci ilin yanvarın 1-ə kimi ora gətirilən mallara görə rüsum tutulmayacaq (1, 90-91).

O dövrdə Cənubi Qafqazdakı gömrükxanaların ləğv edilməsi məsələsi bir ara yenidən aktuallaşıb. Bu barədə maliyyə naziri D.A. Quryevin 1815-ci ilin yayında general Rtışşevə göndərdiyi məktubda göstərilirdi ki, müharibənin davam etdiyi bir dövrdə Bakı və Tiflisdəki gömrük zastavalarının ləğv edilərək əvəzində Qafqaz xətti boyu mövcud olan Qızılyar gömrükxanası ilə yanaşı Mozdokda da gömrük zastavalarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Qacar İranı ilə müharibənin başa çatmasından sonra yaranmış yeni şəraitdə Bakı və Tiflis gömrükxanalarını nəinki ləğv etmək, əksinə onları əlavə gömrük zastavaları ilə gücləndirmək zərurəti tezliklə özünü büruzə verdi (3, 319).

Bu istiqamətdə görülən tədbirlərlə Dərbənd gömrük zastavasının tərkibi genişləndirilir. 1815-ci ilə dair məlumatlarda Dərbənd zastavasının ştatının illik 170 rubl məvacib alan nəzarətçi, 150 rubl alan anbar nəzarətçisi, hər biri 85 rubl alan 2 rüsum toplayıcısı, 35 rubl alan qarovulçu, 135 gümüş rubl alan yol nəzarətçisi, hərəsi 85 rubl alan 5 atlı qoruqçu, hərəsi ildə 50 gümüş rubl alan 3 gömrükxana yoxlayıcısından ibarət olduğu göstərilirdi. Zastava binasının təmiri, lazım olduqda reyde çıxmaq üçün gəminin icarəyə götürülməsi, məktubların göndərilməsi kimi əlavə xərclərə ildə xəzinədən 120 rubl vəsait ayrılırdı. Ümumilikdə isə Dərbənd gömrük zastavasının saxlanılmasına xəzinədən ildə 1375 rubl vəsait ayrılırdı (3, 320; 5, 149).

Lakin bununla belə Cənubi Qafqazdakı gömrük sisteminin ümumən yarıtılmaz vəziyyəti, Dərbənd gömrük zastavasının Bakı gömrükxanasına tabe edilməsi səbəbindən buraya satılmaq üçün gətirilən malların əvvəlcə mütləq Bakı gömrükxanasında təftiş olunması, orada rüsum ödəndikdən sonra yenidən Dərbəndə gətirilməsi qaydası ticarətin inkişafına ciddi əngəllər törədirdi. Bu qaydanın yerli əhaliyə də şamil edilməsi daxili ticarətə zərbə vurmaqla yanaşı, həm də yenicə itaətə gətirilmiş əyalətlərdə əhalinin narazılığına səbəb olurdu. Göstərilir ki, bu get-gəllər, süründürməçiliklər nəticəsində tacirlər malın dəyərindən artıq vəsaiti yollarda xərclədiklərindən bəzən mallarından imtina etməli olurdular (18, 215).

Buna görə də baş komandan kimi fəaliyyətə təzə başlayan general A.P. Yermolov Dərbənd və Qubaya satış üçün gətirilən mallara görə rüsumun yalnız Dərbənd və Quba zastavalarında tutulmasının vacibliyi, bu məqsədlə həmin zastavaları möhür və digər zəruri ləvazimatlarla təmin etməyin zəruriliyi barədə təkliflə çıxış edir (22, 217; 23, 216). General-leytenant A.A. Velyaminov maliyyə naziri qraf D.A. Quryevə yazdığı 1820-ci il 6 fevral tarixli məktubunda Yermolovun Dərbənd və Qubaya gətirilən mallar üçün gömrük rüsumunun yerində, yəni Dərbənd və Quba gömrük zastavaların-

da tutulmasının daxili ticarətin inkişafı baxımından vacibliyini əsaslandırmasına baxmayaraq, hələ də bununla bağlı heç bir rəyin verilmədiyini bildirirdi (23, 216).

Quba əyalətindəki orduların komandanı general-mayor baron B.A.Vrede də general-leytenant A.A.Velyaminova məktubunda yerli əhalinin öz mallarının satılması zamanı onlardan gömrük rüsumunun tutulmasından, bunun üçün onların Bakı gömrükxanasına göndərilmələrindən şikayət etdiklərini bildirirdi. Vredenin bu xəbərdarlığından sonra Bakı gömrükxanasının rəisi daxili bazarda satılan mallara görə yerli əhalinin incidilməməyi, onlardan gömrük rüsumunun tutulmamağı barədə tabeliyində olan Quba və Dərbənd zastavalarına göstəriş vermişdi. Lakin bu təlimatdan sonra da bu sahədə vəziyyət dəyişməmişdi. 30 may 1817-ci il əsasnaməsinə görə satılan mallara görə gömrük rüsumunun alınması nəzərdə tutulduğundan Vrede çıxış yolu kimi heç olmasa kəndlilərdən rüsumun yerində tutulmasını, yalnız tacirləri Bakıya göndərməyi təklif edirdi (24, 215).

1818-ci ildə Dağıstanda baş qaldırmış hərəkatın yatırılmasından sonra baş komandan general A.P.Yermolov yenidən itaətə gətirilmiş dağlı xalqları ilə ticarətin qaydaya salınması, bu işdə mövcud bütün əngəllərin aradan qaldırılması, onlarda rus hakimiyyətinə etibarın yaradılması məqsədilə xüsusi göstəriş verir. General A.P.Yermolovun 1820-ci ilin yanvarın 19-da Bakı gömrükxanasına verdiyi təlimatda bildirilirdi ki, maliyyə nazirinin müvafiq qərarına kimi Dərbənd və Quba əyalətlərinə satış üçün gətirilən mallara görə yerli əhalidən rüsum yerli zastavalarda tutulacaqdır, onlar bunun üçün daha Bakıya getmək məcburiyyətindən qurtulacaqdılar. Qərarının dəqiqliklə yerinə yetirilməsi üçün Bakı gömrükxanasına Dərbənd və Quba zastavalarına lazımi göstəriş vermək tapşırılırdı (18, 215-216).

A.P.Yermolov Dərbənd və Quba zastavalarına da eyni məzmunlu təlimat vermişdi. Təlimatda yalnız xaricdən gətirilən, eləcə də yerli əhali tərəfindən satılan xaricdə istehsal olunmuş mallara görə rüsumun Bakı gömrükxanası tərəfindən tutulmalı olduğu bildirilirdi (19, 216). Qeyd olunurdu ki, bu təkcə dağlı xalqlarla daxili ticarətə deyil, həmçinin İranla ticarətə də müsbət təsir göstərəcək. Çünki mövcud gömrük qaydalarına görə Dərbənd, Quba, Salyan və digər yerlərə satılmaq üçün gətirilmiş İran malları mütləq ilk öncə Bakı gömrük nəzarətindən keçməli idi. Belə bir qayda tacirləri yerlərdə gömrük məntəqələri olduğu halda rüsumu ödəmək üçün Bakıya dönməyə vadar edirdi (23, 216).

Yermolov Dərbəndə gələrək məsələ ilə bilavasitə yerində tanış olduqdan sonra belə bir qənaətə gəlmişdi. O, maliyyə naziri qraf D.A.Quryevə 1820-ci ilin fevralın 17-də göndərdiyi raportunda yazırdı ki, Dərbənddə ikən yerində vəziyyətlə tanış olduqdan sonra əmin olur ki, bu sistemin tətbiqi “həm daxili ticarətin inkişafı, həm dağlı xalqların bizə münasibətin yaxşılaşması” baxımından çox vacibdir (22, 217).

Bir yerdən başqa yerə aparılan, eləcə də Qacarlar dövlətindən və Osmanlı Türkiyəsindən gətirilən malların süni əngəllərlə üzləşməsi, onların mütləq Bakı gömrük məntəqəsindən keçdikdən sonra satış yerlərinə, o cümlədən Dərbəndə gətirilməsi ticarətin inkişafına zərbə vururdu. Belə bir qayda eyni zamanda Dərbənd gömrük zastavasının gəlirlərinin azalmasına, onun zərərlə işləməsinə səbəb olurdu. Bu barədə Yermolov 1824-cü ilin mayın 20-si və avqustun 31-də imperiyanın maliyyə naziri Y.F.Kankrinə ünvanladığı təliqələrində ətraflı bəhs edirdi. O, göstərirdi ki, Dərbənd və Qubada təşkil olunmuş gömrük zastavalarında toplanan rüsumun miqdarı olduqca azdır və zərərlə işləyən həmin məntəqələrin saxlanması xəzinə üçün əlavə yüküdür. Sözügedən gömrük məntəqələrindən toplanan gömrük rüsumunun miqdarı müvafiq olaraq illik Dərbənd məntəqəsində 86 gümüş rubl, 1571 kağız pul, 118 mis rubl, Qubada isə 380 gümüş rubl, 16 mis rubl təşkil edirdi. Halbuki bu məntəqələrin saxlanması xəzinəyə 2335 gümüş rubla, yəni həmin məntəqələrdən əldə olunana gəlirdən 3 dəfə artıq xərcə başa gəlirdi. Bu mülahizələrə əsasən A.P. Yermolov onların bağlanması, əvəzində isə Salyanda zastava təşkil etməyi təklif edirdi (9, 225; 10, 232).

Çıxış yolu kimi hökumət dairələri müxtəlif yollara əl atırdı. İlk növbədə malların yerində yoxlanılaraq, gömrük rüsumunun tutulması üçün postun təşkil edilməsi qərara alınır. Bakı gömrükxanasının Dərbənd zastavasının nəzarətçisi Dyaçenkov bu məqsədlə Dərbənd və Qubanı gəzmiş, lakin münasib yer tapa bilməmişdi (11, 235-236).

General-adyutant Sinyaqinin gömrük işinin təftiş edilməsi məqsədilə Cənubi Qafqaza ezam edilmiş dövlət müşaviri Salvatori və saray müşaviri Xripkovdan ibarət komissiya fəaliyyəti ilə bağlı qraf İ.F. Paskeviçə göndərdiyi qeydlərdə rus hakimiyyətinin planları barədə məlumatlar var.

“Qeydlərdə” deyilirdi ki, ləğv edilməsi nəzərdə tutulan Quba və Dərbənd zastavalarını Astara və Lənkəranda təşkil olunacaq zastavalar əvəz edə bilər, Dərbənd limanı isə müvəqqəti olaraq Bakı gömrükxanasının nəzarətinə verilə bilər (4, 131). Sənədlərdən bəlli olur ki, bu istiqamətdə sonrakı illərdə müəyyən təkliflər irəli sürülsə də, onların yerinə yetirilməsi üçün heç bir əməli addım atılmamışdı. A.P.Yermolov 1827-ci il fevralın 1-də maliyyə naziri Y.F.Kankrinə göndərdiyi təliqəsində Dərbənd və Quba gömrük zastavaları barədə əvvəlki fikrində qaldığını, Dərbəndə gətirilən İran mallarının Bakı və Qızılyara göndərilməyərək, onların yoxlanışının yerində təşkil edilməsinin mümkünlüyünü, bu işi Dərbənd komendantına həvalə etməklə onu bunun üçün lazımı qaydalarla təmin etməyin zəruriliyini bildirirdi; əks halda həmin məntəqələrin saxlanmasının xəzinə üçün sərfəli olmadığı bir daha vurğulanırdı. (12, 248). Nəticədə 1831-ci il 3 iyun tarixində Əlahəzrət tərəfindən verilmiş “Zaqafqaziya diyarında ticarət və gömrük işlərinin təşkilinə dair əsasnamə” ilə Dərbənd gömrük zastavasını Bakı gömrükxanasına tabe edilirdi. Zastavada illik 350 gümüş rubl məvacibli 1 nəzarətçi, 250 rublla 1 anbar nəzarətçisi, müvafiq olaraq ildə 150 və 100 gümüş rubl məvaciblə 2 dəftərxana xidmətçisi, hərəsi 50 rubl alan 3 gömrükxana yoxlayıcısı kimi ştat yerləri açılırdı.

Dərbənd gömrük zastavasının saxlanması yeni ştatla xəzinəyə ildə cəmi 1350 gümüş rubla başa gəlirdi [5, 149; 2, 76]. Nəticədə 1832-ci ildə Dərbənd gömrük zastavasından 1168327 rubl 10 qəpik dəyərində mal buraxılmış, 40430 rubl 20 qəpik dəyərində mal gətirilmişdi (7, 141).

XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən müxtəlif yerlərdən gətirilən mallarla birgə bura yoluxucu xəstəliklərin gətirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə epidemiya tüğyan edən yerlərdən gəlmiş adamları, malları, gəmiləri yoxlamaq üçün səhiyyə məntəqəsi olan karantinlər təşkil olunmağa başlanılır. Bu məqsədlə 1835-ci ildə Qafqaz karantin-gömrük xətti təsis olunur (1, 91). Belə məntəqələr ölkə daxili və sərhəddə təşkil olunmaqla iki yerə bölünürdü. Dərbənd karantin məntəqəsi Bakı, Salyan, Lənkəran və Cavadla birlikdə daxili karantin hesab olunurdu (7, 137). Ənzəli, Rəşt, Astarabad, Türkmənistandan dəniz yolu ilə gətirilən mallar Dərbənd karantin məntəqəsində yoxlandıqdan sonra imperiyanın ərazisinə buraxılırdı (7, 141). Dənizdən nəzarəti təşkil etmək üçün Dərbənd karantininə həərində 8 avarçəkən və 1 dəniz bələdçisi olmaqla 2 kater verilirdi (7, 144).

Qafqazdakı Karantin hissəsi ilə bağlı Dövlət Şurasının üzvü, senator baron P.V. Qanın təsdiqinə verilmiş layihəyə görə, Qafqaz dağları silsiləsi boyu Xəzər dənizindən Qara dənizədək məsafədə Suxumqala, Vladiqafqaz və Dərbənddə karantin məntəqələrinin təsisi nəzərdə tutulmuşdu. Bu məntəqələrin məqsədi Qafqaz vilayətini yoluxucu xəstəliklərdən qorumaq idi (8, 63).

1844-cü ildə Dərbənd gömrük zastavasını Dərbənd gömrük postuna çevrilməklə Bakı sərhəd və liman gömrükxanasına tabe etdirilir. 1847-ci ildə isə Port-Petrovsk ilə Dərbənddə gömrük və karantin hissələri birləşdirilir. 1847-ci il 4 may əsasnaməsinə əsasən Dərbənd gömrük və karantin zastavasına yeni ştat verilməklə, növbəti il karantin şöbəsi dənizin sahilində yerləşdirilirdi (5, 202). Dərbənd gömrük hissəsində sonrakı illərdə müəyyən struktur dəyişiklikləri aparılır. Nəticədə o 1861-ci ildə 3-cü dərəcəli karantin-gömrük zastavasını, 1875-ci ildə isə karantin-gömrük postu adlandırılır (1, 91).

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Dərbənd gömrük-karantin hissəsi Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazdakı gömrük sistemində xüsusi yer tutmaqla, ona Qacar İranı və Osmanlı Türkiyəsindən imperiya ərazisinə qaçaqmalçılıq yolu ilə müxtəlif malların – silah, siyasi xarakterli ədəbiyyatın gətirilməsi, eləcə də vəba, taun kimi yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması kimi vacib funksiyalar həvalə edilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Гарунова Н.Н. Таможенные учреждения в системе государственного управления Российской империи XIX в.: Дербентский карантинно-таможенный пост в XIX в. с. 89-93 // Материалы международной научной конференции «Дербент в историческом процессе Кавказа и России», посвященной 2000-летию г. Дербента, Махачкала, 2015. 368 с.
2. Гулиев Р. А. О таможенной политике России в Северном Азербайджане (XIX- начало XX вв.), с. 75-79 // Научный поиск в XXI веке: материалы I международной научной конференции

- по евразийскому научному сотрудничеству / под ред. В.А. Должикова. М., Глобальное партнерство по развитию научного сотрудничества, 2014. 146 с.
3. Записка о заставах, вновь учреждаемых на границах наших с Персией и Турцией, АКАК, т. V, Тифлис, 1873, стр. 319-320
 4. Записка ген-адют. Синягина о с. с Сальватори и н. с. Хрипкова, командированных в Закавказский край. – Представление гр. Паскевичу при рапорте, от 19-го сентября 1828 года, АКАК, т. VII, Тифлис, 1878, стр. 125-132.
 5. Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906. 468 с.
 6. Нуратинов Д. А. Роль традиционных форм торговли в развитии экономики Дагестанской области конца XIX-начала XX вв. / Журнал «Вопросы структуризации экономики», 2005, №3, с. 38-43.
 7. Отношение барона Розена к т.с. Блудову, от 18-го июня 1834 года, АКАК, т. VIII, Тифлис, 1881, с. 137-145.
 8. Отношение ген. Головина к гр. Клейнмихелю, от 5 ноября 1841 года, АКАК, т. IX, Тифлис, 1883, с. 63-64.
 9. Отношение ген. Ермолова к ген-л Канкрину, от 20-го мая 1824 года, АКАК, т. VI, часть I, Тифлис, 1874, с. 225-226.
 10. Отношение ген. Ермолова к ген-л Канкрину, от 31-го августа 1824 года, АКАК, т. VI, часть I, Тифлис, 1874, с. 229-235.
 11. Отношение ген. Ермолова к ген-л Канкрину, от 31-го августа 1824 года, АКАК, т. VI, часть I, Тифлис, 1874, с. 235-236.
 12. Отношение ген. Ермолова к ген-л Канкрину, от 1-го февраля 1827 года, АКАК, т. VI, часть I, Тифлис, 1874, с. 248.
 13. Отношение ген. Тормасова к графу Румянцеву, от 30 октября 1809 года, АКАК, т. IV, Тифлис, 1870, с. 86-88.
 14. Отношение гр. Гудовича к гр. Румянцеву, от 10 марта 1807 года, АКАК, т. III, Тифлис, 1869, с. 42.
 15. Отношение гр. Румянцева к гр. Гудовичу, от 29 января 1807 года, АКАК, т. III, Тифлис, 1869, с. 40.
 16. Письмо барона Будберга к гр. Гудовичу, от 14 ноября 1806 года, АКАК, т. III, Тифлис, 1869, с. 703.
 17. Предложение гр. Гудовича Казенной Экспедиции, от 27 января 1809 года, АКАК, т. III, Тифлис, 1869, с. 49.
 18. Предписание ген. Ермолова Бакинской таможни, от 19-го января 1820 года, АКАК, т. VI, часть I, Тифлис, 1874, с. 215-216.
 19. Предписание ген. Ермолова Дербентской заставы, от 22-го января 1820 года, АКАК, т. VI, часть I, Тифлис, 1874, с. 216.
 20. Предписание ген. Тормасова Бакинской Таможне, от 17 марта 1810 года, АКАК, т. IV, Тифлис, 1870, с. 91.
 21. Предположение, где нужно более и в каких именно пунктах постановить сухопутный по реке Куре и вообще на границе, прилегающей к Персии... заставы... (Составлен директором Астраханской портовой таможни н.с. Ивановым для ген. Тормасова), АКАК, т. IV, Тифлис, 1870, с. 82.
 22. Рапорт ген. Ермолова к гр. Гурьеву, от 17-го февраля 1820 года, АКАК, т. VI, часть I, Тифлис, 1874, с. 217.
 23. Рапорт ген-л Вельяминова к гр. Гурьеву, от 6-го февраля 1820 года, АКАК, т. VI, часть I, Тифлис, 1874, с. 216.
 24. Рапорт ген-м барона Вреде 1-го ген-л Вельяминову, от 29-го сентября 1819 года, АКАК, т. VI, часть I, Тифлис, 1874, с. 214-215.
 25. Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку, «Элм», 1999.

МАХИРА АЗИЗОВА

*Д.ф.и.н., Бакинский славянский университет,
Кафедра дипломатии и внешней политики*

ТАМОЖЕННО-КАРАНТИННАЯ ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ В ДАРБЕНДЕ ПОСЛЕ ОККУПАЦИИ

Россия, которая окончательно утвердилась на Кавказе в начале XIX века, рассматривала расположившегося на пересечении международных торговых путей Дербент как важный торговый порт, прежде всего, в торговых связях с Каджарским Ираном. Вот почему вопрос учреждения таможенной системы в Дербенте находился в повестке дня с самого начала оккупации города русскими войсками. В представленной статье на основе Актов Кавказской Археологической Комиссии, а также исходя из сведений соответствующей литературы по данному вопросу, исследуется организация таможенного и таможенно-карантинного дела в Дербенте.

В ходе исследования мы пришли к выводу, что Дербентская таможенно-карантинная часть занимала важное место в таможенной системе Российской империи на Южном Кавказе. Ей были вменены такие функции, как пресечение прохождения контрабандным путем во внутренние губернии империи разных товаров из Каджарского Ирана и Османской Турции, равно как и воспрепятствование проникновения заразных болезней.

Ключевые слова: Российская империя, таможенная политика, Южный Кавказ, Дербентская таможня.

MAHIRA AZIZOVA

*Phd, Baku Slavic University
Department of diplomacy and foreign policy*

CUSTOMS-QUARANTINE POLICY OF TSARIST RUSSIA IN DARBEND AFTER THE OCCUPATION

Russia, which was definitively established in the Caucasus at the beginning of the XIX century, considered located at the crossroads of international trade routes Derbent as an important trading port, especially in dealings with the Qajar Iran. That is why the question of the customs agencies in Derbent was on the agenda from the very beginning of the occupation of the city by Russian troops. In the present article on the basis of the Acts Caucasian Archaeological Commission, and based on the information of the relevant literature on the subject, studied the organization of the customs and quarantine services in Derbent.

In the study, we concluded that the Derbent customs and quarantine of the occupied an important place in the customs system of the Russian empire in the South Caucasus. She had been imputed to features such as the suppression of the passage of smuggled into the internal province of the empire of different goods from the Qajar Iran and the Ottoman Empire, as well as impeding the penetration of contagious diseases.

Keywords: Russian Empire, customs policy, the South Caucasus, Derbent customs office.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 24 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Əsgər Əhməd, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

QABİL BƏŞİROV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, t.ü.f.d.

besirovqabil82@gmail.com

TALEH CƏFƏROV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosent əv., t.ü.f.d.

taleh.ceferov.83@mail.ru

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUSİYA İMPERİYASININ ƏRAZİSİ, ƏHALİNİN ETNİK, DİNİ TƏRKİBİ VƏ MİLLİ MƏSƏLƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/101-105>

Məqalədə XX yüzilliyin əvvəllərində dünyanın ən böyük imperiyalarından biri olan Rusiyada əhalinin etnodini tərkibi, ictimai-siyasi şərait araşdırılır. Konkret faktlar əsasında Rusiyanın yeni ərazilər zəbt etməsi yolu ilə öz sərhədlərini genişləndirməsi, imperiya həyatının müxtəlif sahələrində mövcud olan ziddiyyətlərin yumşaldılması cəhdləri, qeyri-rusların öz hüquqları uğrunda mübarizəsi məsələləri öyrənilir.

Açar sözlər: imperiya, siyasi quruluş, milli məsələ, islahat, hüquq bərabərliyi, inqilab.

Giriş. Çoxmillətli müstəmləkəçi imperiyalar tarixində özünəməxsus yer tutmuş Rusiya imperiyasının tarixinin ən mürəkkəb, ziddiyyətli dövrlərindən birini XX əsrin əvvəlləri təşkil edir. Bu dövr imperiyada sosial hərəkətlərin baş verdiyi, milli münasibətlər sahəsində mövcud olan ziddiyyətlərin dərinləşdiyi bir dövrdür. Bu dövr həm də idarəetmə, milli siyasət, sosial-iqtisadi, mədəni həyatda bir sıra dəyişikliklərin həyata keçirildiyi bir dövrdür. İmperiya həyatının müxtəlif sahələrində müəyyən uğurlar əldə edilmiş olsa da, islahatların yarımçıq xarakter daşması ümumi inkişaf istiqamətlərini dəyişdirə bilmədi, növbəti sosial partlayışlar üçün şərait yaratdı.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının milli siyasətinin, əhalisinin etnodini tərkibinin tədqiq olunması, sosial həyat probleminin nəzərdən keçirilməsi qeyd olunan dövrün hadisələrinə münasibət bildirməyə, qiymətləndirməyə kömək edir, dövrlə bağlı əsas faktların sistemləşdirilməsinə, tarixi biliklərin konkretləşdirilməsinə kömək edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, keçmiş hadisələri öyrənmədən, nəticə çıxarmadan, tarixi biliklərə malik olmadan cəmiyyətin inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək, qarşıya çıxacaq problemləri həll etmək mümkün deyil.

Ərazisinə və əhalisinin sayına görə XX yüzilliyin əvvəllərində dünyanın ən böyük imperiyalarını Böyük Britaniya və çar Rusiyası təmsil edirdi. Müstəmləkə torpaqları ilə birlikdə Böyük Britaniyanın ərazisi 30 mln. kv. km., əhalisi isə 400 milyon nəfər idi. Bu dövrdə 20 mln. kv. km. əraziyə malik olan Rusiyanın əhalisi 1897-ci ilin məlumatına görə 129 mln. nəfər idi (1, s. 6).

Hər iki imperiya belə geniş ərazilərə əsrlər boyu aparılmış işğalçılıq siyasəti nəticəsində nail olmuşdular. Rusiyanın XVI əsrin ortalarından tətbiq etdiyi fəal işğalçılıq siyasəti ilk növbədə, Volqaboyu və Uralətrafı ərazilərin, sonra isə Sibir, Ukrayna və Belarusiyanın, Qara dənizin şimal sahillərinin, Baltikyanı torpaqların, Polşanın bir hissəsinin, Finlandiya, Qafqaz və Orta Asiyanın işğal olunmasına gətirib çıxartdı. XVI əsrin 30-cu illərinin əvvəlində 2800 min kv. km. əraziyə (6, s. 226) malik olan Rus dövlətinin ərazisi əsrin sonlarında artıq 5400 min kv. km.-ə çatmışdı (9, s. 74).

I Dünya müharibəsi ərəfəsində sərhədləri şimalda Şimal Buzlu okean, cənubda Qara dəniz, qərbdə Baltik dənizi, şərqdə isə Sakit okean sahillərinə çatan Rusiya kontinental bir imperiya idi. İmperiyanın ümumi ərazisinin üçdə bir hissəsi Avropa Rusiyasının, üçdə iki hissəsi isə Asiya Rusiyasının payına düşürdü. Rusiyanın Asiyadakı müлкlərinin bəzisi çox geniş idi. Belə ki, 1914-cü ildə Avropa Rusiyasının ərazisi 4230526,6 kvadrat verst idisə, Sibirin ərazisi 10996345,5 kvadrat verst idi (1, s. 9). XIX əsrdə qazax çöllərində və Orta Asiyada işğal olunmuş ərazilər hesabına yaradılmış Türkünstan general-qubernatorluğunun ərazisi 1533255 kvadrat verst idi ki, (3, s. 116) bu da birlikdə götürüldükdə Almaniya, Fransa və Avstriya-Macaristan ərazilərinə bərabər idi.

İmperiyanın ərazisi əhalinin milli tərkibi nəzərə alınmadan quberniya və vilayətlərə bölünürdü. Belə bölgü məqsədyönlü idi, çünki bu, eyni bir xalqın yaşadığı ərazinin bir neçə quberniya arasında bölüşdürülməsinə gətirib çıxarırdı, bu isə həmin xalqın siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinə mənfi təsir göstərirdi, onların birliyini pozurdu.

XX əsrin əvvəllərində imperiyanın ərazisi 78 quberniyaya, 21 vilayətə və 2 müstəqil dairəyə bölünmüşdü. Əhalinin sayı 1897-ci ildəki 129 milyon nəfərdən 1914-cü ildə 178 milyon nəfərə çatmışdı. Burada təbii artımın da rolu böyük olmuşdu. İmperiyada 1908-1913-cü illərdə əhalinin təbii artımı 19 faiz olmuşdu, bu isə dünyada ən yüksək göstəricilərdən biri idi (4, s. 62).

İmperiyanın Avropa və Asiya hissələrində əhalinin məskunlaşma səviyyəsi tamamilə fərqli idi. Belə ki, əhalinin $\frac{3}{4}$ hissəsi Avropa Rusiyasında yaşayırdı. 1914-cü ildə Rusiyada hər kvadrat verstə 8,5 nəfər düşürdü. İmperiyanın mərkəzində, Polşa və Ukraynada əhali daha sıx məskunlaşmışdı (5, s.15). Sibir, Orta Asiya və çöl vilayətlərində isə əhalinin sıxlığı az idi.

Əhalinin sayına görə Rusiya imperiyası Böyük Britaniya və Çindən sonra dünyada üçüncü yeri tutsa da, əhalinin sıxlığına görə dünyanın bir sıra ölkələrindən geri qalırdı. Hər kvadrat verstə Fransada 83,1, İngiltərədə isə 155,7 nəfər düşürdü.

Rusiya çoxmillətli bir imperiya idi. 1897-ci ildə keçirilmiş siyahıyaalmaya görə, əhali 146 dil və dialektlə danışdı. Əhalinin 65,5 faizini, yaxud 83,8 milyonunu slavyan xalqları (ruslar, belaruslar, ukrainlər) təşkil edirdi. Bunun 55,6 milyonu rus, 5,9 milyonu belarus, 22,3 milyonu isə ukrain idi. Avropa Rusiyasında yaşayan çoxsaylı xalqlara polyaklar (7,9 milyon), yəhudilər (5 milyon) də daxil idi. Orta Asiyada qazaxlar və özbəklər, Şərqi Sibirdə yakutlar, Qafqazda azərbaycanlılar və gürcülər çoxsaylı xalqlar idi. Slavyan xalqları Sibirdə də çox idi, bu isə çarizmin köçürmə siyasəti ilə də bağlı idi. Buradakı əhalinin 80 faizini slavyanlar təşkil edirdi.

Əhalinin sayına görə slavyanlar imperiyada ilk yerdə olsalar da, onlar ümumi əhalinin yarından azını təşkil edirdilər. İmperiya əhalisinin 56 faizini qeyri-ruslar təşkil edirdi. Rus olmayan xalqlar imperiyanın əsasən əyalətlərində - Polşa, Ukrayna, Belarusiya, Krım, Qafqaz, Orta Asiya və Sibirdə, Baltıqyanı ərazilərdə yaşayırdı.

Rusiya dünyanın ən böyük xristian ölkələrindən biri idi. Əhalinin 80 faizi xristianlığın müxtəlif təriqətlərinə sitayiş edirdi. Lakin aparıcı rol pravoslavların əlində idi. Belə ki, imperiya əhalisinin 70 faizini pravoslavlar (rus, ukrain, belarus, gürcül və s.) təşkil edirdi. Pravoslavlığın üstün mövqeyi rəsmən də tanınmışdı. Ən əhəmiyyətli dövlət vəzifələrini də yalnız pravoslavlar tuta bilirdi.

Əhalinin sayına görə, slavyanlardan sonra türk xalqları gəlirdi. İmperiyada onların sayı 12 milyon nəfər idi. Dini mənsubiyyətinə görə də əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsini müsəlmanlar təşkil edirdi. Müsəlmanlar pravoslavlardan sonra ikinci yerdə idilər. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyadan asılı vəziyyətə düşmüş Buxara əmirliyi və Xivə xanlığı istisna olmaqla imperiyada 13,9 milyon müsəlman var idi. Bu isə imperiya əhalisinin 11 faizi demək idi. Müsəlmanların 3,5 milyonu Avropa Rusiyasında, 7 milyonu Orta Asiyada, 3,2 milyonu Qafqazda yaşayırdı. Sibirdə isə cəmi 122 min müsəlman var idi (1, s.7). İmperiya əhalisinin 3,1 faizini iudaistlər, 2 faizini protestantlar, 1,2 faizini isə katoliklər təşkil edirdi.

XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində həyata keçirilmiş bəzi islahatlar imperiyanın siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında müəyyən canlanma yaratmışdı, lakin o, aqrar ölkə idi. Rusiyanın dünya sənaye məhsulları istehsalındakı payı artmışdı. Lakin imperiyanın milli gəlirinin yalnız 20 faizi sənayenin payına düşürdü. Kənf təsərrüfatının maddi-texniki bazası da müəyyən qədər möhkəmlənmişdi. İmperiya əhalisinin 75 faizi kənd təsərrüfatında çalışırdı. Milli gəlirin 55 faizini kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı təşkil edirdi. Dünya üzrə istehsal olunan taxılın 25 faizi Rusiyanın payına düşürdü (7, s.14).

Rusiya siyasi quruluşuna, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsinə görə Qərbin bəzi dövlətlərindən geri qalırdı. Qərbin əksər ölkələrində feodal monarxiyası keçmişdə qalmışdı, onlarda parlament yaradılmışdı. XIX əsrin axırlarına kimi Qərb ölkələrində konstitusiyalı monarxiya formalaşmışdı. Rusiyada isə hələ də mütləq monarxiya mövcud idi, xalqlar öz həyatlarını müstəqil surətdə qurmaq imkanına malik deyildilər. Qərbdə insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, qanun qarşısında hamının bərabərliyi prinsipləri tətbiq olunurdu, orta təbəqənin formalaşması prosesi gedirdi, bu təbəqəyə daxil olan qulluqçular, xırda burjuaziya, elm və mədəniyyət xadimləri liberal demokratiyanın dayağı kimi

çıxış edərək sabitlik, davamlı islahatlar tərəfdarları kimi çıxış edirdilər. Rusiyanın siyasi-sosial həyatında isə bunları müşahidə etmək mümkün deyildi. İmperiyada iri burjuaziya iqtisadi cəhətdən kifayət qədər güclü olsa da, siyasi azadlıqlara malik deyildi.

Rusiya aqrar ölkə olaraq qalırdı. 1897-ci ildə əhalinin 13 faizi, 1914-cü ildə isə 15 faizi kəndlərdə yaşayırdı. XX əsrin əvvəllərində İngiltərədə əhalinin 78, ABŞ-da 42, Fransasda isə 44 faizi şəhərlərdə yaşayırdı (8, s.17).

Avropa ölkələrində əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, iş və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, əmək haqqının artırılması məqsədi ilə fəal sosial siyasət yeridilirdi. Lakin Rusiya adambaşına düşən ərzaq məhsullarına görə Qərbin bir sıra ölkələrindən geri qalırdı. Əmək haqqı az idi, iş gününün uzunluğu çox idi. Təhsilin inkişafı, tibbi xidmətin səviyyəsinə görə də Rusiya geri qalırdı. Əhalinin böyük əksəriyyəti savadsız idi, təhsilə cüzi vəsait ayrılırdı.

Rusiyanın tətbiq etdiyi müstəmləkəçilik siyasəti imperiyanın sərhədləri daxilində yaşayan xalqların siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı üçün buxova çevrilmişdi. «Rusiya ruslar üçündür!» şüarını əsas prinsip kimi qəbul edən hökumət milli rayonlarda ruslaşdırma, zorla xristianlaşdırma siyasəti yeridirdi, elm və təhsilin inkişafına mane olmaqla əhalini cəhalətdə saxlamağa çalışırdı, yerlərdə rus burjuaziyasının mövqeyinin möhkəmləndirilməsi siyasəti yeridərək yerli milli burjuaziyanın güclənməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Milli rayonlarda kargüzərlər işləri rus dilində aparılırdı, ana dilində məktəblərin açılmasına müxtəlif yollarla maneçilik törədilirdi. Ana dilində təhsil almaq, dini etiqad azadlığı, onlara məxsus olan torpaq sahələrinin toxunulmazlığını tələb edən xalqlar imperiyanın siyasi quruluşunda da dəyişikliklərin edilməsini isyayirdilər. Bu məqsədlərlə onlar özlərinin siyasi təşkilatlarını yaradırdılar. Milli partiyaların proqramlarında Rusiyada demokratik federativ respublikanın yaradılması məsələsi əksini tapırdı. Onlar imperiyanın bütün xalqlarının hüquq bərabərliyini tələb edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində imperiyanın ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələr hökuməti milli məsələnin həlli üçün yeni yollar axtarmağa məcbur edirdi. Düzdür, hökumət dairələrində milli məsələnin həllinə münasibətdə vahid fikir yox idi, lakin onlar başa düşürdülər ki, milli məsələ ilə bağlı sərt siyasətin davam etdirilməsi milli ucaqlarda ziddiyyətlərin daha da dərinləşməsinə, qarşıdurmanın güclənməsinə səbəb olacaq.

1904-cü ildə hökumət milli münasibətlər sahəsində müəyyən islahatlar həyata keçirməyə cəhd etdi. Bu siyasətin əsasında iki prinsip dururdu: bütün xalqların dini inanclarına hörmətlə yanaşmaq və hüquq bərabərliyi. Çarın 1904-cü ilin dekabr ayında verdiyi fərmanda dini məsələ sahəsindəki məhdudiyyətlərin ləğv olunması, imperiyanın müxtəlif xalqlarının hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunlara yenidən baxılması məsələsi öz əksini tapırdı. Sinodun ober-prokuroru K.R. Pobedonosov milli-dini siyasətin dəyişdirilməsinə qarşı çıxsa da, Nazirlər Kabinetinin sədri S. Vitte onun müqavimətini aradan qaldıra bildi. 1905-ci ilin aprelin 17-də verilən fərmanda dini əlamətlərə görə hüquqi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması nəzərdə tutulurdu. Lakin 1905-ci ilin yanvarında başlanan və getdikcə dərinləşən inqilab şəraitində hökumətin qeyd olunan fərmanı sakitlik yarada bilmədi. İmperiyanın mərkəzi rayonları ilə yanaşı milli ucaqlarda da mübarizə genişləndi. Pravoslavlıqdan kütləvi surətdə imtina edilməsi genişləndi. Hökumətin bunun qarşısını almaq cəhdləri isə vəziyyəti daha da ağırlaşdıraraq milli-dini hərəkəti genişləndirirdi.

1905-ci ilin oktyabrın 17-də qəbul edilmiş «Manifest»də imperiya əhalisinə şəxsiyyət toxunulmazlığı, söz, mətbuat, yığıncaqlar, ittifaqlar azadlığı, əvvəllər seçki hüququ olmayanlara bu hüququn veriləcəyi vəd edilirdi. Hökumətin elan etdiyi tədbirlər məcburi və deklarativ xarakter daşısa da milli hərəkətin canlanmasına təkan verdi, siyasi partiyaların sayını artırdı. Belə bir şəraitdə kökumət ucaqlarda inqilabi hərəkəti milli çalarlardan məhrum etməyə, yerli elitəni hökumətin müttəfiqinə çevirməyə cəhd etdi. Baş nazir Finlandiya, Polşa, Qafqaz, yəhudi zadəganları ilə danışıqlara başladı. Nəzərdə tutulurdu ki, Polşa və Finlandiyada təhsil sistemində rus dilindən istifadə məhdudlaşdırılacaq, yəhudilərə oturmaq həyata keçmələri üçün güzəştlər ediləcək.

Çar 1905-ci ilin oktyabrın 22-də ümumi və bərabər hüquqlar əsasında fin seyminə seçkilər haqqında fərman verdi. Bu fərman qadınlara da seçki hüququ verirdi. Bu dövrdə Litva da bütün əhalinin hüquq bərabərliyini, qadınlara seçki hüququnun verilməsini tələb etməklə yanaşı, çar ordusuna əsgər göndərməkdən imtina edirdi. Ukrayna isə milli-mədəni muxtariyyət istəyirdi. Ümumrusiya müsəlman-

larının təmsilçisi kimi çıxış edən «Müsəlman İttifaqı» partiyası parlamentli respublika mövqeyindən çıxış edirdi. Latışlar və estonlar imperiya ilə federativ əlaqələrə malik olan muxtar respublika ideyasının tərəfdarları kimi çıxış edirdilər.

Qəbul edilmiş qərarlar milli münasibətlər sahəsində mövcud olan bəzi problemlərin həlli, geriləyin aradan qaldırılması üçün şərait yarada bilərdi. Lakin bundan istifadə olunmadı.

I rus inqilabının məğlub olması irticanı yenidən gücləndirdi. Baş nazir Stolipinin təklifi ilə III Dumanın qəbul etdiyi qanuna əsasən Finlandiyaya aid olan bütün əsas məsələlər Dumada müzakirə olunmalı idi. Fin seymi qanunvericilik hüququndan məhrum edildi. Dumada olan bəzi qüvvələr ukrain, belarus və yəhudilərin ana dilində təhsil almaq hüququnun ləğv edilməsinə nail oldılar.

Çar hökuməti islam dininə etiqad edənləri də təhlükəli hesab edirdi. Baş nazir Stolipin yazırdı ki, «gərgin günlərdə qiyamçı Zaqafqaziyanın, zahirən sakit görünən Volqaboyunun, və narahat Türkünstanın «özgə» xalqları inqilab cəbhəsində olacaqlar» (2, s.376). İmperiyada qeyri-rus xalqlara təzyiq getdikcə güclənirdi, hökumət milli hərəkəti zəiflətmək məqsədilə onlar arasında münaqişə yaratmaq siyasəti yeridirdi.

Nəticə. XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası siyasi quruluşuna, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsinə görə Qərbin bəzi dövlətlərindən geri qalırdı. Rusiyadan fərqli olaraq, Qərbin əksər ölkələrində feodal monarxiya rejimləri parlament üsul-idarəsi ilə əvəz olunmuşdu. Rusiyada isə hələ də mütləq monarxiya mövcud idi. İmperiyada iri burjuaziya iqtisadi cəhətdən kifayət qədər güclü olsa da, siyasi azadlıqlara malik deyildi. Rusiya aqrar ölkə olaraq qalırdı. Rusiya adambaşına düşən ərzaq məhsullarına görə Qərbin bir sıra ölkələrindən geri qalırdı. Hökumət milli hərəkəti zəiflətmək məqsədilə onlar arasında münaqişə yaratmaq siyasəti yeridirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəşirov Q.İ. Türk xalqları tarixi. XX əsrin I yarısı. Bakı, ADPU, 2022. 212 s.
2. SSRİ tarixi. II hissə (1861-1917). Tərcümənin elmi redaktoru A.M. Atakişiyev. Bakı, «Maarif», 1982. 562 s.
3. Абраров С.А. История Узбекистана. Ташкент, ГТУ, часть 1, 2007, 148 с.
4. История России XX-начало XXI в. / Под ред. А.В. Милова. М., «Эксмо», 2006, 960 с.
5. Кацва А.А. История России. XX век. М., «Просвещение», 2013, 411 с.
6. Материалы по истории татарского народа. Отв. ред. С.Х. Алишев. Казан, ИЯЛИ, 1995, 498 с.
7. Отечественная история. XX в. / Отв. ред. А.Ф. Паломощнов. Дон ГАУ, 2015, 268 с.
8. Поцелуев В.А. История России XX столетие. М. «Владос», 1997, 512 с.
9. Сахаров А.М. Образование и развитие Российского государства. М., «Высшая школа», 1969, 224 с.

ГАБИЛ БАШИРОВ

д.ф.и.н., доцент

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ТАЛЕХ ДЖАФАРОВ

д.ф.и.н., и.о. доцент

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ТЕРРИТОРИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ, ЭТНИЧЕСКИЙ И РЕЛИГИОЗНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.

В статье рассматривается этнорелигиозный состав населения и общественно-политические условия в России, одной из крупнейших империй мира в начале XX века. На основе конкретных фактов показано расширение Россией своих границ за счет завоевания новых территорий, попытки смягчения противоречий в различных областях жизни империи, изучается борьба нерусского населения за свои права.

Ключевые слова: империя, политическое устройство, национальный вопрос, реформа, равноправие, революция.

GABIL BASHIROV

PhD, Associate Professor of Azerbaijan State Pedagogical University

TALEH JAFAROV

PhD, Associate Professor of Azerbaijan State Pedagogical University

**THE TERRITORY OF THE RUSSIAN EMPIRE, THE ETHNIC AND
RELIGIOUS COMPOSITION OF THE POPULATION AND THE NATIONAL ISSUE
AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

The article examines the ethno-religious composition of the population and socio-political conditions in Russia, one of the largest empires in the world at the beginning of the 20 th century. On the basis of concrete facts, Russias ekspansion of its borders by conquering new territories, attempts to soften the contradictions in various areas of the empires life and non-Russians struggle for their rights are studied.

Keywords: empire, political, structure, national, issue, reform, equality of rights, revolution.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Əliyeva, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

İSPANIYA 1900-1903-CÜ İLLƏR ÜMUMDÜNYA İQTİSADI BÖHRAN İLLƏRİNDƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/106-109>

Məqalədə 1900-1903-cü illər iqtisadi böhranının İspaniya üçün nəticələri və cəmiyyətin müxtəlif sektorlarına təsiri araşdırılır. Böhran ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu, sənaye, kənd təsərrüfatı və regionların iqtisadiyyatlarına təsir etdi. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin bərpası prosesləri və onların böhrandan sonrakı dövrdə rolundan bəhs edilir, həmçinin ölkənin çətin vəziyyətdən çıxmasına kömək edən əsas amillər vurğulanır. Böhranın yaratdığı siyasi qeyri-sabitlik və sosial parçalanmalar və onların İspaniyanın siyasi sisteminə uzunmüddətli təsiri təhlil edilir. Bu hadisələr fonunda hökumətin böhrana reaksiyası, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin sabitləşməsi üçün həyata keçirilən tədbirlərə xüsusi diqqət yetirilir. İspaniyanın üzləşdiyi müasir çağırışları və problemləri anlamaq, eləcə də gələcəyi daha yaxşı idarə etmək üçün keçmişdən öyrənmək üçün bu tarixi dövrün öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: iqtisadi böhran, sənaye, kənd təsərrüfatı, regional iqtisadiyyatlar, qeyri-sabitlik.

Giriş. 20-ci əsrin əvvəllərində İspaniya tarixinin ən dərin iqtisadi böhranlarından birini yaşadı. 1900-1903-cü illər böhranı kənd təsərrüfatından tutmuş sənayeyə qədər ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrini əhatə etdi və çox geniş nəticələr verdi. Bu dövr İspaniyanın iqtisadi və siyasi həyatına əhəmiyyətli təsir göstərərək, cəmiyyət və hakimiyyət üçün problemə çevrildi. İqtisadi sabitliyin pozulması ölkənin sosial sferasında və siyasi strukturunda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu ki, bu da böhrandan çıxmaq üçün islahatların aparılması və fəvqəladə tədbirlərin görülməsini şərtləndirdi. Bu hadisələr fonunda böhranın nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tətbiq edilən nəticələrin təhlili və öyrənilməsi zərurəti aydınlaşır.

Aqrar böhran. XIX-cu əsrin sonlarında İspaniya kənd təsərrüfatı köhnəlmiş əkinçilik üsullarından (4346), ibtidai texnikadan və aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsindən əziyyət çəkirdi (6, s.401). Quraqlıq və dolu kimi əlverişsiz hava şəraiti məhsulun sıradan çıxmasına gətirib çıxararaq problemi daha da ağırlaşdırıb (13, s.151). 1902-ci ildə buğda məhsulu illik orta göstəricidən 30% aşağı idi. ABŞ və Argentina kimi digər ölkələrin rəqabəti səbəbindən kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya qiymətlərinin azalması (11, 32-dən) ispan fermerlərinin gəlirlərinə zərbə vurub. 1890-1903-cü illərdə buğdanın qiyməti 40% aşağı düşdü (7, s.52). İstehsala investisiya qoymaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün fermerlər banklardan kredit götürürdülər. Lakin aşağı gəlirlər onları qaytarmağa imkan vermirdi. Fermerlərin borcları artdı, bu da müflisləşməyə və torpaq satışına səbəb oldu.

Sənaye böhranı. Həmin dövrün İspaniya sənayesi dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinə malik deyildi (6, s.402). Bir çox fabriklərdə avadanlıqlar köhnəlmişdi və istehsal üsulları səmərəsiz idi. Bu, ispan mallarını digər ölkələrin mallarına nisbətən bahalaşdırdı. Yeni texnologiyalara və istehsala investisiya qoyuluşunun olmaması sənayenin inkişafına mane olurdu (11, s.33). İspan sahibkarları daha çox gəlir gətirən sahələrə, məsələn, daşınmaz əmlakə və ya dövlət istiqrazlarına investisiya qoymağa üstünlük verirdilər. İspaniyanın daxili bazarının kiçik olması sənaye artımı imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Ölkə əhalisi nisbətən yoxsul idi ki, bu da istehsal olunan mallara tələbi məhdudlaşdırırdı (13, s.152).

İqtisadi böhran. Fermerlər və sənaye müəssisələri tərəfindən kreditlərin qaytarılmaması bankların xeyli itkisinə səbəb olub. Bu, onların kreditlərə inamını sarsıtdı və iqtisadiyyatın digər sahələrinə kredit vermək imkanlarını məhdudlaşdırdı (6, s.62). İqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi səbəbindən investorlar kapitallarını İspaniyadan çıxarmağa başladılar (8, s.26). Bu, investisiyaların azalmasına səbəb oldu və böhranı daha da kəskinləşdirdi. İspaniya valyutasının (pesetanın) ucuzlaşması idxal mallarını bahalaşdırdı və bu, böhranı daha da ağırlaşdırdı 1898-ci ildə ABŞ ilə müharibə İspaniyaya

200 milyon pesetaya başa gəldi. Büdcəsi məhdud olan ölkə üçün bu, böyük məbləğdir (11, s.31; 12, s.233). İspaniyada hökumətlərin dəyişməsi (1899-1900) (2, s.78): Fransisko Silvela hökuməti (Liberal Mühafizəkarlar Partiyası). 1900-1901: Marcelino Azcarraga Hökuməti (Liberal Partiya). 1901-1902: Praxedes Saqasta hökuməti (liberal partiya). 1902-1903: Fransisko Silvela hökuməti (Liberal Mühafizəkarlar Partiyası). 1903: Raimundo Fernández Villaverde hökuməti (Liberal Mühafizəkarlar Partiyası). Kuba, Puerto Riko və Filippinin itirilməsi İspaniyanı öz malları üçün vacib bazarlardan məhrum etdi (4, s.348; 5 s.403). Bu, ixracın və onlardan gələn gəlirlərin azalmasına səbəb oldu.

Bütün bu amillər bir-biri ilə əlaqəli idi və 20-ci əsrin əvvəllərində İspaniyanın iqtisadi böhranını dərinləşdirən qapalı dairə yaratdı. Aqrar böhran kənd əhalisinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi və onların maddi vəziyyətinin pisləşməsi səbəbindən sənaye mallarına tələbatın azalmasına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində sənaye böhranını daha da ağırlaşdırdı, çünki müəssisələr həddindən artıq istehsalla üzləşdilər və məhsullarının sifarişləri azaldı. Sənaye böhranı, öz növbəsində, bizneslərin kreditlərini qaytara və faizləri ödəyə bilmədiyi üçün bank gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Bu, bankların likvidlik çatışmazlığı və iflas təhlükəsi ilə üzləşdiyi zaman maliyyə böhranına səbəb oldu. Ölkədəki siyasi qeyri-sabitlik iqtisadiyyata da mənfi təsir göstərərək. Hökumətin zəifləməsi və islahatlar prosesinin ləngiməsi investorların inamının azalmasına və biznes üçün siyasi riskin artmasına səbəb olub. Bu, investisiyaların azalmasına və iqtisadi artımın yavaşlamasına səbəb oldu.

Öz növbəsində iqtisadi artımın ləngiməsi və işsizliyin artması əhali arasında parlament əleyhinə əhval-ruhiyyənin artmasına səbəb olub. Hökumətdən narazılıq və islahatlar tələbləri geniş etirazlara və sosial qarşıdurmalara səbəb oldu, siyasi qeyri-sabitliyi daha da gücləndirdi və zəruri iqtisadi tədbirlərin görülməsini çətinləşdirdi.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı, sənaye, maliyyə və siyasi böhranların qarşılıqlı əlaqəsi problemlərin həllinə kompleks yanaşma tələb edən mürəkkəb vəziyyət yaratdı. İspaniya böhrandan çıxmaq, sabitliyi və rifahı bərpa etmək üçün təkə iqtisadi tədbirləri deyil, həm də siyasi və sosial islahatları tələb edən ciddi problemlə üzləşdi.

Böhranın nəticələri. İstehsalın azalması. Sənaye istehsalı 20% azalıb. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 15% azalıb. İşsizliyin artması. Bəzi bölgələrdə işsizlik 20%-ə çatıb. Bir çox insan iş axtarmaq üçün mühacirətə getməyə məcbur olub. Yaşayış səviyyəsinin aşağı düşməsi. Əhalinin real gəlirləri 10 faiz azalıb. Yoxsulluğun səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Dövlət gəlirlərinin azalması (7, s.27). Vergi daxilolmalarının azalması dövlət gəlirlərinin azalmasına səbəb olub. Bu, hökumətin sosial proqramları və infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək imkanlarını məhdudlaşdırmışdı (12, s.153). Böhran sosial narazılığın artmasına səbəb olub. Bəzən iğtişaslara çevrilən tətillər və nümayişlər olurdu. 1902-ci ildə Barselonada silahlı üsyana çevrilən ümumi tətil başladı. Anarxizm və sosializmin yüksəlişi. Böhran anarxizm və sosializmin populyarlığının artmasına səbəb oldu. Bu ideyalar bir çoxlarının böhrana səbəb olduğuna inandığı mövcud sistemə alternativ təklif edirdi (böhran üçün cavabdehdir). Anti-klerikal əhval-ruhiyyənin artmışdı (2, s.80).

Böhran siyasi qeyri-sabitliyə gətirib çıxardı (11, s.236). Bir neçə il ərzində İspaniya bir neçə hökumət gördü. Bu, ardıcıl iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə mane oldu. Mövqelərin zəifləməsi. İqtisadi böhran İspaniyanın beynəlxalq aləmdəki mövqeyini zəiflədi (2, s.81). Bu, ölkəni xarici təhlükələrə qarşı daha həssas etdi.

1900-1903-cü illərin iqtisadi böhranı İspaniya üçün ağır nəticələr verdi. Böhran cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir etdi və uzun müddət ölkənin inkişaf kursunu müəyyən etdi. Bu dövrdə dərin iqtisadi tənəzzül və sosial sarsıntı ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu.

Böhran nəticəsində İspaniya iqtisadiyyatı diz çökdürdü və əhali yüksək işsizlik, yoxsulluq və sosial bərabərsizliklə üzləşdi. İstehsalın azalması və gəlirlərin azalması bir çox vətəndaşların, xüsusən də kənd əhalisinin həyat şəraitinin pisləşməsinə səbəb oldu. Böhran iqtisadi nəticələrlə yanaşı, siyasi qeyri-sabitliyə və sosial parçalanmalara da səbəb oldu. Bu dövrdə xalqın narazılığı və hakimiyyətin zəifləməsi daha da artdı, radikal və anti-parlament əhval-ruhiyyəsinin artmasına səbəb oldu. Bu, İspaniyanın siyasi sisteminin uzunmüddətli inkişafına təsir etdi və sonrakı sosial və siyasi münafişələrə zəmin yaratdı.

XX əsrin əvvəllərində dünya iqtisadiyyatının böyüməsi istehsal və ixracı stimullaşdıran ispan mallarına tələbatın artmasına səbəb oldu (5, s.405). Hökumət tədbirləri. İspaniya hökuməti iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir, məsələn (7, s.28).

- Vergi endirimi.
- İnfrastruktura investisiyalar.
- Subsidiyaların verilməsi.
- Sosial islahatların aparılması.

Siyasi sabitləşmə 1903-cü ildən sonra siyasi vəziyyətin nisbətən sabitləşməsi diqqəti iqtisadi problemlərin həllinə yönəltməyə imkan verdi.

İqtisadi böhranın aradan qaldırılması nəticəsində İspaniyada sənaye və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin bərpasına başlanıldı. Mədəncixarma sənayesi metallara və minerallara artan tələbat hesabına yeni təkan alıb. Daxili bazara yönəlmiş toxuculuq sənayesi də canlanmağa başlayıb. Kənd təsərrüfatı böhrandan yeni texnologiyaların və əkinçilik üsullarının tətbiqi sayəsində çıxdı. Sənayeləşmiş Kataloniya və sərvətlərlə zəngin Bask ölkəsi kimi regionlar böhrandan ilk çıxanlar arasında olub və ölkənin ümumi bərpasına töhfə verib.

Nəticə. XX əsrin əvvəllərində baş verən iqtisadi böhran zamanı İspaniya ciddi problemlərlə üzləşdi, lakin bu dövr həm də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin böyüməsinə və inkişafına təkan verdi. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi, istehsal üsullarının təkmilləşdirilməsi və müxtəlif regional strukturların fəal dəstəyi sayəsində ölkə böhrandan çıxmağa başladı. Mədəncixarma, tekstil və kənd təsərrüfatının bərpası İspaniya cəmiyyətinin dayanıqlığını və uyğunlaşma qabiliyyətini nümayiş etdirir. Bu dövr həm də iqtisadi çətinliklər qarşısında çeviklik və uyğunlaşmanın vacibliyini vurğuladı, ispanların gələcək nəsilləri üçün vacib bir dərs oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Ben-Ami, S. The origins of the Second Spanish Republic. London: Version, 2008, 370 p.
2. The Spanish Civil War: A History in documents. 2003, 306 p.
3. Carr, R. Spain: 1808-1939. Oxford University Press, 1966, 766 p.
4. Carr, R. Spain: 1808-1975. Oxford University Press, 1982, 888 p.
5. Kamen, H. Spain: 1469-1714. Oxford University Press, 1999, 340 p.
6. O'Toole, J. J. A. The Spanish-American War and the rise of American power. International Historical Review, 1984, 447 p.
7. Preston, P. The Spanish Civil War: Reaction, Revolution and Revenge. London: Harper Collins, 2006, 432 p.
8. Preston, P. Spain in the 20th century: a history. 2004, 736 p.
9. Trask, D. F. The war with Spain in 1898. Lincoln: University of Nebraska Press, 1996, 654 p.
10. Angel Ubide. "The Spanish Economy: from Crisis to Recovery". 2016, 328 p.
11. Jordi Nadal. "Economic History of Spain". 2008, 363 p.
12. "Economic growth and Backwardness, 1780-1930", 355 p.
13. Biblioteca Nacional De Espana. URL: <https://www.bne.es/en/> [14.02.2024].
14. Historia economica de Espana. URL: https://es.wikipedia.org/wiki/Historia_econ%C3%B3mica_de_Espa%C3%B1a [14.02.2024].

ИЛЬКИН МУСТАФАЕВ

*Докторант кафедры всеобщей истории
Гянджинского государственного университета*

ИСПАНИЯ В ПЕРИОД ВСЕМИРНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА 1900-1903 ГГ.

Кризис 1900-1903 годов охватил все отрасли экономики страны, от сельского хозяйства до промышленности, и дал очень широкие результаты. Этот период оказал значительное влияние на экономическую и политическую жизнь Испании, став проблемой для общества и власти.

Во время экономического кризиса начала двадцатого века Испания столкнулась с серьезными проблемами, но этот период также стимулировал рост и развитие различных отраслей экономики. Восстание Горнодобывающая промышленность, текстиля и сельского хозяйства демонстрирует устойчивость и адаптивность испанского общества. Этот период также подчеркнул важность гибкости и адаптации перед лицом экономических трудностей, что стало важным уроком для будущих поколений испанцев.

Ключевые слова: экономический кризис, промышленность, сельское хозяйство, региональные экономики, нестабильность.

ILKIN MUSTAFAYEV

PhD student of the Department of General History of Ganja State University

SPAIN DURING THE YEARS OF THE WORLD ECONOMIC CRISIS OF 1900-1903

The crisis of 1900-1903 covered all sectors of the country's economy, from agriculture to industry, and produced very broad results. This period had a significant impact on the economic and political life of Spain, becoming a problem for society and the authorities.

During the economic crisis of the early twentieth century, Spain faced serious problems, but this period also stimulated the growth and development of various sectors of the economy. The uprising of mining, textiles and agriculture demonstrates the resilience and adaptability of Spanish society. This period also highlighted the importance of flexibility and adaptation in the face of economic difficulties, which was an important lesson for future generations of Spaniards.

Keywords: economic crisis, industry, agriculture, regional economies, instability.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 fevral 2024-cü il

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d.Səidə İsmayılzadə, t.ü.f.d. Məmmədəğa Baxışov.

UOT 94(479.24); UOT 66.2

GÜLARƏ ABBASOVA

*Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin dosenti, "İctimai fənlər" kafedrası
multikultural@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-8088-4830*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN İQTİSADI İNKİŞAFI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/110-115>

AXC qonşuluğa mühüm iqtisadi faktor kimi baxırdı. Demokratik respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşması baxımından Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında bağlanan müqavilə hüquqi və iqtisadi sənəd kimi diqqəti cəlb edir.

AXC-nin iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sahəsində təcrübəsi də maraq doğurur. Dövlət sektoruna dövlətin iqtisadiyyata təsirinin amili kimi baxılırdı. Mülkiyyət çoxnövlüiyü təmin edilərkən dövlət mülkiyyətinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Belə hesab olunurdu ki, dövlətin gücü təkcə onun qanunvericilik fəaliyyətində deyil, dövlət mülkiyyətinin güclü olmasındadır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, iqtisadi islahatlar, iqtisadi əlaqələr, dövlət quruculuğu, sosial-iqtisadi inkişaf, iqtisadi-ticarət əlaqələri.

Giriş. Keçmiş Rusiya İmperiyasının dağıntıları içərisindən yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə aparılmış iqtisadi islahatlar dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri idi. Olduqca çətin bir dövəmdə dövlət yaratmaq, iqtisadi problemlərin də həllini tələb edirdi. Cümhuriyyətin yaranması və onun fəaliyyəti xalqın dövlətçilik ənənələrinin bərpasına və milli mənlilik şüurunun inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə həmin dövrdə ölkədə milli iqtisadiyyatın və xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin yaradılması istiqamətində ilk müstəqil addımlar atılmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi və siyasi platforması bütün vətəndaşların həqiqi hüquq bərabərliyini təmin etmək idi. AXC demokratik bir cəmiyyət qurmağı nəzərdə tuturdu. Bu məqsədə çatmağın əsas vasitəsi mülkiyyət formasının müxtəlifliyi prinsipini həyata keçirməkdən, dövlətə, xüsusi şəxslərə, özünü idarə orqanlarına məxsus mülkiyyət formalarının inkişafı üçün demokratik şəraiti təmin etməkdən ibarət idi.

Cümhuriyyət hökuməti bolşevik-daşnak talanları nəticəsində dağılmış iqtisadiyyatı bərpa etməyə başladı. Hökumətin iqtisadi siyasəti dövlətimizin inkişafına və xalqın rifahını yüksəltməyə yönəlmişdi. Əhalinin ərzaqla fasiləsiz təmin edilməsi, bahalıqın qarşısının alınması üçün 1918-ci il iyunun 27-də hökumət taxıl, mal-qara və digər ərzaq məhsullarının ölkədən kənara çıxmasını qadağan edən qərar qəbul etdi. Başqa bir qərarla respublika ərazisində azad ticarətə icazə verildi. Hökumət iqtisadiyyatının əsas sahəsi olan neft sənayesini dirçəltməyə xüsusi diqqət yetirirdi. AXC hökuməti 5 oktyabr 1918-ci il tarixli fərmanla Bakı XKS-nin milliləşdirilmə haqqında dekretlərini ləğv etdi. Bütün neft mədənləri, fabrik-zavod, ticarət gəmiləri sahiblərinə qaytarıldı. Xarici şirkətlərlə neftin satışına dair sazişlər bağlandı. Rusiya bazarı itirildiyindən Azərbaycan neftini qonşu ölkələrə və Batum limanı vasitəsilə Qərbi Avropaya ixracı qaydaya salındı.

Bu il böyük iftixar hissi ilə 106 illiyini qeyd etdiyimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə iqtisadiyyat sahəsində də o dövr üçün böyük əhəmiyyəti olan iqtisadi islahatlar aparılmış, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr yaradılmış, gənc dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsasları formalaşdırılmışdır. Cəmi 23 ay mövcud olmuş AXC hökumətinin həyata keçirdiyi iqtisadi islahatların əsas mahiyyəti və hədəfləri yeni müstəqil dövlətin sosial-iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməsi idi. Xüsusən də bu məqsədlə aparılan aqrar islahatları, torpaqların kəndlilərə verilməsini, mülkiyyətin bütün formalarına bərabər şəraitin yaradılmasını, maliyyə-vergi siyasətini, milli valyutanın buraxılmasını, dövlət

bankının yaradılmasını, dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasını, dağılmış infrastrukturun yenidən qurulmasını, sənayenin inkişafı istiqamətində mühüm qərarları, xarici ticarət əlaqələrinin qurulması sahəsindəki mühüm addımları qeyd etmək lazımdır.

M.Ə.Rəsulzadə «Əsrimizin Səyavuşu» əsərində yazırdı: “Əsas məqsəd cəmiyyətin bütün vətəndaşlarının bərabər yaşamaq hüququ əsasında qurulması idi. Burada bir sinif digər sinfə hakim deyildi. İnsan nə varına görə varlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız sayılırdı... Azərbaycan zehniyyətincə, dünyanın əvvəlindən bəri insanların yaşayış və iqtisadiyyatında qarşılaşdıqları ədalətsizliyi birdən-birə ortadan qaldırmaq, inqilabçı bir zərbə ilə mülkiyyəti və bununla bağlı insanlar arasında ortaya çıxan səfələri aradan götürmək mümkün deyildi. Bundan anarxiya, daha çox səfəlet çıxar və iç qarışıqlıqlardan başqa ayrı bir nəticə alına bilməzdi» (7).

Cümhuriyyət hökumətinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi iqtisadi fəaliyyət, əsasən, 1919-cu ildə daha əhəmiyyətli olub. Həm bu ilin bütünlüklə cümhuriyyət dövrünə daxil olması, həm də hökumətin strukturlarının tam formalaşdırılması bir sıra islahatların həyata keçirilməsinə imkan yaradıb. 1919-cu ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsi 665 milyon manata bərabər olub. Bunun böyük hissəsini neft satışından əldə edilən gəlirlər və tutulan mənfəət vergisindən daxil olmalar təşkil etmişdir. Büdcəni formalaşdırmaq üçün əsas mənbə gəlir vergisi idi. 1919-cu ildə ölkədə mənfəət vergisinin dərəcəsi 30 faizə bərabər olub. Büdcə daxilolmalarında ikinci mühüm mənbə şərab, tütün və xüsusən, neft məhsullarından alınan aksiz vergisindən ibarət idi. Bunlarla bərabər, büdcənin 100 milyon manatlıq hissəsini gömrükdən, 15 milyon manatını isə azad ticarət, yük, sərnişin daşınmasından toplanan rüsum təşkil edib. Məhdud imkanları olan büdcənin çox hissəsi əməkhaqlarının verilməsinə yönəldilib. Hökumət, az da olsa, büdcədən təhsil üçün 30 milyon, hərbi xərclər üçün 80 milyon manat vəsait ayıra bilmişdi. AXC qurulana qədər baş verən münaqişələr səbəbindən çoxlu yaşayış məntəqələri dağıdılmışdı. Büdcədən təxminən 130 milyon manat məhz bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün istifadə edilib.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektoru aparıcı mövqeyə sahib olub. Cümhuriyyət illərində Azərbaycanda 1918-ci ildə 3287 quyudan 185, 6 milyon pud (2,96 milyon ton), 1919-cu ildə 2066 quyudan 225,1 milyon pud (3,6 milyon ton), 1920-ci ildə 2037 quyudan 175,1 pud (2,8 milyon ton) neft çıxarılıb.

Azərbaycan neftinin əsas alıcısı ilk vaxtlar Rusiya, daha sonra isə görülən tədbirlər nəticəsində Avropa ölkələri olub. Rusiyada inqilabla əlaqədar Azərbaycandan neftin ixracı 1919-cu ildə ciddi dərəcədə azalıb. Bu amil Azərbaycan iqtisadiyyatında ciddi böhranın yaranmasına səbəb olub. Şimal bazarının bağlanması nəticəsində 1919-cu ildə respublikada hasil olunan 3,6 milyon ton neftin yalnız 600 min tonu ixrac edilib.

Avropaya neft ixracı 1919-cu ilin mart ayında uzunluğu 500 km, nəql etmək gücü 3 milyon ton olan Bakı-Batumi neft kəməri bərpa edildikdən sonra mümkün olub. Neft ixracının güclənməsi ölkəmizin bütün istehsal sahələrinin inkişafına təkan verib. Həmin dövrdə elektrik stansiyalarının gücü 63,7 min kVt-a çatdı ki, bunun da 56 min kVt-ı “Ağ şəhər” və “Bibiheybət” stansiyalarının payına düşüb.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi tədbirlərindən biri də gənc Respublikanın maliyyə sistemini tənzimləmək və xəzinədə vəsait toplanılmasının nail olmaq idi. Lakin Azərbaycan Cümhuriyyətinin maliyyə vəziyyəti çox ağır idi. Parlament iqtisadiyyatı bərpa etmək məqsədilə bir sıra qanunverici aktların hazırlanmasına başladı. Dövlət vergi siyasətinin formalaşmasına yardım edən qanunlar zərfi hazırlanmışdı. 1918-ci il iyulun 18-də Azərbaycan hökuməti İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinə Azərbaycan manatı hazırlanmasını sifariş etməyi tapşırırdı. 1918-ci il sentyabrın 22-də hökumət Bakı bonunu dövrüyyəyə buraxmağı qərara aldı. Tezliklə 30 milyon bon-manat kəsildi.

Hər bir dövlətin əsas iqtisadi atributlarından biri, təbii ki, onun milli valyutasıdır. Azərbaycanın milli valyutası olan manat məhz 1919-cu ilin əvvəllərində tədaviyə buraxılıb. İlk əsginaslar 25, 50, 100 və 250 manatlıq olub. Bir qədər sonra manatın daha böyük 500-lük əsginası emissiya edilib. Azərbaycan birjalarında pulların məzənnələrinə diqqət yetirdikdə görünür ki, manatın kursu aparıcı valyutalara nisbətən çox aşağı olub. Məsələn, 1919-cu ildə 100 rubllıq “Romanovlar” 350 manat, 1 ingilis funtsterlinqi 315 manat, 1 Amerika dolları 280 manat, Fransa frankı 10 manat, İtaliya lirəsi 7 manat, İran tüməni 125-230 manat, rus onluq qızıl valyutası 420 rubl manat və s. təşkil edib.

Maliyyə-pul siyasətini daha da gücləndirmək üçün 1919-cu il sentyabr ayının 30-da Bakıda Azərbaycan Dövlət Bankı təsis olunub. 1919-cu il oktyabrın 25-də kredit bankları və şəhərlərdə əmanət kassaları fəaliyyətə başlayıb.

Azərbaycan həmin illərdə aqrar ölkə olsa da, strateji məhsulların çox hissəsini idxal hesabına təmin edib. Taxıla olan ehtiyacını qarşılamaq üçün xaricdən 7 milyon pud (112 min ton) buğda alıb. Təxminən 16 min ton şəkər idxal edib.

AXC xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi əlaqələrində barter üsulundan geniş istifadə edirdi, alınan malların və təbii sərvətlərin müqabilində daha çox neft verilib. Azərbaycan Amerikadan, Fransadan, İtaliyadan və digər xarici ölkələrdən gətirdiyi hərbi sursatın, telefon aparatlarının, minik avtomobillərinin, yüz ədəd parovozun, iki min sisternin, beş yüz bağlı vaqonun, ərzaq məhsullarının dəyərini, əsasən, neft, pambıq, yun, ipək, gön və dəri ilə ödəyib.

Müstəqil dövlətin atributu kimi milli pul vahidinin buraxılması AXC-nin maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi idi Bakıda yeni kağız pullar - "Bakı bonları" buraxıldı. O, vaxtadək "Nikolay" pulları və "Kerenski" pul vahidləri işləndirdi. Milli pul vahidinin möhkəmləndirilməsi, onun alıcılıq qabiliyyətinin qorunub saxlanması hökumətin iqtisadi siyasətinin əsas qayğısı oldu. Çünki AXC-nin milli valyutası inflyasiya şəraitində dövrüyyəyə buraxılmışdı. Hökumət həm əvvəlki dövrdən miras qalan, həm də respublikanın mövcudluğu dövründə baş verən inflyasiyaya qarşı mübarizə aparırdı. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirildi: müstəqil dövlətin maliyyə, vergi, bank-kredit sistemi yaradıldı; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət Bankı açıldı, Sentyabrın 30-da dövlət bankının açılışı oldu. Gəncə bankı isə Dövlət Bankının şöbəsi statusu aldı.

Dövlət bankının yaradılmasını milli sahibkarlar sevinclə qarşıladılar. Hacı Zeynanabdin Tağıyev AXC-ni "Doğma Vətənimizin üzərində parlayan müstəqillik günəşi adlandırmışdı". H.Z. Tağıyev özünün bütün iqtisadi və maliyyə imkanlarını Cümhuriyyətin inkişafına yönəltdi. O, hökuməti azad sahibkarlığı və sərbəst iqtisadiyyatı qorumağa və inkişaf etdirməyə çağırırdı: Azad sahibkarlar dövlətin dostu və dayağıdır.

Maliyyə Nazirliyinin 20 iyul 1919-cu il tarixli qərarı ilə əmtəələrin sərbəst ixracı təmin edildi, AXC parlamentinin bu məsələyə həsr olunan 24 noyabr 1919-cu il tarixli iclasında müxtəlif fikirlər müzakirə olundu. Həmin iclasda qərar qəbul olundu ki, əsas diqqət xəzinənin doldurulmasına yönəldilməlidir. Xəzinəyə müəyyən rüsum keçirmək şərti ilə (ixrac olunan xammalın dəyərinin 25 faizi həcmində) xammal ixracına icazə verilməsinə dair qanun (11 dekabr 1919-cu il) qəbul edildi, xaricə gizli yolla gümüş, qızıl, platin aparılmasına görə məsuliyyət məsələsinə baxıldı və bu məsələ 20 oktyabr 1919-cu il tarixli qanunda öz geniş əksini tapdı.

Ordu quruculuğu, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, xarici təhlükənin qarşısının alınması parlamentin fəaliyyətinə daxil olan çox mühüm sahələrdən idi. 1918-ci il oktyabrın 18-də Müdafiə Nazirliyinin yaradılması qərara alındı. Parlamentdə hərbi iş haqqında 9 qanun müzakirə edildi, büdcənin böyük hissəsi ordu quruculuğuna ayrıldı.

1918-ci il noyabrın 15-də təşkil edilən baş qərargahın rəisi isə Süleyman Sulkeviç təyin edildi. Qərargah şöbələrinin zabıt kadrları ilə təmin edilməsi problemimi həll etmək üçün Azərbaycanda olan rus zabıtlərindən istifadə etmək qərara alındı. Türk əsgər və zabıtləri ruslarla əvəz edilirdi. Azərbaycan hökuməti çox çətin bir vəziyyətə düşmüşdü. Öz kadrları yox idi. Nuru paşanın vaxtı ilə yaratdığı hərbi məktəbin müdavimləri də ordunun təşkilinə cəlb edilirdi.

1919-cu ildə 25 mindən ibarət ordu yaratmaq vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu. "Ordunun yaradılması ilə bağlı 1919-cu il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət büdcəsindən 399.40 min manat ayrılırdı ki, bu da büdcənin 24%-nə bərabər idi. 1919-cu ilin yanvarında Əmək Nazirliyi yaradıldı"(4).

Bakı şəhərində zəruri ərzaq malları ilə təminatı qismən yaxşılaşsa da əhəlinin real əmək haqqı aşağı idi.

1919-cu ildə Ələt-Culfa dəmir yolu tikintisini davam etdirmək üçün parlament 250 milyon manat pul ayırdı.

1919-cu il fevralın 4-də torpaq islahatı haqqında qanun layihəsi hazırlamaq üçün Səməd Bəy Ağamalıoğlu başda olmaqla xüsusi parlament komissiyası yaradıldı. Komissiya qərarına görə:

1. Respublika ərazisində bütün torpaqlar dövlətin mülkiyyətindədir;
2. Torpaq əvəzsiz olaraq dövlətin ixtiyarına keçir;

3. Əvvəlki mülklərinin müəyyən hissəsi sahibkarların istifadəsi üçün özündə qalır (5).

AXC dövründə əkinə yararlı torpağın 30 faizi dövlətə, 20 faizi mülkədara, 50 faizi kəndlilərə məxsus idi. AXC özünün xarici-iqtisadi siyasət sahəsində fəaliyyətini ancaq qanunların işlənilib hazırlanması ilə məhdudlaşdırmır, onların həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atırdı. Məsələn, xarici dövlətlərlə əmtəə mübadiləsini qaydaya salmaq üçün ağır maliyyə vəziyyəti şəraitində 20 milyon manatlıq fond yaradıldı və hökumətin 12 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə bu fondan ilkin ehtiyatlar üçün 10 milyon manat həcmində kredit buraxılması qərara alındı. AXC-nin Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin nəzdində Xarici dövlətlər və bir-birinə yaxın sahələrlə əmtəə mübadiləsi komitəsi fəaliyyət göstərirdi.

1919-cu il martın 17-də parlamentin qəbul etdiyi yeni qanuna əsasən yerlərdə vergi yığmaq hüququ üzvləri, zemstvo yığıncaqları və icmalar tərəfindən seçilən gəlir vergisi üzrə quberniya və qəza idarə heyətlərinə verildi. Bundan əlavə, iyulun 16-da parlament Maliyyə Nazirliyi nəzdində vergi müfəttişi vəzifəsini təsis etdi, ona vergi müvəkkillərinin və vergi məntəqələrinin fəaliyyətini nəzarətində saxlamaq və təftiş etmək səlahiyyəti həvalə olundu.

İstiqlalın görkəmli lideri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə sosial ədalətsizliyin aradan qaldırılmasının başlıca vəzifə olduğunu bildirərək, Cümhuriyyətdə iqtisadi islahatların nə qədər vacib olduğunu "Fikri, milli və siyasi istiqاللların kökü iqtisadi istiqaldır" fikri ilə ifadə etmişdir (5).

Parlamentin qəbul etdiyi aktlarda kredit bank və gömrük sahələri xüsusi yer tuturdu. 1919-cu il mayın 17-də vergi toplanması haqqında qanun qəbul edildi. Əkinçilərin üzərində qoyulan verginin miqdarı aşağı salındı. Parlament pul emissiyasını nəzarət altına aldı, hökumətə icazə olmadan pul kəsil-məsini qadağan etdi. Parlament gömrük sahəsində 20-dən çox qanun qəbul etdi və sərhədlərdə nəza-rətin gücəndirilməsini etibarlı kadrlara tapşırırdı. Parlament 1920-ci il yanvarın 15-də kənddəki sahib-karlara, sənətkarkara, sənayeçilərə, şirkətlərə inventar, mal-qara, toxum almağa yardım göstərmək üçün xırda kredit haqqında qanun qəbul etdi. AXC-nin iqtisadi tədbirləri sırasında ən əhəmiyyətli-sindən biri də qonşu və xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqə yaratmaqdan ibarət idi. Cümhuriyyət İraq, İngil-tərə, Amerika, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, Dağıstan, Orta Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələr yaratma-ğa nail olmuşdu.

Parlament mədəni quruculuq sahəsində də bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. M.Ə.Rəsulzadə, S.Ağamalıoğlu, Q.Qarabəyli bu işdə axıra qədər ardıcıl mövqe tutdu.

Azərbaycan Xalq Maarifi nazirinin müavini Həmidbəy Şahtaxtinski görkəmli rus alimi Razu-movskiyə, Cənubi Qafqaz Universitetinin təşkili üçün kömək göstərməsini xahiş etmişdi. Razumovski dəvəti qəbul etmişdi və yaradılan komissiyanın sədri seçilmişdi. 1919-cu il mayın 19-da komissiya təsdiq edildi.

Mayın 31-də isə komissiya Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanun layihəsini, Univer-sitet nizamnaməsini, Universitet xərclərini Xalq Maarif nazirliyinə təqdim etmişdi. Universitetin ya-radılması haqqında layihə 1919-cu ilin iyul-avqust aylarında qanunvericilik, maliyyə-büdcə komissi-yalarında, parlamentin ümumi iclaslarında müzakirə edildi. "Universitet komissiyası avadanlıq, təşki-latı və quruculuq işlərinə 3.5 min rubl verilməsini xahiş etdi. Maarif naziri Kaplanov həmin məbləği 5 min rubl artırmağı lazım bildi" (3).

1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanunu qəbul etdi. Həmin iclasda 1919/20-ci tədris ili üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə 100 abituriyent və tələbə göndərilməsi haqqında qətnamə qəbul edildi. Bu tələbələr üçün Maarif Nazirliyinin sərəncamına dövlət xəzinəsi vəsaitindən 7 min rubl ayrıldı: Avropaya göndərilən hər bir adam üçün hər ay 400 frank təqaüd, 1000 frank da yol xərci, Rusiyaya göndərilən hər bir adam üçün hər ay 3 min rubl təqaüd, 3 min də yol xərci. Hökumət təqaüdümdən istifadə edən tələbələr təhsil müddəti qurtardıqdan sonra hökumətin müəyyən etdiyi yerdə 4 il xidmət etməli idi.

AXC dövründə Azərbaycanda 637 ibtidai, 23 orta ixtisas və 1 ali məktəb fəaliyyət göstərirdi. Xalq Maarifi Nazirliyi türk dilində dərsliklərin hazırlanması məqsədilə 20 milyonluq fondan 150 min rublun ayrılması haqqında sərəncam vermişdi. Zəruri dərsliklərin hazırlanması məqsədilə dövlət 18 sentyabr 1918-ci il tarixdə Xalq Maarifi Nazirliyinə bütün dövlət və ictimai nəşriyyatları öz idarəçiliyi-nə almaq və şəhərdə olan kağız ehtiyatlarını rekvizit etmək səlahiyyətləri vermişdi. Bununla yanaşı, Nazirlər Şurası türk dilində dərsliklərin çap olunması üçün kağız almaq məqsədilə 500 rubl ayırmışdı.

Bakı “Kitab” kooperativi tədris müəssisələrinin dərsliklər və vəsaitlərlə təmin edilməsinə yardım edirdi. Eyni zamanda xalq məktəbi kitabxanaları üçün Türkiyədən 1 milyon rubl məbləğində müxtəlif fənlər üzrə kitablar alınmışdı. Xalq Maarifi Nazirliyinin 1918-ci ilin dekabr ayında keçirilən iclasının 5 №-li protokolunda müsəlman məktəblərində dərs demək üçün müəllim hazırlığının həyata keçirilməsi əsas məsələ kimi qoyulmuşdu və bu məqsədlə birillik hazırlıq kurslarının təşkili qərara alınmışdı. Gəncədə həm kişi, həm də qadınlar üçün iki aylıq pedaqoji kursların açılması haqqında qanun imzalanmış və qanuna əsasən bu məqsədlə dövlət xəzinəsində 2.390.000 rubl ayrılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin fəaliyyəti dövründə təqdim olunmuş 315 layihə-sindən 82-si Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təqdim edilmişdi. Parlamentə təqdim olunmuş qanun layihəsinə görə, vergi məsələsi ilə bağlı bütün şikayətlərə Maliyyə Nazirliyi əməkdaşlarından ibarət şura baxmalı idi.

Yuxarıda da bəhs edildiyi kimi, Cümhuriyyət dönməsində inflyasiya yüksək idi və günü-gündən yüksələn qiymətləri insanların yaşam standartlarını endirirdi. Bu məqsədlə AXC 1918-ci il 3 iyun, 21 sentyabr, 13 oktyabr, 1919-cu il 10 fevral, 21 aprel, 1920-ci il 5 yanvar tarixli qərarlarla hökumət qulluqçularının maaşı (iki il müddətində 6 ayrı qərarla) artırıldı. Bundan başqa, həmin illərdə “Qulluqçulara müavinət verilməsi”, “Maaşlara müvəqqəti əlavələr” kimi qanunlar da qəbul edilmişdir. Nəticə etibarilə 1919-cu il iyun tarixli qərarla minimum əməkhaqqı yüksəldilmişdir (4).

Dövlət milliləşdirmə və əks-milliləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə paralel əmək münasibətlərinin qaydaya salınmasını təmin edirdi. Həmçinin daxili və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üçün iqtisadi-hüquqi qanunların hazırlanmasına, onların yerinə yetirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Az vaxtda parlament tərəfindən yalnız maliyyə, vergi, bank-kredit sahələri üzrə 80-dən çox qanun layihəsi işlənib hazırlanıb, bir çox qanunlar təsdiq olundu.

Mövcud olduğu 23 ay ərzində AXC bir sıra cari təsərrüfat və mədəniyyət məsələlərinin həllində böyük uğurlar qazandı. Neft sənayesi ağır vəziyyətdən çıxarıldı, dağıdılmış Bakı-Batumi neft kəməri bərpa olundu, Bakı-Culfa dəmir yolu inşa edildi.

1919-cu ilin yanvar-fevral aylarında keçirilən iclaslarından birində Fətəli xan Xoyski demişdir: “Belə mühüm zamanda hökumət işlərini Tağıyev fabrikasının bezi ilə ölçmək olmaz” (3).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısına qoyduğu sosial-iqtisadi inkişaf proqramının tam həyata keçirilməsinə 1920-ci il aprel işğalı imkan vermədi.

Nəticə. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış AXC zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi, iqtisadi islahatları ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Az bir zamanda atılan sosial-iqtisadi addımlarla əhalinin rifahı yüksəlmişdir. AXC xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin yaratmışdır.

AXC dövründə iqtisadi gedişlər zəngin təcrübə mənbəyi olaraq bu günümüzdə və sabahımızda dövlətçilik ənənəmizin gözəl çalarlarından biri kimi öyrənilməyə, yaşadılmağa layiqdir. Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi fəaliyyətinə nəzər salsaq aydın görünür ki, reallaşdırılması nəzərdə tutulan layihələr Azərbaycanı sürətli inkişaf yoluna çıxarmaq, dünyaya yeni, sivil formada təqdim etmək məqsədi daşıyırdı. Məsələn, hökumətin iqtisadi platformasında mühüm yer tutan mülkiyyət plüralizmin gerçəkləşdirilməsi, başqa sözlə, dövlət, xüsusi, səhmdar, bələdiyyə və s. mülkiyyət formalarının uğurla yaradılması prosesi bunun məntiqi nəticəsi idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi münasibəti ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Bəyanatı. 26 may 1998-ci il. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin məlumatı. № 2-3 (10-11), 1998, 30 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-1920. Parlamenti (stenoqramma), 1-ci hissə. Bakı: “Milli Kitabxanasının mətbəəsi” 1998, 974 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-1920. Parlament (stenoqramma), 2-ci hissə. Bakı: “Milli Kitabxanasının mətbəəsi” 1998, 990 s.
4. Azərbaycan Cümhuriyyəti. 1918-1920. Bakı: “Elm”, 1998, 335 s.
5. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: “Elm”, 1992, 190 s.

6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə, I cild, Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2004, 440 s.

7. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı: "Təknur", 1993, 110 s.

8. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: "Elm", 1993, 116 s.

ГЮЛАРА АББАСОВА

*доктор философских наук, доцент
Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства,
кафедра «Общественные науки»*

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

АДР рассматривала этот район как важный экономический фактор. В плане формирования внешнеэкономических связей демократической республики соглашение, заключенное между республиками Азербайджан и Грузия, привлекает внимание как правовой и экономический документ.

Интересен также опыт АДР в сфере государственного регулирования экономики. Государственный сектор рассматривался как фактор влияния государства на экономику. Государственной собственности придавалось особое значение при обеспечении многообразия форм собственности. Считалось, что сила государства заключается не только в его законодательной деятельности, но и в силе государственной собственности.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, экономические реформы, экономические отношения, государственное строительство, социально-экономическое развитие, торгово-экономические отношения.

GULARA ABBASOVA

*Doctor of Philosophy,
Associate professor of Azerbaijan University of Architecture and Construction,
"Social Sciences" department*

ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF AZERBAIJAN

APC viewed the neighborhood as an important economic factor. In terms of the formation of foreign economic relations of the democratic republic, the agreement concluded between the republics of Azerbaijan and Georgia attracts attention as a legal and economic document.

APC's experience in the field of state regulation of the economy is also interesting. The public sector was viewed as a factor of the state's influence on the economy. State ownership was given special importance while ensuring the diversity of ownership. It was believed that the power of the state lies not only in its legislative activity, but also in the strength of state property.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, economic reforms, economic relations, state building, socio-economic development, economic-trade relations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: f.ü.f.d. Zəkiyyə Əsgərova, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

САНУБАР ГАСАНОВА

Научный сотрудник Института истории
им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ БАКИНСКОЙ НЕФТЯНОЙ СТРАТЕГИИ 90-х XIX – 90-х XX ВЕКА

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/116-121>

Начиная с 90-х годов XIX в. и в начале XX века более 60% нефтяных промыслов на Апшеронском полуострове было сосредоточено в сфере деятельности трёх крупных компаний: «Ройял-Датч-Шелл», «Товарищество нефтяного производства братьев Нобель» и «Русское генеральное нефтяное общество». Акционерный капитал в нефтяной промышленности Азербайджана достиг 165 млн. рублей. С 1874 по 1899 гг. в промышленности Азербайджана было учреждено 29 акционерных обществ, в том числе и с участием иностранного капитала. По мере усиления позиций иностранного капитала нефтяная промышленность Азербайджана все больше переходила в руки зарубежных инвесторов.

20 сентября 1994 года для разработки открытых ещё в 80-х годах месторождений Азе-ри, Чираг и глубоководной части Гюнешли был подписан крупный (по извлекаемым запасам и объёму инвестиций) «Контракта века» типа «Продажин-Шеринг» или «СРП» (Соглашение о Разделе Продукции) с участием 12 известных нефтяных компаний мира из 8 стран.

Итак, сравнивая 90-е годы XIX в. и 90-е годы XX века приходим к выводу, что и тогда и сейчас идет приток иностранного капитала в нефтяную промышленность Азербайджана. Мы видим в эти периоды взлет и развитие нефтяной промышленности, в целом развитие Азербайджана.

Ключевые слова: нефтяная стратегия, сравнительный анализ, иностранный капитал, бр. Нобель, общенациональный лидер, контракт века.

Введение. Нефть – наше самое большое национальное богатство. Азербайджан уже полтора века является нефтедобывающей страной. Однако наш народ не мог распоряжаться своей нефтью по собственному усмотрению. С момента зарождения нефтяной промышленности ее продукция доставалась в основном зарубежным нефтяным магнатам, либо же при советской власти она была объявлена достоянием СССР. Античные и средневековые источники сохранили немало сведений о её добыче и использовании. В тот период нефть ещё не играла значительной роли в экономике, политике, военном деле. Степень её использования ограничивалась в основном хозяйственной сферой. В богатейшем нефтяном районе Баку долгие века продолжали добывать небольшое количество этого ценного продукта. Совершенно иная картина стала наблюдаться со второй половины XIX века, когда в передовых странах мира началось бурное развитие экономики, промышленное, железнодорожное строительство, внедрение новых технических усовершенствований. Не осталась в стороне от этих процессов и нефтяная промышленность. В этот период основными центрами её развития являлись США и Азербайджан, входящий в состав Российской империи.

Значение нефти возросло в XX веке, когда начался массовый выпуск автомобилей и аэропланов, морской флот перешёл к потреблению мазута. Нефть явилась не только источником энергии, приводящим в движение тысячи моторов, она проявила себя и как ценнейший вид сырья для многих отраслей химической промышленности.

Актуальность данной статьи заключается в том, что наглядно показана картина развития нефтяного дела в Азербайджане в 90-ые XIX века-в 90-ые XX века. Когда были заложены глубоководные основы «Азери», «Чираг», «Гюнешли», то никто не мог бы подумать о Конт-

ракте века. Азербайджан стал не только поставщиком, а также экспортером и надежной транзитной страной.

С развитием техники и технологии механического способа бурения скважин на Апшеронском полуострове один за другим открываются новые нефтяные месторождения (Бинагади, о.Артёма, Сураханы и др.), увеличивается добыча нефти, начинается развитие инфраструктуры нефтяной отрасли, интенсивно развивается нефтепереработка, в Азербайджане формируется национальная буржуазия.

В городе был создан мощный промышленный потенциал, были открыты сотни крупных и мелких фирм по добыче, переработке и торговле нефтью. Баку превращается в один из финансовых центров мира. В 1873 году Роберт Нобель, швед по происхождению, посетивший Кавказ (в поисках древесины для оружейной фабрики братьев Нобель в г.Ижевске в Сибири) застал «нефтяную лихорадку» в Баку и вложил 25000 рублей на приобретение небольшого керосинового завода.

Спустя несколько лет в 1879 году братья Нобель организуют в Баку нефтяную компанию по добыче и переработке нефти, впоследствии ставшей самой крупной нефтяной компанией в России, которая полностью вытеснила с российского рынка Рокфеллерскую компанию «Стандарт Ойл». Братьям Нобель принадлежали нефтедобывающие промыслы, десятки нефтеперерабатывающих заводов, нефтеналивные танкера, баржи, железные дороги, гостиницы и др.

В 80-ые годы XIX столетия в Баку было построено 200 небольших нефтеперегонных заводов (установок), значительная часть которых принадлежала братьям Нобель.

В 80-е годы братьями Нобель был построен впервые в мире нефтеналивной танкер в Каспийском море. Бакинский «Нефтяной бум» привлёк внимание и французского «Дома Ротшильдов».

Начиная с 1883 года Ротшильды занимались в Баку, в основном кредитно-ссудной операцией и торговлей нефтью. Первоначальный капитал Ротшильдов с 1,5 млн. рублей в 1883 году увеличивался до 6 млн. рублей в 1895 году и до 10 млн. рублей в 1913 году.

Ротшильдам также принадлежали нефтяные промыслы в Балаханах, Сабунчах, Раманах, керосиновый и масляный заводы в Кишлах.

К 1883 году благодаря капиталу Ротшильдов была завершена железная дорога Баку-Батуми, игравшая важную роль в экспорте нефти и нефтепродуктов из Баку в европейские страны. Со строительством этой железной дороги Батуми становится одним из важных портовых городов мира.

В 1886 году Ротшильды основали «Каспийско-Черноморскую» нефтяную компанию. В 1890 году капитал банка Ротшильдов контролировал 42% экспорта бакинской нефти.

В начале XX столетия Ротшильды переуступают свои нефтяные интересы в Азербайджане англо-голландской корпорации «Ройял-Датч-Шелл» и с этого времени английский капитал занимает видное место в нефтяной промышленности Азербайджана.

В эти годы более 60% нефтяных промыслов на Апшеронском полуострове было сосредоточено в сфере деятельности трёх крупных компаний: «Ройял-Датч-Шелл», «Товарищество нефтяного производства братьев Нобель» и «Русское генеральное нефтяное общество». Акционерный капитал в нефтяной промышленности Азербайджана достиг 165 млн. рублей.

С 1874 по 1899 гг. в промышленности Азербайджана было учреждено 29 акционерных обществ, в том числе и с участием иностранного капитала. По мере усиления позиций иностранного капитала нефтяная промышленность Азербайджана все больше переходила в руки зарубежных инвесторов. Так, например, если в 1902 году 16% капитала, вложенного в нефтяную промышленность, принадлежала иностранным инвесторам, то в 1912 году доля участия иностранного капитала в нефтяную отрасль Азербайджана составляла уже 42%. Растущая потребность мировых промышленных центров в нефти и нефтепродуктах способствовала значительному росту добычи нефти в Азербайджане. В начале XX века (в 1901 г.) здесь было добыто 11.0 млн. тонн нефти, что составляло больше половины мировой добычи нефти.

С 1905 до начала 1920-х годах добыча упала в четыре раза. С того времени и до начала Второй мировой пошло восстановление добычи, и в 1941 году она достигла локального пика в 0,5 мбд. В период войны происходит резкое падение до 0,2 мбд., а в послевоенные годы восстановление шло крайне медленно. В конце 1960-х годов был достигнут локальный пик в 0,4 мбд., и с тех пор показатели плавно снижались, дойдя до 0,2 мбд. к концу 1990-х г.

Советской власти удалось вернуть добычу нефти в Азербайджане к уровню 1905 года только перед началом Второй мировой войны.

Благодаря бакинской нефти с конца XIX столетия Россия из импортера нефтепродуктов превратилась в экспортера, вытесняя с мировых рынков американцев. Именно бакинская нефтяная промышленность явилась единственной отраслью имперской экономики, продукты которой были востребованы для экспорта.

Азербайджан, обладавший таким богатством, как нефть, долгое время лишенной возможности использовать его для своей пользы и прогресса. После обретения независимости Азербайджан смог, наконец реализовать свою вековую мечту, стать истинным хозяином своих природных богатств, в том числе и нефти.

На суше Азербайджана за всю 140 летнюю историю развития нефтяной промышленности выявлено 43 месторождения нефти и газа (37 из них находятся в разработке), добыто 935 млн. тонн нефти и 130 млрд. м³ газа в динамике добычи нефти на суше Азербайджана имели место неоднократные спады и подъёмы, что было связано с политическими сотрясениями в XX столетии (война с армянами в 1905 году, Первая Мировая война в 1914-1917 годах, Октябрьская Революция в России, установление Советской власти в Баку и геноцид азербайджанцев большевистско-дашнакскими отрядами в 1918 году, оккупация получившей суверенитет в октябре 1918 года Азербайджана, вводом XI Красной Армии в 1920 году и национализация нефтяной промышленности).

Снижение добычи нефти, на суше Азербайджана начиная с 1965 года, связано с истощением длительно разрабатываемых месторождений и низкой результативностью поисково-разведочных работ. В настоящее время добыча нефти на суше Азербайджана составляет 1.5 млн. тонн в год.

Дальнейшие перспективы развития добычи нефти и газа в Азербайджане связаны в основном с морскими месторождениями. В Азербайджанском секторе Каспийского моря открыто 28 месторождений нефти и газа (18 из них находится в разработке), выявлено более 130 перспективных структур. За всю историю разработки морских месторождений Азербайджана добыто более 460 млн. тонн нефти с конденсатом и порядка 345 млрд.м³ газа. Максимальный уровень добычи нефти из морских месторождений в объёме 12.9 млн. тонн был достигнут в 1970 году, а газа в объёме 14 млрд.м³ – в 1982 году. В настоящее время Государственной Нефтяной Компанией Азербайджанской Республики (ГНКАР) из морских месторождений добывается 7.5 млн. тонн нефти и 5 млрд. м³ газа в год.

После распада Советского Союза в начале 90-х годов XX столетия экономика Азербайджанской Республики была развалена в связи с разрывом, установившихся в течение длительного времени экономических отношений в бывшем Советском Союзе, а также тяжёлого финансового положения.

Лишь после восстановления независимости президент Азербайджана Гейдар Алиев провозгласил, что нефть является достоянием всего азербайджанского народа.

В 1994 году Гейдар Алиев объявил, что главной целью государственной политики будет направления доходов, получаемых от реализации «Контракта века» на социально-экономический прогресс республики. Для концентрирования доходов, получаемых от нефти и валютных средств, их эффективного расходования на экономическое, военное и социальное развитие страны Указом Президента от 29 декабря 1999 года был создан Государственный нефтяной фонд Азербайджанской Республики.

Новая нефтяная стратегия, разработанная и осуществляемая Гейдаром Алиевым, имеет огромное значение для настоящего и будущего Азербайджана. «Контракт века», подписанный 20 сентября 1994 года, определил динамичный путь развития Азербайджана. В результате ус-

пешно реализуемый нефтяной стратегией, автором которой является Гейдар Алиев, наша страна заключила 21 договор с 30-ти кампаниями из разных стран. Этот процесс продолжается и сегодня. Благодаря этим соглашениям в Азербайджанскую экономику будет инвестировано 60 млрд.долларов США.

Верно оценивший и точно спрогнозировавший объемы природных ресурсов Азербайджана Гейдар Алиев указывал, что только с контрактных площадей Азери-Чираг-Гюнешли в 2007-2008 годах должно быть добыто 50 млн.тонн нефти. Ожидается нефть и на других месторождениях Каспи.

В 1997 году была получена ранняя нефть с месторождения Чираг. Успехи в реализации новой нефтяной стратегии лишний раз подтверждает дальновидность и реалистичность политики Гейдара Алиева.

С подписанием первого крупного контракта типа «СРП» по месторождениям Азери-Чираг-Гюнешли (глубоководная часть) в азербайджанском секторе Каспийского моря нефтяная промышленность Азербайджана вступила в новый этап своего развития.

В сентябре 1994 года для разработки открытых ещё в 80-х годах месторождений Азери, Чираг и глубоководной части Гюнешли был подписан крупный (по извлекаемым запасам и объёму инвестиций) «Контракта века» типа «Продакшн-Шеринг» или «СРП» (Соглашение о Разделе Продукции) с участием 12 известных нефтяных компаний мира из 8 стран.

20 сентября 1994 г. правительство Азербайджана заключило «контракт века» о совместной разработке трёх нефтяных месторождений – Азери, Чираг и Гюнешли (АЧГ) в Азербайджанской секторе Каспийского моря, в 120 км от побережья страны (открыты в 1981-1987 годах).

Мы преодолели все трудности-«Контракта века» реализуется. В ноябре 1997 года мы получили первую нефть с месторождения «Чираг» и стали транспортировать ее по нефтепроводу Баку-Новороссийск, который был сооружен специально для этого на основе договора, подписанного между Российской Федерацией и Азербайджаном. Но мы еще тогда, когда планировали маршруты экспорта нефти на мировые рынки, сочли необходимым иметь альтернативный нефтепровод по западному маршруту.

То, что начато 1994 году, уже дает свои практические результаты. И блестящим подтверждением тому являются нефтепровод Баку-Супса, построенный здесь прекрасный терминал, замечательные условия для успешной работы и бесперебойной перекачки нефти, вывоза ее на мировые рынки. Нефтепровод-Баку-Супса является блестящим примером дружбы, сотрудничества между Грузией-Азербайджаном.

Соглашение о разделе продукции (СРП) сроком до 2024 года подписали 15 иностранных компаний, а также Государственная нефтяная компания Азербайджана (SOCAR).

Все участники оглашения образовали консорциум «Азербайджанская международная операционная компания» (АМОК), состав которого менялся со временем (часть акционеров продала свои доли, сейчас основной акционер – BP).

Ускоренная разработка офшорных месторождений привела к резкому росту добычи нефти уже в конце 1990-х годов. первая нефть с месторождения Чираг стала поступать в 1977, в 2005 – с Азери, а с 2008 – с глубоководного месторождения Гюнешли.

Таким образом, восстановление нефтяной промышленности Азербайджана и освоение открытых в глубоководных частях азербайджанского сектора Каспия крупных нефтегазовых месторождений и разведка перспективных структур требовали больших капитальных вложений и внедрения в практику нефтегазодобычи в целом и, в том числе, морской нефтегазодобычи, современной техники и технологии, что могло быть реальным при вовлечении в нефтяную отрасль крупномасштабных иностранных инвестиций.

Успехи страны в 2000-х и в начале 2010-х-это в основном успех АЧГ. В разработку блока консорциум вложил 28,7 млрд.долл., а его доход составил 73 млрд.долл. Доходы Азербайджана от АЧГ тоже велики: с 2001 по 2015 год в Государственный нефтяной фонд поступило 124,9 млрд.долл. Страна отчасти перенаправляла нефтяную ренту населению-доля бюджета к

ВВП росла на протяжении всего периода нефтяного бума: с 18% ВВП в 1994 году до 46% в 2010-м. Средние пенсии, например, выросли в конце 2010-х до 200 доллар.

Нефть, особенно в XXI веке, сыграла решающую роль в экономическом подъеме Азербайджана. И сегодня нефтедобыча является определяющим фактором успешного вхождения нашей страны в рынок, интеграции в мировую экономику. Комплексный анализ и всесторонние исследования, проведенные учеными и специалистами Азербайджана с привлечением представителей крупнейших мировых нефтяных компаний, убедительно подтвердила своевременность строительства БТД и его огромную экономическую важность для нашего независимого государства. А главное-верность курса Новой нефтяной стратегии республики, которая неразрывно связана с именем общенационального лидера нашего народа Гейдара Алиева.

Заключение. Итак, сравнивая 90-ые годы XIX века и 90-ые годы XX века приходим к выводу, что и тогда и сейчас идет приток иностранного капитала в нефтяную промышленность Азербайджана. Однако, нефть в XIX веке не являлся национальным достоянием азербайджанского народа. Благодаря заслугам общенационального лидера в конце XX века бакинская нефть стала национальным достоянием азербайджанского народа, а также оказала влияния на развитие экономики, создание армии нового современного типа, улучшение благосостояние азербайджанского народа, а в целом на всестороннее развитие Азербайджана.

В заключение подчеркнем, оставляя в стороне геополитическое значение нефтяной стратегии Азербайджана в новейшей истории, которая оказала влияние на обширный регион, что подписание морских нефтяных контрактов, сооружение нефтепровода Баку-Джейхан и создание Государственного нефтяного фонда в критическое для нефтегазодобывающих стран мира послужили для Азербайджана «подушкой безопасности»!

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Г. Указы и распоряжения Президента Азербайджанской Республики (октябрь-декабрь 1999). Баку, 2002 г., с.131-132.
2. Алиев И. «Каспийская нефть Азербайджана». М., Известие, 2003, с.712
3. Газета «Азербайджан». 2002 г.
4. Гусейнова И. Г. Алиев от политического руководителя к общенациональному лидеру». Баку, Təhsil, 2005, с.512
5. Деньги. Богатое нефтяное прошлое // Журнал «Коммерсант», 11.03.2017.
6. Самедзаде З. «Этапы большого пути». Экономика Азербайджана за полвека, ее новые реалии и перспективы. Б., Нурлар, 2004, 936 с.
7. Мурадалиева Э. Кровь земная - нефть Азербайджана и история. Баку, Мутарджим, 2005, 256 с.
8. Мурадвердиева Л. Бакинская нефть. Уроки истории. Баку, 2006, 663 с.
9. Чапай Султанов. Исторические расследования. Баку, Мутарджим, 2016, 628 с.

SƏNUBƏR HƏSƏNOVA

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi*

XIX ƏSRİN 90-cı İLLƏRİ – XX əsrin 90-cı İLLƏRİ ÜZRƏ BAKİ NEFT STRATEGİYASININ MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq və XX əsrin əvvəllərində Abşeron yarımadasındakı neft yataqlarının 60%-dən çoxu üç böyük şirkətin – “Royal Dutch Shell”, “Nobel Brothers Petroleum Production Partnership” və “Russian Ümumi Neft Cəmiyyəti”in nüfuzu dairəsində cəmləşmişdi. Azərbaycanın neft sənayesində nizamnamə kapitalı 165 milyon rubla çatıb. 1874-cü ildən 1899-cu ilə qədər Azərbaycan sənayesində 29 səhmdar cəmiyyəti, o cümlədən də xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmış-

dır. Xarici kapitalın mövqeyi gücləndikcə Azərbaycanın neft sənayesi getdikcə daha çox xarici investorların əlinə keçdi.

1994-cü il sentyabrın 20-də hələ 80-ci illərdə kəşf edilmiş “Azəri”, “Çıraq” və dərinisulu “Günəşli” yataqlarının işlənməsi üçün (çıxarılan ehtiyatlara və investisiyaların həcminə görə) 8 ölkədən 12 məşhur neft şirkətinin iştirakı ilə “Prodakşn-Sharing və ya “MPR” (Məhsulun Paylaşım Razılaşması) tipli iri “Əsrin müqaviləsi” imzalanmışdır.

Beləliklə, XIX əsrin 90-cı illəri ilə XX əsrin 90-cı illərini müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlirik ki, həm o vaxt, həm də indi Azərbaycanın neft sənayesinə xarici kapitalın axını baş verir. Bu dövrlərdə biz neft sənayesinin yüksəlişini və inkişafını, Azərbaycanın ümumi inkişafını görürük.

Açar sözlər: neft strategiyası, müqaisəli analiz, xarici capital, Nobel qardaşları, ümummilli lider, əsrin müqaviləsi.

SANUBAR HASANOVA

*Researcher at the Institute of History named after A.A.Bakikhanov
of Azerbaijan National Academy of Sciences*

COMPARATIVE ANALYSIS OF BAKU OIL STRATEGY OF THE 90s OF THE 19th CENTURY – 90s OF THE 20th CENTURY

Since the 90s of the 19th century and at the beginning of the 20th century, more than 60% of the oil fields on the Absheron Peninsula were concentrated in the activities of three large companies: “Royal Dutch Shell”, “Nobel Brothers Petroleum Production Partnership” and “Russian General Petroleum Corporation”. Share capital in the oil industry of Azerbaijan reached 165 million rubles. From 1874 to 1899, 29 joint-stock companies were established in the industry of Azerbaijan, including those with the participation of foreign capital. As the position of foreign capital strengthened, the oil industry of Azerbaijan increasingly passed into the hands of foreign investors.

On September 20, 1994, for the development of the Azeri, Chirag and deep-water fields of Gunashli, discovered back in the 80s, was signed a large (in terms of recoverable reserves and volume of investments) “Contract of the Century” type “Production Sharing” or “PSA” (Production Sharing Agreement) with the participation of 12 well-known oil companies from 8 countries.

So, comparing the 90s of the 19th century and the 90s of the 20th century, we come to the conclusion that both then and now there is an influx of foreign capital into the oil industry of Azerbaijan. During these periods we see the rise and development of the oil industry, and the overall development of Azerbaijan.

Keywords: oil strategy, comparative analysis, foreign capital, Nobel brothers, National Leader, Contract of the Century.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. İbrahim Zeynalov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94; UOT 32:93/94

MƏMMƏDAĞA BAXIŞOV

*Bakı Dövlət Universitetinin Avropa və Amerika ölkələrinin
yeni və müasir tarixi kafedrasının dosenti
mammadaqabaxishov@bsu.edu.az*

XXI ƏSRİN BİRİNCİ RÜBÜNDƏ NATO-NUN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ İŞTİRAKI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/122-127>

Məqalə XXI əsrin birinci rübündə NATO-nun beynəlxalq münasibətlərdə iştirakına həsr olunmuşdur. Məqalədə Şimali Atlantika Alyansının sülhyaratma əməliyyatları, terrorizmə qarşı mübarizədə iştirakı, şərqə doğru genişlənməsi, ABŞ-ın İraqa qarşı başladığı yeni müharibənin NATO-ya təsiri, Fransanın NATO-nun strukturuna qayıtması, Alyansın sammitlərində Gürcüstanın və Ukraynanın təşkilata daxil olması ilə bağlı məsələlər şərh edilir. Müəllif 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi ilə bağlı NATO-nun mövqeyinə, 2010-cu ildən sonra NATO-nun qəbul etdiyi yeni konsepsiyaların məzmununa, NATO-nun Şərqi Avropa ölkələrində raketdən müdafiə sistemi yerləşdirməsinə, Liviya müharibəsində NATO-nun iştirakına, 2014-cü ildə Krımın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra Rusiya-NATO münasibətlərinin kəskinləşməsinə və D.Trampın dövründə ABŞ-ın NATO ilə bağlı siyasətinə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Şimali Atlantika Alyansı, transformasiya, sülhyaratma əməliyyatı, genişlənmə, Buxarest sammiti, Rusiya-NATO münasibətləri, Liviya müharibəsi, terrora qarşı mübarizə.

Giriş. NATO Şurasının 1999-cu ilin aprelində Vaşinqtonda keçirilən sessiyasında təşkilatın yaradılmasının 50-ci ildönümü qeyd edildi və Şimali Atlantika Alyansının yeni strateji konsepsiyası qəbul edildi. Sənədə əsasən NATO “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” proqramına qoşulmuş ölkələrlə əməkdaşlığı genişləndirməli, NATO-nun sülhyaratma əməliyyatlarına daha çox ölkənin qoşulmasını təmin etməli idi (3, s.319). Yeni konsepsiyaya görə NATO regional təşkilat kimi qalmamalı, global miqyaslı hərbi-siyasi təşkilata çevrilməli idi.

1999-cu ildə Kosovo münaqişəsi NATO-nun iştirakı ilə Qərbin mənafeyinə uyğun həll edildi. Kosovo münaqişəsi Qərb ölkələri tərəfindən Balkan yarımadasında təhlükəsizliyə təhdid kimi qəbul edilirdi. Serbiyaya qarşı NATO-nun hərbi əməliyyatlarının başa çatmasından sonra BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı əsasında sülhyaratma məqsədi ilə “Kosovo Üçün Qüvvələr” yaradıldı (4, s.148). Bu qüvvə NATO-ya tabe və Kosovoda sülhü və sabitliyi qorumaq idi. NATO həmin funksiyaları indiyədək yerinə yetirir. Kosovada NATO-nun “Kemp Bondstil” adlı çoxfunksiyalı hərbi bazası yaradıldı. Avropada ən böyük hərbi bazanın tikintisi Alyansa 8 milyard dollara başa gəlmişdi. BMT-nin və Kosovo hökumətinin nümayəndələri “Kemp Bondstil” bazasının ərazisinə daxil ola bilməzdilər. Bazada 1000-ədən çox ABŞ hərbiçisi xidmət edir, Ukrayna, Gürcüstan və Pribaltika üçün kadrlar hazırlanırdı. Bazanın ərazisində nüvə müharibəsi zamanı qorunmaq üçün sığınacaq və gizli həbsxana yerləşirdi.

2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da törədilmiş terror hadisələri NATO-nun qərarında ABŞ-a silahlı hücum kimi qiymətləndirildi. Alyansın tarixində ilk dəfə kollektiv müdafiə haqqında beşinci maddə tətbiq edilmişdi. ABŞ-ın xahişi əsasında NATO 2001-ci ilin oktyabrından 2002-ci ilin mayınadək “Qartalın köməyi” adlı antiterror əməliyyatı həyata keçirdi (14, s.272). AVAKS radarı ilə təchiz olunmuş yeddi NATO təyyarəsi ABŞ səmasında keşik çəkirdi.

2003-cü ilin avqustunda Şimali Atlantika Alyansı Əfqanıstanda Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinə rəhbərlik etməyə başladı. Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələri BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2001-ci ilin dekabrın 20-də qəbul etdiyi qərar əsasında yaradılmışdı. Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinə rəhbərlik NATO-nun Avropadan kənarda keçirdiyi ilk hərbi əməliyyatı idi və 2014-cü ilin dekabrınadək davam etmişdi (2, s.85). Sonra NATO-nun rəhbərliyi Əfqanıstan ərazisinə nəzarəti ölkənin ordusuna və təhlükəsizlik qüvvələrinə vermişdi. 2015-ci ilin yanva-

rında NATO Əfqanıstanda yerli silahlı qüvvələrə təlim keçmək və yardım göstərmək məqsədilə “Qətiyyətli dəstək” əməliyyatı həyata keçirməyə başladı.

XXI əsrin əvvəllərində NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi prosesi davam etmişdi. 2002-ci ilin noyabrında NATO-nun Praqa sammitində Bolqarıstanın, Rumıniyanın, Slovakiyanın, Sloveniyanın, Litva, Latviya və Estoniyanın təşkilatə qəbul edilməsinə razılıq verildi və həmin ölkələrin hər biri ilə Tərəfdaşlıq Fərdi Əməliyyat Planının hazırlanması haqqında qərar qəbul edildi. Tərəfdaşlıq Fərdi Əməliyyat Planı Şərqi Avropa ölkələrinin NATO ilə strateji hərbi tərəfdaşlığını və onların gələcəkdə Alyansa daxil olmasını nəzərdə tuturdu. 2002-2015-ci illərdə Ukrayna (2002), Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan (2004), Qazaxıstan və Moldova (2006), Bosniya və Çernoqoriya (2008) və Serbiya (2015) NATO ilə Fərdi Tərəfdaşlıq Əməliyyat Planı imzaladı.

Praqa sammitində NATO-nun Çevik münasibət qüvvələrinin yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Bu qüvvələrdən ilk dəfə 2004-cü ildə Afinada keçirilən yay olimpiya oyunlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün istifadə edilmişdi (7, s.265). Praqa sammiti həm də NATO-nun rəhbər orqanlarının islahatı haqqında qərar qəbul etmişdi. Praqa sammitinin sənədlərində ilk dəfə “transformasiya” anlayışı işlədilmişdi. Bu anlayış yeni üzləri, yeni potensialı və tərəfdaşlarla yeni münasibəti olan NATO-nun yaradılması prosesi ilə genişlənmənin əlaqəsini, yeni global vəziyyət, təhdidlər və vəzifələrlə bağlı NATO-nun əsaslı islahatını nəzərdə tuturdu.

2003-cü ildə ABŞ-ın İraqa qarşı yeni müharibəsi NATO-da böhran yaratdı. Fransa, AFR və Belçika ABŞ-ın İraqa qarşı yeni müharibəyə başlamasının əleyhinə idi. ABŞ BMT Təhlükəsizlik Şurasında NATO-nun üzvü olan üç ölkənin etirazını nəzərə almadı. Lakin bu hadisə Transatlantika əlaqələrinin kəsilməsinə səbəb olmadı. Bu ABŞ-ın və onun Qərbi Avropadakı müttəfiqlərinin ümumi mənafehləri ilə, onların müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində xərcləri artırmaq istəməməsi ilə bağlı idi. 2003-cü ildə Avropa İttifaqı ilə NATO arasında “Berlin-üstəgəl” adlı saziş imzalandı (8, s.367). Sazişə görə Avropa İttifaqı ABŞ-ın iştirak etmədiyi bir sıra hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı NATO-nun qüvvələrindən istifadə edə bilərdi. Bu yolla Avropa İttifaqının müstəqil ordu yaratmasının zəruriliyi növbəti dəfə aradan qalxdı və Avropa İttifaqının müdafiə siyasətində NATO-nun və ABŞ-ın aparıcı rolu qeyd edildi.

2004-cü ildə Bolqarıstan, Rumıniya, Slovakiya, Sloveniya, Litva, Latviya və Estoniya NATO-ya daxil oldu (11.s.353). Bu NATO-nun altıncı genişlənməsi idi. 2008-ci ilin aprelində Buxarest sammitində Alyans Xorvatiya və Albaniyanı təşkilatə daxil olmaq üçün dəvət etdi. 2009-cu ildə Xorvatiya və Albaniya NATO-nun üzvü oldu. 2019-cu ildə Makedoniya ABŞ-ın və Avropa İttifaqının təzyiqi altında Yunanıstanla çoxillik mübahisəni həll etdi və Şimali Makedoniya adını qəbul etdi. Sonra Şimali Makedoniya Şimali Atlantika Alyansına daxil olmaq haqqında protokolu imzaladı və 2020-ci ilin martında NATO-ya daxil oldu (14, s.274). 2023-cü ildə Finlandiya, 2024-cü ildə İsveç NATO-ya daxil oldu və təşkilat üzvlərinin sayı 32-yə çatdı.

2009-cu ilin aprelində Fransa NATO-nun hərbi strukturuna qayıtdı. Bu işdə Fransa prezidenti N.Sarkozinin ABŞ və NATO rəhbərliyi ilə danışıqları mühüm rol oynadı (6, s.177). Fransanın NATO-ya tam hüquqlu üzv kimi bərpası haqqında qərar Strasburq sammitində qəbul edildi. Lakin Fransa NATO-nun Nüvə Planlaşdırılması Qrupuna qəbul edilmədi. Bosniya və Hersoqovina NATO üzvlüyünə namizəd ölkələrdən biri idi. 2010-cu ildə ona “Üzvlük üçün Fəaliyyət Planı” verildi, lakin həyata keçirilmədi. Bosniyanın tərkibində olan Serb Respublikası onun NATO-ya daxil olmasının əleyhinə çıxış edirdi.

Ukrayna və Gürcüstan NATO üzvlüyünə namizəd ölkələr sırasına daxil idi. 2008-ci ildə NATO-nun Buxarest sammitində həmin ölkələrin Alyansa üzvlüyü məsələsi müzakirə edildi, lakin onlara “Fəaliyyət planı” verilmədi. Həmin ildə Gürcüstanda keçirilən referendumda əhalinin əksəriyyəti NATO-ya qoşulmağın leyhinə səs verdi. ABŞ, Ukrayna və Gürcüstanın NATO-ya daxil olması üçün fəallıq göstərirdi (1, s.268). Fransa və AFR həmin ölkələrin NATO-ya qəbul edilməsi məsələsində tələsməməyi tövsiyə etdi. Buxarest sammitində qəbul edilmiş bəyanatda deyilirdi ki, Ukrayna və Gürcüstanın NATO-ya üzvlüyü zaman məsələsidir. İndiyədək NATO-nun proqram sənədlərində və strateji konsepsiyalarında həmin vəd təkrarlanır. 2022-ci ilin fevralında Rusiyanın Ukraynaya qarşı başladığı müharibənin səbəblərindən biri Ukraynanın NATO-ya daxil olmaq istəməsi idi.

Rusiyanın 2008-ci ilin avqustunda Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanıması və 2014-cü ilin martında Kırımın Rusiyaya birləşdirilməsi Ukrayna və Gürcüstanın NATO-ya qəbul edilməsini çətinləşdirdi. Rusiya ilə ərazi mübahisəsi həmin ölkələr üçün ciddi problem idi. Lakin bu amil ABŞ prezidentinə və NATO-nun baş katibinə müntəzəm şəkildə “Ukrayna və Gürcüstan NATO-nun üzvü olacaq” bəyanatı verməyə mane olmurdu. Ukrayna və Gürcüstan hərbi quruculuğun bütün sahələrində NATO ilə sıx əməkdaşlıq edir, öz ordusunu NATO standartlarına keçirir və müntəzəm hərbi təlimlər təşkil edirlər. 2008-ci ilin sentyabrında birgə NATO-Gürcüstan Komissiyası, 2014-cü ildən çoxmillətli birgə NATO-Gürcüstan briqadası fəaliyyət göstərir. Gürcüstan ərazisində NATO-nun təlim və logistika mərkəzləri yaradılmışdı.

Ukraynada V.Janukoviçin prezidentliyi dövründə NATO-ya yaxınlaşma prosesi dayanmışdı. 2014-cü ilin fevralında Ukraynada həyata keçirilmiş dövlət çevrilişi həmin prosesə təkan verdi. 2014-cü ilin dekabrında Ukrayna Ali Radası ölkənin bloklara qoşulmama statusunu ləğv etdi (5, s.421). 2019-cu ildə Ukraynanın NATO-ya daxil olmaq istəyi onun konstitusiyasına əlavə edildi. 2019-cu ildə ABŞ Ukraynanın Oçakov və Nikolayev limanındakı hərbi obyektlərin yenidənqurulmasına başladı. Bu obyektlərdən həm ABŞ kəşfiyyatı, həm də hərbi dəniz qüvvələri Rusiyanın Qara dəniz donanmasına qarşı istifadə edirdi.

2014-cü ildə Gürcüstan, 2020-ci ildə Ukrayna “geniş imkanlarla NATO-nun tərəfdaşları” statusu aldı. Bu status həmin ölkələrin Şimali Atlantika Alyansının kəşfiyyat məlumatlarına, silah və hərbi texnologiyasına daha da yaxınlaşmasını və NATO-nun hərbi əməliyyat və missiyalarında daha fəal iştirakını nəzərdə tuturdu. Yeni ölkələrin daxil olması və Alyansın yeni vəzifələri icra etməyə başlaması 1999-cu ildə qəbul edilmiş strateji konsepsiyaya yenidən baxılmasını zəruri etdi.

2010-cu ilin noyabrında NATO-nun “Fəal iştirak və Birgə Müdafiə” adlı yeni strateji konsepsiyası qəbul edildi (9, s.644). Yeni konsepsiyada üç mühüm vəzifənin icrasına xüsusi diqqət yetirilmişdi. Birinci vəzifə üzv ölkələrin təcavüzdən qorunması, təhlükəsizlik, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, terrorizm, kiber təhlükəsizlik, yeni silahlardan istifadə, ticarət və nəqliyyat yolları üçün təhlükə, ekoloji risklər kimi yeni çağırışlara qarşı kollektiv müdafiə idi. İkinci vəzifə böhranların tənzimlənməsi ilə bağlı idi. NATO sərəncamında olan bütün siyasi və hərbi vasitələrlə üzv dövlətlərin təhlükəsizliyinə qorxu yaradan istənilən böhranın aradan qaldırılmasını öhdəsinə götürmüşdü. Üçüncü vəzifə əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizliyin təmin edilməsi idi. NATO beynəlxalq təhlükəsizliyin üçüncü ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla tərəfdaşlıq yolu ilə möhkəmlənməsinə çalışmalı idi.

NATO-nun məqsədi silahlanmaya və tərkisilaha nəzarət, kütləvi qırğın silahının yayılmaması, münaqişələrin tənzimlənməsi idi. Eyni zamanda NATO bəyan etdi ki, onun qapıları daxil olmaq istəyən, onun meyarlarını ödəyən demokratik ölkələr üçün həmişə açıqdır. Lissabon sammitində həm də NATO-nun Avropada raketdən müdafiə sisteminin yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Əvvəl bu sistem 2018-ci ilədək hazır olmalı idi, sonra bu proses 2020-ci ilədək təxirə salındı. Avropa raketdən müdafiə sistemi Rumıniya, Polşa və Çexiyada qurulmalı və Türkiyə, İspaniya və Hollandiyadakı RMS-lə əlaqələndirilməli idi.

NATO-nun Aralıq dənizindəki hərbi gəmilərdə olan raketləri Avropadakı RMS-i tamamlamalı idi. 2011-ci ildə Çexiya öz ərazisində RMS-i yerləşdirməkdən imtina etdi. 2016-cı ildə Avropa RMS-nin ilk elementləri Rumıniyada yerləşdirildi. 2022-ci ildə Polşada həmin müdafiə sistemi quruldu. NATO bəyan etmişdi ki, Şərqi Avropada RMS həmin ölkələri İranın nüvə raketlərindən qorumaq üçün yerləşdirilir və Rusiyaya qarşı yönəlməyib, onun hərbi-strateji potensialı üçün təhlükə yaratmır (1, s.269). Rusiya bildirdi ki, NATO-nun vədlərinə inanmır. İran raketləri Avropa üçün təhlükəli deyil. Rumıniya və Polşada yerləşən RMS Rusiyadan buraxılan ballistik raketləri zərərsizləşdirə bilər. Bu sistem vasitəsilə orta mənzilli nüvə raketləri də atmaq mümkün idi.

Rusiya iddia edirdi ki, Avropa RMS-i müdafiə sistemi deyil, ABŞ-in nüvə potensialının bir hissəsidir. ABŞ və NATO Rusiyaya hüquqi təminat vermək niyyətində deyildi ki, Avropa RMS-i onun nüvə qüvvələrinə qarşı yönəlməyib. Rusiya Kalininqradı “İsgəndər” raket kompleksi, Krimdə strateji raketdaşıyan eskadra yerləşdirmişdi. Rusiya həm də səsdən sürətli və Avropa RMS-nin tuta bilmədiyi yeni raketlər istehsal edirdi.

2011-ci ildə NATO Liviyaya hərbi müdaxilədə iştirak etdi. Liviyada vətəndaş müharibəsinin başlanmasından az sonra Qərb ölkələri ABŞ-in rəhbərliyi altında beynəlxalq koalisiya yaratdı. Sonra

NATO koalisiyanın əlaqələndiricisi oldu. 2011-ci martın 17-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnəməsi ilə NATO-ya Liviya səmasını başqa təyyarələr üçün bağlamaq hüququ verildi. 2011-ci ilin martın 31-də NATO Liviyada "Birləşmiş müdafiə" adlı hərbi-dəniz əməliyyatına başladı. Əməliyyatın məqsədi mülkü əhalini qorumaq, real məqsəd isə Tripolidə rejimin dəyişdirilməsi idi. Alyansın təyyarələri hökumət qoşunlarının mövqelərini kütləvi şəkildə bombalayırdı. Yekun mərhələdə İngiltərə və Fransa xüsusi təyinatlıları müharibədə iştiraka başladı (13, s.346).

2014-cü ildə başlanmış Ukrayna böhranı ilə bağlı NATO-nun fəaliyyətində və Rusiyaya münasibətində əsaslı dəyişikliklər edildi. 2014-cü ilin sentyabrında İngiltərənin Nyuport şəhərində keçirilən NATO-nun sammitində Rusiyanın Kırım və Donbasla bağlı siyasəti kəskin tənqid edildi. Sammitdə qəbul edilən qərara görə Çevik münasibət qüvvələri çərçivəsində Yüksək hazırlıq qrupu yaradılmalı və Rusiyanın hücumu zamanı qısa müddətdə Şərqi Avropa ölkələrinə göndərilməli idi. Nyuportda qəbul edilən digər qərara görə Əfqanıstanda aparılan əməliyyat yekunlaşdırılmalı və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində səlahiyyət yerli güc strukturlarına verilməli idi. 2015-ci ildən Əfqanıstanda NATO-nun 16 min nəfərlik qeyri güc strukturu fəaliyyət göstərməli idi. Missiyanın məqsədi Əfqanıstanda yerli təhlükəsizlik qüvvələrinə təlim keçmək və məsləhətlər vermək idi (12, s.371).

2016-cı ilin iyulunda NATO-nun Varşavada keçirilən sammitində Rusiyanın hərəkətinə cavab kimi dörd çoxmillətli qrupun yaradılması və Pribaltika respublikalarında və Polşada yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Qrupun hər biri 800-1000 əsgərdən ibarət idi. Qrupların həmin ölkələrdə yerləşdirilməsi 2017-ci ildə başa çatdı. Bu qruplarda xidmət keçən əsgərlər Alyansın üzvü olan 10 ölkədən dəvət edilmişdi. 2019-cu ildə ABŞ-la Polşa arasında razılaşmaya görə Polşada əlavə 1000 NATO əsgəri yerləşdirildi.

D.Trampın ABŞ prezidenti seçilməsindən sonra NATO-nun fəaliyyətində yeni səhifə başlandı. 2018-ci ilin iyulunda NATO-nun Brüsselə keçirilən sammitində Alyansın hərbi xərclərinin daha 33 milyard dollar artırılması haqqında qərar qəbul edildi. 2018-ci ildə NATO-nun büdcəsi 1,013 trilyon dollar idi ki, onun 706 milyardı (70%) ABŞ -n payına düşürdü. ABŞ prezidenti D.Trampı bu vəziyyət təmin etmədiyinə görə o NATO-nun üzvü olan ölkələrdən hərbi xərcləri artırmağı tələb edirdi.

Brüssel sammitində soyuq müharibədən sonra NATO-nun fəaliyyətinə aralıq qiymət verildi. NATO rəhbərliyi bildirdi ki, Alyans müntəzəm şəkildə dəyişən dünyaya uyğunlaşır, eyni zamanda üç əsas vəzifə dəyişməz qalır: kollektiv müdafiə, böhranların idarə edilməsi və birgə təhlükəsizlik. 2019-cu ilin dekabrında London sammitində NATO-nun yaradılmasının 70 illiyi təntənə ilə qeyd edildi (14, s.282). Təşkilatın üzvü olan ölkələrin rəhbərləri NATO-nun Avro Atlantika məkanında təhlükəsizliyə əhəmiyyətli tövhə verdiyini, onun tarixdə ən güclü və uğurlu hərbi-siyasi alyans olduğunu qeyd etdilər. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə NATO-nun sammiti kosmosu hava, torpaq, dəniz və kibernetika ilə yanaşı Alyansın 5-ci fəaliyyət məkanı kimi təsdiq etdi.

London sammitində çıxış edən Fransa prezidenti E.Makron bildirdi ki NATO "beyin ölümü" yaşayır. E.Makron ABŞ ilə onun strateji müttəfiqləri arasında əlaqələrin zəifləməsinə və Türkiyənin NATO ilə razılaşdırılmayan birtərəfli fəaliyyətini belə səciyyələndirmişdi. NATO-nun London sammiti ərəfəsində Türkiyə Suriyanın şimal rayonlarına qoşun göndərmişdi. E.Makron müntəzəm şəkildə Avropa ordusunun yaradılmasının zəruriliyindən bəhs edirdi. E.Makron bəyan etmişdi ki, Avropaya onu Çindən, Rusiyadan və zəruri hallarda həm də ABŞ-dan müdafiə edən ordusu lazımdır.

London sammitində ABŞ prezidenti D.Trump yenə üzv ölkələrin hərbi xərclərini artırmasından bəhs etdi. O bildirdi ki, Avropa ölkələri NATO-ya ödədiyi üzvlük haqqını artırmaq istəmir. Türkiyə prezidenti R.Ərdoğan sammitdə çıxışı zamanı tələb etdi ki NATO-ya daxil olan ölkələr Suriyada fəaliyyət göstərən silahlı kürd dəstələrini terrorçu kimi tanısinlar. NATO üzvləri bildirdi ki ABŞ Suriyada fəaliyyət göstərən silahlı kürd dəstələrinə yardım göstərir.

2020-ci ilin dekabrında Şimali Atlantika Alyansı "NATO-2030: yeni erada birlik" adlı məruzə ilə çıxış etdi. Məruzədə deyilirdi ki, NATO müntəzəm şəkildə təcavüskarlıqla məşğul olan Rusiyaya, Çinin yüksəlişinə və yeni texnologiyaların artan roluna münasibət bildirməlidir. 2021-ci ildə NATO-nun yeni strateji konsepsiyası qəbul edildi. 2022-ci ildə Rusiya Ukraynada hərbi əməliyyatlara başladı. NATO Ukraynaya hərtərəfli yardım göstərirdi ki nəticədə ABŞ, NATO və Avropa İttifaqının Rusiya ilə münasibətləri daha da pisləşdi. Finlandiya və İsveçin NATO-ya daxil olmasından sonra Şimali Atlantika Tərəfdaşlıq Şurasına daxil olan ölkələrin sayı 52-yə çatdı.

Nəticə. 2024-cü ilin aprel 24-də Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının yaradılmasının 75-ci il dönümü tamam oldu. Yubiley ilində Şimali Atlantika Alyansının qarşısında dayanan vəzifələrdən biri müdafiə xərclərinin artırılması və döyüşə hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi idi. NATO-nun baş katibi Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanmasından sonra tez-tez üzv ölkələri müdafiə xərclərini artırmağa çağırırdı. NATO həm də əsgərlərinin sayını artırır ki, özünə düşmən hesab etdiyi Rusiya-ya qarşı müharibəyə hazır olsun. NATO Ukraynaya qarşı müharibədə Rusiyanın qələbəsini qəti şəkildə istəmirdi. Yubiley tədbirlərinin rəsmi şəkildə 2024-cü ilin iyul ayında Vaşinqtonda keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 75 ildir ki, Şimali Atlantika Alyansı global təhlükəsizlik mühitində baş verən bütün dəyişikliklərə baxmayaraq fəaliyyət göstərir, həm Avropada, həm də dünyada yaranmış yeni şəraitə uyğunlaşır. Uğurlu və uzun ömürlü müdafiə ittifaqı kimi tarixə düşən NATO gözlənilməz təhlükə və sınaqların artdığı bir şəraitdə yeni dövrə qədəm qoydu. Təbii ki, Alyansın çətinlik və zəif cəhətləri mövcuddur. Bütövlükdə Şimali Atlantika Alyansı AvroAtlantika məkanında təhlükəsizliyin əsas təminatçısı olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxışov M.Ə. Amerika Birləşmiş Ştatlarının xarici siyasəti (1776-2016). Bakı, AzTU-nun mətbəəsi, 2017, 286 s.
2. Baxışov M.Ə. NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi. Bakı, Füyüzat, 2023, 128 s.
3. Baxışov M.Ə. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1918-2003). Bakı, AzTU-nun mətbəəsi, 2012, 408 s.
4. NATO. Məlumat kitabı. Bakı, NATO-Azərbaycan Beynəlxalq Məktəbi, 2009, 388 s.
5. Фененко А.В. Современная история международных отношений. 1991-2018. М., Аспект Пресс, 2018, 456 с.
6. Baxışov M.Ə. Fransa Respublikası. Bakı, Füyüzat, 2024, 204 s.
7. Кулагин В.М. Международная безопасность. М., Наука, 2007, 318 с.
8. История международных отношений. т.3 (под.ред. А.В.Торкунова). М., Аспект Пресс, 2012, 552 с.
9. Печатнов В.О., Манинкин А.С. История внешней политики США. М., «Международные отношения», 2021, 680 с.
10. Baxışov M.Ə. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi (II dünya müharibəsindən sonrakı dövr). Bakı, 3 sayılı Bayıl mətbəəsi, 2018, 334 s.
11. Мутагиров Дж.З. История и теория международных отношений. М., Международные политические институты, 2018, 439с.
12. Батюк В.И. История международных отношений. М., Юрайт, 2018, 486 с.
13. Богатуров А.Д. История международных отношений. 1945-2017. М., Аспект Пресс, 2017, 560 с.
14. Современные международные отношения, 1991-2020 гг. (под.ред.Б.Ф.Мартынова). М., Изд. АСТ, 2021, 768 с.

МАМЕДАГА БАХЫШОВ

Доцент кафедры новой и современной истории стран Европы и Америки

УЧАСТИЕ НАТО В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XXI ВЕКА

Статья посвящена участию НАТО в международных отношениях в первой четверти XXI века. В статье рассматриваются миротворческие операции Североатлантического альянса, его участие в борьбе с терроризмом, его расширение на восток, влияние новой войны, начатой США против Ирака, на НАТО, возвращение Франции в структуру НАТО, комментируется включение Грузии и Украины в саммиты Альянса. Автор рассматривает позицию НАТО относительно российско-грузинской войны 2008 г., содержание новых концепций, принятых

НАТО после 2010 г., развертывание НАТО систем противоракетной обороны в странах Восточной Европы, участие НАТО в Ливийской войне, 2014 г. Особое внимание уделено обострению отношений Россия-НАТО после присоединения Крыма к России и политика США в отношении НАТО во времена Д.Трампа.

Ключевые слова: Североатлантический альянс, трансформация, миротворческая операция, расширение, саммит в Бухаресте, отношения Россия-НАТО, ливийская война, борьба с терроризмом.

MAMMADAGA BAKHYSHOV

Associate Professor of the Department of Modern and Contemporary History of Europe and America

PARTICIPATION OF NATO IN INTERNATIONAL RELATIONS IN THE FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURY

It is dedicated to NATO's participation in international relations in the first quarter of the 21st century. In the article, the peacekeeping operations of the North Atlantic Alliance, participation in the fight against terrorism, eastward expansion, new wars started by the United States against Iraq, Towards NATO, France's return to NATO's structure, issues related to Georgia and Ukraine's entry into the organization are commented on at the Alliance's summits. Author NATO's position on the 2008 Russia-Georgia war, since 2010 In the content of the concepts, NATO's development of a missile defense system in Eastern European countries, NATO's participation in the Libyan war, the aggravation of Russia's NATO relations after the annexation of Crimea to Russia in 2014, and the US policy related to NATO under Donald Trump pay special attention.

Keywords: North Atlantic Alliance, transformation, peacekeeping operation, enlargement, Bucharest summit, Russia-NATO relations, Libyan war, terrorist pact, war.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 18 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d.Elmira Hüseynova, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94; UOT 32:93/94

ТАРИЭЛЬ АББАСОВ

доктор философии по истории, доцент
кафедры «Новой и современной истории стран Европы и Америки»
Бакинского Государственного Университета
tariel.abbasov@rambler.ru

НОВЫЙ ИМПУЛЬС В ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ МОСКВОЙ И АНКАРОЙ В XXI СТОЛЕТИИ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/128-139>

В начале 2000-х гг., с избранием президента В.Путина в России и с приходом к власти в Турции Партии справедливости и развития, начался переход российско-турецких отношений «от конкуренции к многоплановому партнерству», а затем - от «многопланового к стратегическому партнёрству». Стороны заключили ряд сделок, имеющих стратегическое значение и носящих долгосрочный характер. Речь идет о строительстве первой турецкой АЭС «Аккую» (2010 г.) и газопровода «Турецкий поток» (2016 г.), а также поставках Турции российских систем ПВО С-400 (2017 г.).

Ключевые слова: политический кризис, внешнеполитическая позиция, конфликт, Турция, Россия, военный союз, партнерство.

Введение. В начале 2000-х годов, с избранием президента В.В.Путина в России и с приходом к власти в Турции Партии справедливости и развития (ПСР), начался переход российско-турецких отношений «от конкуренции к многоплановому партнерству». Не случайно, как тогда отмечали ведущие политические эксперты, российско-турецкие отношения вышли на новый, качественный уровень. Наглядным примером тому явилась встреча 18 сентября 2000 года на 55-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в Нью-Йорке министров иностранных дел России и Турции, Игоря Иванова и Исмаила Джема, в ходе которой были обсуждены региональные и международные проблемы. Улучшению двусторонних отношений способствовал также официальный визит премьер-министра Российской Федерации Михаила Касьянова в Турцию, состоявшийся в конце октября 2000 года (35). На встрече со своим коллегой Бюлетом Эджевитом М.Касьянов подчеркнул важность перехода российско-турецких отношений «от соперничества к сотрудничеству». В ходе переговоров сторонами была достигнута договорённость об увеличении поставок российского газа в Турцию. В июне 2001 года глава МИД РФ И.Иванов с официальным визитом посетил Турецкую Республику. По результатам встреч с президентом Турции Ахметом Сезером, премьер-министром и министром иностранных дел страны, было принято решение создать рабочую группу для выработки общей позиции в Евразии относительно армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта, а также вопросов проливов, энергетики и борьбы с международным терроризмом (30).

Следует отметить, что уже на 56-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в Нью-Йорке главы МИД России и Турции подписали ключевой документ - «План действий по развитию сотрудничества между Российской Федерацией и Турецкой Республикой в Евразии». Согласно плану главной целью сотрудничества являлось способствование разрешению конфликтов с целью обеспечения стабильности для устойчивого экономического развития в Евразии. Как отмечают по этому поводу в своей монографии, посвященной анализу российско-турецких отношений в 2000-е годы, российские исследователи Н.Ю.Ульченко и П.В. Шлыкова, в данном документе были обозначены конкретные географические контуры этого сотрудничества: Южный Кавказ, Центральная Азия, Ближний Восток, Афганистан, Балканы, Черноморский регион, Средиземноморье и Кипр (4, с.4). Таким образом, подписание сторонами столь содержательного и актуального по значению документа наглядно свидетельствовало о расширении

спектра российско-турецких отношений и переходе характера их сотрудничества от двустороннего к региональному.

Одной из актуальных проблем российско-турецких отношений продолжает оставаться борьба с международным терроризмом. После терактов 11 сентября 2001 года Россия и Турция выразили ещё большую готовность вести борьбу с международным терроризмом. Так, 28 сентября 2001 года во время телефонного разговора президента России В.Путина с президентом Турции А.Сезером, обсуждая ситуацию, которая сложилась в Евразии после 11 сентября, руководители стран выразили солидарность с международным сообществом в борьбе с международным терроризмом. В ноябре 2003 года, после серии терактов в Стамбуле, президент РФ Владимир Путин позвонил премьер-министру Турции Реджепу Тайипу Эрдогану и выразил готовность оказать всестороннюю поддержку (38).

С приходом к власти в Турции Партии справедливости и развития (ПСР) в 2002 году (она одержала уверенную победу, получив 34,3% голосов избирателей), начался новый этап российско-турецкого сотрудничества. Между тем, принимая во внимание многополярность турецкой элиты и в целом турецкого общества, по результатам выборов Партия справедливости и развития сумела создать однопартийное правительство, что позитивно сказалось на динамике и перспективах российско-турецкого сотрудничества. Здесь, не отходя от проблемы данного научного исследования, хотелось бы несколько слов сказать о харизматичном лидере ПСР (на сегодняшний день президенте Турции) Раджабе Тайипе Эрдогане, рассматривая это в купе со сложившейся в Турции внутривластной ситуацией.

Ещё 9 июля 1983 года в Турции была создана Партия благоденствия или как ее называли «Рефах», означавшее фактически воссоздание запрещенной военными (в свою очередь, пришедшими к власти 12 сентября 1980 года в результате госпереворота) Партии националистического движения (ПНД). Р.Т.Эрдоган был активным членом «Рефах» и правой рукой ее организатора Неджметтина Эрбакана. К неудовлетворению военных в декабре 1996 года на выборах в парламент лидер «Рефах» Н.Эрбакан стал премьер-министром страны. В декабре 1997 года Р.Т.Эрдоган (будучи мэром Стамбула) выступил с пиар-акцией в области Сиирт, где на митинге публично привел отрывок из поэмы известного турецкого философа Зии Гек Альпа. Несмотря на тот факт, что эта книга была рекомендована для чтения в школах Министерства Образования, за эту акцию в 1998 году он был обвинен в разжигании религиозной ненависти, и суд приговорил его к 10 месяцам заключения. Правда, в тюрьме он провел только 4 месяца, но вынужден был покинуть пост мэра Стамбула, который занимал с 1994 года. В 1999 году была создана Партия добродетели, наследница «Рефах», но после ее запрета в июле 2001 года Р.Т.Эрдоган выступил в качестве одного из учредителей Партии справедливости и развития. Несмотря на победу в 2002 году ПСР, Р.Т.Эрдоган не смог, ни избраться в парламент, ни войти в правительство, по причине наличия судимости. Поэтому правительство возглавил его соратник Абдулла Гюль (в дальнейшем глава МИД). Только к весне 2003 года парламент внес в законодательство изменения, и Р.Т.Эрдоган был избран депутатом парламента от Сиирта 9 марта, получив 85% голосов избирателей, а 15 марта президент Турции Ахмед Недждет Сезар назначил его премьер-министром (2, с.142-146).

Создавая ПСР, Р.Т.Эрдоган и его соратники получили поддержку со стороны известного мусульманского проповедника, писателя и философа Фетхуллага Гюлена, проживающего ныне в штате Пенсильвания (США). Поддержка Ф.Гюлена, имеющего несколько миллионов последователей в Турции и хорошо организованную образовательную систему «Хизмет», действующую не только в Турции, но и в 140 странах мира, помогла ПСР одержать победу на выборах в турецкий парламент. Выпускники частных школ, лицеев и университетов Ф.Гюлена заняли ведущие позиции в бизнесе, правоохранительных органах и вооруженных силах Турции и стали опорой Р.Т.Эрдогана. Экономические реформы, проведенные ПСР, существенно укрепили экономику Турции, повысились доходы населения, удалось справиться с инфляцией. Соответственно вырос и авторитет Р.Т.Эрдогана, в лице которого избиратели видели успешного лидера и умелого политика. Вместе с тем Р.Т.Эрдоган постепенно возвращал в повседневную жизнь исламскую религию, что вызывало недовольство сторонников светско-

го развития страны. Неоднократные попытки отстранить ПСР от власти не увенчались успехом. При поддержке структур Ф.Гюлена в судебной системе Р.Т.Эрдогану удалось организовать громкие судебные процессы против армейского руководства, политиков, журналистов – сторонников светского пути развития страны. В результате всенародного референдума армия была отстранена от влияния на политическую систему страны. Однако постоянная критика политики Р.Т.Эрдогана со стороны Ф.Гюлена привела к разрыву отношений двух лидеров. Используя неудавшуюся попытку переворота (в ночь с 15 на 16 июля 2016 года была осуществлена неудачная попытка переворота, в результате которого погибло 246 человек (не считая путчистов), 2185 было ранено, арестовано 4060 человек, в том числе 103 генерала, задержано около 10,4 тысяч человек), Р.Т.Эрдоган обвинил в его организации Фетхуллаха Гюлена и начал широкие репрессии против его сторонников (2, 138-139).

Турецкий парламент, опираясь на поддержку ПСР со стороны ультраправой Партии Националистического Движения (руководимая сегодня Девлетом Бахчели ПНД была создана в 1969 году Алпарсланом Тюркешем на основе Республиканской крестьянской национальной партии) одобрил поправки к пакету изменений в Конституцию страны о введении президентской формы правления. За принятие закона о реформе проголосовало 339 депутатов. Референдум был проведен 16 апреля 2017 года, в ходе которого 51,41% голосов поддержали Эрдогана (31). Такова была вкратце внутривластная ситуация в Турции и участие в ней Р.Т.Эрдогана.

Возвращаясь к исследуемой проблеме российско-турецких отношений в 2000-е годы следует отметить, что уже в декабре 2002 года Р.Т.Эрдоган в качестве лидера ПСР с визитом побывал в Москве. На встрече с российским лидером была достигнута договоренность об углублении двусторонних экономических отношений. С обратным официальным визитом 5-6 декабря Турцию посетил президент РФ В.Путин (9). Глава российского государства провел встречи с президентом Турции А.Н.Сезером, премьер-министром Р.Т.Эрдоганом, а также принял участие в бизнес-форуме. По итогам визита была подписана «Совместная декларация об углублении дружбы и многопланового партнерства между Российской Федерацией и Турецкой Республикой», которая привела к переходу двусторонних отношений на новый, более высокий уровень. Комментируя подписание данной Декларации, В.В. Путин особо отметил, что подписанием этого документа Россия и Турция ещё раз подтвердили свои стремления развивать политические, экономические и культурные отношения. В свою очередь, А.Н. Сезер подчеркнул, что развитие российско-турецких отношений приведёт к миру, стабильности и процветанию в регионе (36). При этом такие спорные проблемы как курдский и чеченский конфликты, а также политика официальной Анкары в отношении новых независимых стран региона Южного Кавказа и Центральной Азии отошли, практически, с повестки дня на второй план. Что же касается обсуждения таких актуальных проблем как безопасность черноморских проливов и строительство энергетических трубопроводов, то, как показали дальнейшие события, нахождение точек соприкосновения между странами приняло более конструктивный характер.

Положительное влияние на двусторонние отношения оказывали бизнес-элиты, как России, так и Турции. Так, в феврале 2004 года Москву посетил министр иностранных дел Турции Абдулла Гюль, возглавивший делегацию в составе 150-ти турецких бизнесменов. На встрече со своим российским коллегой И.С.Ивановым стороны подписали четыре протокола по разным направлениям двустороннего сотрудничества (34). В январе 2005 года значительная в своем составе турецкая делегация во главе с Р.Т.Эрдоганом совершает визит в Москву (в столицу России приехало более 600 представителей деловых кругов Турции). По мнению экспертов, сама идея целенаправленного и многопланового партнерства, фундамент которой был ранее заложен официальной Анкарой, стала постепенно реализовываться. Во время указанного визита были обсуждены вопросы торговли, поставок природного газа, а также сложившаяся политическая ситуация на Кипре. Относительно последнего фактора президент РФ В.В.Путин открыто заявил, что «Россия поддерживает усилия Генерального секретаря ООН, направленные на урегулирование ситуации на Кипре, и считает несправедливой экономичес-

кую блокаду турецкой части Кипра» (33) (здесь уместно было бы подчеркнуть, что именно Генеральный секретарь ООН (в период с 1997 по 2006 гг.) Коффи Аннан был инициатором урегулирования конфликта на Кипре. Его план заключался в создании нового государства – Объединённой Кипрской Республики, которая включала бы в себя две автономии: греческую - 69,5 % территории и турецкую - 28,5 % территории) (1, с.54). В июле того же года В.В. Путин и Р.Т. Эрдоган провели новую встречу в резиденции президента России в городе Сочи (встреча продлилась четыре с половиной часа, намного дольше, чем планировалось). На встрече присутствовали представители бизнес-кругов России и Турции. В ходе визита были обсуждены основные направления двустороннего сотрудничества в таких сферах как экономика, энергетика, военное сотрудничество и региональная политика. По итогам визита стороны ещё раз подтвердили договорённости, достигнутые во время визита В.В. Путина в Турцию (40).

Немаловажно также отметить, что в целях укрепления двустороннего сотрудничества между Россией и Турцией, в течение 2006-2007 гг. было осуществлено множество различных визитов на высшем уровне. Так, к примеру, в июне 2006 года Москву посетил А.Н.Сезер, а в июле того же года – председатель Парламента Турции Бюлент Ариндж. Ответный визит председателя Совета Федерации РФ Сергея Миронова был осуществлён в марте 2007 г. Эти визиты позволили в значительной степени улучшить двусторонние отношения и вывести их на парламентский уровень. В течение отмеченного периода состоялись встречи на уровне министров иностранных дел Сергея Лаврова и Абдуллы Гюля, а также с участием других членов правительств. После избрания в августе 2007 года на пост президента Турецкой Республики Абдуллы Гюля, президент Российской Федерации В.В. Путин отправил в его адрес поздравительное письмо, отметив важность российско-турецких отношений для безопасности и стабильности в регионе (5).

Развитие российско-турецких отношений акцентировало внимание на переходе двустороннего сотрудничества от «многопланового к стратегическому партнёрству». Началом данного процесса можно считать государственный визит Абдуллы Гюля в Москву в начале 2009 года. По итогам встречи в Кремле с президентом России Дмитрием Медведевым была подписана «Совместная Декларация о продвижении к новому этапу отношений между Россией и Турцией и дальнейшем углублении дружбы и многопланового партнёрства». Этот документ стал серьёзным шагом к стратегическому партнёрству между двумя государствами. Как было отмечено в Декларации, «отношения и сотрудничество между Россией и Турцией служат не только интересам двух стран, но и вносят весомый вклад в обеспечение мира, безопасности, стабильности и развития на широком евразийском пространстве и в мире в целом» (19). А.Гюль охарактеризовал Декларацию в качестве базового документа, где отмечается не только желание двух государств, но и конкретные предложения по реализации перехода российско-турецких отношений на новый уровень. Президент Турции отметил также особую роль Российской Федерации в мирном урегулировании армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта. Со своей стороны президент РФ Д.А.Медведев подчеркнул, что Россия полагается на стратегическое сотрудничество с Турцией в вопросах, которые относятся к обеспечению безопасности на Кавказе и в Черноморском регионе (7). Между сторонами состоялся обмен мнениями о необходимости принятия эффективных мер для урегулирования замороженных конфликтов регионе. В связи с этим, было уделено внимание вопросам региональной безопасности, и в частности, вооружённому конфликту в Южной Осетии в августе 2008 года. Стороны пришли к пониманию того, что без стабильности на Южном Кавказе нельзя обеспечить безопасность евразийского региона.

Исходя из вышеизложенного, выдвинутая 11 августа 2008 года Р.Т.Эрдоганом, в связи с обострением югоосетинского конфликта идея о возможности создания союза по типу «Кавказской платформы» с включением в структуру России и США, воспринималась официальной Анкарой как конструктивная позиция, позволяющая повысить уровень доверия между участниками конфликта. Уже 20 августа было определено официальное название альянса – «Платформа стабильности и сотрудничества на Кавказе» (ПССК). Как заявил Р.Т.Эрдоган, «в первую очередь, платформа должна иметь географическую основу, преследовать цель установле-

ния мира и безопасности в регионе, обеспечения экономического сотрудничества и энергетической безопасности. Она должна опираться на принципы ОБСЕ» (32).

Необходимо также отметить, что развитие российско-турецких политических отношений главным образом оказало влияние на двустороннее сотрудничество и в других сферах. Так, например, для сравнения - если в 2001 году общий товарооборот между странами составлял примерно 3,8 млрд. долларов США, а в 2005 году достиг 15,2 млрд. долларов, то уже в 2008 году он превысил 38 млрд. долларов (26). Наглядным примером плодотворного российско-турецкого сотрудничества в энергетической сфере является реализация проекта «Голубой поток». До 2003 года природный газ в Турцию поступал посредством транзита через территории Украины, Молдавии, Румынии и Болгарии. В 2003 году, в соответствии с контрактом от 15 декабря 1997 года, который был заключен между «Газэкспортом» и компанией Botas на основе Межправительственного соглашения о поставках российского газа в Турцию через акваторию Чёрного моря, начался экспорт газа по газопроводу «Голубой поток». Строительство морского участка «Голубого потока» длиной в 396 км началось в сентябре 2001 года, и было завершено уже в мае 2002 года. 30 декабря 2002 года газопровод был сдан в эксплуатацию (промышленные поставки газа по газопроводу начались в феврале 2003 года) (6).

Следует подчеркнуть, что начиная с 2009 года, в российско-турецких отношениях появляется новая (стратегическая) сфера сотрудничества – атомная энергетика. В ходе рабочего визита премьер-министра РФ В.В. Путина в Турцию и в результате встреч с президентом Турции А. Гюлем и с премьер-министром Р.Т. Эрдоганом 6 августа 2009 года лидеры двух стран подписали «Протокол о сотрудничестве в сфере атомной энергетики» и «Межправительственное соглашение о сотрудничестве в области мирного использования атомной энергии» (14). Кроме этого, в ходе двусторонних переговоров было принято решение о проведении ежегодных межправительственных консультаций на высоком уровне для координации развития многопланового стратегического партнёрства между двумя странами. Сторонами была также достигнута договорённость о создании принципиально нового механизма российско-турецких межгосударственных консультаций на высшем уровне в лице Совета Сотрудничества Высшего Уровня (ССВУ). По мнению большинства международных экспертов, эта встреча В.В.Путина и Р.Т.Эрдогана явилась поистине «исторической». Весь спектр подписанных документов, и в частности, в рамках сотрудничества в области атомной энергетики, переход двусторонних отношений в категорию «многопланового стратегического партнерства» явился наглядным свидетельством качественного углубления межгосударственных отношений. Стороны также продемонстрировали неизменное стремление договариваться по многим направлениям сотрудничества, и в частности, по таким вопросам как проекты газопровода «Южный поток» и нефтепровода «Самсун-Джейхан» (22).

12 мая 2010 года в Анкаре, в ходе официального визита президента России Дмитрия Медведева в Турцию, было подписано «Соглашение между правительством Российской Федерации и правительством Турецкой Республики о сотрудничестве в сфере строительства и эксплуатации атомной электростанции на площадке «Аккую» в Турецкой Республике» (3, с.36-38). Данное соглашение является одним из ключевых документов, подписанных между Россией и Турцией в сфере атомной энергетики. Со слов министра энергетики и природных ресурсов Турецкой Республики Т.Йылдыза, «проект по строительству первой турецкой АЭС является одним из крупнейших в отношениях между РФ и Турцией, и он ещё больше укрепит стратегическое сотрудничество между двумя странами» (24). Стороны также после подписания заявления о создании ССВУ провели первое заседание Совета. По итогам заседания в заявлении было подчеркнуто, что ССВУ должен стать руководящим органом, разрабатывающим стратегию и основные направления развития отношений между Россией и Турцией (21). Второе заседание ССВУ состоялось 16 марта 2011 года в Москве под председательством Д.А.Медведева и Р.Т.Эрдогана. Состоялись также отдельные встречи на уровне премьер-министров и министров иностранных дел России и Турции, во время которых был проведён обмен мнениями относительно дальнейшего развития российско-турецких отношений. В частности, предметом отдельного обсуждения стали вопросы реализации совместных стратеги-

ческих проектов в энергетической сфере, а также ключевые международные и региональные проблемы, представляющие взаимный интерес (12).

3 декабря 2012 года президент России В.В. Путин посетил Стамбул с рабочим визитом. На третьем заседании ССВУ предметом обсуждения была сирийская проблема. Несмотря на разногласия в методах урегулирования сирийского конфликта, а также выступление российской стороны против размещения ЗРК «Patriot» на турецко-сирийской границе, сторонам удалось подписать одиннадцать соглашений о сотрудничестве. По мнению экспертов, по итогам визита сложилось ощущение того, что разногласия позиций стран сирийской проблематике не способны навредить экономическим отношениям. Необходимо также заметить, что на развитие двусторонних отношений начинают негативно влиять определенные разногласия, относительно событий на Ближнем Востоке, которые были связаны с началом «арабской весны» (в том числе и ситуация в Сирии). Наряду с этим, в российско-турецких отношениях возникли противоречия, связанные с украинским кризисом. Министр иностранных дел Турции А.Давутоглу, заявил, что не считает «аннексию» Крыма законной и отметил, что Турция выступает за целостность Украины, которая не должна оспариваться. Турецкий министр раскритиковал также предложение России по федерализации Украины, отметив, что это является внутренним делом суверенного государства. А.Давутоглу заявил, что в интересах Турции решение всех спорных вопросов исключительно дипломатическими методами и с помощью международного права, принимая во внимание тот факт, что Турция находится в непосредственной близости от России и Украины (28). В добавок, турецкая сторона выступала также против повышения цен на российский газ для Украины (кстати, больше половины российского газа поступает в Турцию через территорию Украины). В качестве альтернативы источникам энергии А.Давутоглу назвал строительство атомных станций, а также увеличение поставок газа из Азербайджана. Со слов А.Давутоглу, решение диверсифицировать энергетические ресурсы не связано с событиями на Украине, и данное решение было принято задолго до этих событий (29).

В начале декабря 2014 года президент РФ В.В. Путин посетил с рабочим визитом Турцию, где состоялось пятое заседание ССВУ. На совместной пресс-конференции с президентом Турции Р.Т. Эрдоганом российский лидер заявил о приостановке реализации проекта «Южный поток». Однако при этом добавил, что, учитывая растущие потребности Турции, российская сторона готова не только расширить «Голубой поток», но и построить ещё одну трубопроводную систему по турецкой территории до границы с Грецией и дополнительный газовый хаб для потребителей в Южной Европе (20) (следует заметить, что предыдущее, четвертое заседание ССВУ состоялось 22 ноября 2013 года в Санкт-Петербурге). Уже 1 декабря 2014 года ОАО «Газпром» и турецкая «Botas Petroleum Pipeline Corporation» подписали «Меморандум о взаимопонимании» по вопросу о строительстве морского газопровода через Чёрное море в направлении Турции. Новый проект получил название «Турецкий поток».

Экономические отношения и сотрудничество между странами в сфере энергетики и торговли продолжали развиваться вплоть до трагических событий, связанных со сбитым российским бомбардировщиком Су-24 в ноябре 2015 года (в дальнейшем, убийство в декабре 2016 года в Анкаре чрезвычайного и полномочного посла России А. Карлова (17) стало ещё одним испытанием российско-турецких отношений на прочность). Именно с этого периода начинается трансформация российско-турецких отношений в сторону их максимального ухудшения практически во всех сферах. Так, 26 ноября 2015 года министр экономического развития России Алексей Улюкаев сообщает о том, что проект газопровода «Турецкий поток» подпадает под действие российского закона о специальных экономических мерах в отношении Турции (27). А уже 3 декабря того же года министр энергетики Александр Новак заявляет, что в связи с приостановкой работы межправительственной комиссии приостановлены переговоры по «Турецкому потоку» (11). Спустя семь месяцев после трагедии президент Турции Р.Т.Эрдоган в письме президенту России В.В. Путину принес извинения за гибель российского пилота Су-24 (37), вследствие чего отношения между странами, начиная с августа 2016 года, стали постепенно налаживаться, что в итоге привело к восстановлению

политического диалога, улучшению экономических отношений и к началу реализации энергетических проектов, которые были заморожены ранее (в первую очередь, это проекты АЭС «Аккую» и газопровода «Турецкий поток»).

9 августа 2016 года состоялся визит президента Турции Р.Т.Эрдогана в Россию, послуживший началом для постепенной нормализации отношений, что непосредственно сказалось на развитии экономических отношений и углублении взаимодействия в энергетической сфере (37). Лидеры двух стран также встречались в преддверии саммита «Группы двадцати» в китайском городе Ханчжоу и 10 октября «на полях» Мирового Энергетического Конгресса в Стамбуле (9). По результатам стамбульских переговоров между В.В.Путиным и Р.Т.Эрдоганом было подписано «Межправительственное соглашение по строительству газопровода «Турецкий поток». Как отметил руководитель «Газпрома» Алексей Миллер, соглашение предусматривает строительство двух ниток магистрального трубопровода по дну Чёрного моря к декабрю 2019 года. Было также заявлено, что в рамках расширения российско-турецкого сотрудничества была достигнута договорённость о «механизме предоставления скидки на газ» (10).

В 2017 году заметно активизировались российско-турецкие контакты на высшем уровне (президент Турции трижды посещал Россию с рабочими визитами – 10 марта, 3 мая и 13 ноября, в то время как российский лидер посещал Турцию с рабочими визитами дважды: 28 сентября и 11 декабря). Как уже было вышеотмечено, 3 мая президент Турции Р.Т.Эрдоган прибыл в Сочи, где провёл переговоры с президентом России В.В.Путиным. Главной темой переговоров стал вопрос двустороннего торгово-экономического сотрудничества. По итогам встречи главы государств отметили, что им удалось достичь некоторых договорённостей по вопросу снятия ограничений на ввоз турецкой сельхозпродукции в Россию, а также либерализации визового режима для граждан Турции (уже 4 мая Турция сняла пошлины на импорт пшеницы из России, которые были введены 15 марта и составляли 130%, (30) а российская сторона в начале июня отменила ограничения на ввоз в страну из Турции всех запрещённых ранее продуктов, кроме томатов) (16). Кроме того, лидеры обсудили вопрос поставок в Турцию российских зенитно-ракетных систем С-400, а также создание в Сирии зон деэскалации (13). 8 июля 2017 года на полях саммита G20 состоялась очередная встреча В.В.Путина и Р.Т.Эрдогана. Главной темой был «Турецкий поток». Лидеры двух стран обсудили вопросы строительства АЭС «Аккую» и затронули проблемы урегулирования сирийского конфликта (8). 7 августа министр сельского хозяйства РФ А.Ткачёв в интервью телеканалу «Россия 24» заявил, что «Россия не готова импортировать турецкие томаты и не будет этого делать» (15). Вместе с этим, согласно материалам Федеральной таможенной службы (ФТС) России, товарооборот Турции с РФ в первом полугодии 2017 года вырос на 27,5% (25). Выросли показатели турпотока из России в Турцию. Так, по информации Ассоциации туроператоров России со ссылкой на администрацию Анталии, только в январе-июне 2017 года в Анталии побывали 2,8 млн. иностранных туристов, из которых 1,1 млн. человек являлись гражданами РФ. По сравнению с тем же периодом 2016 года, общий въездной трафик в Анталию вырос на 45% (18). Свидетельством успешных шагов в российско-турецких отношениях принято считать создание в 2017 году Россией, Турцией и Ираном Астанинского формата сирийского урегулирования.

2018 год также оказался весьма успешным в развитии российско-турецких отношений. Президент России В.В.Путин посетил Турцию с рабочими визитами в апреле, октябре и ноябре. В сентябре с рабочим визитом Россию посетил Президент Турции Р.Т.Эрдоган. Лидеры двух стран провели краткие переговоры 14 мая в кулуарах форума "Один пояс – один путь" в Пекине (КНР) и 8 июля "на полях" саммита "Группы двадцати" в Гамбурге (Германия). Кроме того, В.В.Путин и Р.Т.Эрдоган также встречались в июле "на полях" саммита БРИКС в Йоханнесбурге (ЮАР), в сентябре в Тегеране (Иран) "на полях" трехстороннего саммита глав государств-гарантов Астанинского формата сирийского урегулирования и в декабре "на полях" саммита "Группы двадцати" в Буэнос-Айресе (Аргентина) (9).

Очередной этап в российско-турецких отношениях наступает 23 января 2019 года, когда состоялся очередной рабочий визит президента Турции Реджепа Тайипа Эрдогана в Россию. 14 февраля того же года в Сочи состоялась четвертая трехсторонняя встреча глав государств-гарантов Астанинского процесса содействия сирийскому урегулированию (Россия, Турция, Иран). Перед началом встречи состоялись переговоры В.В.Путина с Р.Т.Эрдоганом. 8 апреля 2019 года президент Турции посетил Москву с рабочим визитом. По окончании переговоров на высшем уровне состоялась встреча двух лидеров с ведущими представителями российских и турецких деловых кругов. Новая встреча В.В.Путина и Р.Т.Эрдогана состоялась 29 июня "на полях" саммита "Большой двадцатки" в Осаке (Япония). 27 августа 2019 года президент Турции вновь находился в России с кратким рабочим визитом. В.В.Путин и Р.Т.Эрдоган открыли авиакосмический салон МАКС – 2019 в подмосковном Жуковском, а затем посмотрели летную программу. 16 сентября 2019 года президент России Владимир Путин для участия в пятой трехсторонней встрече глав государств – гарантов Астанинского процесса содействия сирийскому урегулированию посетил Турцию с рабочим визитом. В столице Турции - Анкаре состоялась встреча В.В.Путина и Р.Т.Эрдогана (9).

Однако за этим последовали события конца 2019 – начала 2020 гг. в последней сирийской зоне деэскалации - в Идлибе, которые уже во второй раз поставили Россию и Турцию перед реальной угрозой тяжелого кризиса двусторонних отношений. Только встреча В. Путина и Р.Т.Эрдогана, состоявшаяся 5 марта 2020 года в Москве, позволила согласовать режим прекращения огня в Идлибе, а также договориться о дальнейших шагах по урегулированию ситуации. Возникшая между Россией и Турцией шаткая ситуация была «подморожена» вспыхнувшей пандемией коронавируса, однако риск очередной российско-турецкой эскалации до сих пор нельзя исключать. События, связанные со сбитым российским бомбардировщиком Су-24 в ноябре 2015 года, а также убийство в Анкаре в декабре 2016 года чрезвычайного и полномочного посла РФ А.Карлова продемонстрировали, что существование общих стратегических проектов и тесных гуманитарных связей не является гарантией не возникновения кризисных ситуаций в российско-турецких отношениях. Однако именно они и стали тем «балансиrom», который позволил завершить российско-турецкий кризис в кратчайшие по меркам произошедшего сроки - за семь месяцев. Проводя параллель с отношениями Турции и США, Турции и ЕС, а также Турции и России, следует заметить, что именно российско-турецкие отношения характеризуются реализацией крупномасштабных стратегических проектов. И это, безусловно, придает им особую значимость. Благодаря Российской Федерации и проекту АЭС «Аккую», Турция может войти в ограниченный клуб стран, использующих мирную атомную энергию (как известно, в апреле 2023 года Президент России В.Путин на церемонии по доставке топлива на первую в Турции атомную станцию поздравил своего турецкого коллегу с новым значимым этапом в реализации одного из крупнейших в истории российско-турецких отношений совместных проектов). Благодаря проекту «Турецкий поток», официальная Анкара замыкает на себя украинский транзит российского газа в Европу и повышает свой статус как энергетического хаба регионального значения. Российско-турецкая сделка по системам С-400 способна повысить турецкие компетенции в сфере ракетных технологий как одного из трех стратегических направлений развития независимого турецкого оборонно-промышленного комплекса, на которых фокусируется нынешнее турецкое руководство (речь идет, прежде всего, о беспилотных летательных аппаратах, ракетных технологиях и ПВО, космосе и спутниках). При этом следует заметить, что турецко-американские и турецко-европейские торгово-экономические отношения характеризуются более широкой торговой номенклатурой, а также большими объемами турецкого экспорта в западном направлении, чем в российском (к примеру, если экспорт товаров из Турции в РФ в 2019 году составил 4,15 млрд. долларов, то соответственно: во Францию - 7,95 млрд. долларов, в США - 8,97 млрд. долларов, в Германию - 16,62 млрд. долларов. Что же касается турецкого экспорта в страны ЕС, то по итогам 2019 года он достиг 76,73 млрд. долларов) (23).

Необходимо также заметить, что в стратегическом значении векторное развитие для Турции имеет членство официальной Анкары в Североатлантическом альянсе (это и «военно-

политическая система координат»), а также наличие «Соглашения между Турцией и ЕС о Таможенном союзе» («экономическая система координат»). В современных условиях фактор НАТО продолжает оказывать влияние на российско-турецкие отношения. Однако его значимость сегодня представляется несколько меньшей, учитывая кризис смыслов в западном военно-политическом альянсе, а также возникновение у Турции собственных приоритетов (отличных от приоритетов НАТО) и повестки дня в сфере обеспечения национальной безопасности. Борьба Турции с курдским терроризмом в лице «Рабочей партии Курдистана» (РПК), а также террористической организацией Фетхуллаха Гюлена (ФЕТО), имеющее для Турции приоритетное значение, не имеют шансов получить осязаемую поддержку в Североатлантическом альянсе. Трудно разрешимыми в перспективе также являются расхождения официальных Вашингтона и Анкары по проблеме сирийских курдов.

Представляется, что в отношениях с ЕС Турция практически достигла своего «потолка». Официальная Анкара не может стать официальным полноправным членом этого «христианского клуба». Максимум, на что она может рассчитывать, это на актуализацию «Соглашения о Таможенном союзе», а также на упрощение режима въезда турецких граждан в ЕС. Ни то, ни другое сменой качества турецко-европейских отношений назвать нельзя, а, следовательно, и прорывов на этом направлении также не предвидится. Более того, в отношениях между Турцией и ЕС существует и другой весьма серьезный раздражитель - это вопрос раздела газовых месторождений Восточного Средиземноморья, в котором ЕС, однозначно, поддерживает Грецию и Республику Кипр. Последние, по мнению турецкой стороны, ведут разведку и занимаются добычей энергоносителей в регионе, нарушающей международное право и попирающей интересы Турции и Турецкой Республики Северного Кипра (ТРСК). Восточное Средиземноморье для современной Турции - «национальный вопрос» и «национальный интерес», где Турция и ТРСК остались в стратегическом одиночестве в противостоянии с так называемым «газовым консорциумом», включающем Грецию, Республику Кипр, Израиль и Египет, и пользующемся поддержкой США, ЕС и глобальных энергетических корпораций. Турция приступила к самостоятельным действиям на международной арене по каждому из вышеуказанных вопросов, отказавшись от полного следования в русле Запада и проводя более независимую внешнюю политику, требующую, разумеется, поиска альтернативных альянсов и союзников. Что же касается других интеграционных проектов, к примеру, Евразийского Экономического Союза (ЕЭС), то на современном этапе развития вступление в него Турции не предполагается.

Заключение. Резюмируя вышеизложенное, хотелось бы особо подчеркнуть, что Россия и Турция проделали большую работу по развитию взаимовыгодных партнёрских отношений в первые два десятилетия XXI века. Символами развитых двусторонних отношений, достигнутых при президентах В. Путине и Р.Т. Эрдогане стали проекты «Аккую», «Турецкий поток» и поставки систем С-400. Каждый из этих вышеуказанных проектов был реализован при заметном противодействии и давлении на Турцию со стороны западных стран, которое нередко было беспрецедентным. К тому же, небезосновательны надежды последних в отношении того, что к власти в Турции после Р.Т. Эрдогана придет более удобный для них лидер (особенно, если принять во внимание предстоящие на 14 мая 2023 года президентские выборы в Турции), готовый к ревизии достигнутого в отношениях между официальной Москвой Анкарой и к возвращению турецкого государства в русле следования внешней политике Запада. Официальной Москве следует быть готовой и к такому «ревизионистскому сценарию», уже не только повышая качество отдельных российско-турецких сделок, но и наращивая их объем по всему периметру торгово-экономических отношений (не случайно, выступая 12 мая 2023 года на митинге молодежи в Стамбуле Президент Р.Т. Эрдоган назвал отношения Турции с официальной Москвой не менее важными, чем с США, отметив при этом, что не потерпит негативные высказывания турецкой оппозиции о России).

Президентские выборы в Турции, состоявшиеся 14 мая 2023 года, явились наглядным свидетельством того, что такому политическому тяжеловесу как Раджаб Тайип Эрдоган уходить из мировой политики еще рано. Было также очевидно, что в случае его ухода, уже

налаженный годами механизм турецко-российского взаимодействия необходимо будет в интересах двух государств выстраивать заново. И в данном процессе, по всей вероятности, «обнулились» бы многие точки соприкосновения, позволяющие нынешним двусторонним отношениям активно продвигаться по целому ряду ключевых направлений геополитики. Но, к счастью, турецкого народа этого не произошло. А это значит, что будущее российско-турецкое партнерство будет и в дальнейшем служить наглядным образцом равноправного и мирного сосуществования государств, являясь базовым каркасом будущей архитектуры международных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Благодир Г.К. Особенности дипломатического урегулирования греко-турецкого территориального конфликта в Республике Кипр (1974-2018 гг.), СПб, 80 с.
2. Надеин-Раевский В.А. Р.Т.Эрдоган как пример политика-харизматика // журнал «Контурные глобальных трансформаций: политика, экономика, право», т.10, № 6, 2017, с.138-154
3. Собрание законодательства Российской Федерации, 21 марта 2011 г., №12, с.1557 // Бюллетень международных договоров, 2011, № 7, с. 36–48.
4. Ульченко Н.Ю., П.В. Шлыков. Динамика российско-турецких отношений в условиях нарастания глобальной нестабильности, М., 2014, 95 с.
5. Владимир Путин поздравил Абдуллаха Гюля с избранием на пост президента Турции. – URL: <https://rg.ru/2007/08/29/putin-turciya-anons.html> [Дата обращения: 25.09.2018].
6. «Голубой поток», официальный сайт ПАО «Газпром». – URL: <http://www.gazprom.ru/about/production/projects/pipelines/blue-stream/> [Дата обращения: 01.10.2019].
7. Гурьев А.А. «К итогам визита в Россию президента Турции А. Гюля», Материалы Института Ближнего Востока. – URL: <http://www.iimes.ru/?p=8167> [Дата обращения: 21.12.2020].
8. «Кремль сообщил о темах разговора Путина и Эрдогана на G20», 08.07.2017. – URL: <http://www.mk.ru/politics/2017/07/08/kreml-soobshhil-o-temakh-razgovora-putina-i-erdogana-na-g20.html> [Дата обращения: 19.11.2020].
9. «Межгосударственные отношения России и Турции». – URL: <https://ria.ru/20200108/1562874724.html> [Дата обращения: 26.12.20].
10. «Москва и Анкара заключили соглашение по «Турецкому потоку». – URL: <https://lenta.ru/news/2016/10/10/potok/> [Дата обращения: 15.11.2019].
11. «Новак подтвердил приостановку переговоров по «Турецкому потоку». – URL: <http://www.interfax.ru/business/483000> [Дата обращения: 15.11.2019].
12. «О российско-турецких политических контактах (справочная информация)». – URL: http://www.mid.ru/ru/maps/tr/-/asset_publisher/Fn23Klb76LY2/content/id/191330/pop_up?_101_INSTANCE_Fn23Klb76LY2_viewMode=tv&_101_INSTANCE_Fn23Klb76LY2_qrIndex=0 [Дата обращения 14.12.2018].
13. «Путин и Эрдоган обсудили снятие барьеров в торговле и урегулирование в САР». – URL: <https://ria.ru/politics/20170503/1493617876.html> [Дата обращения: 10.08.2019].
14. «Россия будет строить АЭС в Турции». – URL: http://ria.ru/trend/atomic_power_station_turkey_06082009/ [Дата обращения: 13.10.2019].
15. «Россия не будет возобновлять импорт турецких томатов, заявил Ткачев». – URL: <https://ria.ru/economy/20170807/1499880113.html> [Дата обращения: 07.08.2018].
16. «Россия решила сохранить запрет на импорт турецких помидоров». – URL: <http://www.bbc.com/russian/news-40130437> [Дата обращения: 13.08.2019].
17. «Российско-турецкие политические отношения. Досье». – URL: <https://tass.ru/info/5087792> [Дата обращения: 24.12.20].
18. «Русские спасают Анталию: в июне каждый второй турист приехал из России». - URL: <https://eaily.com/ru/news/2017/07/03/russkie-spasayut-antalyu-v-iyune-kazhdy-vtoroy-turist-priehal-iz-rossii> [Дата обращения: 13.08.2019].

19. «Совместная декларация о продвижении к новому этапу отношений между Российской Федерацией и Турецкой Республикой и дальнейшем углублении дружбы и многопланового партнёрства». – URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/172> [Дата обращения: 05.02.2018].
20. «Совместная пресс-конференция с президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом», 01.12.2014. – URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/47126> [Дата обращения: 11.12.2020].
21. «Создан российско-турецкий Совет сотрудничества высшего уровня». – URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/7723> [Дата обращения: 11.12.2020].
22. Стародубцев И.И. «Российско-турецкие многоплановые отношения в области энергетики: перерастет ли сотрудничество в стратегическое партнерство?», Материалы Института Ближнего Востока. – URL: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/26-08-09c.htm> [Дата обращения: 25.12.2020].
23. Стародубцев И. Российско-турецкие отношения до и после «эпохи Путина-Эрдогана». – URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiysko-turetskie-otnosheniya-do-i-posle-epokhi-putina-erdogana/> [Дата обращения: 25.12.20].
24. «Строительство в Турции АЭС укрепит стратегическое сотрудничество страны с РФ». – URL: <http://www.atominfo.ru/news4/d0112.html> [Дата обращения: 10.12.2019].
25. «Товарооборот Турции с РФ в I полугодии вырос 27,5%». – URL: <http://mk-turkey.ru/economics/2017/08/04/tovarooborot-turcii-s-rf.html> [Дата обращения: 12.09.2018].
26. Торгово-экономические связи между Россией и Турцией (справка), официальный сайт МИД РФ. – URL: <http://archive.mid.ru/bdomp/ns-rasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/432569d80021985fc325744f002b5bb8!OpenDocument> [Дата обращения: 25.08.2019].
27. «Турецкий поток» подпал под действие закона о мерах против Турции». – URL: <http://www.interfax.ru/business/481761> [Дата обращения: 25.08.2019].
28. «Турция не признала крымский референдум». – URL: <http://mk-turkey.ru/politics/2014/03/18/turciya-nepriznala-krymskij-referendum.html> [Дата обращения: 17.10.2020].
29. «Турция подстраховалась на случай срыва поставок российского газа». – URL: <http://news.rambler.ru/24534063/> [Дата обращения: 06.12.2020].
30. «Турция сняла ограничения на ввоз российской пшеницы». – URL: <https://lenta.ru/news/2017/05/04/ruswheat/> [Дата обращения: 06.12.2020].
31. «Эрдоган, Реджеп Тайип». – URL: <https://tass.ru/encyclopedia/person/erdogan-redzhap-tayip> [Дата обращения: 28.12.2020].
32. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Rusya ve Gürcistan ziyaretlerinin ardından döndüğü Milas - Bodrum Hava-limanı'nda geziyi değerlendirdi, 14 Ağustos 2008. – URL: <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-rusya-ve-gurcistan-gezinidegerlendirdi-9664732> [Дата обращения: 06.12.2020].
33. Concluding Remarks after a Meeting with Representatives of Turkish Business Circles. – URL: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/22776> [Дата обращения: 06.12.2020].
34. Gulf in Moscow to restore confidence, «Hurriet Daily News», 24.02.2004. – URL: <http://www.hurriyetdailynews.com/gulin-moscow-to-restore-confidence.aspx?pageID=438&n=gul-in-moscow-to-restore-confidence-2004-02-24> [Дата обращения: 06.12.2020].
35. Kasyanov's Visit Highlights Barter, Trade Deficit 29.10.2000, «Hurriet Daily News». – URL: <http://www.hurriyetdailynews.com/kasyanovs-visit-highlights-barter-trade-deficit.aspx?pageID=438&n=kasyanovs-visit-highlights-barter-tradedeficit-2000-10-29> [Дата обращения: 27.05.2018].
36. Official Visit to the Republic of Turkey. – URL: <http://en.kremlin.ru/events/president/trips/45544> [Дата обращения: 06.12.2020].
37. Ruff A. «New dynamism in RussiaTurkey relations?», Modern Diplomacy. – URL: http://moderndiplomacy.eu/index.php?option=com_k2&view=item&id=1600:new-dynamism-inrussia-turkey-relations&Itemid=139 [Дата обращения: 06.12.2020].

38. Rusya Devlet Başkanı V.V.Putin'in Türkiye Başbakanı R.T.Erdoğan ile yaptığı telefon görüşmesi hakkında (20.11.2003). – URL: http://www.turkey.mid.ru/text_t8.html [Дата обращения: 06.12.2020].
39. Transcript of Russian Minister of Foreign Affairs Igor Ivanov's Remarks at Meeting with Media Representatives on Arrival in Ankara, June 7, 2001. – URL: <http://www.turkey.mid.ru/hron/28.html> [Дата обращения: 06.12.2020].
40. Vladimir Putin met with Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdogan. – URL: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/33756> [Дата обращения: 06.12.2020].

TARIYEL ABBASOV

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin
"Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi" kafedrasının dosenti*

XXI ƏSRDƏ ANKARA-MOSKVA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ YENİ MÜSBƏT İMPULSLAR

2000-ci illərin əvvəllərində Rusiyada prezident V.Putinin seçilməsi və Türkiyədə "Ədalət və İnkişaf Partiyasının" hakimiyyətə gəlişi ilə Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin "rəqabətdən çoxşaxəli tərəfdaşlığa", daha sonra isə "çoxşaxəli tərəfdaşlıqdan strateji tərəfdaşlığa" keçidi başladı. Tərəflər strateji əhəmiyyəti olan və uzunmüddətli xarakter daşıyan bir sıra sövdələşmələr bağladılar. Söhbət "Akkuyu" (2010) Türkiyənin ilk atom elektrik stansiyasının və "Yürk axını" (2016) qaz kəmərinin tikintisindən, həmçinin Rusiyanın S-400 hava hücumundan müdafiə sistemlərinin (2017) Türkiyəyə tədarükündən gedir.

Açar sözlər: siyasi böhran, xarici siyasət mövqeyi, münaqişə, Türkiyə, Rusiya, hərbi ittifaq, tərəfdaşlıq.

TARIEL ABBASOV

*Doctor of Philosophy in History, Associate Professor of the Department of
"New and Contemporary History of European and American Countries"
of Baku State University*

THE NEW POSITIVE IMPETUSES TO THE RELATIONS BETWEEN MOSCOW AND ANKARA IN THE 21TH CENTURY

At the beginning of 2000 with the election of President V.Putin in Russia and with the accession to power of «Justice and Development» Party in Turkey the transition of Russian-Turkish relations from «competiton to a multifaceted partnership» and then from a «multifaceted to strategic partnership» has started. The parties have entered into several agreements of strategic importance and of a longterm nature. It is about the construction of «Akkuyu» the first Turkish nuclear power plant (2010) and the «Turkish Stream» gas pipeline (2016) as well as supply of Russia's «S400» air defense systems to Tukey (2017).

Keywords: political crisis, foreign-policy position, conflict, Turkey, Russia, military alliance, partnership.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 noyabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 32:93/94

QURBAN MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

qurbann.mammadov@mail.ru

YAXIN ŞƏRQDƏ GEOSİYASİ MARAQLARIN TOQQUŞMASI MİLLİ MƏTBUATIN GÜNDƏMİNDƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/140-147>

Minilliklərin qovşağında strateji və geosiyasi əhəmiyyətli mövqelərə malik, dünyanın enerji resursları ilə təminatında mühüm rol oynayan, beynəlxalq və regional kommunikasiya xəttlərinin qovşağında yerləşən və Qərbin inkişaf etmiş ölkələri üçün böyük bazar olan Yaxın və Orta Şərq regionu ətrafında “böyük oyunların” başlaması təsadüfi deyildi. Dünyanın cahangir dövlətləri regionun enerji resurslarını, xammal mənbələrini və bazarlarını bölüşdürmək uğrunda amansız mübarizəyə başlamışdılar ki, bu mübarizə mümkün hərbi-siyasi yollarla aparılırdı. Bu bölgədə üç başlıca dövlət – ABŞ, Çin və Rusiya iştirak etsə də, ABŞ hegemonluğu əldən verməməyə, digər dövlətləri ümumiyyətlə regiondan sıxışdırıb çıxarmağa çalışırdı ki, bunun üçün müxtəlif layihələrdən, üsul və vasitələrdən istifadə edirdi. Regionda gedən proseslər dünyanın bütün kütləvi informasiya vasitələrinin, sosial şəbəkələrin, o cümlədən də milli mətbuatın diqqət mərkəzində idi və qalmaqdadır. Müəyyən çatışmazlıqlara baxmayaraq milli mətbuat analitik təhlillər apararkən bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasının geosiyasi maraqlarından çıxış edir, digər tərəfdən isə bitərəf mövqe sərgiləməklə baş verməkdə olanları analiz etməyə çalışırdı ki, məqalədə qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq araşdırmalar aparılır.

Açar sözlər: Yaxın və Orta Şərq, böyük dövlətlər, milli mətbuat, geosiyasi rəqabət, enerji resursları, demokratiya, sərhədlərin dəyişdirilməsi, hərbi-siyasi mübarizə, yeni qüvvələr tarazlığı, puç olmuş arzular.

Giriş. Uzun illər boyu toplanmış fakt və materialların təhlili beynəlxalq münasibətlərin son yüzillik dövrü ilə bağlı bir sıra nəticələrə gəlməyə imkan verir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində baş verənləri elmi-politoloji fikrin nümayəndələri sonralar “böyük oyun” adlandırmışdılar. Belə ki, həmin dövrdə baş verənlər kiçik müharibələrdən keçməklə I dünya müharibəsinə gətirib çıxardı. Analoji vəziyyət XX əsrin sonları – XXI əsrin əvvəllərində baş verən “yeni böyük oyunlarda” özünü göstərməkdədir, belə görünür müasir dünya da global dünya müharibəsinə doğru getməkdədir. O dövrdə də, hazırda da hadisə və proseslərin episentridə Şərqdə cərəyan etməkdə olan hadisələr dururdu və durmaqdadır.

Yaxın və Orta Şərqlin dünya düzənində yeri və əhəmiyyəti haqqında olduqca çox şey deyilib, deyilməkdədir, yazılıb və yazılmaqdadır. Bu region qədim sivilizasiyaların meydana gəldiyi məkan, dünya dinlərinin pərvəriş tapdığı elə nadir mərkəzlərdən biridir ki, burada türk, ərəb və fars ünsürləri qaynayıb qarışmışdır. Yaxın Şərq və Şimali Afrikanın zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri, xammal ehtiyatları və enerji resursları tarix boyu cahangir dövlətlərin diqqətində olmuş və hazırda da belədir. Regiondan keçən çoxsaylı kommunikasiya xəttləri inkişaf etmiş dövlətlərə, o cümlədən avropalılara, ruslara və amerikalılara böyük bazarlar vəd edirdi. Məhz buna görə də müstəmləkəçi Avropa, imperialist Rusiya və kapitalist Amerika burada öz təsirini qorumağa həmişə can atırdılar.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurucularından doktor N.Nərimanov 1920-ci il sentyabrın 1-də Bakı şəhərində Şərq xalqlarının I qurultayını açarkən dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn 2 min nəfərdən yuxarı nümayəndəyə üzünü tutaraq demişdi: “Bizə ilk dəfə mədəniyyət və mənəviyyət anlayışlarını bəxş edən Qocaman Şərq göz yaşları tökəcək, beynəlxalq imperializmin ona vurduğu yaralardan danışacaqdır” (18). Zaman dəyişsə də məkan həmin məkandır ki, yeni personajlarla çıxış etməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, hazırda regionda baş verməkdə olanlar müasir dünyanın kütləvi informasiya vasitələrinin, o cümlədən də milli mətbuatın gündəmindən çıxmır.

Mövcud geosiyasi fikrə və qaynaqlara görə, Asiyanın qərbində yerləşmiş Yaxın və Orta Şərq regionuna (Midl East) Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, Əfqanıstan, Ürdün, İraq, İran, İsrail, Yəmən, Kipr, Küveyt, Livan, Misir, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Türkiyə və hələ müstəqil dövlət kimi tam formalaşmamış Fələstin (ümumilikdə 18 dövlət) daxildir. İran və Əfqanıstan Orta Şərqə, digər dövlətlər isə Yaxın Şərqə aid edirlər. Regional bölgü, həmçinin regionun adı şərtidir (tarixən bu region Ön Asiya adlandırılırdı) və müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif şəkildə dəyişdirilir. Geosiyasi, mədəni və coğrafi termin kimi Yaxın və Orta Şərq anlayışının ingilis dilində ilk dəfə 1902-ci ildə ABŞ dəniz donanmasının admiralı olmuş Alfred Mehen (1840-1914) işlətməmişdir. On səkkiz dövlətin (o cümlədən, 13 ərəb dövlətinin) daxil olduğu Yaxın və Orta Şərq regionunun ərazisi 7,3 mln. kv.km, əhalisi isə 350 mln. nəfərdir (8, s. 5).

Müasir dövrdə Qərb politoloji fikri tərəfindən Avrasiya adlandırılan (xüsusilə Zb.Bzejnski) bu regionun hüduqlarına Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətləri aid edilirdi ki, Yaxın və Orta Şərqin 18 dövləti də daxil olmaqla 28 dövləti əhatə edir, dünya əhalisinin $\frac{3}{4}$ hissəsi və dünyanın enerji resurslarının 80 faizdən çoxu bu regionda yerləşir ki, bu amillər onu dünya diplomatiyasının episentrinə çevirmişdir.

Beynəlxalq siyasi analitiklər iddia edirlər ki, Yaxın Şərq və Şimali Afrika regionunda “soyuq müharibə” dövründən sonra geosiyasi proseslərin üçüncü mərhələsi başlamışdır ki, bu mərhələnin spesifik xüsusiyyəti regionun yenidən nüfuz dairələrinə bölünməsi uğrunda mübarizənin başlanması ilə əlaqədardır. Hazırda da davam etməkdə olan bu mübarizəni başlayan SSRİ-nin dağılmasından sonra super gücə çevrilən ABŞ-dır. ABŞ-ın İraqa 2003-cü il müdaxiləsi və yaratdığı xaos tezliklə ərəb politoloji fikri tərəfindən “neokolonial quldurluq dövrü” kimi adlandırılmışdır.

Milli və Türkiyə mətbuatında ABŞ-ın Yaxın Şərqdə reallaşdırmağa çalışdığı, lakin məğlub layihə hesab edilən “Böyük Orta Şərq projesi” (BOŞ) lehinə və əleyhinə geniş şəkildə təhlil edilən analitik materiallara rast gəlmək mümkündür. Böyük Orta Şərq layihəsi əslində ABŞ-ın təklif etdiyi yeni geosiyasi fenomendir. Qəribədir ki, Qərb müəlliflərinin Böyük Orta Şərqə aid etdikləri Cənubi Qafqaz dövlətlərindən yalnız Ermənistan respublikası orada yer alır ki, biz bunu təklif edilən ayrı-ayrı xəritələrdə görürük (17). Qeyd edək ki, hələ keçən əsrin sonlarından haqqında danışılan, 2001-ci ildən ortaya çıxan “Böyük Orta Şərq” layihəsi Yaxın Şərqin xəritəsinin dəyişdirilməsini nəzərdə tuturdu (3). Ancaq kifayət qədər mübahisəli olan və hətta bir sıra hallarda inkar olunan bu layihə Qərbdən Mərkəzin Atlantik sahillərindən başlayaraq Şərqdə Pakistanın şimalındakı əraziləri, şimalda Türkiyənin Qara dəniz sahillərindən cənubda Ədən və Yəmənə qədər uzanan bölgəni əhatə edirdi. Layihənin məqsədi müsəlman ölkələrində demokratik şərait yaratmaq və azad ticarət bazarları formalaşdırmaqdır. “Böyük Yaxın Şərq” layihəsi ABŞ-da 2001-ci il sentyabrın 11-də “Əl-Qaidə” tərəfindən törədilmiş terror hücumlarının ardınca hazırlandığı deyilsə də, ehtimal olunan əsasları yəqin ki, keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində baş vermiş körfəz böhranı dövründən qoyulmuşdu. Kütləvi informasiya vasitələrində isə layihənin Corc Buşun prezidentliyi dövründə (2001-2009-cu illərdə) Vaşinqtonun region siyasətində yer aldığı qeyd olunurdu (5).

Milli mətbuat ABŞ-ın sərgilədiyi layihənin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün xüsusilə Avropa, Türkiyə və ərəb mənbələrindən götürülmüş yazıların tərcüməsi və təhlilini aparmaqla onun hədəflərini aydınlaşdırmağa çalışırdı. 525-ci qəzetin 29 iyun 2015-ci il tarixli sayında yer almış “ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasəti: yalanın təntənəsi” sərəlvhəli yazıda ABŞ silahlı qüvvələrinin zabiti Ralf Petersinin 2005-ci ildə yazdığı və ordu jurnalında nəşr edilmiş məqalədə Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrinin – Türkiyə, Əfqanıstan, Səudiyyə Ərəbistanı və Fars körfəzi dövlətlərinin sərhədlərinin dəyişdirilməsinin vacibliyi qeyd edilirdi (2).

Yaxın Şərqin ərəb ölkələrinə aid mətbuat orqanlarında regionda geosiyasi güclərin nüfuz dairələri uğrunda mübarizəsi ciddi şəkildə təhlil və ittiham edilirdi, lakin bu məsələdə Qərbin müttəfiqi qismində çıxış edən ölkələrin mətbuatı ilə əks mövqedə dayanan mətbuat fərqli münasibət sərgiləsə də bir məsələdə - “yeni müstəmləkəçiliyə” qarşı mübarizədə mövqelər birləşirdi. Belə ki, Misirin ən böyük mətbuat orqanlarından olan “Əl Əhram” və “Əl-Cümhuriyyə” qəzetlərində, habelə nüfuzlu “Asiya al Youm” internet nəşrində, Bağdadda ərəb dilində çıxan “Səda Əl Şimal” həftəlik siyasi qəzetində Qərbin avantürüst region siyasəti kəskin tənqid edilirdi. “Əl-Əhram” qəzeti yazırdı ki, “ərəb

ölkələri özlərinə güvənməlidirlər, çünki Qərb dövlətləri ikiüzlüdür, buna görə də ərəb ölkələri ABŞ-ın Rusiyaya qarşı sanksiyalar siyasətini rədd etməlidirlər”(19).

XXI əsrin əvvəllərində regionda yaranmış böhranlı vəziyyəti təhlil edən ərəb kütləvi informasiya vasitələrində gedən yazılarda deyilirdi ki, “bir çox Qərb siyasətçiləri başa düşə bilmirlər ki, Ukraynada bombalanmış Mariupol xarabalıqlarını görürkən fələstinlilər İsrail tərəfindən xarabalığa çevrilmiş Qəzzanı, suriyalılar - Hələb, Rakka və Homsu, iraqqlılar isə Mosulu görürlər. Qəzzadakı fələstinlilər hələ də İsrailin bombardimanlarından sonrakı xarabalıqları axtarırlar”. Avropada və Yaxın Şərqdə baş verənlər arasında paralellər aparan ərəb mətbuatı yazırdı ki, “Polşaya qaçan ukraynalı qaçqınları görən ərəblər Livan, İordaniya və Türkiyəyə qaçan suriyalıların taleyini düşünürlər. Fələstinlilər başlarına gələnlərlə, əhəlinin 70%-nin qaçqın vəziyyətinə düşdüyü 74 il əvvəl baş vermiş dəhşətləri düşünürlər” (19). Fikrimizcə, Qərbin Avropada və Şərqdə baş verənlərə belə fərqli münasibəti ayrı-seçkilikdən daha çox sivilizasiyaların toqquşması anlamına gəlirdi.

Məhz belə münasibətin nəticəsi idi ki, ərəb mətbuatında ABŞ-ın xarici siyasət strategiyasında təcridcən prioritetlərin dəyişməsi haqqında xəbər və analitik yazılar yer alırdı. Belə analitik yazılardan birində deyilirdi ki, Vaşinqtonun xarici siyasətində Asiya-Sakit okean regionu əsas prioritet təşkil etdiyi müasir dövrdə ABŞ yeni Yaxın Şərq hərbi kampaniyasına artıq əvvəllər olduğu kimi o qədər də müdaxilə etmir və etmək istəmir, çünki çoxillik İraq və Əfqanıstan konfliktləri ona bəla başa gəlməkdən başqa heç bir dividend gətirmədi. Məqalədə Qərbin Yaxın Şərq siyasəti ilə bağlı verdiyi proqnozlar da diqqətçəkəndir. Belə ki, müəllifə görə, “ABŞ çətin ki, Yaxın Şərqdən tam əl çəkə, bu regiondan əl çəkmək dünyada fövqəldövlət statusundan imtinanı və özünütəcridə bərabərdir. Amerika siyasətçiləri də bunun fərqindədirlər. Lakin ABŞ-ın dini radikalizmi alovlandırmaq hesabına regionda öz hakim mövqelərini möhkəmləndirmək cəhdi onu öz niyyətinə qovuşdurmayacaqdır. Müasir dünyada anarxiya və qeyri-stabilliyin kütləvi yayılması global xarakter və ölçü alacaq, deməli, bu proseslər ABŞ-a da sirayət edəcəkdir” (1).

Digər regionlarla yanaşı, Yaxın və Orta Şərqin bütün dövlətlərini öz sıralarına alan Avrasiyanın əhəmiyyəti təkcə zəngin iqtisadi resurslara, çoxsaylı kommunikasiya xətlərinə malik olması ilə əlaqədar deyildi, bu regionun konkret olaraq 10 dövlət fəal geosiyasi mərkəz rolunda çıxış etməyə iddialı idi. Bunlar Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, Rusiya, Çin, Hindistan, Yaponiya, Türkiyə, Misir, İran kimi ölkələr idilər ki, materikin müxtəlif hissələrində geosiyasi maraqlarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərirdilər. Nəzərə almaq lazım idi ki, dünyada neft satan 10 dövlətin 5-i Yaxın Şərqdə yerləşirdi. Türk müəlliflərindən M.Əhmədə görə, “əsas məsələ odur ki, bu geosiyasi mərkəzlər iki-iki, üç-üç olmaqla ya müttəfiq, ya da birbaşa rəqiblər kimi düzülmüşdür. Deməli, təxminən Yaxın Şərq regionunda baş verən inqilablara da bu kontekstdən yanaşmaq lazımdır. Doğrudur, xalqlar azadlıq uğurunda mübarizə aparır və bu da demokratiya fenomenini ilə ənənəvi siyasi islam ideologiyası kontekstində baş verməkdədir” (16).

Türk müəlliflərindən Z.Yılmaz ABŞ-ın strateji layihəsi kimi təqdim olunan “Böyük Orta Şərq” layihəsinin yəhudi kökənli olmasını xüsusi vurğulayaraq aşağıdakı üç bəndi diqqətə çatdırırdı: “Bütün ərəb dövlətlərinin kiçik hissələrə bölünməsi İsrailin strateji düşüncəsində təkrarlanan bir anlayışdır. Məsələn, Haaretz-in hərbi müxbiri (və yəqin ki, İsraildə bu mövzuda ən məlumatlı adam) Zeev Şiff bir məqaləsində İraqda İsrail üçün baş verə biləcək ən yaxşı şeyin İraqın “şiə və sünni dövlətlərə və kürd tərəfi”nə bölünməsinə vacib hesab edirdi”.

Müəllifə görə, layihədə “Amerikada neokonservativ düşüncə ilə güclü əlaqə çox qabarıq görünür, bununla belə, ABŞ-n “qərbi sovet qoşunlarından qorumaq” yalanına rəğmən, hazırkı İsrail dövlətinin əsl məqsədi aydındır: imperiya İsrailini dünya gücünə çevirmək, yəni Şeronun məqsədi bütün dünyanı aldatdıqdan sonra amerikalıları da aldatmaqdır”. Nəhayət, Z.Yılmaz görə, “layihə ilə bağlı məlumatlar qarışıqdır və ya saxtalaşdırılmışdır. Amerikanın İsrailə maliyyə yardımı da saf fantaziya-dır. Lakin planın səmərəsiz olduğu və ya qısa müddətdə həyata keçirilə bilməyəcəyi əsas götürülsə də onu həyata keçirmək qərara alınmışdır. Bu plan 1890-1933-cü illərdə Almaniya-da tətbiq olunan, Hitler və nasist hərəkəti tərəfindən uduzdurulmuş və Şərqi Avropa ilə bağlı məqsədlərini müəyyən edən geosiyasi ideyalara sədaqətlə yanaşır. Bu məqsədlər, xüsusən də mövcud dövlətlərin bölünməsi 1939-1941-ci illər arasında həyata keçirildi və yalnız global ittifaqlar birliyi onların birləşməsinə bir

müddət mane oldu” (15). Deməli, ABŞ uzun müddət arzusu və iddiasında olduğu qlobal hegemonluğa nail olmağa Yaxın Şərqi geosiyasi xəritəsini dəyişməklə başlamaq qərarına gəlmişdi.

Müasir geosiyasi fikrə hakim olan başlıca anlayış ondan ibarətdir ki, bütün dünyaya hakim olmağın yolu Avrasiyaya hakim olmaqdan keçir ki, hazırda Qərb imperalizmi bu yolu seçmişdir. Günümüzdə “yeganə super güc” mövqeyində olduğu üçün Avrasiya geosiyasətini detallandıran, buna görə strategiya müəyyənləşdirən və konkret addımlar atan tək ölkə ABŞ-dır. ABŞ müstəmləkəçiliyinin dünya hakimliyi üçün müəyyənləşdirdiyi və inkişaf etdirdiyi geosiyasət təkqütblü hakimliyi hədəfləməkdir. Amerikan ekspansiyasının dünya hakimliyi üçün Avrasiyaya yönəldiyini görən digər aparıcı güclər bu geosiyasi anlayışın reallaşmaması üçün mübarizə aparmaqda və ayrı-ayrı hallarda uğur qazanmaqdadır. Türk müəllifi Z.Yılmazın fikrincə, digər bir argument isə ABŞ-ın reallaşdırmaq istədiyi Avrasiya geosiyasətinin günümüzdə böyük güclər arasındakı ziddiyyət və qarşıdurmaları bütün kəskinliyi ilə üzə çıxarmasıdır (9).

Qeyd etməyə dəyər ki, milli KİV-də yer alan analitik yazılarda türk və qərb mətbuatından götürülmüş fakt və materiallara əsasən təhlillərin aparıldığını müşahidə etsək də xüsusilə beynəlxalq terrorizmin yaratdığı təhlükələrlə bağlı preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsində öncül mövqelərə malik olmuşuq. Belə ki, erməni terror-separatçılıq siyasətindən əziyyət çəkən bir ölkənin rəhbəri kimi, Prezident H.Əliyev hələ 2001-ci il sentyabr hadisələrindən bir neçə il əvvəl beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə ilə bağlı sərəncam imzalamışdı. Türk müəlliflərindən Altuğ Günal yazırdı ki, məhz həmin dövrdə ABŞ-ın ən əhəmiyyətli rəsmi strateji planlaşdırma mərkəzlərindən olan “Milli Müdafiə Universitet Milli Strateji Araşdırmalar İnstitutunun 1999-cu il strateji planında Taliban və Ussama Bin Laden haqqında qiymətləndirmələrində əsas diqqət Ladenə yönəldilmişdi, halbuki qlobal terrorizmin imkanları və təhdidləri “ən pisdir ssenarilərində” kifayət qədər yer almamışdı(3). Deməli, Əfqanıstan ssenarisi hələ hazırlıq mərhələsində idi. Fikrimizcə, I Körfəz böhranı əslində ABŞ-ın Yaxın Şərq strategiyasında başlıca “məşq” hesab edilə bilərdi.

“Böyük Orta Şərq” layihəsini yığcam olaraq ABŞ tərəfindən Yaxın Şərqi yenidən qurulması kimi mənalandıran mətbuat layihənin başlıca hədəflərinin müsəlmanlar yaşayan və əsasən vaxtilə Osmanlı imperiyasının ərazisi olmuş bölgələrdə 1916-cı il Sayks-Piko sazişində olduğu kimi, yeni sərhədlərin cızılması olduğunu qeyd edirdi, fərq onda idi ki, bu bölgədə Rusiya yer almamalı idi, baxmayaraq ki, regionda hər şey ABŞ-ın ssenarisi üzrə getmədi. Layihənin ilk olaraq elan edilməsinə gəlincə, qeyd edə bilərik ki, onu 2003-cü ildə ABŞ-ın NATO nəzdindəki Daimi Təmsilçisi R.Nikolas Börns Praqada elan etmişdi. BOŞ layihəsi haqqında müxtəlif vaxtlarda ABŞ Dövlət katibinin köməkçisi Mark Grozman, habelə ABŞ prezidentinin o dövrdə milli təhlükəsizlik üzrə məsləhətçisi, sonralar isə Dövlət katibi olmuş Kondoliza Rays və digər rəsmilər məlumat vermişdilər. Keçmiş Dövlət katibi Kondoliza Rays çıxışların birində əsas hədəfin “Mərakeşdən Çin sərhədlərinə qədər 22 ölkənin siyasi və iqtisadi coğrafiyasının dəyişdirilməsi” olduğu fikrini səsləndirmişdi (5). Qeyd edək ki, “Yeni Yaxın Şərq” layihəsi (ilk zamanlarda BOŞ layihəsi belə adlandırılırdı) haqqında ilk məqalələrdən biri elə bu adla 2002-ci ilin ortalarında şərqşünas Rafiq İsmayılov tərəfindən yazılmışdı (6).

Milli KİV-də 2016-cı ilə aid analitik yazıda ABŞ-ın ortaya qoyduğu layihəni aşağıdakı kimi səciyyələndirilirdi: “Dünya tarixinin bəlkə də ən hiyləgər planı yenə görünməmiş ikili standart, pis niyyət və qeyri-səmimi şəraitdə, bəzəkli şüarlar altında bütün insanların gözü önündə addım-addım baş verir. Şübhəsiz ki, hiyləgərcəsinə gedən belə təhlükəli planı təbii görüb qəbul etmək çox yanlışdır. Bu səbəbdən bu həqiqətləri dilə gətirərək cəmiyyətlər üzərində qurulan hiyləgər planlar haqqında insanları məlumatlandırmaq və buna qarşı özlərini müdafiə edəcək strategiyalar formalaşdırmaq çox vacibdir (12). “Düşünək.com” saytıdan götürülmüş qeyd edilən fikrin nə dərəcədə məntiqli və obyektiv olduğunu “ərəb baharı” hadisələri aydın şəkildə göstərdi.

Qeyd edək ki, Rusiyanı Yaxın Şərqdən uzaqlaşdırmaq üçün ABŞ-ın həyata keçirdiyi sanksiyalar, Rusiyanın beynəlxalq aləmdən təcrid edilməsi, Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Rusiyanın dünya neft bazarından sıxışdırılması kimi üsullar ABŞ-a istədiyi səmərəni vermədi, deməli yalnız bir yol qalırdı: ABŞ Yaxın Şərq və postsovet məkanında nüfuz dairələrini Rusiya ilə bölüşməli və Rusiyanın böyük dövlət statusunun qaytarılmasına razılaşmalıdır.

Analitik-siyasi yazıları ilə məşhurlaşan “Səs” qəzeti isə Yaxın Şərqdə və Cənubi Qafqazda Türkiyənin güclü regional aktora çevrilməsi ilə bağlı prosesləri təhlil edərək yazırdı ki, Ankaranın

Yaxın Şərq siyasətini tənqid edənlər həmişə olmuş, analitik və ekspertlər Türkiyənin həmin regionda geosiyasi nüfuzunu itirməkdə olduğu haqqında proqnozlar vermişlər: məsələyə ümumi səviyyədə baxdıqda isə daha mürəkkəb və qeyri-müəyyənliklərlə dolu mənzərə görürük. “Həmin regionda dünyanın heç bir böyük dövlətinin davamlı və sabit nüfuza malik olmadığı məlum olur. Bu halda Ankara hansı addımları atmalıdır? Onun Cənubi Qafqaz istiqamətində şansları nə qədərdir? Bu suallara cavablar maraq doğurur.” Yaxın Şərqin şahmat taxtası”: növbəti gediş kimindir?” (11) Məhz problemə belə yanaşma regionda yaranmış geosiyasi mənzərənin və maraqların elmi-siyasi təhlilinin aparılmasını zəruri edir.

“Geosiyasi maraqların toqquşduğu arena: Yaxın Şərq və hadisələrin pərdəarxası” məqaləsinin müəllifi E.Şixəliyev regionda gedən geosiyasi mübarizəni təhlil edərək 2018-ci ilin mayında yazırdı ki, Yaxın Şərqdə geosiyasi maraqların toqquşması gedişində formalaşmaqda olan qütbləşmə özünü getdikcə daha aydın şəkildə göstərməyə başlamışdır. Belə ki, ABŞ və müttəfiqləri regionda terrorla mübarizə əvəzinə, terror vasitəsi ilə xarici maraqlarını reallaşdırır, müxtəlif terror təşkilatları yaradaraq onlara qarşı mübarizə adı ilə mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Şübhəsiz, məqam yetişdiyi zaman fərqli adlar altında yeni terror təşkilatlarının da ortaya çıxacağı istisna deyildir. Bütün bunların ortaq məxrəcində isə Regionda yaranmış xaos şəraiti Qərbə neft bölgələrini ələ keçirmək və geosiyasi maraqları təmin etməyə xidmət edir. Bu mübarizədən məğlub çıxmaq “amerikan imperializminin yaratmağa çalışdığı Yeni Dünya Nizamının dağılması, rus imperializmi baxımından Yaxın Şərqdən uzaqlaşdırılmaq, Avropa ölkələri baxımından təbii ehtiyatlara möhtac qalmaq və nüfuzunu itirmək, İran baxımından “şiə hilalı” strategiyasından əl çəkmək, Türkiyə baxımından bölgəyə nəzarəti itirmək və hətta parçalanmaq təhlükəsi anlamına gəlir” (9).

Rusiya və müttəfiqlik etdiyi dövlətlər qütbləşmənin ikinci tərəfində dururlar, birincidən fərqli olaraq bu qrup qurama xarakter daşıyır və üst-üstə düşən maraqlar üzərində köklənmişdir. Bu qruplaşmalar arasında geosiyasi mübarizə “ərəb baharından” sonra Suriya, Yəmən və Liviya uğrunda gedir. Yaxın Şərqdə geosiyasi konfigurasiyanın analizini verən Z.Axundova görə, hazırda belə müharibə Suriyada yaşanır və əslində etnik və dini-məzhəb kontekstində regionda vətəndaş müharibəsi gedir. Müəllif bütövlükdə regionun bütün ölkələrində yaranmış mürəkkəb vəziyyətin təhlilini verərək hadisə və prosesləri bir-biri ilə bağlayır (4).

Qeyd edək ki, müxtəlif informasiya kanallarından toplanmış fakt və materialların elmi-siyasi analizi göstərir ki, qeyd edilən qütblərin ümumi maraqları ilə yanaşı, qütblərdə təmsil olunan dövlətlərin hər birinin regionda fərqli maraqları da vardır. Yaranmış vəziyyətdə İran və Türkiyənin maraqları üzərində ayrıca dayanmağa dəyər. Belə ki, İran Rusiya ilə, Türkiyə isə Qərb bloku ilə birgə hərəkət edir və əgər ciddi bir proses baş verməsə belə vəziyyət davam edəcəkdir.

XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş 2008-2012-ci illər dünya iqtisadi böhranı və “ərəb baharı” hadisələrinin Yaxın Şərqdə geosiyasi vəziyyətə təsiri dünya mətbuatının gündəmində yer alan başlıca məsələlər idi. Azərbaycanın “Səs”, “İki sahil”, “Respublika”, “Bakı-xəbər”, “Şərq”, “Ekspress”, “525-ci qəzet”, “Yeni Azərbaycan”, Rusiyanın «Коммерсант», «Российская газета», «Аргументы и факты», «Независимая газета», «Московская правда», Türkiyənin “Milliyyət”, “Hürriyyət”, “Dünya”, “Orta doğu”, “Habertürk”, “Takvim” kimi mətbuat orqanlarının səhifələrində Yaxın Şərqdə baş verməkdə olanlar təhlil edilir, dəyişən maraqların mahiyyəti açılır, siyasi proqnozlar verilir. “Respublika” qəzetinin “Xarici xəbərlər” rubrikasında və “Ekspress” qəzetində Yaxın Şərq regionunda getməkdə olan proseslərə aydınlıq gətirilir, xüsusi olaraq qeyd edilirdi ki, Rusiya, Çin və İran həm ayrı-ayrılıqda, həm də ümumi maraqlarla hərəkət edir, regionda geosiyasi maraqlar uğrunda mübarizəyə hesablanmış addımları atırlar. “Yaxın Şərqdə nisbi sabitliyin pərdə arxası” sərlövhəli yazıda deyilirdi ki, “hələlik ən çox rahatsızlığı İran keçirir, çünki bu ölkə regiondakı geosiyasi vəziyyətin mürəkkəbliyindən həyəcanlı vəziyyətdədir. İran bundan sonrakı dalğanın qarşısında hədəf olaraq özünü görür və Suriyadakı rejimi ayaqda saxlamaq üçün var gücü ilə mübrizə aparır. Hazırda embarqolardan əziyyət çəkən İran iqtisadiyatı böhranlı dövr yaşayır və belə bir iqtisadi sistemlə İran Suriyadakı rejimə sonuna qədər dəstək verə bilməyəcəkdir” (13; 14).

Türkiyə mətbuatının 2013-2018-ci illər dövrünə dair xəbər və materiallardan göründüyü kimi, Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğan müxtəlif tədbirlərdə çıxışlarında və mətbuat konfranslarında verdiyi müsahibələrdə birmənalı olaraq “Bəşər Əsəd getməlidir” tezisini səsləndirirdi (10), halbuki sonrakı

dövlərdə bu tezis nəinki Türkiyə prezidentinin dilindən bir daha səsləndirilmirdi, əksinə qəzetlərin manşetinə çıxarılan xəbər başlıqlarında iki ölkə prezidentlərinin mümkün ikitərəfli görüşlərinin keçirilməsi haqqında anonslara rast gəlinməyə başlamışdı.

Yaxın Şərqlin son iyirmi illik tarixinin analizi göstərir ki, burada hegemon kimi çıxış etmək istəyən ABŞ-ın regionda mövqelərinin zəifləməsi fonunda yeni aktorların – Çin, Rusiya, Türkiyə və İranın təsiri artmaqdadır. Moskva, Tehran və Ankaranın Liviya və Suriyada vəziyyəti nəzarət altına alması Qərbi kifayət qədər narahat etməkdədir. Vaşinqtonun regional siyasətinin başlıca hədəfi isə İsrail və ərəb ölkələri arasında münasibətlərin normallaşmasına yönəldilmişdi. Məhz ABŞ diplomatiyasının söyləri nəticəsində ilk addım olaraq, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri İsrailə diplomatik münasibətlər qurduğunu və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq edəcəyini açıqladılar. Bunun ardından ABŞ-ın Dövlət katibi Mayk Pompeo və Prezident Donald Trampın Yaxın Şərq üzrə müşaviri Cared Kuşnerin ərəb dövlətlərinin liderləri ilə danışıqları alındı ki, bunun nəticəsində tezliklə 22 ərəb ölkəsi İsrailə münasibətləri normallaşdırmaq qərarına gəldilər. Əldə olunmuş razılığa əsasən İsrail Fələstin torpaqlarını ilhaqını dayandırmaq, ərəb əhalisinin hüquqlarına hörmət və ərəb torpaqlarını mütəmadi olaraq atəşə tutmaqdan imtina etmək qərarına gəldiyini bildirdi.

ABŞ-ın “ərəb baharı” hadisələrindəki uğursuzluğu və İŞİD vasitəsi ilə istədiklərinə nail ola bilməməsi Ukrayna ssenarisini şərtləndirdi. Qərb bununla postsovet məkanının içərisinə girmək və Rusiyanı Yaxın Şərqdən uzaqlaşdırmağı hədəfləmişdi, ancaq əvəzində Türkiyənin regionda güclü müqaviməti ilə qarşılaşdı, Rusiya-Türkiyə münasibətlərini müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəltdi. Bu münasibətlərin pozulması üçün 2015-ci ilin noyabrında Türkiyə sərhədində Su-24 təyyarəsinin vurulması ilə bağlı törədilən qəza və Türkiyəni cəzalandırmaq, fətoçuları hakimiyyətə gətirmək üçün 2016-cı ilin iyununda dövlət çevrilişinə edilən cəhd ABŞ-ın Yaxın Şərqdə mövqelərinə ciddi zərbə vurdu. Təsadüfi deyildi ki, Türkiyənin Baş naziri B.Yıldırım 2018-ci il iyunun 19-da İzmir şəhərindəki tədbirdə çıxış edərkən qeyd etmişdi ki, imperialist qüvvələr Orta Şərqdə sərhədləri dəyişmə cəhdləri aparırlar və bu Türkiyənin hazırda tarixinin heç bir dövründə olmadığı qədər güclü olmağa vadar edir. “Çünki bölgəmizdə bir plan var, bu plan cənub sərhədlərimizdə (Suriya tərəfdə) bir terror dövlətinin qurulmasına hədəflənmişdir. İmperiya qüvvələri burada yüz il sonra yenidən bir oyunu həyata keçirmək istəyirlər. Bu oyunu Türkiyə Silahlı Qüvvələri Suriyada keçirdiyi “Fərat Qalxanı” və “Zeytun budağı” əməliyyatları ilə pozdu və Suriyanın şimalında təqribən 4 min kvadrat kilometrlik sahəni terrordan azad edərək nəzarət altına aldı” (7). Yaranmış şəraitdə Türkiyənin İraqın şimalında Qəndilə qədər uzanan bölgəyə nəzarəti ələ keçirmək üçün 2018-ci ilin payızından etibarən davamlı hərbi əməliyyatlara başlaması Qərbin ciddi şəkildə narazılığına baxmayaraq Rusiya və İran tərəfindən sükutla qarşılandı.

Nəticə. Beləliklə, Yaxın Şərqdə cərəyan etməkdə olan proseslərin elmi-politoloji təhlili göstərir ki, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində regionda qüvvələr müvazinətinin pozulması və yeni tarazlıq vəziyyətinin yaranmaması, habelə Qərbin müxtəlif layihələri regionda reallaşdırmaq yolu ilə hegemonluğa çalışması siyasəti iflasa uğradı. Regionda yaradılmış xaos tədricən idarəolunmaz hala gəlməyə başladı. Rusiya-Ukrayna müharibəsində sürətli qələbə ilə bağlı Qərbin gözləntiləri özünü doğrultmadı. Bu müharibənin gedişində İranın Rusiyaya açıq və örtülü şəkildə hərbi-siyasi dəstəyi, Türkiyənin Rusiya ilə anlaşma şəraitində Yaxın Şərqdə mövqelərini daha da möhkəmləndirməsi regiona münasibətdə Qərbi daha da aqressivləşdirirdi. Ehtimal olunan ssenari ondan ibarətdir ki, Yaxın Şərq fırtınalar və kataklizmlərlə dolu gələcəyə doğru getməkdədir...

ƏDƏBİYYAT

1. ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasəti: dəyişikliklər gözlənilirmi? / Səs qəz., 2012, 27 sentyabr
2. ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasəti: yalanın təntənəsi / 525-ci qəzet, 2015, 29 iyun
3. Araş. Gör. Altuğ Günal. Büyük Ortadoğu Projesi Ve Türkiye. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/556861> [01.04.2024].
4. Axundov Z. Geosiyasi mərkəzlərin Yaxın Şərq siyasəti / Xalq qəz., 2013, 25 yanvar.
5. Böyük Orta Şərq layihəsi bitdimi.../ Yeni müsavət qəz., 2019, 10 yanvar.
6. Məqalənin orijinalı müəllifin arxivindədir.

7. "Münbiçdən sonra Kobani, Qamışlı və Haseke də terror təşkilatlarından azad ediləcək" Baş nazir Binəli Yıldırım 19.06.2018. URL: <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turkiye-3/2018/06/19/ munbicd-n-sonra-kobani-qamisli-v-haseke-d-terror-t-skilatlarindan-azad-edil-c-k-995359> [01.04.2024].
8. Soltanova H.B., Məmmədov C.A. «Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin iqtisadi və sosial coğrafiyası» (dərslük). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008, 304 s.
9. Şıxəliyev E.A. Geosiyasi maraqların toqquşduğu arena: Yaxın Şərq və hadisələrin pərdəarxası. URL: <http://newtimes.az/az/politics/5652> [01.04.2024].
10. Türkiyə Suriyada hakimiyyətin dəyişməsinin tərəftarıdır / Milliyyət qəz., 2018, 11 dekabr.
11. Türkiyə Yaxın Şərqdə: geosiyasi ziddiyyətlərdən yaranmış qeyri-müəyyənliklər / Səs qəz., 2013, 24 dekabr. URL: <https://sesqazeti.az/news/analytics/384409.html> [01.04.2024].
12. Yaxın Şərq xəritəsi Yeni Dünya Düzəndə nəzərdə tutulan kimi olacaqmı? URL: <https://dusunek.com/tag/boyuk-yaxin-s%C9%99rq-layih%C9%99si/> [01.04.2024].
13. Yaxın Şərqdə nisbi sabitliyin pərdə arxası / Ekspres qəz., 2013, 16 may.
14. Xarici xəbərlərin anonsları / Respublika qəz., 2013, 4 iyun.
15. Zülküf Yılmaz. İsrailin Ortadoğu Projesində nələr var. URL: <https://www.pau.edu.tr/zyilmaz/tr/sayfa/israilin-ortadogu-projesinde-neler-var> [01.04.2024].
16. Ахмед Мадждалани. Ближний Восток и политика великих держав. URL: <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/blizhniy-vostok-i-politika-velikikh-derzhav/30.03.2021> [01.04.2024].
17. Большой Ближний Восток как новый феномен геополитической реальности современного мира. URL: <http://csef.ru/ru/oborona-i-bezopasnost/340/bolshoj-blizhniy-vostok-kak-novyy-fenomen-geopoliticheskoy-realnosti-sovremennogo-mira-8719> [01.04.2024].
18. Речь товарища Наримана Нариманова на Первом съезде Восточных народов / Газ. Коммунист, 1920, 1 сентября.
19. РСМД: непростые дни Ближнего Востока. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/middle-east/neprostyle-dni-blizhnego-vostoka/22-iyulya-2022-g/> [01.04.2024].

ГУРБАН МАМЕДОВ

доцент Бакинского Государственного Университета

КОНФЛИКТ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ В ПОВЕСТКЕ ДНЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРЕССЫ

На рубеже тысячелетий неслучайно «большие игры» развернулись вокруг ближневосточного региона, имеющего стратегические и геополитически важные позиции, играющего важную роль в обеспечении мира энергоресурсами, расположенного на узел международных и региональных линий связи и является крупным рынком сбыта для развитых стран Запада. Воюющие государства мира развернули беспощадную борьбу за раздел энергоресурсов, сырьевых источников и рынков сбыта региона, которая велась всевозможными военными и политическими средствами. Хотя в этом разделе участвовали три основные страны - США, Китай и Россия, США старались не утратить своей гегемонии и вообще вытеснить другие страны из региона, используя для этого различные проекты, методы и средства. Процессы, происходящие в регионе, были и остаются в центре внимания всех мировых СМИ, социальных сетей, в том числе национальной прессы. Несмотря на определенные недостатки, при проведении аналитического анализа национальная пресса, с одной стороны, говорила о геополитических интересах Азербайджанской Республики, а с другой стороны, пыталась анализировать происходящее, проявляя нейтральную позицию, чтобы исследование проводится в соответствии с поставленной в статье целью.

Ключевые слова: Ближний и Средний Восток, великие державы, национальные СМИ, геополитическая конкуренция, энергоресурсы, демократия, изменение границ, военно-политическая борьба, новый баланс сил, несбывшиеся мечты.

GURBAN MAMMADOV
Docent of Baku State University

THE CONFLICT OF GEOPOLITICAL INTERESTS IN NEAR EAST ON THE AGENDA OF MEDIA

It was no coincidence that the “great games” unfolded around the Middle East region at the turn of the millennium, which has strategic and geopolitically important positions, playing an important role in providing the world with energy resources, which located at the hub of international and regional communication lines and is a major market for developed Western countries. The world states who wage the war have launched a severe struggle for the division of energy resources, raw material sources and markets in the region which was carried out by all kinds of military and political means. Although in this section three main countries USA, China and Russia were participated, United States tried not to lose its hegemony and generally oust other countries from the region by using various projects, methods and means. The processes have been taking place in the region and remain the focus of attention of all world media, social networks, including the national press. Despite certain shortcomings, when conducting analytical analysis, the national press on the one hand, spoke about the geopolitical interests of the Republic of Azerbaijan and on the other hand, have tried to analyze what was happening, showing a neutral position, so that the research was carried out in accordance with the purpose set in the article.

Keywords: Near and Middle East, Great powers, National media, geopolitical competition, energy resources, democratic, changing of boundaries, military political struggle, new balance of power, unfulfilled dreams.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Afət Güləliyeva, s.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 32:93/94

XƏYYAM İSMAYILZADƏ

*Bakı Dövlət Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər kafedrası
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Ekonika22@yahoo.com*

MÜASİR DÖVRDƏ ABŞ-ÇXR MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ RƏQABƏTİN MÜXTƏLİF FORMALARI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/148-152>

Məqalədə soyuq müharibə bitdikdən sonra iki dövlət arasında iqtisadi, hərbi, siyasi, texnoloji, mədəni rəqabətin parametrləri haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda, burada mövcud olan ABŞ-ÇXR arasındakı rəqabət yeni formalaşan dünya düzəninə, eləcə də beynəlxalq münasibətlər sistemində təsir amilləri geniş göstərilmişdir ki, bu da, şübhəsiz ki, onların tədqiq olunmasını zəruri edən şərtlərdən biridir.

Açar sözlər: ABŞ, ÇXR, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Bretton- Vuds sistemi, geosiyasət, strategiya, rəqabət, milli maraqlar, kibertəhlükəsizlik, sivilizasiya, demokratiya.

Giriş. Qeyd olunmalıdır ki, ABŞ-ÇXR münasibətlərinin tarixi kökləri XVIII əsrin sonlarına təsadüf edir. Zaman- zaman regionda baş verən müharibələrə, Çindəki mədəni inqilaba və fundamental dəyişikliklərə baxmayaraq, bu əlaqələr enişli-yoxuşlu da olsa, bu günə qədər fasiləsiz olaraq davam etmişdir. İki ölkə arasındakı münasibətlərin tarixi mahiyyətinə nəzər saldıqda “kommersiya” xüsusiyyətinin hakim mövqedə olduğu anlaşılır. Dünyanın iki ən böyük iqtisadiyyatı olan Pekin və Vaşinqton arasında maliyyə və ticarət əlaqələrinin ölçüsü və xarakteri qlobal miqyasda da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu münasibətlər iki ölkəni çox mürəkkəb qarşılıqlı asılılıq vəziyyətinə gətirmişdir ki, qısa və ortamüddətli perspektivdə bundan imtina etmək mümkün deyil. İki dövlət arasında rəqabətin bütün formaları həm ikitərəfli münasibətlərə, həm də qlobal və regional miqyasda digər dövlətlərin inkişafına bilavasitə təsir göstərir. ABŞ-Çin rəqabəti ikitərəfli münasibətləri aşaraq daha geniş planda özünü göstərir. Bu rəqabəti şərti olaraq beş sahə üzrə ümumi dəyərləndirmək əlverişli olardı.

İqtisadi rəqabət. Çinin iqtisadi rəqabət potensialı yaxın tarixdə baş verən proseslərlə əlaqəlidir. Tarixən içə qapalı, kəndli-fəhlə cəmiyyətinin mövcud olduğu Çin xarici dünyaya açılaraq iqtisadi münasibətlər sistemində aktiv rol oynamağa başladı. Onun dövlətçilik ənənəsinin əsasında milli birlik, milli homogenlik, stabilliyin saxlanması kimi prinsiplər dayanır. Çin iqtisadi inkişafın davamlılığını qorumaq üçün daxili qarışıqlıqlardan və beynəlxalq münaqişələrdən qaçmaqdadır. Onun qəraralma və hadisələrə müdaxilə etmə instinktləri ABŞ-dan çox fərqlənir. İslahatların uğurlu aparılması və ticarət əngəllərinin ortadan qaldırılması ilə iqtisadi artımda 7-8%-lik orta göstəriciyə nail olunmuşdur. Çin bu tempi qorumağı bacarsa, 2030-cı ildə on trilyon dollarlıq iqtisadiyyatı ilə ABŞ iqtisadiyyatına yaxın və ya ona bərabər nəticə əldə edəcəkdir. Çinin strategiyası silahlanma və ittifaqlara qoşulmaqdan çox, yumşaq və passiv gücün tətbiqinə əsaslanır. Bu strategiya Den Syaopinin Çini böyük dövlət yox, region dövləti kimi göstərmək söylərinin məntiqi davamıdır. Belə ki, o, rəqabətdə ön plana çıxmamaq, ifrat müxalif tərz nümayiş etdirməmək, diqqətləri başqa yönə çəkmək və daima özünü güclü göstərməmək yolunu seçmişdir.

Çin plagiat məhsulların satışının həyata keçirildiyi ən geniş yayılmış ölkədir. Bu səbəbdən o, ABŞ tərəfindən mülkiyyət haqlarının pozulması və iqtisadiyyata milyardlarla dollar ziyan vurduğuna görə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına şikayət edilmişdir [1]. Bununla, rəqabət mühitində arxa planda qalan Avropa və ABŞ bazarları ÜTT və digər yollarla Çinə təsir etməyə çalışırlar. İqtisadi sahədə daha bir anlaşmazlıq Çin pulunun (yuanın) aşağı dəyerdə olduğu üçün ticarət zamanı ABŞ-ın xarici ticarət kəsirlərinin yaranmasıdır. ABŞ isə Çindən idxal etdiyi məhsullar üzərində gömrük vergisini artırmaqla adekvat addımlar atır. Çin yuanın dəyərində süni müdaxiləni gündəmə gətirən qanunun qəbul edildiyi halda ticarət müharibəsinin başlayacağını açıq ifadə etmişdir.

2008-ci ilin dünya maliyyə böhranı ABŞ iqtisadiyyatına öz təsirini göstərərək hərbi xərclərin çoxluğu və işsizliyin artması durğunluğun yaranması ilə nəticələndi. Böhranın ardından rəsmi statistikalar ABŞ-da təqribən 25 milyon işsiz olduğunu göstərdi. B.Obamanın daxili siyasətdə islahatlar aparması qismən effektiv təsir bağışlasa da, ciddi dəyişikliklərə səbəb olmadı. Demokratların seçkiləri uduzması ilə sosial-iqtisadi sahədə aparılan islahatlar öz aktuallığını itirməyə başladı. Yeni prezident D.Trampın vədlərindən biri kapitalın daxilə yönəldilməsi və transmilli şirkətlərin ölkəyə qayıtması ilə iqtisadiyyatın dirçəldilməsi idi. Onun iqtisadi və rifah problemlərini həll etmək üçün yeni xətt götürəcəyi düşüncəsi bir qədər inam yaratsa da, az sonra bu vədlər öz ciddiliyini itirməyə başladı. Trans-Sakit Əməkdaşlığından geri çəkilmə, Paris iqlim müqaviləsini imzalamama kimi addımlar böyük narazılıqlarla qarşılandı.

ABŞ iqtisadiyyatının geriləməsindəki ən böyük amillərdən biri virtual iqtisadiyyat sisteminin tətbiq edilməsidir. Belə ki, 1971-ci ildə ölkə Bretton-Vuds sistemini ləğv edərək qızıl-dollar sistemindən dollar-dollar sistemə keçdi. Dolların heç bir qarşılığı olmadan dəyər qazanması üçün xarici bazarlara çıxarılması təklif olundu və kreditlər şəklində ölkəni tərk etdi. Dəyərin yaradılması prosesində isə bu kütlə ABŞ-a yenidən qayıtmalı idi. Nəticədə ABŞ borc almağa başladı və dollardan dollar qazanma metodunu yaratmış oldu. Lakin bu sistem dayanıqlı deyildi və inflyasiya riskini artırırdı. Bu məsələ hal-hazırda da dünya ekspertləri tərəfindən müzakirə olunmaqdadır. O cümlədən, çinli analitiklər də bu vəziyyətdən narahatdır. Çin qızıl ehtiyatlarını artıraraq dolların hakimiyətindən yaxa qurtarmağa çalışır. Hətta 2017-ci ildə Şanxay birjasının neftin satışını yuanla həyata keçirməyə başlaması bu sahədə yeni addımlardan biri idi. Dollar ağalığından və iqtisadi sanksiyalardan qurtulmağa çalışan Rusiya və İran kimi ölkələr də bu birjaya meyl etməkdədirlər [2].

Hərbi rəqabət. Prezident Obamanın “Asia Pivot” (Asiyaya dönüş) siyasətini elan etməsi ilə ABŞ-ın global strateji təhlükəsizliyi yenidən dəyərləndirilmiş və Orta Şərq öz mövqeyini Asiya-Sakit regionuna vermişdir. Prezident verdiyi hesabat ilə İraq müharibəsinin uğurla başa çatdığı, Əl-Qaidənin böyük bir qisminin yox edildiyi, Bin Ladenin öldürülməsi ilə keçmişdəki bir çox hədəflərinə nail olduqlarını bildirdi. Yeni təhlükəsizlik siyasətinin hədəfləri isə Çin və Şərqi Asiyanı göstərirdi. Burada Çin qüvvələr balansını dəyişməyə çalışan, Yaponiya və Hindistan isə onu balanslaşdırma biləcək ölkələr kimi göstərilmişdi. Qısası, ABŞ yeni müdafiə doktrinasını Çin mərkəzli paradigma ətrafında formalaşdıracaqdı. 2002-ci ildəki müdafiə doktrinasından fərqli olaraq o, super güc mövqeyinin zəifləməsi səbəbilə, böyük hərbi müdaxilələrdən qaçacaq və qüvvələr balansını qoruyan rasional siyasət izləyəcəkdi. Bu strategiyanın əsas xətlərindən biri odur ki, rəqibin regional problemlərlə başını qatmaqla global məsələlərə müdaxiləsi əngəllənməli, rəqiblər arasındakı qarşıdurma sona qədər izlənilməli və ən son anda müdaxilə edərək avantaj qazanılmalıdır. ABŞ bu taktikadan birinci və ikinci dünya müharibələrinin gedişində istifadə etmiş və uğurlu olmuşdur. Elə bu səbəbdən onun Çini zəiflətmə siyasətini regional toqquşmaları qızıqdırmaqla həyata keçirəcəyi ehtimal olunur [3, s.21].

Çin ətrafında geosiyasi vəziyyət olduqca mürəkkəbdir. Bir tərəfdən Cənubi Çin dənizində geostrateji rəqabət və kiçik adalar uğrunda mübarizə, Hindistanın geosiyasi rəqabətə qoşulması, digər tərəfdən isə Şimali Koreyanın nüvə sınaqları onun qonşularını narahat etməkdədir. ABŞ isə regionda müttəfiqlərini silahlandırmağa və hərbi bazalarının sayını artırmağa davam edir. O, ən son Filippində beş hərbi baza açaraq müdafiə zolağını gücləndirdi [4]. ABŞ Asiyanın şərqində şimaldan cənuba uzanan bu zolaqla Çinə dənizdən nəzarət etməyə çalışır. Çin isə Cənubi Çin dənizində hərbi donanmasını genişləndirir, çünki Filippin burada kiçik adalara iddia irəli sürür. Çini itirmək qorxusunu ABŞ-ın diqqətinə çatdıran Pekin hökuməti hər iki ölkənin qarşılıqlı maraqları olduğunu xüsusi vurğulayır [4]. ABŞ isə bölgədəki qüvvələr balansını leyhinə çevirmək üçün Çinin qonşuları ilə əməkdaşlıq edir. ABŞ-ın bu strateji xətti siyasi leksikonda “əhatələmə” və ya “çəpərləmə siyasəti” (containment policy) kimi ifadə olunur. Bu yolla o, Çinin ətrafında müttəfiqlərindən ibarət halqa yaradır və onu təcrid etməyə çalışır. ABŞ-ın bölgədəki başlıca müttəfiqləri Yaponiya, Cənubi Koreya və Tayvandır. Onun Yaponiya, C.Koreya, Tayland və Filippində hərbi bazaları mövcuddur. Həmçinin o, Asiyanın iqtisadi birliklərində aktiv fəaliyyət göstərir (Tramp dövrü istisnadır). İkili siyasət aparan ABŞ həm də Çinlə əlaqələri normal səviyyədə inkişaf etdirməyə çalışır və onunla əməkdaşlıq edir. Kənardan anlaşılmaz görünsə də, bu, amerikan diplomatiyasının ənənəvi metodudur və hər iki yolla mənfəət qazanmağa hesablanıb. Çin ilk növbədə ABŞ-ın Tayvana dəstəyindən və onun raketdən

müdafiə sistemlərindən narahatdır. O, ABŞ-ın Kosova və İraq müdaxilələrindən narahat olduğunu da heç vaxt gizlətməmişdir. Bunun əsas səbəbi Çində də münaqişəli Tayvan, Tibet, Sintzyan-Uyğur kimi bölgələrin olmasıdır. Bu baxımdan o, hərbi gücünü modernizasiya edərək mövqelərini gücləndirməyə çalışır. Onun həssas olduğu zonalar kimi enerji maraqlarının olduğu Xəzər hövzəsi-Orta Şərq-Şimal və Şimal-şərqi Afrika seçilir. Çinin İran, Misir, Liviya, Qatar və S.Ərəbistanında dəniz limanları və Cibutidə bir hərbi bazası yer almaqdadır. Bu zolağın qorunması enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından önəmlidir. İkinci belə bir zolaq Tayvan-Malakka boğazı-Hind Okeanını əhatə edir ki, enerji təhlükəsizliyi ilə yanaşı hərbi-geosiyasi amil də bura əlavə olunur [4].

Çin son dövrdə hərbi xərclərini fantastik dərəcədə artıran böyük dövlətlərdən biridir. Buna baxmayaraq, o, hərbi xərclərin miqdarına görə ABŞ-dan üç dəfə geridə qalır. 2015-ci ilin rəsmi statistikasına əsasən dünya üzrə ümumi hərbi xərcləmələr 1.6 trln. dollar təşkil edirdi ki, onun 37%-i tək cə ABŞ-ın payına düşür [5]. Onu ikinci sırada Çin izləyir (təqribən 14%). 2007-ci ildə isə hərbi büdcədə 17%-lik artım qeydə alınmışdır. Həmin dövrdən etibarən artan hərbi büdcə 2012-ci ildə 100 mlrd. dollara çatmışdır [6, s.94-95].

Siyasi rəqabət. İqtisadi böyümə ilə yanaşı Çin dünya siyasətində də söz sahibi olmağa çalışır. Bu mövqeyə yiyələnmək üçün o, iqtisadi və hərbi cəhətdən güclənməyə davam edir, ABŞ-ın qlobal nüfuzunun zəifləməsindən istifadə edir, enerji mənbələrinə sahib olmaq üçün Afrika və Orta Şərq bazarlarına girməyə çalışır, ona yönəlmiş təhdidləri aradan qaldırmaq üçün regional və qlobal əməkdaşlığa can atır və özünün təhdid kimi qəbul edilməsi əleyhinə kampaniya aparır. Lakin Çinin siyasi tutumunda müəyyən boşluqlar vardır. Sosial və siyasi elmlərdə Çin universitetləri nə qədər inkişaf etsə də, yenə də ABŞ-la rəqabət aparmaq potensialında deyillər. Bu baxımdan müəyyən disiplinə malik olmayan Çin beyin köçü hesabına daha da güclənən ABŞ elitası qarşısında zəif görünür. Onun xarici siyasətini cazibədar edən məqam sülh və suverenlik prinsiplərini hər zaman dəstəkləməsidir. Sərhəd bölgələrində qarışıqlıq olan və demokratik sistemə yiyələnməyən Çin onunla oxşar modelə malik ölkələrlə mütəffiqlik edə bilər. Lakin demokratik baxışın yaratdığı ictimai fikirə qarşı bu yaxınlaşma özünü doğrultmaya bilər. Belə ictimai fikri formalaşdıran mərkəzlər isə qərbmərkəzli qurumlar, QHT-lər, demokratik institutlardır. ABŞ-ın isə xalq hərəkətlərinə, insan haqq və azadlıqlarına, demokratiyaya həssas yanaşması faktoru xarici siyasətdə ona güvənin formalaşmasına səbəb olur (Körfəz ölkələrinə münasibətdə bu cür davranmasa belə) [3, s.25].

Texnoloji rəqabət. Rəqabətdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. ABŞ-SSRİ arasında olan kosmik rəqabətin əhəmiyyətini buna misal göstərmək olar. Texnoloji rəqabət hər şeydən əvvəl psixoloji üstünlük və dünya ictimaiyyətini idarə etmək baxımından önəm təşkil edir. Çin bu sahədə sürətli yüksəlişə çatmışdır. 2003-cü ildə açıq kosmosa insan göndərməklə yanaşı, yaxın tarixdə Ay və Marsın incələnməsi üçün pilotsuz hava aparatlarının göndərilməsi layihələri də böyük təşəbbüslərdən biridir. Çin xaricə göndərdiyi minlərlə tələbələri sayəsində bir çox texniki elmlərə yiyələnsə də, bu sahədə də ABŞ-dan geridə qalmaqdadır.

Bu sahədə sağlam rəqabət aparmaq üçün ölkələrin kibertəhlükəsizliyinin qorunması vacib şərtidir. Texnologiya və informasiya dövründə bu sahəyə verilən əhəmiyyət beynəlxalq münasibətlərin aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Ölkələrin internet sistemlərinə kiberhücumlar həyata keçirilməsi ciddi zərərlərə yol açmaqla bir daha bu mövzunun milli təhlükəsizlikdə payını artırır. Bu səbəbdən dövlətlərin maraqları toqquşur və onlar üz-üzə gəlirlər. 1999-cu ildə konsulluğun bombalanması zamanı yaranan böhranda Çin ABŞ-ın bəzi dövlət qurumlarının internet saytlarına kiberhücumlar təşkil etməklə cavab vermişdir. Bu sahədə yaşanan ən böyük problemlərdən biri Çinin kiberhücumları nəticəsində ABŞ-ın hərbi, texnoloji və s. informasiyalarını əldə etməsidir. ABŞ-a görə Çin bu informasiyaları gizli şəkildə əldə edərək öz iqtisadi və texnoloji layihələrində tətbiq edir. Bu amil ABŞ-ın rəqabət qabiliyyətinə ciddi şəkildə təsir edir. Xüsusilə, yeni əsrdə aktuallaşmağa başlayan bu sahəyə nəzarət edilməsi üçün dünya liderləri birgə səylər göstərir. 2015-ci ildə ABŞ-da keçirilən zirvə görüşündə iştirak edən Çin prezidenti S.Tsinpin və həmkarı B.Obama bu məsələni beynəlxalq hüquq qaydaları çərçivəsində dəyərləndirmiş, qarşılıqlı razılaşma əldə edilmişdir. Yenə də ikitərəfli görüşlərin keçirilməsi və tərəflərin müsbət rəyləri bu sahəyə nəzarətin asanlaşmasına ciddi təsirlər göstərmədi. Kibertəhlükəsizlik məsələsi çoxşaxəli və kompleks xarakter aldığından onun təmin olunmasında praktiki səhvlər özünü həmişə göstərməkdədir. Bu səbəbdən texnoloji və digər sahələrdəki

rəqabət mühitinin sağlamlaşdırılması baxımından ən böyük əngəl də məhz budur. Bu amil dövlətlər arası inamın zəifləməsinə gətirib çıxarır [3, s.28].

Mədəni rəqabət. ABŞ film, musiqi, sənət sahələrində əldə etdiyi nailiyyətlərlə universal dəyər simvoluna çevrilməyi çoxdan bacarmış bir ölkədir. Çin isə bu sahədə özünə maraq oyandıra bilməmişdir. Dünya liderliyinə can atan bir ölkənin yumşaq güc baxımından geridə qalması məntiqlə düzgün deyil. İqtisadi və hərbi parametrlərlə yanaşı, Çindəki mühafizəkar sosial-siyasi quruluş qütbləşmənin, eləcə də gələcəkdə ehtimal olunan qarşıdurma şəraitinin yaranmasına zəmin yaradır. Sivilizasiya-ölkə olan Çin bu ənənəvi formatı qorumağa çalışır və getdikcə öz yerini möhkəmlədir. Qərb mədəniyyətinin dünyaya hakim olması Çin sivilizasiyasını narahat edir. Buna alternativ olaraq, Çin özünün qədim fəlsəfə və mədəniyyətinə qayıtmağa çalışır. Qərb-Şərq qarşıdurmasının fonunda gerçəkləşən ABŞ-Çin arasındakı mədəniyyət müharibəsi bu qarşıdurmaya fərqli format qazandırır. ABŞ-ın yumşaq siyasətdəki uğurları Çini qarşılıqlı cavablar verməyə vadar edir. Çinin sərt güc yerinə yumşaq gücə üstünlük verməsini onun xarici siyasətinin ən mühüm və lazımi məqamlarından hesab etmək olar. Buraya ideoloji-mədəni, iqtisadi amillər daxildir. Çin dünyanın müxtəlif yerlərində konfutsi məktəbləri açmaqla öz dil və mədəniyyətini tanıdır, hər il minlərlə amerikalı tələbə Çinə, çinli tələbələr də ABŞ-a təhsil almağa gedirlər. İqtisadi fonda isə Çin Afrika qitəsinə genişmiqyaslı investisiyalar qoyur, böyük kreditlər verir, enerji layihələrində iştirak edir. Təsədüfi deyildir ki, Çin son illərdə dünyanın ən nəhəng kreditorlarından birinə çevrilmişdir.

“Çin təhdidi” anlayışını unudurmaq üçün yumşaq güc siyasəti və mədəniyyət rəqabətinə girmək müasir dövrdə önəm daşıyır. Bu siyasətin əsas göstəriciləri Konfutsi institutlarının açılması, Çin mədəniyyətini özündə əks etdirən malların bazarlara çıxarılması, xarici ölkələrə edilən kredit yardımlarıdır. Bəzi analitiklərə görə yumşaq siyasətin qarşısındakı əngəllərdən ən böyüyü Çinin təkpartiyalı sistemə malik olması və mediya quruluşları ilə hökumət arasında sıx əlaqələrin mövcudluğudur. “Xinhua” xəbər agentliyi və bir çox böyük media quruluşlarının, o cümlədən, Çin kinofilm sənayesinin üzərində dövlət nəzarəti güclü olduğundan bu sahələr beynəlmilləşə bilmir. 120-dən çox ölkəyə yayılan, Çin dili və mədəniyyətini tanıtdırmağa çalışan Konfutsi institutları da yumşaq siyasətdə xüsusi rol oynayır. Çin iqtisadi olaraq gücləndikcə xarici ölkələrə etdiyi yardım və investisiyaları da artırır. Çin Afrika və Orta Şərq ölkələrinə münasibətdə onların daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə sadıq qalaraq iqtisadi dəstək göstərir, beynəlxalq platformalarda isə onların dəstəyini alır və nüfuzunu artırır. Bu siyasət də yumşaq gücün effektiv tərkib hissəsi olmaqla “Çin təhdidi”ni ortadan qaldırmağa hədəflənmişdir [3, s.32].

Nəticə. Müasir dünyamızda Amerika Birləşmiş Ştatları və Çin Xalq Respublikası arasındakı münasibətlərdə rəqabət xüsusilə nəzərəçarpandır. Geosiyasi və geoiqtisadi proseslərin ağırlıq mərkəzi regiona keçdikcə, istər- istəməz həm ABŞ, həm də Avropa Birliyi ölkələri öz maraqlarını açıq ifadə etməyə başlamışlar. Güman etmək olar ki, gələcəkdə dünyada baş verən siyasi- iqtisadi proseslərin dinamik inkişafı və iki dövlət arasında rəqabət formalarının kəskin şəkildə intensivləşməsi dünya siyasətinin əsas aparıcı məsələlərindən birinə çevriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. United States - Certain Methodologies and their Application to Anti-Dumping Proceedings Involving China. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds471_e.htm [14.02.2024].
2. Dünya Savaşı hiç bu kadar yakın olmamıştı. URL: <https://www.odatv.com/guncel/3-dunya-savasi-hic-bu-kadar-yakin-olmamisti-131068> [14.02.2024].
3. Örmeci O.S. XXI Yüzyılda ABD-Çin rekabeti. İzmir: Genç okur, 2013, 114 s.
4. <http://www.abhaber.com/cin-abd-savasi-cikar-mi/> [14.02.2024].
5. U.S. Military Spending vs. The World. URL: <https://www.nationalpriorities.org/campaigns/us-military-spending-vs-world/> [14.02.2024].
6. Rüzgar S.A. Askeri, ekonomik ve siyasal boyutlarıyla Çin-ABD ilişkilerinin dönüşümü. Kayseri: Altınlar, 2017, 107 s.

ХАЙЯМ ИСМАИЛЗАДЕ

*Бакинский Государственный Университет,
кафедра международных отношений,
доктор философских наук, и.о. доцента*

РАЗЛИЧНЫЕ ФОРМЫ КОНКУРЕНЦИИ В ОТНОШЕНИЯХ США И КНР В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

В статье представлена информация о параметрах экономической, военной, политической, технологической, культурной конкуренции между двумя государствами после окончания «холодной войны». При этом широко показаны факторы влияния конкуренции между США и КНР на формирующийся миропорядок, а также на систему международных отношений, что, несомненно, является одним из условий, обуславливающих необходимость изучить их.

Ключевые слова: США, КНР, Всемирная Торговая Организация, Бреттон-Вудская система, геополитика, стратегия, конкуренция, национальные интересы, кибербезопасность, цивилизация, демократия.

KHAYYAM ISMAYILZADEH

*Baku State University,
Department of International Relations,
Doctor of Philosophy in Political Science, Acting Associate Professor*

DIFFERENT FORMS OF COMPETITION IN US-PRC RELATIONS IN MODERN TIMES

The article provides information about the parameters of economic, military, political, technological, cultural competition between the two states after the end of the cold war. At the same time, the influence factors of the competition between the US and the PRC on the newly formed world order, as well as on the system of international relations, are widely shown, which is undoubtedly one of the conditions that make it necessary to study them.

Keywords: USA, PRC, World Trade Organization, Bretton Woods system, geopolitics, strategy, competition, national interests, cyber security, civilization, democracy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.d. Ramiz Sevdimaliyev, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32:93/94

NƏRGİZ NAĞIYEVA

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
nargiz_nagiyeva@mail.ru

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ KOLONIALİZMİN İFADƏ FORMALARI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/153-158>

Kolonializm siyasi hadisəsi dünya tarixşünaslığında kifayət qədər əsaslı şəkildə araşdırılmış, bu sahədə xeyli sayda monumental, əsaslı nəzəri tədqiqat əsəri yazılmışdır. Bu əsərlərin hamısını sadalamağa ehtiyac olmasa da, E.V.Tarlenin, Vijay Mişra və Bob Hodqenin kolonializmin tarixi və nəzəri əsərləri xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Kolonializm bir siyasi fenomen kimi qədim tarixə malikdir. Bu siyasi və iqtisadi hadisə lap qədim dövrlərdə də dünyanın müxtəlif ərazilərində mövcud olmuş, zamana və məkana görə öz forma və məzmununu dəyişərək bu günə qədər mövcudluğunu davam etdirməkdədir. Qədim Şərqdə, antik dövr, orta əsrlər və intibah dövrlərində Avropada kolonializm müəyyən mənada bəsit (primitiv) səciyyə daşımış, yalnız XVII əsrin əvvəllərindən etibarən, demək olar ki, Qərb dünyasının rəsmi siyasəti şəklinə düşmüşdür.

Açar sözlər: postkolonializm, müstəmləkəçilik, Qərb, modernizm, orientalizm, Edvard Səid.

Giriş. Antik dövrün kolonializmi ilə XVII-XVIII əsrin kolonializmi və ya XX-XXI-ci əsrin kolonializmi ilə eyni deyil. Bununla belə onların kökündə eyni kolonializm siyasəti dayanır. Kolonializm bu gün postkolonial formada özünü büruzə verdi. Mənim mövzum əsas etibarilə postkolonializm siyasəti üzərində qurulub. Bu məqamda mən kolonializmin postkolonializmlə birbaşa əlaqəsini, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri göstərməyə çalışacam. Adından da göründüyü kimi postkolonializm kolonializmdən sonrakı dövrü əhatə edir. Sonrakı kolonializmin özünəməxsus çoxsaylı xüsusiyyətləri mövcuddur və mən bu xüsusiyyətlərin bəzilərinə aydınlıq gətirməyə çalışacam. Hal-hazırda dünyada postkolonial taleyi yaşamayan demək olar ki, ərazi və ya ölkə yoxdur (Buraya həm kolonialist, həm də koloniya ölkələr aiddir). Bu gün postkolonial siyasət ümumdünya siyasi həyatın aktual məqamlarından biridir. Bu gün də dünyada koloniya və postkolonial, neokolonial həyat yaşayan ölkələr mövcuddur. Təsədüfi deyil ki, yaxın günlərdə Azərbaycanın siyasi həyatında postkolonial mövzu dövlət səviyyəsində aktuallaşmış və beynəlxalq səviyyədə konfranslar keçirilmiş, çağırışlar edilmişdir. Çünki, postkolonializm bu gün dünya siyasətinin ən aktual məsələlərindən biridir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2023 oktyabrın 20-də Bakıda keçirilən “Neokolonializm: İnsan Hüquqlarının Pozulması və Ədalətsizlik” mövzusunda beynəlxalq konfransın iştirakçılarına müraciəti BMT-nin rəsmi sənədi kimi yayılıb. Dövlətimizin başçısı müraciətində Azərbaycanın XXI əsrdə kolonializmin davam etməsindən və kolonializmin yeni təzahürləri meyillərinin artmasından narahatlığını vurğulayıb, Afrika, Cənub-Şərqi Asiya, Sakit Okean, Latın Amerikasında onlarla ölkəni işğal edən, sərvətlərini talayan, xalqlarını uzun illər əsarətdə saxlayan Fransanın həmin ərazilərdə hərbi və bəşəriyyət əleyhinə çoxsaylı cinayətlər törətdiyini, etnik və dini mənsubiyyətinə görə yüz minlərlə dinc sakini soyqırımına məruz qoyduğunu diqqətə çatdırıb, Fransa kolonializminin utancverici yeni metodlarının bu gün də davam etməsindən təəssüfləndiyini bildirib [8].

XIX əsrin sonu XX əsrin I yarısında əvvəllərində Avropada, Qərbdə incəsənətdə, ədəbiyyatda, fəlsəfədə yeni bir cərəyan - modernizm yarandı. Modernizm ictimai həyatın cəmiyyətin, müxtəlif sahələrini o cümlədən siyasəti əhatə etdi. Artıq 60-70-ci illərdə modernizm öz yerini postmodernizmə verdi. Bu dövrdə klassik kolonializmi də postkolonializmlə əvəz etdi. Postmodernizmlə postkolonializm bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Daha doğrusu postkolonializm postmodernizmin ifadə formalarından biridir. Postkolonializm siyasi hadisəsinin elmi cəhətdən işlənməsi, gündəmə gətirilməsi əsas etibarilə postmodernist mütəfəkkirlərin - filosofların, siyasətçilərin, filoloqların fəaliyyəti sayəsində baş vermişdir. Bu sahədə əhəmiyyətli araşdırmalar aparan, qiymətli elmi-nəzəri əsərlər yazan postmodernist mütəfəkkirlər sırasına Arnold C.Toynbi, Frans Fenon, Mişel Fuko, Edvard Səid, Samuel Handiqton,

Qayati Çakraborti Spivak, Homi K.Bhabha, Paul Gibroy, S.Rüşdi və s. kimi araşdırmaçılar daxildir. Buradan belə bir qənaətə də gəlmək olar ki, postkolonializm bir siyasi sistem olaraq əsas etibarilə postmodernist tendensiyanın təzahür formasıdır.

Poskolonializm postmodernizmin sırf siyasi aspektidir. Belə ki, postmodernizm bir sıra sahələri əhatə edir. Siyasi aspektin özündə də bir çox əlaqəli sahələr var,-mədəni, iqtisadi, gender, ədəbiyyat, sosial. Bütün bu elementlər məhz siyasətə xidmət edir. Postkolonial mədəniyyət və ədəbiyyatda Salman Rüşini (Gecə uşaqları), Vladimir Nabokovun adını çəkmək olar.

Poskolonializm yeni dövrün siyasi hadisəsidir. Yeni dövrün isə yeni tələbləri var. Artıq mövcud klassik kolonializm əvvəlki kimi davam edə bilməzdi. Onu yeni forma əvəz etməli idi və etdi də. Bu yeni forma dünya siyasətində postkolonializm adlandırıldı. Bu da ondan ibarətdir ki, artıq əvvəlki metropol ölkələr özünün müstəmləkəyə çevirdikləri ölkələrdə əvvəlki kimi silah gücünə deyil, başqa yollarla - mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrlə öz kolonial siyasətini davam etdirirlər. Bu məsələnin bir qədər dərininə getmək istərdim. Postkolonial siyasətin həm metropol həm müstəmləkə ölkəsi üçün qarşılıqlı maraqları yaranır. Yəni hər bir kolonial ölkə kolonializm dövründə öz müstəmləkəsinə çevirdiyi ölkədə öz mədəniyyətini, adət-ənənəsini, psixologiyasını, ideologiyasını, dilini, iqtisadiyyatını, siyasətini tətbiq edir. Bu elementlər müstəmləkə dövlətlərdə o qədər dərin kök salmış olur ki, müstəmləkəçilik sistemi başa çatdıqdan sonra da həmin ərazilərdə qalmaqda, işləməkdə davam edir. Məsələn, İngiltərənin, Fransanın və s. keçmiş müstəmləkə dövlətlərində hal-hazırda iki dövlət dili vardır, bu dillərdən biri metropol ölkənin dili olur ki, bu da postkolonial siyasətin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, postkolonial mühitdə metropol xalqla yerli xalq arasında əlaqə yaratmaq üçün pidjin və kreol dilləri icad edilmişdi ki, bu məhz müstəmləkə siyasətinə xas olan bir dil formasıdır. Bu dillərin heç bir qramatik qaydaları olmur sadəcə olaraq yerli, müstəmləkələşdirilmiş xalqla ünsiyyət qura bilmək üçün yaradılmışdır. Beləliklə də, metropol ölkə məhz bu kimi elementlərdən istifadə edərək öz müstəmləkəçilik siyasətini yeni formada davam etdirməyə başlayır, beləliklə də, kolonializmdən sonrakı mərhələ yəni, postkolonializm mərhələsi başlamış olur.

Qeyd edim ki, postkolonial nəzəriyyə və ya postkolonializm müstəmləkəçiliyin mədəni irsini anlamağa çalışan intellektual diskursdur. Nəzəriyyənin mərkəzi F.Fanonun, E.Səidin, H.Bhabhanın, Ç.Spivakın, R.Quanın, D.Çakrabartinin artıq klassik əsərləridir ki, onların əsasında 1980-ci illərdən başlayaraq postkolonial tədqiqatlar formalaşdı.

Postkolonial tədqiqatlarda çox önəmli yer tutan martinikalı filosof Frans Fenon “Qara dəri, ağ maska” (1952) [3], “Yer üzünün bədbəxtləri”(1961) [2] adlı əsərlərində qeyd edir ki, kolonializmin tamamilən aradan qalxması üçün tək siyasi müstəqillik kifayət emir, çünki, ərazilər, torpaqlarla birlikdə kimliklər, mədəniyyətlər də müstəmləkələşdiriliblər.

Bu gün ABŞ, Fransa, İngiltərə dünyanın bir çox fərqli bölgələrində müstəmləkələri olmasa da, hərbi bazaları, kapitalizm münasibətləri, iqtisadi tor vasitəsilə neokolonial əlaqələr qurmuşdur. Beləliklə də postkolonializm imperilaizmin mirasıdır. Bitməyən bir imperiaлизм sistemidir.

E.Səid “Orientalizm”. Fələstinli, amerikalı ədəbi tənqidçi, Kolumbiya Universitetinin professoru Edvard Səidin dünyanın 36 dilinə tərcümə edilmiş “Orientalizm” əsəri postkolonializmin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Ərəb əsilli xristian bir ailənin uşağı olaraq dünyaya gələn, ingilisdilli Qərb məktəblərində təhsilini tamamlayan və ABŞ-da elmi həyata daxil olan Edvard Səid bu xüsusiyyətlərinə görə özünü nə bütövlüklə ərəb, nə də qərbli olaraq görmürdü. Hətta avtobiografiyasında özünü “yersiz, yurdsuz” deyər təsvir edir. XIX əsrdə orientalizm Şərqi öyrənən elm sahəsi idisə, E.Səiddən sonra postkolonializmin, müstəmləkəçilik tarixinin öyrənilməsində mühüm yer tutdu. E.Səidə görə Orientalizm Şərq haqqında elmdir, Şərqi Qərb tərəfindən necə təmsil edildiyi üzərində dayanır.

Orientalizm təqribən özünü mədəni və siyasi cəhətdən üstün görən Qərbin Şərq olaraq təyin etdiyi şeylər haqqında danışmasıdır (4; 121) və o, müstəmləkəçiliklə daha çox gözə çarpır. Orientalizm XIV əsrin əvvəllərində Şərq dillərini və mədəniyyətlərini öyrənmək üçün ortaya çıxdı və XVIII-XIX əsrlərdə müstəqil tədqiqat sahəsi halına gələn orientalizm və onun yaratdığı şərqçiyətçi biliyi Avropanın Yaxın Şərq və Asiyada müstəmləkəçilik fəaliyyətindən, dolayısıyla iqtisadi və siyasi güc əlaqələrindən ayrı nəzərdən keçirmək mümkün deyil (5; 67).

Biz bunu çox vaxt tərcümələrdə görürük. Hər tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərə özündən bir şeylər qatır, yenilik gətirir. Hər tərcümə, əsəri yenidən yazmaqdır əslində. Tarixçi də hər bir tarixi hadisəyə

öz mövqeyindən yanaşır. Demək ki, Qərb Şərqi bir tək təmsil etmir, öz mövqeyini, baxış tərzini də ortaya qoyur.

Beləliklə, əgər orientalizm mədəni tərcümə fəaliyyətidirsə, onun araşdırılması təkcə Şərqi nə olduğu ilə əlaqəli deyil. Qərbin də nə olduğu ilə əlaqəlidir. Şərq Avropanın maddi varlığı ilə mədəniyyətinin bütünləyici bir parçasıdır. Şərqi mədəniyyəti, adətləri, siyasi təşkilatçılığı Qərbi Qərb edən əsas şeylərdən biridir. Orientalizm tək araşdırma fəaliyyəti deyil, həm də bir hegemonluq fəaliyyətidir. E.Səidə görə bu araşdırma fəaliyyətini hegemoniya ilə birgə düşünmək lazımdır. Belə ki, hegemoniya tək hərbi yolla olmur. Bu gün ərəb toplumun postkolonial coğrafiyalarını, onların mədəniyyətini, onların bu günkü siyasi və ideoloji mövqeyini öyrənmək istəyiriksə onların müstəmləkəçilik müddətlərini də araşdırmalıyıq. Orientalizm fəaliyyətində kritik kəlmə “yaratmaq”dır – Qərbin Şərqi yaratması. Şərq onsuz da var idi. Burada isə bilgi-iqtidar (güc) anlayışı önə çıxır. Şərqi özü haqda dedikləri ilə Qərbin Şərq haqda dedikləri müqayisə edilərsə Qərbin dedikləri daha önəmli olacaqdır. Ona görə də belə bir nəticə çıxır ki, Şərqi Qərb yaradır. E. Səidə görə Şərqi həm coğrafi, həm də mədəni sərhədlərini də Qərb müəyyən edir. Şərq harda başlayır, harda bitir? Asiya qitəsinin Yaxın və Uzaq Şərq adlandırılmasına kim qərar vermişdir? Şərq hara görə uzaq və ya ortadadır? Bu sualların cavabına baxanda “Qərb” var. Bu, təkcə coğrafi təsnifat deyil, həm də iqtisadiyyat və siyasətdə mərkəzi konstruksiyadır [1, 221].

Bu coğrafiyanın tərkibində müxtəlif mədəniyyətlər, dinlər, inanclar, tarixlər var. Amma onlar ümumiləşdirilir. Qərb və Şərq arasında hökmranlıq-köləlik əlaqəsi vardır. Hökmranlığı yaradan köləlikdir. Beləcə bu iki bölgə bir-birini dəstəkləyir, bir-birini var edir. Qərb və Şərqi bir-birindən fərqli sivilizasiya olduğunu düşünürük. Əslində isə hər iki sivilizasiya bir-birindən bəslənir. Ona görə də Şəqlə Qərb arasında sərhəddi müəyyən etmək çətindir. Müasir dövrdə integrasiya miqrasiya prosesləri nəticəsində bu sərhədlər demək olar ki aradan qalxmışdır. Orientalizm isə məhz bu sərhəddə mövcud olan düşüncədir.

Beləliklə bilgi iqtidarın, hökmranlığın bir alətidir. Düşməni nə qədər yaxşı tanısan onu o qədər yaxşı idarə edə bilərsən, onunla daha yaxşı mübarizə apara bilərsən.

“Paradiqma qurucu bir əsər” olaraq dəyərləndirilən Orientalizm Avropanın Şərq ilə bağlı siyasi, mədəni, iqtisadi gəlirlərdən qaynaqlanan, kökü çox qədimlərə gedib çıxan bir araşdırma deyil. Təbii ki bu nə orientalizmi ilk tədiq, nə də tənqid edən kitabdır. Lakin E. Səid M. Fukonun anlayışların köməyi ilə biliyin obyektiv deyil, siyasi mahiyyətini vurğulayaraq İngiltərə, Fransa və sonralar ABŞ-da inkişaf edən şərqşünaslıq meyilləri ilə bu ölkələrin Orta Şərqdəki imperialist maraqları arasında əlaqəni göstərməyə çalışmışdır. Səid bu ənənəni Avropanın daha əhatəli güc və suverenlik strukturlarının səfərbər etdiyi “mədəni gücün həyata keçirilməsi” kimi qiymətləndirir. Səidin yaradıcılığı eyni dövrdə nəşr olunan bir çox digər kitablardan daha dərin deyildi; Lakin onun təsiri onlardan daha geniş və güclü idi. Bunun bəlkə də bir səbəbi o idi ki, “şərqşünaslıq” dühası mahiyyətə hamımızın bildiyi bir şeyi demiş, amma ona təhsil ocağının legitimliyini əlavə etmişdir.

Edvard Səidin fikrincə, Şərq sadəcə coğrafi olaraq Avropaya bitişik bir torpaq parçası deyil. “Bura həm də Avropanın ən böyük, ən zəngin və ən qədim müstəmləkələrinin yerləşdiyi yer, onun qurduğu sivilizasiyaların və danışıqları dillərin mənbəyi, mədəni məkanı və ən dərin və ən çox təkrarlanan “başqa” obrazlarından biridir”. Şərq həm də “əks bir obraz olaraq” Qərbin özünü qurmasına da kömək etdi.

Kolonial diskurs təhlilinə əsaslanan postkolonial nəzəriyyə 1990-cı illərin əvvəllərindən daha geniş mənada postkolonial tədqiqatlar kimi tanınmağa başladı. Ancaq postkolonializm müzakirələrinin mənbəyi olsa da, Səidin postkolonialist kimi xatırlanmaq istəmədiyini vurğulamaq lazımdır. Yeri gəlmişkən, onunla müsahibədə postkolonializmlə bağlı suala belə cavab verdi: “Mənim buna vaxtım yoxdur. Sualınıza verə biləcəyim cavab budur. Dedikləriniz nə deməkdir?” Onun cavabı Səidin öz yaradıcılığında tamamilə yeni nizam-intizamın qurulmasına biganəliyinin göstəricisidir. Hətta zaman-zaman Homi Bhabha kimi postkolonialistləri tənqid edir. Səid yenə başqa bir dəfə dedi: “Mən müstəmləkəçiliyin sona çatdığını düşünürəm. “Nə danışıqlarını başa düşürəm” deyəcək [7].

Səid israrla müstəmləkəçiliyi tənqid edir. Qərb diskursunun dil, qurumlar, mədəniyyət və ədəbiyyat vasitəsilə Şərq xalqına hakim olduğunu göstərir. Bununla da Qərbin Şəqlə bağlı beyinlərdə yaratmağa çalışdığı obrazları üzə çıxarır. Bu, Qərb diskursunun təkcə üstünlük təşkil etməsi deyil, həm

də romanlar, hekayələr və ya səyahət yazıları vasitəsilə konkret Şərq siması yaratmağa çalışması anlayışının fonunu aydın göstərir. Buna görə də, bilik günahsız deyil, güc prosesləri ilə dərinlən bağlıdır. Avropada istehsal olunan və yayılan Şərq haqqında biliklərin güclə nə dərəcədə müşayiət olunduğuna diqqət çəkən bu Fukoldçu düşüncə, Səidin müstəmləkəçilik diskursşünaslığının əsaslarını qoyan Şərqşünaslıq əsərini formalaşdırır.

Bu mənada, Səidə görə, şərqşünaslıq ilk növbədə düşüncə tərzidir.

Postkolonializmin digər elementlərindən biri də irqçilik, gender məsələsidir. Belə ki, Qərb müstəmləkə siyasəti köləlik ilə yaxından əlaqəlidir. Kolonializm və kölə hərəkatının mühüm simalarından olan Aime Sezar “Kolonializm diskursu” adlı əsərində qaradərili olmağın təcrübəsindən bəhs etmişdir. Qaradərili olmağın təcrübəsi Qərb imperializminin müstəmləkəçilik siyasətinin təcrübəsi ilə yaxın əlaqəlidir. C.L.R.James “Qara Yakobinlər” əsərində diqqəti qaradərili kölələrin öz tarixini yaza bilmə qabiliyyətinə çəkmişdir ki, bunun da nəticəsi Haiti inqilabıdır (1791-1804) - ən böyük kölə üsyanıdır ki, onun nəticəsində Haiti Respublikası yarandı. Pan-afrikan hərəkatın qurucularından biri Afrikan-amerikan sosioloq W.E.B. Du Boisdir.

Afrikan-amerikan sosioloq W.E.B. Du Boisun “The Souls of Black Folk” (Qara əhalinin ruhu) əsərinə görə afrikan-amerikanın kimliyini, təcrübəsini anlama bilmək üçün onun içində olduğu irqçi münasibətlər baxımından dəyərləndirmək lazımdır. Qara dərillilərin keçdiyi təcrübə müstəmləkə təcrübəsindən kənar düşünülə bilməz. Duboisə görə bu sosioloji olaraq araşdırıla bilər. Buradakı yenilik isə qaradərillilərin tarixin tədqiqat obyektinə çevrilməsidir. Daha əvvəl isə kölələr tarixin tədqiqat obyektii olmamışdır, çünki, qara dərili afrikalı kölələr tarixi, mədəniyyəti olmayan, geriqalmış, mədəniləşdirilməsi lazım olan aktordur. Adını sadaladığım alimlər isə onların bir tarixinin, mədəniyyətinin olduğunu və bunu yaza biləcəklərini qeyd edir.

Du Bois, Afrika düşüncəsində təsiri hələ də davam edən nadir filosoflardandır. Gana müstəqilliyini elan edincə, ilk prezidenti Kwame Nkrumahın dəvəti ilə Ganaya gəlmiş və onun məsləhətçisi olmuşdur. Kwame Nkrumah Ganalı siyasətçi, Afrika ölkəsi Gananın qurucusu və ilk dövlət başçısı olmuşdur. Nkrumah, Afrikanın müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparan və XX əsrin ən güclü Pan-Afrika liderlərindən biri olmuşdur.

Neokolonyalizm, inkişaf etməkdə olan bir ölkəyə təsir etmək üçün əvvəlki müstəmləkəçiliklə birbaşa hərbi nəzarət və ya dolayı siyasi nəzarət üsulları yerinə kapitalizm, qloballaşma və mədəni imperializmdən istifadə təcrübəsidir.

Termin ilk dəfə, 1956-cı ildə fransız filosofu Jean-Paul Sartre tərəfindən işlədilib, daha sonra Kwame Nkrumah tərəfindən 1960-cı illərdə müstəmləkəçilikdən müstəqilliklərin qazanan Afrika ölkələri ilə əlaqədar işlənilmiş [6].

Haiti çevrilişi İtalyan marksist nəzəriyyəçi A.Gramşi (1891-1937) postkolonializmin növbəti əsas tədqiqat obyektii olan “Subaltern studies” anlayışını ortaya qoyur, (Subaltern- hərbi termindir amma burada təbə olan, səsi eşidilməyən, əzilmiş toplum) subaltern anlayışı elmə daxil edildi ki, bu termin “Üçüncü dünya”, sonralar isə “post-kolonial” termininə bərabər tutuldu. Subaltern sözü rus dilinə “yr-нетенные”, Azərbaycan dilinə “məzlum”, türk dilinə isə “madun” kimi tərcümə olunur, lakin bir çox tədqiqatçılar bu anlayışı tərcüməsiz qoyurlar, çünki onun xüsusi bir mənası var: səssizlik, öz maraqlarını, tələblərini ifadə edə bilməmək. A.Gramşi bu termin vasitəsilə siyasi səsi olmayan marginal qrupların təbə mövqeyinə istinad etmişdir. Gramşiyə görə kapitalist sistemdə proletariat tək əmək sahəsində istila olunmur, mədəni, siyasi cəhətdən öz kimliyindən uzaqlaşdırılır. S.S. – hind əsilli tarixçilər, ədəbi-tənqidi nəzəriyyəçilərin yaratdığı qrupdur ki, buraya G.Spivak, Dipeş Çakrabarti kimi bir sıra simalar daxildir. Hind-amerikalı alim Gayatri Chakravorty Spivak tədqiqatlarında subalternlərin öyrənilməsi də geniş tutur. Onun “Məzlum danışa bilərmi?”[9] essesi postkolonial nəzəriyyənin əsas mətnlərindən birinə çevrildi. Spivakə görə əsas problem subalternin özünü təmsil etmə haqqından məhrum olmasıdır.

Nəticə. Bəzən dünya siyasətçiləri həm kolonializmə, həm də postkolonializmə haqq qazandırmamağa çalışırlar. Nobel mükafatı laureyatı ingilis yazıçısı Redyard Kiplinq ingilis kolonializminin ən fəal müdafiəçisi olmuşdur. Eyni zamanda müasir dövrdə Kiplinqin bu mövqeyini dəstəkləyənlər, müstəmləkəçiliyə haqq qazandıranlar artır. Yəni onların arqumenti ondan ibarətdir ki, inkişaf etmiş müstəmləkəçi dövlət geri qalmış müstəmləkə ölkəsini mədəni, siyasi, iqtisadi baxımdan inkişaf etdirir.

Təbii ki, heç bir formada müstəmləkəçiliyə haqq qazandırmaq olmaz. Lakin onu da inkar etmək olaz ki, inkişaf etmiş metropol geri qalmış ölkələrin inkişafına da təsir göstərir. Müstəmləkə ölkələrinin çoxsaylı alimi, yazıçı, ictimai-siyasi xadimi məhz metropol ölkələrdə yaşayıb, fəaliyyət göstərib, dünya elminin zirvəsinə yüksəlirlər. Məsələn, Edavar Səid, Salman Rüşti və s.

Müasir dövrdə dünyada həm metropol ölkələrin müstəmləkə siyasətində ümumiyyətlə irqi-ayrı-seçkilik məsələsində yeni yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, ABŞ-ın 44-cü prezidenti qərarətili Barak Obama seçildi. Bu gün ABŞ-ın müdafiə nazirə Lloyd Austin qərarətilidir. Böyük Britaniyanın baş naziri isə əslən hindistanlı Rişi Sunakdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Edward W. Said, Sarkiyatçılıq: Batı'nın Sark Anlayışları, Cev. Berna Yıldırım, İstanbul, Metis, 2016, ss.416.
2. Fanon F. Yeryüzünün lanetliləri. İngiliscədən çeviri Şen Suer. Türkçe ilk Basım Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1994. -317 s.
3. Fanon, F. Siyah Deri Beyaz Maskeler (C. Koytak, Çev.). Encore Yayınları. İstanbul 2020, ss.192.
4. Kontny O. Üçgenin Tabanını Yok Sayan Pythagoras: Oryantalizm ve Ataerkillik Üzerine. Doğu-Batı Dergisi: Oryantalizm I, 3. Baskı, 20, Ankara 2011. s.121-136.
5. Turner B.S. Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm. Çev. İ Kapaklıkaya, 2. Baskı, İstanbul: Anka Yayınları, 2003. ss. 305-344.
6. Sartre Jean-Paul. Colonialism ve Neocolonialism, 1st Edition Imprint Routledge, London, 2006. Pages -256
7. Robert J. Young, "Edward Said'in Postkolonyal Kararsızlığı", Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 9-10 Aralık 2006, ss. -64.
8. Neokolonializm: İnsan Hüquqlarının Pozulması və Ədalətsizlik" mövzusunda beynəlxalq konfransın iştirakçılarna. URL: <https://president.az/az/articles/view/61823> [18.04.2024].
9. Chakravorty G. Spivak. Can the Subaltern Speak? URL: https://abahlali.org/files/Can_the_subaltern_speak.pdf [18.04.2024].

НАРГИЗ НАГИЕВА

*доктор философии по политическим наукам,
доцент Бакинского Государственного Университета*

ФОРМЫ ВЫРАЖЕНИЯ КОЛОНИАЛИЗМА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Политический феномен колониализма тщательно исследован в мировой историографии, в этой области написано большое количество монументальных фундаментальных теоретических исследований. Хотя нет необходимости перечислять все эти работы, особого упоминания заслуживают исторические и теоретические работы по колониализму Э.В.Тарле, Виджая Мишры и Боба Ходге. Колониализм как политическое явление имеет долгую историю. Это политическое и экономическое событие существовало в разных уголках мира с древнейших времен, меняя свою форму и содержание в зависимости от времени и места, и продолжает существовать до сегодняшнего дня. На Древнем Востоке, в античности, в Средние века, в эпоху Возрождения в Европе колониализм имел в известном смысле простой (примитивный) характер и лишь с начала XVII века почти стал официальной политикой Западного мира.

Ключевые слова: постколониализм, колониализм, Запад, модернизм, ориентализм, Эдвард Саид.

NARGIZ NAGIYEVA

*Doctor of Philosophy in Political Science,
Associate professor of Baku State University*

EXPRESSION FORMS OF COLONIALISM IN MODERN CONDITIONS

The political phenomenon of colonialism has been thoroughly investigated in world historiography, and a large number of monumental, fundamental theoretical research works have been written in this field. Although it is not necessary to list all of these works, historical and theoretical works on

colonialism by E.V.Tarle, Vijay Mishra and Bob Hodge deserve special mention. Colonialism as a political phenomenon has a long history. This political and economic event has existed in different areas of the world since ancient times, changing its form and content according to time and place, and continues to exist until today. In the Ancient East, in antiquity, the Middle Ages, and the Renaissance in Europe, colonialism had a simple (primitive) character in a certain sense, and only from the beginning of the 17th century, it almost became the official policy of the Western world.

Keywords: postcolonialism, colonialism, West, modernism, orientalism, Edward Said.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 18 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d.Qurban Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32; 327

ZÜMRÜD MƏLİKOVA

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti,
zumrud.melik@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-1282-888X

TÜRKİYƏNİN MÜASİR GEOSİYASƏTİNDƏ YAXIN ŞƏRQ REGIONU

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/159-164>

Son dövrdə dünyada baş verən siyasi, iqtisadi böhranlar və geosiyasi proseslərin təsiri altında daha da kəskinləşən geniş spektr münaqişələrin olduğu Yaxın Şərqlə regionu geostrateji əhəmiyyətə malikdir. Türkiyənin geosiyasətində mərkəzi yerlərdən birini tutan Yaxın Şərqlə regionu etnik və konfessional baxımdan mürəkkəb və ziddiyyətli olub böyük güclərin və regional dövlətlərin siyasi, iqtisadi və hərbi maraqlarının kəsişdiyi geosiyasi məkandır. Yaxın Şərqlə regionunda baş verən hadisələrin Türkiyənin siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni vəziyyətinə və beynəlxalq mövqeyinə bilavasitə təsir göstərməsi, regionun təhlükəsizlik problemlərinin milli maraqlarını təhdid etməsi regionun bu dövlət üçün əhəmiyyətini artıran amillərdəndir. Yaxın Şərqlə regionu Türkiyə üçün həyati əhəmiyyətli geosiyasi məkan xüsusiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Müasir dövrdə Türkiyənin Yaxın Şərqləki xarici siyasəti defensive realizmə, milli maraqlarının təmin edilməsi beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslanır. Bu araşdırmanın məqsədi Türkiyənin geosiyasətində Yaxın Şərqlənin əhəmiyyətini, bölgədəki enerji ilə bağlı iqtisadi, ideoloji və siyasi mübarizədəki yerini göstərməkdir.

Açar sözlər: Türkiyə, Yaxın Şərqlə regionu, geosiyasi maraqlar, geostrateji mövqe, təhlükəsizlik məsələləri.

Giriş. Yaxın Şərqlə regionu tarix boyu olduğu kimi, müasir dövrdə də dünyanın böyük güclərinin maraqlarının (siyasi, iqtisadi, ideoloji və digər) toqquşduğu region olaraq mühüm geosiyasi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Yaxın Şərqlə regionunda türklərin dominantlığı Anadolu torpaqlarında məskunlaşmaları, öz dövlətlərini yaradaraq genişlənmə siyasəti yeritmələri ilə başladı. Osmanlı imperiyası Yaxın Şərqlə əsrlərlə davam edən etno-dini düşmənçiliyə son qoydu, regionu özünə birləşdirməklə burda vəziyyəti sabitləşdirməyə nail oldu. Osmanlı imperiyasının Yaxın Şərqlə nəzarətinə alması regionda uzun müddət davam edən çəkişmələrə son qoydu və Pax Ottomana (latıncadan: Osmanlı dünyası) üsul-idarəsi bərqərar oldu [2]. Eyni zamanda imperiya siyasi baxımdan regionda mövqelərini möhkəmləndirməklə yanaşı, türk-islam sivilizasiyasını da formalaşdırdı. Bugün də Osmanlı mirasının izləri regionda qalmaqdadır.

Üç əsr boyunca Yaxın Şərqlə ən təsirli hərbi güc olan Osmanlı imperiyası bölgədə baş verən bütün hadisələrə müdaxilə edib nüfuzunu qoruyub saxlamış, lakin XIX əsrin son rübündə böyük dövlətlərin bölgəni ələ keçirmək uğrunda rəqabətindən təsirlənərək tədricən nəzarətini itirməyə başladı. Türkiyə Cumhuriyyəti yarandıqdan sonra Yaxın Şərqlə regionunda bu dövlətin siyasəti passiv, bölgədəki hadisələrə qarışmamaq istiqamətində yeridildi. Lakin soyuq müharibədən sonra, xüsusilə də XXI əsrin əvvəllərindən Yaxın Şərqlə regionu Türkiyənin milli və geosiyasi maraqları baxımından həyati əhəmiyyətli region elan edildi. Türkiyə strateji mövqeyinə görə mühüm beynəlxalq nəqliyyat marşrutları üzərində yerləşir, qonşu ölkələri və regionları bir-birinə bağlayır. O, bütün yolların qovşağında olduğu üçün Asiya və Avropanın əsas oxunu birləşdirir. Bu xüsusiyyətinə görə Türkiyə həm beynəlxalq ticarətdə, həm də global təhlükəsizlikdə mühüm aktor kimi regional mərkəzlərdən birinə çevrilib. Son dövrdə bunun bariz nümunələrini Qafqazda və Yaxın Şərqlə baş verən hadisələr fonunda görmək olar.

Müasir dövrdə Türkiyə Yaxın Şərqlə regionunda defensive realizmə əsaslanan xarici siyasət yürüdür. Ədalət və İnkişaf partiyasının iqtidarı dövründə Yaxın Şərqlə regionu Türkiyənin həyati əhəmiyyətli regionlarından elan olundu və burada möhkəmlənmək səyləri soft power təsiretmə gücü ilə dəstəkləndi. Bu səylər nəticəsiz qalmadı, belə ki, Türkiyə bir sıra geosiyasi uğurlar qazandı. Lakin “Ərəb baharı”

və Suriyada vətəndaş müharibəsinin regionda geosiyasi rəqabəti kəskinləşdirməsi, yeni təhlükəsizlik təhdidlərinin meydana çıxması Türkiyəni baş verən hadisələrə və proseslərə çevik münasibət bildirməsini şərtləndirdi. Türkiyə milli maraqlarını təmin etmək, xüsusilə İraq və Suriyadakı terror qruplaşmalarını zərərsizləşdirmək üçün hərbi əməliyyatlar keçirmək məcburiyyətində qaldı. Müasir dövrdə Türkiyənin təhlükəsizlik qüvvələri zərurət yarandıqda Yaxın Şərqdə beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq antiterror əməliyyatlarını keçirir. Yeni dünya nizamının formalaşması şəraitində daha da önə çıxan Türkiyə geosiyasi xüsusiyyətləri ilə varlığını davam etdirərək qlobal gücə çevrilmək yolunda addımlamaqdadır.

Yaxın Şərq regionun geosiyasi əhəmiyyəti. Yaxın Şərq regionu tarixən böyük dövlətlər və imperiyaların maraqlarında mərkəzi yerlərdən birini tutub. Dünya sivilizasiyasının, dövlətçilik ənənələrinin inkişafında bu region ölkələri və xalqlarının mühüm rolu danılmazdır. Müasir dövrdə region qlobal güclərin enerji mənbələrinə nəzarət uğrunda rəqabət meydanına çevrilib. Yaxın Şərq Şimali Afrika, Uzaq Şərq və Şərqi Afrikani birləşdirən ticarət yollarının keçdiyi regiondur. Qlobal güclərin bölgədəki enerji ilə bağlı iqtisadi, ideoloji və siyasi mübarizələri Avrasiyanın və dünyanın geosiyasi mənzərəsinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Yaxın Şərqin geosiyasi və geostrateji əhəmiyyəti və bu əhəmiyyəti artıran geoiqtisadi xüsusiyyətlər mövcud ziddiyyətlər və inkişaf nəzərə alınmaqla tarixi təhlil yanaşması ilə araşdırılıb.

Zəngin neft yataqlarının olması regionun geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyətini artırır. Dünya neft ehtiyatlarının 60%-dən çoxu Yaxın Şərqdə yerləşir. Əvvəllər az əhəmiyyətli geniş səhraların olduğu ərazilər neftin kəşfi ilə getdikcə dəyər qazanmağa başladı. Qlobal ehtiyatların üçdə ikisinə malik olan Yaxın Şərq regionu dünya neftinin əsas mənbəyi olmaqla yanaşı, regional və qlobal gərginliyin mərkəzidir. Tarixdəki dünya müharibələrinin və bugünkü regional münaqişələrin və vətəndaş müharibələrinin əsas səbəbi enerji resursları üzərində hegemonluq yarışıdır. Dünya dövlətlərinin enerji ehtiyaclarının ödənilməsində əhəmiyyətini qoruyub saxlayan Yaxın Şərq qlobal güclərin enerji uğrunda mübarizə apardığı qarşıdurma bölgəsinə çevrilib. XXI əsrin ən mühüm məsələsi Yaxın Şərqdə enerji resursları üzərində oynanan yeni böyük qlobal oyunlardır (Yeni Böyük Oyun). Bu gün Yaxın Şərqdə enerji resurslarının bölüşdürülməsini reallaşdırmaq üçün tarix yenidən yazılır, sərhədlər yenidən cızılır və yeni düzən formalaşdırılır.

Türkiyənin müasir geosiyasəti və Yaxın Şərq regionunda geosiyasi maraqları. Geosiyasət regionların və ölkələrin dünyada yerləşməsi, onların fiziki və bəşəri coğrafi xüsusiyyətlərinə uyğun beynəlxalq siyasət və strategiyalarını müəyyənləşdirən, siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni ünsürləri, onların üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini göstərən bir elm sahəsidir. Geosiyasət bir bölgənin və ya ölkənin coğrafi mövqeyindən və şəraitindən asılı olaraq həyata keçirilən milli siyasət və strategiyaları müəyyən edir. Türkiyə yerləşdiyi yerə görə keçmişdən bəri böyük təhlükələrlə üz-üzədir. Hadisələrin dinamik inkişaf etdiyi, mürəkkəb və ziddiyyətli məkanda siyasət həyata keçirməyə çalışan Türkiyə ətrafında baş verən mənfi hadisələr səbəbindən daim təhdidlərlə üzləşir. Türkiyə ətrafındakı digər strateji bölgələrlə keçmişdən bəri məqsəd və hədəfləri çox fərqli olan aktorlarla mübarizə aparır. Türkiyədən daim bu hədəfləri dəf etmək üçün sayıq olmaq tələb olunur. "Türkiyə coğrafi dərinliyi, iqtisadi, siyasi və hərbi potensialına görə qlobal güc mərkəzləri arasında balans təsir edəcək geosiyasi gücə malikdir. Dünyadakı mühüm problemlərin kəsişmə nöqtəsində yerləşir"[3, 245]. Bu səbəbdən Türkiyə hər dövrdə dünya siyasətində özünəməxsus rol oynamışdır. Dünya siyasi tarixində iqtisadi, hərbi və sosial-mədəni baxımdan ətrafına təsir edən və yerləşdiyi məkandan təsirlənən dinamik və güclü regional aktordur.

Qloballaşan dünyada hadisələr domino təsiri ilə yayılmaqdadır. ABŞ-da yaranan, Mortgage kimi tanınan və iqtisadi böhranın yaratdığı problemlərdən hər ölkə kimi Türkiyə də təsirləndi. İnflyasiya, idxal-ixrac və maliyyə axınına mənfi təsir göstərmiş, valyuta və faiz dərəcələrində artım tendensiyası müşahidə olundu. Türkiyə "Ərəb baharı"ndan, xüsusilə Suriyada, Misir və Liviyada baş verən hadisələrə görə həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan çox böyük zərər gördü.

Siyasi keçmişində dəfələrlə çevrilişlərlə qarşılaşan Türkiyədə Fəto terror təşkilatının 2016-cı il iyulun 15-də dövlət çevrilişinə cəhdi xalq tərəfindən dəf edildi. Bu çevrilişə cəhd, şübhəsiz ki, əvvəlkilərə oxşar olub daxili və xarici qüvvələr vasitəsilə həyata keçirildiyi də açıq-aydın göründü. Türkiyə müəyyən dövrlərdə 2018-ci ildə, 2021-ci ilin sonu və 2022-2023-cü illərdə iqtisadi böhranlar yaşadı.

Bu iqtisadi böhran xüsusilə maliyyə bazarlarında və inflyasiyada Türkiyənin maliyyə tarazlığını pozdu və iqtisadi cəhətdən geosiyasi vəziyyətinə təsir göstərdi. İnkişaf etmiş ölkələr, indi kapitalist, əvvəllər isə müstəmləkəçi və imperialist ölkələr hər zaman Aralıq dənizində və neftlə zəngin olan Yaxın Şərqdə möhkəmlənməyə səy göstərmişlər. Türkiyə bu bölgə ölkəsi kimi Qərb üçün həmişə əhəmiyyət kəsb edib. Soyuq müharibə illərində NATO üzvü olan Türkiyə xarici siyasəti, geostrateji mövqeyi ilə regionda Qərb ölkələrinin sadıq müttəfiqi imicini qoruyub saxladı.

Son illərdə Türkiyənin Aralıq dənizində təsirini və yurisdiksiyasını azaltmaq üçün yeni siyasi oyunlar gedir. Regionda əsas gücə sahib aktorların dəstəyi ilə İsrail, Yunanıstan, Misir, Livan və Liviya kimi ölkələr bu oyuna cəlb olunub. Dolayı yolla ABŞ, Rusiya, Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və İran bu prosesdə iştirak edir. Liviya və Şimali Kipr Türk Respublikası ilə su sərhədlərini məhdudlaşdıran və müstəsna iqtisadi zona daxilində müəyyən-ləşdirilmiş müqaviləni imzalamaqla Türkiyə güclü bir addım atdı, meydana və danışıqlar masasında varlığını nümayiş etdirdi. Türkiyə regionda baş verən proseslərdə iştirak etmək üçün xüsusilə, Misir və Liviya kimi ölkələrlə siyasi əlaqələr saxlayıb Aralıq dənizi sularında mövcudluğuna davam etdir-məlidir. Türkiyə bunu həm region ölkəsi kimi, həm də Şimali Kipr Türk Respublikası vasitəsilə həyata keçirməlidir. Xarici siyasətdə boş yer saxlamaq yeni oyunçuların ortaya çıxması deməkdir və Türkiyə bu istiqamətdə aktiv xarici siyasət yeridir.

Dünyanın ən böyük qlobal təşkilatı - BMT-nin ilk 6 müsəlman ölkəsindən (Türkiyə, İran, İraq, Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı və Misir) biri olan Türkiyə eyni zamanda uzun müddət NATO-nun qanad və son illərdə isə cəbhəyanı ölkəsi olmaqla beynəlxalq gücünü artırıb. Türkiyə bir tərəfdən mövcud gücünü Avropa Birliyinə, digər tərəfdən isə aypara formalı bölgəyə Rusiyaya, Qafqaza və Cənub-Qər-bi Asiyada səmərəli şəkildə hiss etdirməlidir. Haradan baxsan, Türkiyə hər cəhətdən mərkəzi regionun özəyini təşkil edir. Bu səbəbdən son yüz ildə Türkiyə Qərbi Avropa, Balkanlar, 1991-ci ilə qədər Sovet İttifaqı, daha sonra Rusiya Federasiyası, Qafqaz və Yaxın Şərqdə baş verən bütün hadisələrdən təsir-lənib.

Geostrategiya prizmasından baxıldığında, Türkiyə həm dünyada, həm də öz bölgəsində güclü orduya sahib bir ölkədir. "Geosiyasi və geostrateji təcrübələr bəzən siyasi coğrafiyanın hüddudlarından kənara çıxaraq siyasi, sosial və iqtisadi elmlərlə sıx əlaqəyə girir və daha çox hərbi təcrübələr vasitəsilə özünü hiss etdirir" [5, 218]. Bu prosesdə Türkiyənin geosiyasi gücü kifayət qədər dinamik və aktiv rol oynayır. Xüsusilə qlobal güc balansında müəyyənəddici qüvvəyə malik olan geosiyasətin elementləri xarici əlaqələrdə, siyasətdə, iqtisadiyyatda və hərbi məsələlərdə mövcudluğunu göstərir. Yaxın Şərq və Qafqazla sıx əlaqələrə malik Türkiyə, Yaxın Şərqin və dünyanın mühüm enerji istehlakçısı olan Av-ropa arasında körpü olduğu üçün güclü və strateji mövqedədir. "Türkiyə bu xüsusiyyəti ilə həm neft, həm də təbii qaz kəmərləri ilə mövqeyini daha da gücləndirir" [4,104]. Rusiya-Ukrayna müharibəsində Türkiyənin vasitəçilik söyləri və ərzaq təchizatdakı dəstəyi öz regionunda və qlobal miqyasda onun rolunun artdığını göstərir.

Yaxın Şərqdəki neft və təbii qaz ehtiyatları bölgədə aktorların daim aktiv qalmasını tələb edir. Regionda geosiyasi maraqları olan güclü aktorlar heç vaxt bu bölgədə sülh və əmin-amanlıq istəmə-yiblər, daim xaosdan bəhrələnib, həyata keçirdikləri siyasətləri ilə bölgənin xalqlarını aciz və ümitsiz vəziyyətə salmışlar[3, 255]. Şübhəsiz ki, region dövlətlərinin siyasətçilərinin müdaxilələrə əhəmiyyət verməyərək öz gələcəklərini ölkələrinin istiqbalından üstün tutmaları xalqlarına sabitlik və xeyir gətirmədi.

Türkiyə coğrafi mövqeyinə görə siyasi dəyişikliklərə və inkişafa fərqli təsir göstərən bir ölkədir. Xüsusilə Balkanlar, Qafqazda və Yaxın Şərqdə oxşar məqsədlərə malik, lakin fərqli nəticələrə malik hadisələrdə təsirli rol oynaya biləcəyini və yeni oyun qura biləcəyini Türkiyə yeni dünya düzənində açıq şəkildə göstərməyi bacardı [6, 9]. Siyasətin təsiri, şübhəsiz ki, ölkələrin iqtisadi gücündən asılıdır. Türkiyə investisiyalar və iqtisadi siyasəti ilə bunu həyata keçirməyə çalışır. Türkiyənin başda Qafqaz, Yaxın Şərq və Afrika olmaqla bir çox bölgədə tikinti və tekstil daxil olmaqla bir çox sahədə varlığını aktiv və dinamik şəkildə inkişaf etdirdi. Bu Türkiyənin regionlarda iqtisadi və mədəni yöndən geosi-yasi uğurunu göstərir.

Müasir dövrdə Qara dənizdə, Balkanlarda, Aralıq dənizində, Yaxın Şərqdə və Qafqazda bir-bi-rindən ayrı çox müxtəlif ölçülərdə risklər və problemlər vardır. Dolayısı ilə bu vəziyyət Türkiyə üçün

böyük əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, strateji gücünü və potensialını nümayiş etdirərək siyasi və hərbi sabitliyə də xüsusi önəm verir. Müdafiə sənayesinə gəldikdə isə, Türkiyə həm də İnsansız Uçuş Aparatları (türkçə: İHA) və Silahlı Pilotsuz Uçuş Aparatları (türkçə: SİHA) istehsalı ilə, xüsusən Ermənistan-Azərbaycan arasında II Qarabağ müharibəsində və Rusiya-Ukrayna müharibəsində onlardan səmərəli şəkildə istifadə etdi. Bundan əlavə, İHA və SİHA-lar Afrika və Asiya ölkələrinə də ixrac olunur. Onların satışı Türkiyənin müdafiə baxımından geosiyasi gücünü artırır və bu istiqamətdə önəmli bir aktor olmaq imkanlarını genişləndirir. Türkiyə bir tərəfdən ABŞ-la F35 döyüş təyyarələri, digər tərəfdən Rusiya ilə S400 raket sazişi imzalayıb. Bu səbəbdən ABŞ Türkiyəni F35 prosesindən kənarlaşdırıb. S400 raketlərinin bir qismi Türkiyəyə gətirilsə də, istifadə edilməməsi də ayrı bir vəziyyətdir.

Türkiyənin Yaxın Şərqdə siyasi-hərbi fəaliyyəti. Yaxın Şərq ölkələri və regionda maraqları olan böyük güclərin siyasi-hərbi fəaliyyəti geosiyasi maraqlarına uyğun həyata keçirilir. Bu planda etnik, dini amil arxa plana keçir. Regionun bir çox təhlükəsizlik problemləri var ki, onların aradan qaldırılması ilə bağlı dövlətlər arasında uzlaşma yoxdur və vəziyyəti yumşaltmağa meyllər hələ müşahidə olunmur.

Türkiyənin təhlükəsizlik qüvvələri beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq İraqın şimalında və Suriyada PKK terrorçularına və onun digər qanadı olan YPG döyüşçülərinə qarşı mütəmadi antiterror əməliyyatları həyata keçirməyə məcburdur. Türkiyə faktiki olaraq böyük güclərin arxasında durduqları və silahlandırdıqları terrorçuların regionda mövqelərini zəiflətmək yolunda fəaliyyətini davam etdirir. Lakin Türkiyənin antiterror fəaliyyəti digər müsəlman ölkələri tərəfindən dəstəklənmir və bu amil “barıt çəlləyi”nə çevrilən Yaxın Şərqdə dini, etnik, ərəzi iddiaları zəminində onillər boyu nizamlanmayan bir çox ciddi problemlərin həllinə əngəl törədir. Regiondakı münaqişələri və geniş spektr təhlükəsizlik problemlərini ədalətli şəkildə həll etmək məhz geosiyasi maraqların toqquşması səbəbindən mümkün olmur.

2023-cü ilin oktyabrında HƏMAS-ın İsrailə qəfil hücumu, törətdiyi ağır zorakılıqlar regionu və bütün dünyanın diqqətini yenidən Yaxın Şərqə yönəltdi. İsrailin Qəzzaya yönəlik, ifrat xarakterli qisas hərbi əməliyyatları isə burada humanitar fəlakətə gətirib çıxardı. İnsanlıq fəlakətinin yaşandığı Qəzzanın taleyi məsələsində region ölkələrinin mövqeyi fərqlidir. Son dövrdə regional aktorlar arasında münasibətlərdə müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunsada, sülh yolunda ciddi irəliləyişlər hiss olunmur. Yaxın Şərqdə maraqları olan böyük güclərin münaqişənin həlli üçün “çalışması” nəticə vermir. Regionda ədalətli sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olunması üçün siyasi, hərbi və humanitar fəaliyyətini artıran Türkiyəni bu sahədə dəstəkləyən qüvvələr, demək olar ki, yoxdur. Türkiyə regionda baş verən təhlükəli proseslərin fərqiindədir və hadisələrin daha ağır məcraya yönəldilməməsi yolunda gərgin diplomatik səylərini artırır. Türkiyə hakimiyyəti regionda vəziyyətin nəzarətdən çıxması üçün bütün müsəlman dövlətlərini, eləcə də Yaxın Şərqin böyük dövləti İranın səylərini birləşdirməyə çağırırsa da, hələ ki, bu sahədə irəliləyiş müşahidə olunmur.

Yaxın Şərqin digər ərazilərində cərəyan edən gərgin hadisələr regionda geosiyasi maraqları olan Qərb dövlətlərinin aktivləşməsinə səbəb oldu. 2023-cü ilin payızında ABŞ və Böyük Britaniya bir neçə dəfə Qırmızı dənizdə İranın dəstəklədiyi Husilər hərəkətinin hərbi və mülki obyektlərinə hava zərbələri endirdi. Husilər Qəzzadakı zorakılıqlara etiraz olaraq Qırmızı dənizdə Qərb dövlətlərinin gəmilərinə hücum edirdilər. Dünyada dəniz yolu ilə daşınan malların təqribən 10%-i Qırmızı dənizin payına düşür [1]. Qərb dövlətlərinin ciddi xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, husilər geri çəkilmək niyyətində olmadıqlarını göstərdilər. 2024-cü ilin aprelində İsrail-İran münasibətlərinin kəskinləşməsi, qarşılıqlı hücum əməliyyatlarının aparılması regionda sabitliyin yaranmasına ümidləri heçə endirir. Yaxın Şərqdə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında maraqlı olan Türkiyənin bu ziddiyyətli və mürəkkəb geosiyasi prosesdə iştirakı və siyasəti mövcud siyasi, hərbi vəziyyətə uyğun həyata keçiriləcək. Bölgədəki gərgin proseslərin nəticələri formalaşmaqda olan yeni dünya nizamına öz təsirini göstərəcəkdir.

Nəticə. Türkiyə geostrateji mövqeyinə görə əlverişli və dinamik regionun əsas aktorlarından biri olaraq beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinə integrasiya olunmuş sistemini tez və qətiyyətli şəkildə həyata keçirməlidir. Türkiyə yerləşdiyi yerə görə çox fərqli nəqliyyat sistemlərini, enerji də daxil olmaqla araşdırma və inkişaf (ing.: R&D studies) çalışmalarını təhsil və elmə gələcəyə investisiya qoyuluşunu vaxt itirmədən həyata keçirib geosiyasi gücünü daha da artırmalıdır. Təsir dairəsində olan dənizlər və boğazlar üzərində səlahiyyətini, su ehtiyatlarını, xüsusən də Yaxın Şərqdəki strategiyasını hidropolitik

baxımdan vurğulamalıdır. Şərqi Aralıq dənizinə gəlincə, Türkiyə Şimali Kipr Türk Respublikası və Liviya xaric, Misir və Livan başda olmaqla regionun digər ölkələri ilə daha çox siyasi mənaflərinə uyğun əlaqələr qurmalıdır. Bununla yanaşı, Türkiyə geosiyasi gücünü ticarət, siyasi və hərbi əlaqələrdə qısa müddətli deyil, uzunmüddətli perspektivi əhatə edən qətiyyətli və davamlı şəkildə rentabelli həyata keçirilməli və qazanclı olmalıdır.

Beləliklə, Yaxın Şərq Türkiyənin geosiyasətində ən mühüm region olaraq bu dövlətin xarici siyasətində prioritet təşkil edir. Türkiyə tarixən bağlı olduğu regionun əksər ölkələri ilə aktiv və dinamik siyasi, iqtisadi, mədəni-humanitar əlaqələri genişləndirməlidir. Regionun təhlükəsizlik problemlərinin həllində yaxından iştirak edib beynəlxalq hüquqi prinsiplərə uyğun olaraq siyasi-hərbi vasitələrdən uğurla istifadə etməlidir. Geosiyasi maraqları prizmasında Yaxın Şərqin Türkiyə üçün əhəmiyyəti dəyişməz olaraq qalır, o, dəyişən dünya və yeni düzənin formalaşması fonunda regionda fəal xarici siyasət və iqtisadi, hərbi təsiri artırmaq yolunda daha çox səy göstərmək məcburiyyətindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yaxın Şərq münaqişəsi böyük geosiyasi dəyişikliklər üçün katalizator ola bilər (2024). URL: <https://report.az/diger-olkeler/yaxin-serq-munaqisesi-boyuk-geosiyasi-deyisiklikler-ucun-katalizator-ola-biler/> [23.04.2024].
2. Османская империя в XVI - XVIII вв. (2022) Под редакции Д.Е.Макаревича. Минск, Белкартография, 2018. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1442859> [23.04.2024].
3. Akengin, Hamza (2019), “Siyasi Coğrafiya: Jeopolitik ve Ortadoğu Jeopolitiği Üzerine Bir Değerlendirme”, Beşeri ve iktisadi coğrafiya araştırmaları: Prof. Dr. Nuran Taşlıgil'e Armağan, Eski Babil Yayınları, İstanbul, s.243-257.
4. Doğan, Mesut (2023), “Jeopolitik ve Türkiye”, International Scientific Conference, Global Challenges – Scientific Solutions II, 14 October 2020 – Antwerp (Belgium), s.102-105.
5. Sevgi, Cezmi (2008), “Jeopolitik ve Jeostrateginin Tarihsel Gelişimi Açısından Türkiye'nin Stratejik Konumu”, Ege Coğrafiya Dergisi, №4(1), s.214-248.
6. Kaya, Faruk (2019), “Coğrafi Potansiyelleri Temelinde Türkiye Jeopolitiği ve Dünya Siyasetindeki Yeri”, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, №3(2), s.1-14.

ЗУМРУД МЕЛИКОВА

*Доктор философии по политическим наукам,
Доцент Бакинского Славянского Университета*

БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ РЕГИОН В СОВРЕМЕННОЙ ГЕОПОЛИТИКЕ ТУРЦИИ

Ближневосточный регион имеет геостратегическое значение, где существует широкий спектр конфликтов, которые обострились под влиянием политических и экономических кризисов и геополитических процессов, произошедших в мире. Ближневосточный регион, занимающий одно из центральных мест в геополитике Турции, сложный и противоречивый с этнической и конфессиональной точки зрения, представляет собой геополитическое пространство, которое на протяжении многих лет продолжают многочисленные конфликты. Политические, экономические и военные интересы великих держав и государств региона пересекаются. Регион Ближнего Востока сохраняет жизненно важную геополитическую особенность для Турции. В настоящее время внешняя политика Турции на Ближнем Востоке основана на оборонительном реализме, а защита ее национальных интересов базируется на принципах международного права. Цель данного исследования – показать значение Ближнего Востока в геополитике Турции, его место в экономической, идеологической и политической борьбе, связанной с энергетикой в регионе.

Ключевые слова: Турция, Ближневосточный регион, геополитические интересы, геостратегическое положение, вопросы безопасности.

ZUMRUD MALIKOVA

*Doctor on Philosophy in Political Science,
Associate Professor of Baku Slavic University*

MIDDLE EAST REGION IN MODERN GEOPOLITICS OF TURKIYE

The Middle East region, which has historically been of great geostrategic importance, occupies one of the most important places in Turkey's geopolitics, where a wide range of conflicts, which have become more acute under the influence of political and economic crises and geopolitical processes. The region is complex and contradictory in terms of ethnicity and confession, it is a geopolitical space, where the political, economic and military interests of great powers and regional states intersect. The events taking place in the Middle East region have a direct impact on the political, economic, socio-cultural situation and international position of Turkey, the security problems of the region threaten the national interests of the region, are factors that increase the importance of the region for this country. The Middle East region occupies one of the central places in Turkey's foreign policy. In modern times, Turkey's foreign policy in the Middle East is based on defensive realism, and the protection of its national interests is based on the principles of international law. The purpose of this study is to show the importance of the Middle East in the geopolitics of Turkey, its place in the economic, ideological and political struggle related to energy in the region.

Keywords: Turkiye, Middle East region, geopolitical interests, geostrategic position, security issues.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.d. Sevdə Əliyeva, t.e.d. Sani Hacıyev.

UOT 94(479.24)

SƏBİNƏ HƏZİYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrası, t.ü.f.d.
haziyevasabina@mail.ru

ŞƏRQDƏKİ MÜSƏLMAN ÖLKƏLƏRİNDƏ YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARLA DİASPOR İŞİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/165-168>

Diaspor işi bu gün ən əhəmiyyətli yumuşaq güc strukturlarından biri kimi qarşımıza çıxır. Bunun nəticəsində dövlətin beynəlxalq nüfuz qazanma imkanı əldə edilmiş olur. Azərbaycan da müasir dünyada bir çox ölkələrdə diaspor fəaliyyətləri ilə öz reallıqlarını çatdırmaq və o ölkələrdə yaşayan soydaşlarının hüquqlarını qorumaq və dəstəkləmək üçün müəyyən iş görməkdədir. Məqalədə İran Respublikası, Əfqanıstan İslam Respublikası, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı və İraqdakı azərbaycanlıların vəziyyəti haqqında ümumi məlumat verilir, onların diaspor fəaliyyətinə cəlb olunma dərəcə müzakirə edilir.

Açar sözlər: diaspor, azərbaycanlılar, Əfqanıstan, İran, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı.

Giriş. Müstəqil dövlət quruculuğu siyasətinin arxada qalan illərini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının qazandığı nailiyyətlərin əhəmiyyətinin böyük olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu gün qloballaşma prosesi nəticəsində yaşanan dünya problemlərini nəzərə alaraq Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət quruculuğu tarixinin elmi araşdırılması önəmli məsələ kimi qarşıda durur. Əldə olunan uğurlar, çətinliklərin təhlil edilməsi və nəticələr çıxarılması baxımından bu işlərin xüsusi aktualıq kəsb etdiyi danılmaz faktdır. Ümummillə lider Heydər Əliyevin tarixi yolu obyektiv şəkildə təhlil etməsi, onu hərtərəfli öyrənməsi, əldə edilmiş nailiyyətləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Tarixin həqiqi mənzərəsini əks etdirmək və yaşamış təcrübələri ümumiləşdirmək dövlətin xüsusən beynəlxalq arenada nüfuzunun artmasına töhfə verən tərəflər arasındadır. Diaspor fəaliyyətinin bu prosesdə əhəmiyyəti birdən aha özünü göstərməkdədir. Bu sayədə fərqli coğrafiyalarda ölkə imicinə olan mənfi münasibətlərin dəyişdirilməsi imkanı əldə edilmiş olur ki, Azərbaycan Respublikasının əsas məqsədinin də bu olduğunu qeyd etmək mümkündür. Şərqdəki müsəlman dövlətlərinin bu baxımdan Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas hədəflərindən biri olduğunu vurğulamaq yerinə düşər.

Müsəlman Şərqi ölkələrində kifayət qədər çox azərbaycanlı yaşadığını söyləmək mümkündür. Lakin onların diaspor təşkilatı kimi qeydiyyatdan keçmədiyini və aktiv fəaliyyət göstərmədiklərini qeyd etmək lazımdır.

İran-İraq. İran İslam Respublikasında azərbaycanlıların sayı 16 milyondan çoxdur. YUNESKO-nun hesablamalarına görə, İran İslam Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların sayı 30 milyon, Azərbaycanlılar Konqresinin bəyanatına görə isə 35 milyona yaxındır. Rəqəmlər müxtəlif olsa da, azərbaycanlıların İranın ən böyük xalqlarından biri olduğunu demək danılmaz fakt kimi qarşımızda durur. İran İslam Respublikasında yaşayan soydaşlar Azərbaycanda diaspora sayılır. Nəticədə, onlar öz tarixi torpaqlarında, öz vətənlərində yaşayırlar və bu da onların diaspor kimi sayılmasına ehtiyac yaratmır.

İran İslam Respublikasında yaşayan azərbaycanlılarının əksəriyyəti ticarət sektorunda çalışır və bəzilərinin böyük kapital mənbələri var. Soydaşlarımıza məxsus və güclü investisiya imkanlarına malik firmaların, şirkətlərin, müəssisələrin ölkə iqtisadiyyatına xeyir verdiyini söyləmək mümkündür. İrandan gələn azərbaycanlı mühacirlər diaspor olaraq Güney Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasını təbliğ edirlər. Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi İran İslam Respublikasının ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir. Buna görə də Azərbaycan-İran əlaqələrinin inkişafına xələl gətirməmək üçün Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında münasibətlərin kifayət qədər həssas aspektlərini nəzərə alınır. 2006-cı ilin mart ayında Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayına

İran İslam Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların dövlət edilmədiyini buna misal göstərmək olar [7, 252-255].

Şərqdə çoxlu sayda azərbaycanlının yaşadığı digər müsəlman ölkəsi olan İraqı da qeyd etmək lazımdır. YUNESKO-nun rəsmi statistikasına görə, İraqda 1 milyona yaxın azərbaycanlı yaşayır. Onlar özlərini daha çox türkmən adlandırırlar. İraq türkmənləri Azərbaycan türkcəsində Oğuz dil qrupundan danışan türklərdir. Bəzi mənbələrdə İraq türkmənlərinin Osmanlı türklərinin bir qolu olduğu da bildirilir. Lakin İraq türkmənlərinin dilində bəzi osmanlı-türk sözlərinə rast gəlinərsə də, ümumi müqayisəli təhlil nəticəsində onların Azərbaycan dilinə daha yaxın olduğunu demək mümkündür.

İraqda azərbaycanlılar ölkənin şimalında - əsasən Kərkük vilayətində yaşayırlar. Kərkük şəhəri, Tuz Xurmatu, Altun Körpü, Təzə Xurmatu Dağük, Bədava, Bəşir, Böyük Hasır, Bilava, Qarabulaq, Qızılyar, İftixar, Yayçı, Yarıvərli, Yengica, Kükuz, Qumbedlər, Leylan, Umar Manden, Tarsil, Tisin, Tomaklı, Turgalen, Çardaxlı, Kifri, Teratappa, Abud, Biravçulu, Bostanlı, Talxanlı, Qaranaz, Ənbuxasən, Ənbuxabax, Əmirli, Əski Kifri, Yeşiltəpə, Kəhriz, Kinkirban, Kütəburun, Laqum, Məftun, Para-para, Pirvaz, Pirvaz, Səyyad, Süleyman. Bek, Tel-Mənzal, Üçtəpə, Xasəderli, Qasarlı, Qələva, Cabbarlı, Şirvan kimi şəhər və qəsəbələrdə də məskunlaşıblar. Bundan əlavə, Diyalə vilayətində soydaşlarımızın əsas məskunlaşdıqları ərəzilər Şəhraban, Dəli Abbas, Mandali, Karaqan, Kızlarbat, Qızılca, Mənzəriyyə kimi şəhərlərdir. Soydaşlarımız həmçinin Ərbil, Mosul, Bağdad və Samirə şəhərlərində də məskunlaşıblar.

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq İraqdakı azərbaycanlılara qarşı mənfi münasibət bəsləndiyini görmək mümkündür. 1990-cı ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada azərbaycanlılara qarşı artan təzyiqlər özünü büruzə verdi. Qəbul edilmiş konstitusiya İraq xalqının ərəblər və kürdlərdən ibarət olduğunu qəbul edirdi. Bununla da hökumət nəinki türkmən azərbaycanlılarının hüquqlarını, hətta onların mövcudluğunu belə tanımadığını göstərməyə çalışırdı. Səddam Hüseyn rejiminin devrilməsindən sonra hakimiyyətə gələn siyasi qüvvələr bu siyasəti daha da sərtləşdirmək yolunu seçdilər [6, 37-53]. Bu siyasətin təzahürlərini bu gün də görmək mümkündür.

Əfqanıstan-Səudiyyə Ərəbistanı. Əfqanıstan İslam Respublikasında yaşayan azərbaycanlılar XI-XII əsrlərdə türkmən səlcuqları ilə birlikdə bu bölgədə məskunlaşan əfşarlar adlanır. Daha sonra, XVIII əsrdə Əfşar soyundan olan Nadir şah dövründə Cənubi Azərbaycanın (Şimali İran) Urmiya və Həmədan bölgələrindən çoxlu azərbaycanlı (həm əfşarlar, həm də qızılbaşlar) Əfqanıstana köçürülmə siyasətinin alətinə çevrilir. Onlar əsasən Əfqanıstanın Kabil və Herat şəhərlərində, eləcə də Kabil və Qəndəhar ətrafındakı şəhərlərində məskunlaşmışdılar. Əfşarlar müasir Əfqanıstanda yeganə azərbaycandilli etnik qrupdur. Onlar öz danışdıqları dili əfşari adlandırırlar [4]. Onu da qeyd etmək ki, Əfqanıstandakı Azərbaycan dili zaman-zaman fars dilinin təsirinə məruz qalıb. Bu səbəbdən Əfqanıstanın ətraf bölgələrində yaşayan əfşarların əksəriyyəti öz ana dilini praktiki olaraq unudublar. Əfqanıstan azərbaycanlıları haqqında məlumatlar 1990-cı illərdən sonra bütün dünyaya yayıldı və bu, onların məhv edilməsi səbəbindən baş verdi. Əfqanıstanın paytaxtı Kabilin qərb hissəsi daha çox Əfşar bölgələri kimi tanınır. Qeyd etmək ki, keçmiş SSRİ bu bölgədə Kabil Politexnik İnstitutu təməlini qoyubdur. Əfşarların sayının 10 minə yaxın olduğu bildirilir.

Tarixi məlumatlara görə qızılbaşlar (azərbaycanlılar) 1737-ci ildən sonra Nadir şah və Abdali Əhməd şah Dürrani tərəfindən Əfqanıstana köçürülmüşdür. Onlar bir vaxtlar sarayda tacir və əsgər olaraq işləyirdilər. Vaxtilə Nadir şahın mühafizəçisi, sonra isə Əfqan dövlətinin qurucusu olmuş Əhməd şah Dürraninin sarayında qızılbaşlar öz saylarına görə qeyri-mütənasib dərəcədə böyük güc və nüfuz qazandılar. Bu, Əfqanıstanda hakim Puştunlar arasında iğtişaslara səbəb oldu. İllər keçdikcə, xüsusən Birinci İngiltərə-Əfqan müharibəsi (1832-1842) zamanı qızılbaşların ingilislərlə açıq ittifaqa meyl göstərmişdilər. Bu da onların mərkəzləşdirilmiş Əfqanıstan dövlətinin yaradıcısı sayılan Puştun əmiri Əbdürrəhman (1880-ci ildən) qəzəbinə tuş gəlməsi ilə nəticələndi.

1891-1893-cü illərdə qızılbaşlar puştunlar tərəfindən təqibə və bölgədən sıxışdırılıb çıxarılmağa məruz qalıblar [6, 49-50]. Bu gün Əfqanıstanda yaşayan qızılbaşlar İrandan köçmüş azərbaycanlıların nəslindəndir. İndiki qızılbaşlar Əfqanıstanın ən savadlı tayfalarından biri hesab olunurlar. Qızılbaşların sayının 400 minə yaxın olduğu təxmin edilir. Lakin onların dəqiq sayı barədə məlumat yoxdur. Dini ayrı-seçkilikdən və siyasi təzyiqlərdən qorxan bir çox qızılbaşlar qorunmaq üçün özlərini sünni tacik adlandırma yolunu seçibdir. Əfşarlarla eyni etnik mənşədən olan qızılbaşların böyük ək-

səriyyəti Azərbaycan türkcəsini unudub, dəri (fars) və tacik dillərində danışır. Müasir Əfqanıstan azərbaycanlıları praktiki olaraq dünyadan təcrid olunmuş vəziyyətdə yaşayırlar.

Ölkədə gedən müharibələr, qardaş qırğınları, yoxsulluq, ictimai, siyasi və hərbi proseslər onların həyatına mənfi təsir göstərib. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə dəstək əlaməti olaraq Heratda #KarabakhisAzerbaijan devizi altında mitinqlər keçirilibdir. Gənclər sosial şəbəkələrdəki profillərində Azərbaycan bayrağını və “Qarabağ Azərbaycandır” sözlərini yerləşdiriblər. 1,8 milyon əhalisi olan Herat vilayətində azərbaycanlılar 10 mindən ibarət kiçik azlıq təşkil edir. Onlara təhsilə marağı, açıq düşüncəsi və zəkasına görə hörmət edirlər. Herat azərbaycanlıları başqaları kimi olmadıqlarını, onlar üçün təhsilin ön planda olduğunu, 2 min nəfərin ali təhsilli olduğunu vurğulayırlar. Cəmi 10 min nəfərlik icmada memardan siyasətçiyyə, futbolçudan şairə, həkimə kimi hər bir peşə ilə fəxr edə biləcək həmvətənlərimiz var [1; 2;].

Səudiyyə Ərəbistanı Krallığında da azərbaycanlılar yaşayır. Oradakı diaspor təşkilatçılığı yalnız səfirlik vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün ilboyu səfirlik tərəfindən təşkil olunan bütün tədbirlər soydaşlarımız tərəfindən maraqla qarşılır və tədbirlərin keçirilməsinə dəstək olurlar. Xüsusən də Səudiyyə Ərəbistanı Krallığında yaşayan bütün azərbaycanlılar həmrəylik və birlik hissini nümayiş etdirmək üçün 31 dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Gününü təntənəli şəkildə qeyd etməyə səy göstərilir. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığında yaşayan soydaşlarımız əsasən tibb, neft sənayesi, informasiya və rabitə, kiçik biznes sahələrində işləyirlər. Soydaşlarımızın əsasən Ər-Riyad, Xobar, Domman, Ciddə, Mədinə kimi böyük şəhərlərdə yaşadıklarını qeyd etmək lazımdır [3, 151-179].

Nəticə. Şərqdəki müsəlman ölkələrində Azərbaycan diasporunun işi özünəməxsus xarakter daşıyır. Azərbaycanlılar arasında güclü diasporun formalaşdırılmasına ehtiyac olduğunu qəbul etmək lazımdır. Bunun üçündə milli həmrəylik hərəkatının inkişafı sahəsində konseptual işlər görmək vacibdir. Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Avropa, Amerika Birləşmiş Ştatları, Müstəqil Dövlətlər Birliyi və digər regionlarda diaspor quruculuğu sahəsində məqsəd və konkret fəaliyyət konsepsiyasını müəyyən etdiyi açıq aşkardır. Lakin Şərqdəki müsəlman ölkələri ilə bağlı bunları söyləmək çətinidir. Buradakı diaspor fəaliyyətləri istiqamətlər və prinsiplər baxımından kasadlıq yaşayır.

Ona görə də Şərqdəki müsəlman ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların milli həmrəylik hərəkatının genişləndirilməsi Azərbaycanda diaspor quruculuğu sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindən biri sayıla bilər. Buradakı fəaliyyətlərin inkişafı ölkənin gələcəkdə nüfuzunun artmasına təkan vermə potensialına sahibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akbar S. Ahmed. Pukhtun Economy and Society. Traditional Structure and Economic Development in a Tribal Society. London, Boston and Heney, Rutledge Kegan Poul, 1980, 406 p.
2. Elphinstone M. An account of the Kingdom of Caubul and Its Dependencies in Persia, Tartary and India. London, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1815, 675 p.
3. Босин Ю.В. Афганистан: Полиэтническое общество и государственная власть в историческом контексте. М., “Gumanitarii”, 2002, 230 с.
4. Григорий Косач. Политика Саудовской Аравии на постсоветском «мусульманском» юге: цели и итоги курса// Вестник Евразии. 2005. -№ 2. С. 151-179.
5. Гулиев Ф.Ю. Диаспоральная политика Гейдара Алиева и её успешное продолжение (1993-2011 гг.). Автореферат дисс. на соискание уч.ст. доктора философии по истории, 2014, 30 с.
6. Пластун В. Пуштуны и их роль в политической жизни // Азия и Африка сегодня. М., 1995, № 10, с.49-95.
7. Хазиева С.А. К истории азербайджанских диаспор в республиках Средней Азии в постсоветский период// Современная научная мысль, Москва, 2023, №6, с.252-256.

САБИНА ХАЗИЕВА

*Кафедра Всеобщей истории и технологии преподавания истории Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета, д.ф.и.н.*

ДИАСПОРАЛЬНАЯ РАБОТА С АЗЕРБАЙДЖАНЦАМИ, ПРОЖИВАЮЩИМИ В СТРАНАХ МУСУЛЬМАНСКОГО ВОСТОКА

Диаспора сегодня является одной из важнейших структур «мягкой силы». В результате государство имеет возможность получить международное влияние. Азербайджан также проводит определенную работу по донесению своей реальности через деятельность диаспоры во многих странах современного мира, а также по защите и поддержке прав своих соотечественников, проживающих в этих странах. В статье дается обзор положения азербайджанцев Иранской Республики Иран, Исламской Республики Афганистан, Королевства Саудовская Аравия и Ирака, определяется степень их вовлеченности в диаспоральную деятельность.

Ключевые слова: диаспора, азербайджанцы, Афганистан, Иран, Ирак, Саудовская Аравия.

SABINA KHAZIEVA

*Department of General History and History Teaching Technology
of Azerbaijan State Pedagogical University, Ph.D.*

THE DIASPORA WORK WITH AZERBAIJANIS LIVING IN THE COUNTRIES OF THE MUSLIM EAST

Diaspora is one of the most important soft power structures today. As a result, the state has the opportunity to gain international influence. Azerbaijan is also doing some work to convey its reality through diaspora activities in many countries of the modern world and to protect and support the rights of its compatriots living in those countries. The article provides an overview of the situation of Azerbaijanis in the Iranian Republic of Iran, the Islamic Republic of Afghanistan, the Kingdom of Saudi Arabia and Iraq, and determines the degree of their involvement in diaspora activities.

Keywords: diaspora, Azerbaijanis, Afghanistan, Iran, Iraq, Saudi Arabia.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 18 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Taleh Cəfərov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24); UOT 32:93/94

ЭЛЬНАРА БАЙРАМОВА

докторант кафедры
новой и новейшей истории стран Европы и Америки
Бакинского Государственного Университета
elnaravahabova81@gmail.com

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДВИЖЕНИЯ НЕПРИСОЕДИНЕНИЯ В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ И ПОЗИЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1991-2010 гг.)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/169-173>

Статья посвящена деятельности Движения неприсоединения в 1991-2010 годах и изучению позиции Азербайджанской Республики по отношению к этому движению. В статье комментируются особенности участия Движения неприсоединения в международных отношениях, его отношений с международными организациями и развитыми странами в связи с новой геополитической ситуацией, возникшей в мире после «холодной войны». Особое внимание автор уделяет направлениям и характеру внешней политики Азербайджанской Республики и ее попыткам приблизиться к Движению неприсоединения.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, неприсоединение, независимость, внешняя политика, безопасность, пространство сотрудничества

Введение. После восстановления независимости Азербайджанская Республика посредством своей внешней политики и дипломатии стала участвовать в формировании новой системы международных отношений. Основными направлениями внешней политики республики были сотрудничество с международными организациями, борьба за освобождение земель от оккупации, сотрудничество с развитыми и развивающимися странами, установление связей с общественно-политическими движениями, влияющими на мировую политику.

Независимость нашей страны была восстановлена в трудный период. Некоторые направления внешней политики должны были стать приоритетными, чтобы способствовать выполнению других задач и создавать условия для реализации основных интересов. Азербайджану нужно было опираться на некоторые свои цели как на точку опоры и центр тяжести и именно с их помощью в первую очередь защищать свою независимость и суверенитет. Одним из таких центров и приоритетов могло бы стать Движение неприсоединения.

Азербайджан, восстановивший свою независимость в начале 1990-х годов, начал развиваться во всех сферах, поэтому входил в группу освободившихся или развивающихся стран. Большинство стран, не вошедших в блоки, были освобожденными странами. Между тем, в свое время Движение неприсоединения было создано странами, которые хотели сохранить свою независимость. Поэтому в наших интересах и логично было, чтобы наша страна установила отношения с Движением неприсоединения и присоединилась к этому движению в будущем.

Благодаря своему геополитическому положению и природным ресурсам Азербайджанская Республика находилась в центре внимания великих держав. Наша республика была заинтересована в сотрудничестве с индустриально развитыми странами, мы очень нуждались в их помощи. Однако Азербайджанская Республика не захотела присоединяться к военным блокам, созданным великими державами. В этом вопросе сотрудничество с Движением неприсоединения было подходящим выходом из ситуации. Потому что крупные державы тоже оказывали давление на нашу страну. Хотя независимый Азербайджан и сотрудничал с военно-политическими блоками, он не собирался присоединяться к этим блокам.

Азербайджанская Республика не хотела становиться ареной соперничества великих держав. В то же время она надеялась на помощь крупных держав и военно-политических блоков, чтобы положить конец военной интервенции Армении и освободить свою территорию от ок-

купации. Наша республика стремилась к тому, чтобы ее сотрудничество с другими субъектами международной системы было равноправным и взаимовыгодным, чтобы наша страна не зависела от других участников и проводила независимую внешнюю политику. Лучшим ориентиром в этой области было бы Движение неприсоединения. Поэтому Азербайджанская Республика сначала стала наблюдателем в Движении неприсоединения, а затем присоединилась к этому движению. Это движение также должно было обеспечить проведение Азербайджаном сбалансированной внешней политики.

Принципы Движения неприсоединения соответствовали интересам Азербайджанской Республики и принципам ее внешней политики. В сентябре 1961 года в Белграде прошла первая конференция неприсоединившихся стран с участием 25 стран. На конференции была принята «Декларация принципов» Движения неприсоединения. В документе говорится, что неприсоединившиеся страны не должны зависеть от крупных держав и должны оценивать систему международных отношений в соответствии с нормами безопасности, которые отвечают их интересам и выгодны всем. Движение неприсоединения представляло собой коалицию освободившихся стран против гегемонии великих держав (7). Движение неприсоединения должно было помочь международным организациям, которые пытались ограничить политику великих держав, противоречащую международному праву.

Обязательства, стоящие перед странами, не вошедшими в блоки, должны были обеспечить жизнь и функционирование движения:

1. Страны-участницы движения должны были проводить независимую внешнюю политику;
2. Эти страны не вступают в военные блоки и не ввязываются в конфликты между великими державами;
3. Военные базы других стран не размещаются на территории неприсоединившихся стран.

Азербайджанская Республика стремилась освободить оккупированные территории и добиться признания своей независимости зарубежными странами и международными организациями. Это было необходимо для восстановления суверенитета, территориальной целостности страны и увеличения уверенности в себе, в своих возможностях. 7 августа 1992 года был подписан Протокол между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией о выводе российских войск с территории нашей страны (1). Согласно документу, российские войска были выведены с территории Азербайджана к марту 1993 года. Азербайджан не был членом Содружества Независимых Государств, созданного в декабре 1991 года. В сентябре 1993 года наша республика вступила в СНГ с целью развития отношений с постсоветскими республиками. Присоединение к этой организации было показателем сбалансированной внешней политики.

Лояльное отношение к Движению неприсоединения не препятствовало связям нашей страны с развитыми странами Запада, в том числе с НАТО. Азербайджанская Республика присоединилась к программе НАТО «Партнерство ради мира» в мае 1994 года (4). В 1999-2008 годах наша республика принимала участие в миротворческих операциях, проводимых НАТО в Косово и с 2002 года в Афганистане. Азербайджанская Республика сотрудничает как с Россией, так и со странами Запада, но ни в коем случае не допускает зависимости от них. Азербайджанское государство прекрасно осознавало, что наша страна находится в центре внимания великих держав. Руководство Азербайджанской Республики старалось сделать территорию нашей страны центром мира и сотрудничества, а не полем конфликтов и конкуренции между зарубежными странами, чтобы наша республика могла защитить себя от давления великих держав. Азербайджанская Республика проводила независимую внешнюю политику и определяла свое будущее (8).

Азербайджанская Республика была против использования своей территории против другой страны. В конце 2003 года США попытались разместить военную базу на территории Азербайджана. Разумеется, руководство Азербайджанской Республики на это не согласилось (1, с.725). В мае 2005 года между Азербайджаном и Ираном был подписан документ о неис-

пользовании своих территорий друг против друга. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в ходе своего визита в США в апреле 2006 года проинформировал президента США об этом документе. В 2010 году Азербайджанская Республика приняла новую военную доктрину. В доктрине говорилось, что иностранные военные базы не размещаются на территории Азербайджанской Республики (5).

С 31 мая по 4 июня 1994 года делегация Азербайджана участвовала во встрече министров иностранных дел Движения неприсоединения в Каире. На этой встрече нашей республике был предоставлен статус наблюдателя в Движении неприсоединения. В сентябре 1994 года президент Азербайджана Гейдар Алиев принял участие в 49-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. В своем выступлении на заседании президент Гейдар Алиев сказал, что участие в Движении неприсоединения в качестве наблюдателя предоставит Азербайджану возможность наладить двусторонние отношения в различных областях и укрепить свои позиции в отношениях с государствами-членами движения (9).

Делегация Азербайджанской Республики участвовала в саммитах Движения неприсоединения в Индонезии и Колумбии в 1995 году, а также во встрече министров иностранных дел, состоявшейся в Нью-Дели в 1997 году. Азербайджанская делегация не участвовала в саммитах и встречах Движения неприсоединения, проходивших в 1998, 2000, 2002 и 2004 годах, но поддерживала все их решения. В этот период расширились отношения Азербайджанской Республики с Турцией и Западными странами в сфере энергетических проектов. Внимание правительства республики было принципиально сосредоточено на урегулировании армяно-азербайджанского конфликта. В 2001 году наша республика вступила в Совет Европы. Сразу после террористических актов, совершенных в США в сентябре 2001 года, Азербайджанская Республика присоединилась к антитеррористической кампании, инициированной США.

В 2003 году произошел государственный переворот в Грузии, а в 2004 году – на Украине. Эти события находились в центре внимания как нашей страны, так и России. США не скрывали, что заинтересованы во вступлении Украины и Грузии в НАТО. Эти события повлияли на внешнюю политику нашей республики и вызвали некоторые изменения. Правительство Азербайджана придерживалось независимой политики, сохраняя нейтральную позицию по отношению к событиям, происходящим на постсоветском пространстве. Азербайджан сотрудничал с НАТО и Евросоюзом, но не собирался вступать в эти организации.

Правительство Азербайджана не скрывало своего недовольства политикой двойных стандартов Западных стран. Эта позиция особенно проявилась в отношении конфликтов на Южном Кавказе. Руководство Азербайджана также не было удовлетворено деятельностью сопредседателей Минской группы ОБСЕ. Азербайджан был недоволен позицией Западных стран во время российско-грузинской войны 2008 года и присоединения Крыма к России в 2014 году. Правительство Азербайджана пыталось повысить внимание международных организаций и движений к проблеме Нагорного Карабаха. Азербайджан регулярно обсуждал вопрос конфликта с членами Движения неприсоединения и информировал их о желании Армении и ее защитников сохранить сложившуюся ситуацию.

В марте 2008 года Генеральная Ассамблея ООН обсудила и приняла проект «Положение на оккупированных Азербайджанских землях». За резолюцию проголосовали 35 членов Движения неприсоединения. В мае 2006 года делегация Азербайджанской Республики приняла участие в 14-м саммите Движения неприсоединения, проходившем в Гаване. Азербайджанская Республика была членом Организации Исламского Сотрудничества. Этот факт способствовал развитию отношений нашей республики со странами-участницами Движения неприсоединения.

В сентябре 2006 года министр иностранных дел Азербайджана Э.Мамедъяров посетил Кубу. В Гаване министр иностранных дел Кубы П.Рогуэ предложил своему Азербайджанскому коллеге присоединиться к Движению неприсоединения нашей республики (10). Отношения нашей страны с участниками Движения неприсоединения еще более расширились. В апреле и июле 2009 года Азербайджанская Республика приняла участие во встрече министров иностранных

дел стран-членов Движения неприсоединения, состоявшейся в Гаване, а затем в 15-м саммите движения.

Заключение. В марте 2010 года на встрече министров иностранных дел Движения неприсоединения в Маниле на тему «Межрелигиозный диалог, диалог во имя мира и развития» посол нашей страны в Индонезии и на Филиппинах И. Гаджиев принял участие и выступил с речью (11). 26 мая 2011 года на 16-м саммите Движения неприсоединения, прошедшем на острове Бали (Индонезия), Азербайджанская Республика была избрана членом движения. Членство в Движении неприсоединения и его политика отвечали интересам Азербайджанской Республики (12). Вступление Азербайджана в Движение неприсоединения не помешало его сотрудничеству с зарубежными странами, особенно со странами Запада. Движение неприсоединения, насчитывающее 120 членов, стало прочной платформой для защиты интересов нашей страны (1). Участники движения были члены ООН. Наша республика стала эффективно использовать возможности Движения неприсоединения для донесения до международного сообщества своей позиции относительно своих жизненно важных интересов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Основные направления внешней политики Азербайджанской Республики (1991-2016). /Сборник статей/. Баку, "Poliart" MMC, 2017, - 904 с.
2. История международных отношений. Т.3. /под ред. А.В.Торкунова/. М., Аспект Пресс, 2012, - 552 с.
3. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). I hissə. Bakı, Mütərcim, 2015, - 648 с.
4. Məmmədov N. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı, Qanun, 2013, -306 с.
5. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası 08.06.2010. URL: <http://www.mod.gov.az/doktrina.htm> [19.04.2024].
6. Движение неприсоединения в современном мире (отв. ред. Я.Я.Этингер). М., «Международные отношения», 1985, - 282 с.
7. Frangonikolopoulos A. Christos. The Policy and Evolution of Non-alignment: Past and Future // Paradigms, Vol. 9, № 1, Summer, 1995, pp. 62-85.
8. Azərbaycan diplomatik xidmət orqanları rəhbərlərinin 5-ci müşavirəsində İlham Əliyevin nitqi. /07.07.2014/ - URL: <http://www.president.az/articles/12392> [19.04.2024].
9. Speech of the President of Azerbaijan Haydar Aliyev at 49th session of the UN General Assembly – New York, September 19, 1994. – URL: <http://lib.aliyevheritage.org/en/7119983.html> [19.04.2024].
10. Cuba invites Azerbaijan to apply for membership in Non Aligned Movement. /30.09.2016/ - URL: <http://www.today.az/news/politics/30852.html> [19.04.2024].
11. Strakes E. J. Azerbaijan and the Non-Aligned Movement: Institutionalizing the “Balanced Foreign Policy” Doctrine, IAI Working Papers, 15/11, May 2015, p.14.
12. Foreign Minister Elmar Mammadyarov’s interview to «Интерфакс». /13.07.2011/ - <http://www.mfa.gov.az/en/news/882/3854> [19.04.2024].

ELNARƏ BAYRAMOVA

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

DÜNYA SİYASƏTİNDƏ BLOKLARA QOŞULMAMA HƏRƏKATININ FƏALİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÖVQEYİ (1991-2010)

Məqalə 1991-2010-cu illərdə bloklara qoşulmama hərəkətinin fəaliyyətinə və Azərbaycan Respublikasının həmin hərəkətlə bağlı mövqeyinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Məqalədə soyuq müharibədən sonra dünyada yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətlə bağlı qoşulmama hərəkətinin beynəlxalq münasibətlərdə iştirakının xüsusiyyətlərinə, onun beynəlxalq təşkilatlarla və inkişaf etmiş ölkə-

lərlə əlaqələri şərh edilir. Müəllif Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin istiqamətlərinə, xarakterinə və onun tədricən bloklara qoşulmama hərəkəti ilə yaxınlaşmağa sövq edən cəhdlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, bloklara qoşulmama, müstəqil, xarici siyasət, təhlükəsizlik, əməkdaşlıq məkanı.

ELNARA BAYRAMOVA

Doctoral student of Baku State University

**THE NON-ALIGNMENT MOVEMENT IN WORLD POLITICS ACTIVITY
AND POSITION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
(1991-2010)**

The article is devoted to the activities of the non-alignment movement in 1991-2010 and the study of the position of the Republic of Azerbaijan in relation to that movement. The article comments on the characteristics of the non-aligned movement's participation in international relations, its relations with international organizations and developed countries in relation to the new geopolitical situation that has arisen in the world after the Cold War. The author pays special attention to the directions and character of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan and its attempts to move closer to the non-alignment movement.

Keywords: Republic of Azerbaijan, non-alignment, independent, foreign policy, security, space of cooperation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94(479.24); UOT 94

SƏBİNƏ HƏSƏNOVA

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

sabinhasanova08@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ ÇEXİYA VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKALARI ARASINDA MÜNASİBƏTLƏR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/174-180>

Çexiya və Azərbaycan Respublikaları arasında qarşılıqlı əlaqələr uzun ənənəyə sahibdir. Müstəqillik bərpa olunduqdan sonra hər iki dövlətin tarixində münasibətlərin yeni səhifəsi açılmışdır. Dövlətlərimiz arasında ikitərəfli siyasi, iqtisadi və humanitar əlaqələrin müxtəlif cəhətləri Azərbaycanın regionda vacib tərəfdaş olduğunu sübut edir. 1992-ci ilin 8 yanvarında Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan rəsmi Praqa respublikamızın müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə mühüm töhfə verməklə yanaşı, Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti olan Azərbaycanla əməkdaşlığa yüksək marağını nümayiş etdirmişdir. Diplomatik münasibətlər isə 29 yanvar 1993-cü ildə qurulmuş, sonrakı illərdə bir sıra sahələrdə faydalı əməkdaşlıq əlaqələri yaradılmışdır. İki post-sosialist ölkəsi arasında əlaqələr son illərə qədər intensiv xarakter daşımamış, əməkdaşlığın müqavilə-hüquq bazası cəmi 10 sənədlə məhdudlaşmışdır. Ulu öndərin xarici siyasət kursunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev də Çexiya ilə münasibətlərə mühüm önəm verir. Dost ölkənin Prezidentinin Azərbaycana səfər proqramının uğurlu nəticəsi kimi əldə olunmuş bir sıra razılaşmalar bunun əyani təzahürüdür. Dövlətlərarası müzakirələr zamanı müxtəlif beynəlxalq və regional məsələlərdə eyni mövqedən çıxış edən Çexiya və Azərbaycan arasında münasibətlərin dərinləşdirilməsi üçün potensialın mövcudluğu aşkarlanmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Çexiya, xarici siyasət, əməkdaşlıq.

Giriş. Çexiya və Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik əlaqələr otuz ildən artıq tarixi ənənələrə malikdir. Azərbaycan-Çexiya əlaqələri gündən-günə inkişaf edir. İki ölkə arasındakı əməkdaşlıq bir çox sahələri əhatə edir. Azərbaycan çoxşaxəli beynəlxalq əlaqələrə sahibdir və ölkəmizin uğurlu qarşılıqlı əlaqələr qurduğu dövlətlərdən biri də Çexiyadır. Müstəqillik qazandıqdan sonra dövlətlərimiz arasında 1993-cü ildən başlayan münasibətləri təkcə tarixi nöqteyi-nəzərdən deyil, bununla yanaşı potensial inkişaf yolları baxımından dəyərləndirməliyik. Eyni zamanda, Çexiya və Azərbaycanın siyasi mütəfəkkirləri arasında diqqətəlayiq intellektual əlaqələrin olduğu danılmazdır. Belə ki, XX əsrdə Məmməd Əmin Rəsulzadə panslavizm fikirlərini Çex mütəfəkkirləri – František Palatski və Karel Havliček Borovskinin əsərlərindən öyrənmişdir. Bu mütəfəkkirlərin əsərləri Məmməd Əmin Rəsulzadəni panturanizm və pantürkizm fikirlərinin yaranmasına ilhamlandırmışdır.

1980-ci illərin sonlarında Sovet İttifaqı parçalanmağa yaxın olduğu dövrdə Azərbaycan və Çex xalqları öz müstəqil dövlətlərini qurmaq üçün yeni imkan qazandılar. Sovet İttifaqının təsiri hər iki dövlətin sonrakı inkişafına əsaslı təsir göstərirdi. Çexlərin vəziyyəti nisbətən daha yaxşı idi. Bunun səbəbi isə, onlar azərbaycanlılarla müqayisədə kommunist rejiminin nəzarəti altında daha az yaşamaqları idi və İkinci Dünya müharibəsinə qədər mövcud olan demokratik ənənələrin bərpası, bazar iqtisadiyyatının qurulması daha tezliklə mümkün olmuşdur. [14]

Azərbaycan da öz tarixində yeni səhifə açmışdı. Lakin bu proses bir tərəfdən Dağlıq Qarabağda gedən müharibə, digər tərəfdən isə ciddi iqtisadi problemlərin və daxili qeyri-sabitliyin hökm sür-düyü mürəkkəb bir dövrdə baş verirdi.

Azərbaycanlılar Cənubi Qafqazda, çexlər isə Mərkəzi Avropada coğrafi mövqeyi cəhətdən tarixi kəsişmədə yaşayırlar. Əlverişli və strateji baxımdan əhəmiyyətli ərazilər heç də həmişə üstünlük vermir və hətta bir sıra hallarda əhali üçün müxtəlif çətinliklər də yaradır.

Çexiya Respublikası Avropa İttifaqı və NATO-ya üzv olmaqla tarixən üzləşdiyi mürəkkəb vəziyyəti həll etməyi bacardı və Azərbaycan öz növbəsində qarşılıqlı əməkdaşlığımız çərçivəsində müxtəlif təcrübələrin mübadiləsində maraqlıdır. Hər iki dövlət demoktatiya və ölkənin rifahı uğrunda davamlı addımlar atır.

Çexiya və Azərbaycan Respublikaları arasında münasibətlər. Çexiya və Azərbaycan arasında münasibətlərin tarixi yalnız müasir dövrü əhatə etmir, onlar arasındakı münasibətlər daha erkən tarixdən başlayır. Tarixi faktlardan bizə məlum olan ilk çex mənşəli səyyah müasir Azərbaycanın yerləşdiyi əraziləri 1430-cu illərdə ziyarət edib, onu öz səfər məlumatlarında qeyd etmişdir. XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində Müqəddəs Roma imperatoru II Rudolf və Şah Abbas arasında diplomatik münasibətlər qurulmuşdur. Bu dövrdə Təbrizdən Praqaya və Praqadan Təbrizə səfər edən elçilər öz səyahətlərini təsvir edir, həm ölkəmiz, həm də digər diyarlar haqqında bizə maraqlı məlumatlar gətirirdilər [3, s.56].

Münasibətlərimizin hazırkı vəziyyətinə nəzər saldıqda parlaq məqamlar və nəticələri aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Ölkələrimiz “Strateji tərəfdaşlıq haqqında Memorandum” imzalamışdır. Çexiya Respublikası öz neft istehlakının üçdə birini Azərbaycan neftinin hesabına ödəyir. Azərbaycandan olan turistlər Praqa və Karlovı Varı şəhərlərini tətil üçün dinc və gözəl məkan hesab edirlər. Hər iki ölkənin biznes adamları etibarlı tərəfdaş və təchizatçı tapmaq məqsədilə tez-tez qarşılıqlı səfərlər edirlər. Azərbaycanlı tələbələr Çexiya universitetlərində yeni biliklərə yiyələnir və çexlər özləri üçün uzaq, lakin dost Azərbaycanı tədricən kəşf edirlər [13].

Qarşılıqlı əlaqələrimiz müxtəlif səviyyəli sıx ünsiyyətimizlə güclənir. Prezidentlərimiz və nazirlər müntəzəm şəkildə görüşür, müxtəlif formatlı tədbirlərdə fikir mübadiləsi aparırlar. Bu baxımdan Çex-Azərbaycan Müştərək Komissiyası çərçivəsində aparılan danışıqları qeyd etmək yerinə düşər. Bundan əlavə, Çexiya Respublikasının Parlamenti və Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi arasında da sıx münasibətlər mövcuddur. Hər iki ölkənin universitetləri arasında əməkdaşlıq maraqlı nəticələr verir. Elmlər Akademiyalarımız arasında imzalanan razılaşmaya əsasən, gələcəkdə elm sahəsində də qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsini gözləyə bilərik.

Azərbaycanla Çexiya Respublikası arasında münasibətlərin həmçinin konkret praktiki ifadəsi də var: bunlardan biri Azərbaycan neftinin boru kəməri ilə Çexiyanın neft emalı müəssisəsinə çatdırılması, digəri isə Azərbaycandan başlayan və Asiya ilə Avropanı birləşdirən dəmiryolu xəttinin Çex şirkəti tərəfindən inşa edilməsidir. Bundan əlavə, iki ölkə arasında mövcud olan iqtisadi əməkdaşlığa dair digər nümunələri də göstərmək olar. Xüsusilə ticari əlaqələrin dərin tarixə malik olmasını görmək olar. Məsələn, keçmiş Çexoslovakiya malları bütün SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda da çox populyar idi. Çexoslovakiyada istehsal olunan ayaqqabı, geyim, kənd təsərrüfatı məhsulları, zavod və hətta dağ-mədən avadanlığından başlayaraq maşın, lokomotiv və ya təyyarələr kimi daha iri məhsullar keyfiyyətli və dəbli dizaynı sayəsində hər zaman böyük maraq doğurmuşdur. Hətta bu gün bir çox Azərbaycan ailəsində sovet dönməsində alınan və hazırda ailə üçün dəyərli miras hesab edilən Çex xrustalını və ya çini qabları tapmaq mümkündür.

Çex mallarının keyfiyyətinin azərbaycanlılar tərəfindən unudulmaması ölkələrimiz arasında ticarət dövriyyəsinin artmasında və 2014-cü ildə 2 milyard ABŞ dollarına çatmasında özünü bariz şəkildə nümayiş etdirir. Bunun sayəsində Çex məhsulları artıq Azərbaycan bazarında daha geniş təmsil olunur. Şirkətlərimiz Azərbaycanda yol və dəmiryolu şəbəkələrinin müasirləşdirilməsinə kömək edir, Bakı sakinləri yeni Çex avtobuslarının rahatlığından faydalana bilir və bir neçə xəstəxana Çex istehsalçılarından tibbi avadanlıqlarından istifadə edir. Bundan əlavə, son 10 il ərzində Çexiya bankları Azərbaycandakı müxtəlif layihələrə 1,5 milyard ABŞ dollarından çox vəsait yatırılıb. İnvestorlarımız bu günə kimi bir dənə də qaytarılmamış kreditin olmamasını və çox müsbət təcrübə ilə üzləşdiklərini qeyd edirlər [3, s.60].

Qədim İpək Yolunun üstündəki strateji mövqeyi və Cənubi Qafqaz regionunda oynadığı mühüm rol Azərbaycana nəinki Çexiya Respublikası, həm də ölkəmizin üzv olduğu Avropa inteqrasiya institutları ilə də qarşılıqlı səmərəli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi istiqamətində imkanlar açır [16].

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı və NATO arasında münasibətlərin səviyyəsi hər birimizə yaxşı məlumdur, lakin Azərbaycanla Avropa dövlətləri arasında əməkdaşlığın bir istiqamətinə çevrilə biləcək əlavə bir format da mövcuddur.

1991-ci ildən etibarən Çexiya Respublikası Vişeqrad Qrupunun (Visegrad Group) üzvüdür. Mərkəzi Avropa dövlətlərini birləşdirən bu regional təşkilat digər tərəfdaşları (Benilüks, Skandinaviya Şurası) və “V4+” formatı çərçivəsində müstəqil dövlətlərlə əməkdaşlıq etmək iddiasına malik

mühüm regional tərəfə çevrilmişdir. Bu format ikitərəfli və çoxtərəfli səviyyədə əməkdaşlığın inkişafı üçün faydalı platforma rolunu oynamaqdadır [1, s.288].

Bundan əlavə, Azərbaycan GUAM təşkilatının üzvüdür və iki regional qrup arasında əməkdaşlıq üçün geniş və maraqlı potensial mövcuddur. Enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və yaxud turizmin inkişafı kimi mövzular birgə tədbirlərimiz çərçivəsində müzakirə oluna biləcək məsələlər sırasındadır. Biz bu sahələrdə zəngin təcrübə toplamışıq. Bu təcrübəni bölüşmək bütün iştirakçı tərəflərə faydalı nəticələr verə bilər.

Tərəflər arasındakı səmərəli əməkdaşlığa əsaslanan tərəfdaşlıq münasibətlərinin inkişafına təkan verən fundamental faktorlar sırasında elmi-texniki, humanitar və iqtisadi sahədə təmasların sıxlaşdırılması, bu istiqamətdə qarşılıqlı səfərlərin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeri gəlmişkən, Azərbaycanın Çex Respublikasındakı səfiri Fərid Şəfiyev bu ölkənin Zlin regionuna səfəri çərçivəsində bölgənin rəhbərliyi və Ticarət Palatası tərəfindən Zlin şəhərində təşkil olunmuş “Azərbaycan biznes günü” Business Day Azerbaijan” adlı tədbirdə iştirak edib. Tədbirin açılışında Zlin regionu qubernatorunun müavini Yaroslav Drozd .

Səfir F.Şəfiyev çıxışında ölkəmizdə aparılan islahatlar, əldə olunmuş nailiyyətlər, o cümlədən, Azərbaycan-Çexiya münasibətləri haqqında ətraflı məlumat verib. Bununla yanaşı, diplomat Azərbaycanın investisiya və biznes imkanlarından da bəhs edib. Eyni zamanda, Çexiya sənaye və ticarət nazirinin müşaviri Milan Hovorka, həmin nazirliyin 1-ci xarici iqtisadi siyasət şöbəsinin direktoru Martin Pospíšil, habelə Çex Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Qərbi və Şimali Avropa ölkələri bölməsinin nümayəndəsi, bu ölkənin Azərbaycanda səfiri olmuş Radek Matula çıxışlarında dövlətlərimiz arasında ikitərəfli siyasi, iqtisadi və humanitar əlaqələrin müxtəlif cəhətlərinə diqqət yetirib və Azərbaycanın regionda vacib tərəfdaş olduğunu qeyd ediblər. Tədbirdə Çexiya İxracatın Zəmanəti və Sığortası Cəmiyyətinin və Çexiya İxrac Bankının nümayəndələri çıxış ediblər.

Qeyd edək ki, Azərbaycanla Çexiya arasındakı əlaqələr zəngin inkişaf yoluna malikdir. Çexiya Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci il 8 yanvar tarixində tanıyıb. Ölkələr arasında diplomatic münasibətlər 1993-cü il yanvarın 29-da qurulub. Azərbaycanın bu ölkədəki səfirliyinin açılış mərasimi 2007-ci il avqustun 15-də baş tutub. Çexiyanın ölkəmizdəki səfirliyi isə 2009-cu il dekabrın 1-də təsis edilib [18].

Azərbaycan ilə Çexiya arasında yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlər mütəmadi xarakter daşıyır. 2002-ci ilin noyabrında Ümummilli lider Heydər Əliyevin NATO-nun Praqadakı Sammitində iştirak etmə məqsədilə Çexiyaya ilk səfəri gerçəkləşib. 2009-cu ilin mayında Prezident İlham Əliyev “Şərq Tərəfdaşlığı” və enerji sammitlərində iştirak etmək üçün bu ölkəyə işgüzar səfər edib. Bundan iki il sonra Çex Respublikasının o zamankı Prezidenti Vatslav Klausun ölkəmizə rəsmi səfəri gerçəkləşib. 2012-ci ilin aprel ayında isə Prezident İlham Əliyevin Çexiyaya növbəti səfəri baş tutub. Hökumət başçıları səviyyəsində isə 2009-cu ildə Çexiyanın Baş nazirinin ölkəmizə işgüzar səfəri gerçəkləşib [2, s.102].

İki ölkə əlaqələrinin inkişafına təkan verən görüşlərdən biri 2012-ci ildə Praqada dövlət başçıları səviyyəsində keçirilən görüş olub. Görüş çərçivəsində “Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi və Çexiya Respublikasının Texniki Standartlaşdırma, Metrologiya və Dövlət Sınaqları üzrə İdarəsi arasında standartlaşdırma, metrologiya və uyğunluğun qiymətləndirilməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu”nu Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Ramiz Həsənov və Çexiya Respublikası Texniki Standartlaşdırma, Metrologiya və Dövlət Sınaqları üzrə İdarəsinin prezidenti Milan Holeček, “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Çex Respublikası Hökuməti arasında məxfi məlumatın mübadiləsi və qarşılıqlı mühafizəsi haqqında Saziş”i Azərbaycanın Çexiyadakı səfiri Tahir Tağızadə və Çexiyanın Azərbaycandakı səfiri Radek Matula, “Azərbaycan Respublikası və Çexiya Respublikası arasında sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında Saziş”i Azərbaycanın Çexiyadakı səfiri Tahir Tağızadə və Çexiyanın Azərbaycandakı səfiri Radek Matula imzalayıblar [5, s.262].

Prezident İlham Əliyev isə bildirib ki, 2011-ci ildə Çexiya Prezidentinin Azərbaycana səfəri və səfər zamanı aparılan danışıqlar, əldə edilmiş razılaşmalar bugünkü sürətli inkişafı müəyyən edib: “Mən bu gün söhbət əsnasında qeyd etdim ki, biz Çexiya şirkətlərini Azərbaycanda görmək istəyirik

və onların uğurlu fəaliyyəti - istər investor, istər kontraktçı kimi fəaliyyəti üçün lazım olan şəraiti yaratmağa hazırıq. Azərbaycanda çoxsaylı infrastruktur layihələri icra edilir və Çexiya şirkətlərinin çox gözəl iş təcrübəsi, çox gözəl nüfuzu vardır və biz onları tərəfdaşlarımız arasında görmək istəyirik. Öminəm ki, bu səfərin gözəl nəticələrindən biri də məhz bu olacaqdır” [17].

Eyni zamanda, iki ölkənin siyasi əlaqələri çox sürətlə inkişaf edir. Yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlərin həyata keçirilməsi bunun əyani sübutudur. Ticarət dövriyyəsi hər il böyük həcmdə artır. Bu da iqtisadi sahədəki uğurlu əməkdaşlıqdan xəbər verir. Çexiyanın idxal etdiyi neftin 25 faizi Azərbaycan neftidir. Bu, o deməkdir ki, iki ölkə arasında sıx enerji tərəfdaşlığı mövcuddur. Həmçinin, Azərbaycan ilə Çexiya arasında imzalanan sənədlərin bir qismi mədəniyyət və turizm sektorunu əhatə edir və beləliklə, humanitar sahədəki əməkdaşlığa da böyük diqqət göstərilir.

Azərbaycan üçün ölkələrlə münasibətdə ən vacib məsələlərdən biri həmin dövlətlərin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyidir. Prezident İlham Əliyevlə Çexiyanın keçmiş Prezidenti Vatslav Klausun sözügedən mətbuat konfransında bu məsələ ilə bağlı suala cavabında Çexiyanın dövlət başçısı bu məsələnin iki ölkə münasibətlərində diqqət mərkəzində olduğunu bildirib: “Mən Azərbaycanın mövqeyini yaxşı anlayıram. Təbii ki, mən də tam və qəti olaraq heç cür razılaşa bilməzdim ki, ölkəmin bir hissəsi işğal altında olsun. Amma əfsuslar olsun ki, bu vəziyyətin məhz nizamlanması ilə bağlı mənim hər hansı bir xüsusi, möcüzəli həll variantım yoxdur, təklif edə bilmərəm”. Çexiya Avropa İttifaqına üzv ölkə olaraq Azərbaycanın qurumla əlaqələrini dəstəkləyir. Bu barədə keçmiş Prezident Vatslav Klaus bəyan edib ki, Avropa İttifaqının “Şərq Tərəfdaşlığı” Proqramı müsbət bir layihədir və ölkəsi həmin layihənin yaradıcılarından biridir. Eyni zamanda, Çexiya tərəfi Azərbaycanın həmin proqram çərçivəsində iştirakını geniş şəkildə müzakirə edib və Azərbaycanla aparılan əməkdaşlığa müsbət yanaşır. Onun sözlərinə görə, ölkəsi Azərbaycanın bu sahədə mövqeyini bilir və bu tərəfdaşlıq Azərbaycanın mövqeyi, maraqları ilə də üst-üstə düşür. Vatslav Klaus Azərbaycanın bu istiqamətdə qəti addımlarını sonadək davam etdirəcəyinə əminliyini ifadə edib [17].

İki ölkənin iqtisadi əlaqələrinin inkişafı üçün də geniş imkanlar mövcuddur. Xatırladaq ki, 2013-cü ilin sentyabrında Çexiya-Azərbaycan Ticarət Palatası, Çexiyanın ölkəmizdəki səfirliyi və Çexiya Ticarət Palatasının təşkilatçılığı ilə hər iki ölkənin iş adamlarının görüşü təşkil olunub. Tədbirin keçirilməsində məqsəd neft-qaz, tikinti, mühəndislik və istehsalat, maşınqayırma, tekstil, pərakəndə ticarət, bankçılıq, maliyyə, sığorta və digər sektorlar üzrə biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan Çexiya və Azərbaycan şirkətlərini, iş adamlarını bir araya gətirmək və əməkdaşlıq imkanlarının birgə müzakirə edilməsinə şərait yaratmaq olub. Tədbirdə çıxış edən səfir Radek Matula Azərbaycanın sürətlə müasirləşdiyini vurğulayaraq bildirib ki, son illərdə bu istiqamətdə böyük irəliləyiş əldə edilib. Bakı böyük tikinti meydançasına çevrilib, regionlarda da bir çox infrastruktur layihələri həyata keçirilir. Burada çox şirkətləri üçün böyük imkanlar mövcuddur. O qeyd edib ki, Çexiya və Azərbaycan dost ölkələrdir, həmçinin, bir çox sahələrdə güclü tərəfdaşdirlar. Çexiya Ticarət Palatasının layihələr üzrə direktoru Kristina Leinerova palatanın gördüyü işlər, habelə Çexiya tərəfdən tədbirdə iştirak edən nümayəndə heyəti barədə məlumat verib. Çexiya-Azərbaycan Ticarət Palatasının prezidenti və “Baker Tilly” Azərbaycan şirkətinin tərəfdaşı Samir Vəliyev rəhbəri olduğu qurum haqqında məlumat verərək deyib: “Çexiya-Azərbaycan Ticarət Palatası bu ilin əvvəlində təsis edilmişdir. Missiyamız Azərbaycan və Çexiya respublikalarının iş adamları, biznes qurumları və şirkətləri arasında sağlam, davamlı əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılmasına və inkişafına dəstək göstərməkdir”. S.Vəliyev əmin olduğunu bildirib ki, bu görüş hər iki tərəf üçün faydalı olacaq, Çexiya və Azərbaycan arasında işgüzar münasibətlərin inkişafına müsbət təsir göstərəcək və gələcəkdə əlaqələrin daha da dərinləşməsinə zəmin yaradacaq [3, s.78].

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun Azərbaycan hissəsinin yenidən qurulması 2019-cu ildə “Moravia Steel”in rəhbərlik etdiyi Çexiya şirkətləri qrupu tərəfindən başa çatdırılıb. Eyni zamanda, Azərbaycan bu marşruta sərmayə qoymağa davam edir və 120 milyon dollardan çox sərmayə qoymağı qarşısına məqsəd qoyub. Nəticədə layihənin gücü 1 milyon tondan 5 milyon tona çatdırılacaq. [20]

Azərbaycan Respublikası ilə Çexiya Respublikası arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasının 30 illiyi münasibətilə diplomatik korpusun nümayəndələri, Milli Məclisin deputatları və ictimaiyyət nümayəndələrinin iştirakı ilə tədbir keçirilib [19].

Tədbirdə çıxış edən Çexiyanın Azərbaycandakı səfiri Milan Sedlaçek son 30 ildə Çexiya ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin dinamik inkişafından məmnunluğunu ifadə edib. Səfir iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə mövcud əlaqələrin bundan sonra da inkişaf edəcəyinə və dərinləşəcəyinə əminliyini ifadə edib. Milli Məclisin Azərbaycan-Çexiya parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəri Elnur Allahverdiyev Azərbaycan-Çexiya ikitərəfli münasibətlərinin zəngin tarixinə toxunub.

Nəticə. Bununla belə, paytaxt şəhərlərimiz – Praqa və Bakı arasında təxminən 3000 km uçuş məsafəsi olmasına və əhalimizin fərqli dillərdə danışmasına baxmayaraq, bizi birləşdirən amillər bizi ayıran məqamlardan daha çoxdur. Konkret nəticələr verən, insanlarımız arasında ünsiyyəti asanlaşdıran və iqtisadi əlaqələrimizi dərinləşdirən əməkdaşlıq ölkələrimiz arasında münasibətlərin gələcək inkişafı üçün mütləq şərtidir. Onların potensialına dair şübhələr yoxdur və biz bu potensialdan mümkün qədər çox istifadə etməliyik. Qeyd edək ki, Çexiyanın ticarət tərəfdaşları arasında Azərbaycan böyük potensiala malikdir. Azərbaycan Çexiyanın ixrac strategiyasında maraqlı ölkəyə çevrilib. Ümumiyyətlə, iki ölkə rəsmilərinin qarşılıqlı səfərlərinin intensivliyinin artması əlaqələrə dinamiklik gətirib. Reallıqlar göstərir ki, mövcud dostluq və tərəfdaşlıq münasibətləri bundan sonra daha da möhkəmlənəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev Tahir, Slavyan ölkələri tarixi: 1917-2015, Bakı, 2016, 372 s.
2. Hüseynov Həsən, Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixi, İlham Əliyev bu tarixin davamıdır, Bakı, 2004, 317 s.
3. History Forever, History of Czech Republic & Yugoslavia: Bohemia, Czechoslovakia, Czech Republic & Czechia, Amazon Digital Services LLC - Kdp, 2022, 96p.
4. Hochman Jiří, Fawn Rick, Historical Dictionary of the Czech State, Scarecrow Press, 2010, 354 p.
5. William Mahoney, The History of the Czech Republic and Slovakia, Bloomsbury Academic, 2023, 320 p.
6. Məmmədov Həbil, Slavyan ölkələri tarixi: uzaq keçmişdən XX əsrin 20-ci illərinədək, Bakı, Elm və Təhsil, 2020, 676 s.
7. Qasımlı Musa, Azərbaycan Respublikasının tarixi: 1991-2021, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2021, 520 s.
8. Süleymanov Elçin, Azərbaycan İqtisadiyyatı, Bakı, Şərq-Qərb, 2016, 384 s.
9. Peter Demetz, Prague in Black and Gold: The History of a City, 1997, 411 p.
10. Piriye Abbas, Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problem, Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, 2002, 530 s.
11. Valiyev Anar, Azerbaijan's Geopolitical Landscape: Contemporary Issues, 1991–2018, Baku, 2020.
12. Шарый Андрей, Чешское время: большая история маленькой страны: от святого Вацлава до Вацлава Гавела, Азбука-Аттикус, 2022, 592 с.
13. Embassy of the Czech Republic in Baku. URL: <https://mzv.gov.cz/baku/en/index.html> [19.04.2024].
14. Çex Respublikası / Azərbaycan Respublikası XİN saytı. URL: <https://mfa.gov.az/az/category/avropa/cexiya> [19.04.2024].
15. History of the Czech Republic / Embassy of the Czech Republic in Stockholm. URL: https://mzv.gov.cz/stockholm/en/information_about_the_czech_republic/history/index.html [21.04.2024].
16. Czechia. Political, social and economic background and trends / European Commission, 27 November 2023. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/czechia/historical-development> [21.04.2024].
17. Timeline: Czech Republic / Oxford Reference, 2012. URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780191736322.timeline.0001> [21.04.2024].
18. Nurlan Aliyev. Azerbaijan and Czechia: History and Future of Relations / Institute of International Relations Prague, 03/05/2017. URL: <https://www.iir.cz/azerbaijan-and-czech-republic-history-and-perspectives-of-relations> [21.04.2024].

19. Azerbaijan, Czech mark 30th anniversary of diplomatic relations / AzərTac, 03.05.2023. URL: https://azertag.az/en/xeber/azerbaijan_czech_mark_30th_anniversary_of_diplomatic_relations-2598764 [21.04.2024].

20. Czech Republic aims to develop cooperation in the railway sector with Azerbaijan / Azernews, 8 June 2023. URL: <https://www.azernews.az/business/210842.html> [21.04.2024].

САБИНА ГАСАНОВА

докторант Бакинского Государственного Университета

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ЧЕШСКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Взаимоотношения между Чехией и Азербайджанской Республикой имеют давнюю традицию. После восстановления независимости в истории обеих стран открылась новая страница отношений. Различные аспекты двусторонних политических, экономических и гуманитарных отношений между нашими государствами доказывают, что Азербайджан является важным партнером в регионе. 8 января 1992 года официальная Прага, признавшая независимость Азербайджана, внесла важный вклад в укрепление независимости нашей республики и проявила высокий интерес к сотрудничеству с Азербайджаном, являющимся ведущим государством Южного Кавказа. Дипломатические отношения были установлены 29 января 1993 года, а в последующие годы установились полезные отношения сотрудничества в ряде областей. Отношения между двумя постсоциалистическими странами до последних лет не были интенсивными, а правовая база сотрудничества ограничивалась всего 10 документами. Президент Ильхам Алиев, успешно продолживший внешнеполитический курс великого лидера, придает большое значение отношениям с Чехией. Ярким свидетельством этого является ряд соглашений, достигнутых по итогам успешного визита президента дружественной страны в Азербайджан. В ходе межгосударственных дискуссий выявился потенциал углубления отношений между Чехией и Азербайджаном, занимающими единую позицию по различным международным и региональным вопросам.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Чехия, внешняя политика, сотрудничество.

SABINA HASANOVA

Doctoral student of Baku State University

RELATIONS BETWEEN THE CZECH REPUBLIC AND AZERBAIJAN REPUBLIC IN THE MODERN PERIOD

Mutual relations between the Czech Republic and the Republic of Azerbaijan have a long tradition. After the restoration of independence, a new page of relations was opened in the history of both countries. Various aspects of bilateral political, economic and humanitarian relations between our states prove that Azerbaijan is an important partner in the region. On January 8, 1992, the official Prague, which recognized the independence of Azerbaijan, made an important contribution to the strengthening of the independence of our republic, and showed a high interest in cooperation with Azerbaijan, which is the leading state of the South Caucasus. Diplomatic relations were established on January 29, 1993, and useful cooperation relations were established in a number of fields in the following years. Relations between the two post-socialist countries were not intensive until recent years, and the legal basis of cooperation was limited to only 10 documents. President Ilham Aliyev, who successfully continued the great leader's foreign policy course, attaches great importance to relations with the Czech Republic. A number of agreements reached as a successful result of the visit of the President of a friendly country to Azerbaijan is a clear manifestation of this. During interstate

discussions, the potential for deepening relations between the Czech Republic and Azerbaijan, which take the same position on various international and regional issues, was revealed.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Czech Republic, foreign policy, cooperation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Abutalıb Cəlilov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

**AYƏTULLAH MƏHƏMMƏD BAQİR ƏS-SƏDRİN
İRAQDA İCTİMAİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/181-186>

Məqalə Ayətullah Məhəmməd Baqir əs-Sədrin İraqda ictimai-siyasi fəaliyyətinin araşdırılması-na həsr olunmuşdur. Seyid Məhəmməd Baqir əs-Sədr İraqdakı şiə icması arasında böyük nüfuza malik olan “Sədr” ailəsinin ən məşhur nümayəndələrindən biri idi və hələ gənc yaşlarından başlayaraq ictimai-siyasi fəaliyyətə başlamışdı. Məqalədə M.B.əS-Sədrin 1958-ci ildə İraqda baş verən hərbi çevrilişdən sonra hakimiyyətdə olan qüvvələrə qarşı mövqeyi və bu istiqamətdəki fəaliyyətinin xarakterik cəhətləri araşdırılmış və hərtərəfli təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: İraq, Məhəmməd Baqir əs-Sədr, şiə müxalifəti, şiə ruhaniləri, Bəəs partiyası.

Giriş. İkinci Dünya müharibəsindən sonra İraqın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında olduqca mürəkkəb bir dövr yaşanırdı. Bu, həm daxili, həm də xarici siyasətdə özünü büruzə verirdi. Belə ki, İraq hakim dairələrin ingilispərəst siyasi xətti, xalqından qopuq idarəçiliyi, köhnə və yeni meydana çıxan siyasi elita arasında yaranan ciddi ziddiyyətlər və s. artıq Həşimi monarxiyasının əleyhinə işləyirdi. Eyni zamanda Ərəb dövlətlərinin 1948-ci ildə İsrailə qarşı müharibədəki uğursuzluqlarının ardından regionu əhatə edən kütləvi çıxışlar, mövcud sosial-iqtisadi və siyasi ədalətsizlik və s. inqilabi dəyişikliklərə ehtiyac hissini daha da artırmışdı [4, s.2]. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq bu meyllər daha da geniş vüsət aldı, xüsusilə də 1955-ci ildə Bağdad paktının imzalandığından sonrakı hadisələr Ərəb dünyasında antiqərb və radikal millətçi elementləri gücləndirmişdi [7, s.363]. 1956-cı ildə baş vermiş Süveyş böhranı dövründə isə İraqda Misiri müdafiə etmək şüarları altında güclü çıxışlar baş verdi və bu çıxışlar antihökumət xarakteri almışdı. Digər tərəfdən, ölkədə siyasi şəraitlə yanaşı, sosial-iqtisadi vəziyyət də qənaətbəxş deyildi. İraq iqtisadiyyatı İkinci Dünya müharibəsindən sonra durğunluq, ardınca isə tənəzzül dövrünü yaşayırdı: inflyasiya artmış, həyat səviyyəsi isə aşağı düşmüşdü. Belə ki, ABŞ İraqdakı səfirliyinin hazırladığı hesabatda yaşayış səviyyəsi ilə sosial sabitlik arasında sıx əlaqənin olduğu açıq şəkildə ifadə edilirdi: “İraq üçün əsas təhlükə daxili sabitliyin pozulmasına təsir edən aşağı yaşam standartlarıdır. İraq iqtisadi baxımdan inkişaf etmədiyi müddətcə kommunizm təhlükəsinə qarşı müdafiəsiz qalacaqdır”. [6, s.8] Uzun müddət İraqın Baş naziri olmuş Nuri Səid və onun xələfləri iqtisadiyyatı ölkənin siyasi və sosial sabitliyin açarı hesab etsələr də, yürütdükləri siyasət sosial şəraitin yaxşılaşması üçün yetərli deyildi. Əlavə problemləri isə mürəkkəbləşdirirdi, xalqa zidd parlamentdə əyləşən mühafizəkar deputatlar yaradırdı: onların əksəriyyəti yoxsul, səfalət içində yaşayan vətəndaşların həyat şəraitinin düzəlməsi üçün təklif olunan tədbirlərə qarşı çıxırdılar [6, s.9].

İraqda ölkənin siyasi inkişafına və digər ərəb ölkələri ilə münasibətlərinə təsir edən başqa bir amil əhalinin mürəkkəb strukturu idi. Əksəriyyət təşkil edən şiə icması siyasi sistemdə yetərincə təmsil olunmurdu və siyasi təsir imkanlarının sünni azlığın əlində cəmləşməsi onları narahat etməyə bilməzdi. Bu mənərə XX əsr boyu İraqın siyasi səhnəsini xarakterizə edən amillərdən idi ki, bu da həm hakim elitanın, həm də idarə olunan kütlələrin formalaşmasına təsir edirdi. Sünnilərin imtiyazlı bir hakim qrup kimi mövqelərini möhkəmləndirməsi İraqda şiələri hakimiyyətə qarşı davam gətirmək üçün söylərini artırmağa sövq edirdi.

Sədr ailəsi. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, bu dövrdə də şiə icmasının ictimai-siyasi fəaliyyətinə istiqamət verən nüfuzlu şiə ruhaniləri idi. Xüsusilə bir çox məşhur şiə liderlərin yetişdiyi “üləma” ailələri şiə icması üzərində böyük təsir qüvvəsinə malik idi [3, s.703]. Bu ailələrin arasında ən geniş təsir imkanlarına malik olanlardan Sədr ailəsini göstərmək olar. Bu ailə Seyid Saleh Musəvi Amilinin nəslindən gələn seyid ailələrinin bir qoludur [8, s.6]. Ailənin şəcərəsi İslam peyğəmbəri

Məhəmmədin soyundan gələn 7-ci imam Museyi Kazıma gedib çıxır. Bu səbəbdən ailənin üzvləri “seyid” adını daşıyırdılar. Ailə əvvəllər öz şəcərələrindəki bəzi adlara əsaslanaraq müxtəlif ləqəblərlə təsvir edilmiş, sonradan “Əl-i Sədr” ləqəbini almışdır. “Sədr” ləqəbi ərəbcə müəyyən bir sahədə ən yüksək vəzifə tutan şəxs mənasına gəlir. Uzun illər indiki Livan ərazisinin cənubunda Cəbəl Amil bölgəsində yaşadıqları üçün Amil adı ilə də tanınırdılar [8, s.6]. Şiə icmasında Sədr ailəsinin üstün mövqeyinə onların seyid mənşəyi ilə yanaşı, bu ailənin üzvlərinin dini iyerarxiyada çatdığı müctəhidlik statusu da təsir etmişdir. Sədr nəslindən olan Ayətullah Seyid Məhəmməd Baqir əs-Sədr (1935-1980) və Ayətullah Seyid Məhəmməd Sadiq əs-Sədr (1943-1999) mərcə-i təqlid dərəcəsinə çatmışdılar. Üstəlik, hər ikisinin şəhid olması faktı Sədr ailəsini daha da önə çıxarıb, siyasi mövqelərinə təsir etmişdi. Üləma ailələri arasında ən nüfuzlu olduğu bildirilən Sədrilər şiə müqavimətinin simvolu olan hərəkətlərin və İraq şiə icmasının tanınmış liderlərinin qaynağı olmuşdur.

Sədr ailəsinin ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə ən çox diqqət cəkən, tanınmış üzvlərindən biri Məhəmməd Baqir əs-Sədrdir. O, 1935-ci il martın 1-də İraqın Kazimeyn şəhərində anadan olmuşdur. Atası Seyid Heydər İraqda məşhur alimlərdən biri idi. Anası da alimləri ilə məşhur, üstün əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan bir ailədən gəlirdi. Məhəmməd Baqir Sədrin özü kimi çox gənc yaşda müctəhid olan bir qardaşı və mütəfəkkir, yazıçı, şair, müəllim olan, onunla birlikdə İslam yolunda şəhid olan Əminə (Bint əl-Huda) adlı bir bacısı var idi. Sədr gənc yaşlarından ictimai-siyasi fəaliyyətə başlamışdı.

İraqda hərbi çevrilişdən sonra Məhəmməd Baqir əs-Sədrin ictimai-siyasi fəaliyyəti. 1958-ci ildə İraqda baş verən çevrilişdən sonra isə onun fəaliyyətində yeni bir mərhələ başladı [5, s.5]. Məlumdur ki, 1958-ci il hərbi çevrilişi ölkənin siyasi sistemini və sosial quruluşunu dəyişdirən böyük qarışıqlıq dövrü başlatmışdı. 1921-ci ildə Britaniya tərəfindən yaradılan İraq krallığı respublika quruluşu ilə əvəz olunmuşdu [9]. İraqın Bağdad paktından çıxması, ölkədəki Britaniya hərbi bazalarının ləğv edilməsi və əsasən antiqərb siyasətinin yürüdülməsi üsyana rəhbərlik edən general Ə.K.Qasimə müasir İraq tarixində görünməmiş xalq dəstəyi qazandırmışdı.

1920-ci ildə İngilislərə qarşı həyata keçirdikləri üsyandan bu yana nisbətən sakit mövqedə duran şiə dini icması qarşısı alınmadığı təqdirdə İslamı insanların həyatından silə biləcək bir sıra əsasən dünyəvi siyasi qüvvələrin və cərəyanların onlara qarşı cəbhə aldıkları qənaətinə idi. Xüsusilə də, Ə.K.Qasimin öz sosial bazasını genişləndirmək üçün kommunistlərə meyl etməsini və onların əhali arasında təbliğatını atırmasını gələcək üçün təhlükə olaraq qiymətləndirən dini rəhbərlik (mərcəyyə) bu problemləri həll etmək üçün addımlar atmağa başladı. Bu məqsədlə dinə zidd cərəyanlara qarşı Nəcəfdə “Camaat əl-Üləma” adlı təşkilat yaradıldı. “Camaat əl-Üləma”nın həftəlik ictimai bəyanatları Sədr tərəfindən yazılır və Hadi əl-Həkim vasitəsilə müvafiq yerlərə çatdırılırdı. Eyni zamanda iki il ərzində “Camaat əl-Üləma”ya aylıq “Ədvaa” (“İşıq”) jurnalını nəşr etmək icazəsi verilmişdi ki, onun məqsədi 1958-ci ildən sonra gedən din əleyhinə təbliğatla mübarizə aparmaq idi. Bu jurnalda əs-Sədr İslami hərəkətin təməl siyasi proqramının ana xətlərini çəkdiyi məqalələr yazırdı və qeyd olunmalıdır ki, bu yöndə yüksək yazma qabiliyyətinə sahib olduğu aydın görünürdü [1, s.209]. Daha sonra o, kommunizmin, materialist düşüncə məktəbinin və dialektik materializmin tənqidini ehtiva edən ilk fəlsəfi əsəri “Fəlsəfatuna”-nı (Fəlsəfəmiz; 1959) çap etdirdi; burada kommunizmin insanlıq üçün son həqiqət olaraq qəbul edilməyəcək qədər çox qüsuru olduğu ideyasını müdafiə edirdi. “İqtisaduna” (Bizim İqtisadiyyatımız; 1961) adlı ikinci əsərində o, kommunizm və kapitalizmin iqtisadi nəzəriyyələrini tənqid edir və laiklərin və kommunistlərin İslamın müasir dövrdə insanın problemlərinə həll yolu tapa bilmədiyi yönündəki iddialarına qarşı bir siyasi iqtisadiyyat nəzəriyyəsi ortaya qoyurdu. “Fəlsəfatuna” və “İqtisaduna” kimi kitabları nəşr etməklə o zaman hələ gənc olan əs-Sədr İslam nəzəriyyəsinin nə qədər müstəqil olduğunu və öz ənənəsinə sadıq qalaraq kapitalizmdən, kommunizmdən və sosializmdən kənarda irəli gedə biləcəyini əsaslandırmağa cəhd göstərdi.

Eyni zamanda, əs-Sədr və onun həmkarları “Əd-Daava əl-İslamiyyə” Partiyasını yaratmaqla dünyəvi qüvvələrlə qarşı-qarşıya gəldilər. Seyid M.B. əs-Sədrin fikrinə görə, şiə partiyasına “Əd-Daava əl-İslamiyyə” adının verilməsi təkcə onun fəaliyyətinə verilən təbii termin deyil, həm də insanları İslamı mənimsəməyə çağırış məqsədini ehtiva edirdi. O, partiyanın rəhbəri, sonralar isə ali fəqihi kimi onun qurulması, formalaşması, doktrinasının müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır. “Əd-Daava”nın əsas məqsədi fədakar müsəlman möminlərin təşkilatlandırılması ilə yanaşı şəriət

dövlətinin qurulması, İslam qanunlarının həyata keçirilməsi və İslam inqilabının dünyanın qalan hissəsinə ixrac edilməsi kimi böyük planlar idi. Partiya üzvlərini repressiyalardan qorumaq üçün birinci mərhələdə gizli fəaliyyət göstərməli idi, ona görə də partiya iyerarxik çoxşaxəli hüceyrə strukturunda təşkil edildi. Onun fəaliyyəti təkcə İraqla məhdudlaşmamalı, dünyanın digər şəx icmalarında da davam etməli idi. Lakin Sədrin hövzədəki böyükləri onun liderliyinə xələl gətirən “Əd-Daava” partiyasındakı siyasi rolundan imtina etməyi və özünü şiiələrin gələcək böyük mərcəyi olmağa hazırlamağı tövsiyə etdilər. Təyin olunmaq hövzədəki müctəhidlərin razılığından asılı olduğundan, əs-Sədr siyasi fəaliyyətini davam etdirdiyi müddətcə bütün şiiələrin böyük mərcəsi olmaq ehtimalını azaldırdı. Sədrə siyasi fəaliyyətindən əl çəkməsi üçün təzyiqlər əsasən keçmiş mərcə Möhsün Əl-Həkimdən qaynaqlansa da, hövzədəki bir çox qruplar Sədrin fəallığını tənqid edirdi. “Camaat”dakı bir qrup da Sədrə qarşı aparılan təbliğatin təsirinə düşərək narazılıqlarını göstərməyə başlamışdılar. Nəhayət, 1961-ci ildə əs-Sədr “Əd-Daava” partiyasının fəqihi və “Ədvaa”nın redaktoru vəzifəsindən getməyə razı oldu. İstefasından sonra o, özünü hövzənin ənənəvi həyat tərzində məhdudlaşdıraraq, mərcə statusunu təhlükə altına qoya biləcək fəaliyyətlərdən uzaq durdu. Hətta çoxdan gözlədiyi “Cəmiyyətimiz” adlı kitabının nəşrini gecikdirdi, çünki bəzi mənbələrdə, bunun üçün hələ şəraitin yetişməməsi səbəb kimi göstərilirdi [1, s.210]. Sədrin islahat hərəsi indi hövzənin özünə yönəlmişdi. Bunun üçün tədris proqramını müasirləşdirmək lazım idi. Məlumdur ki, Nəcəf hövzəsi o dövrdə yalnız fiqh və üsul-əl-fiqh elmlərini ön plana çıxarmışdı, digər İslami elm sahələri isə diqqətdən kənarda qalmışdı. Əs-Sədr həm də tələbələrə nizamsız davamiyyətdən və dərslərinə etinasızlıqlarından da narahat idi. O, tələbələrin “alim” olmalarını iddia etməzdən əvvəl kurslarını fərqlənmə ilə bitirməli olduqlarını qeyd edirdi və köhnə dərslərlərin müasir tələbələrə uyğun olmadığını əsas gətirərək yeni dərslərlərin işlənilib hazırlanmasını təklif etdi. Sədrin fikrincə, dərslərlərin mövzunu əsas anlayışlarından ən son mərhələyə qədər tədricən dərk etmək qabiliyyətini nəzərə almaqla tərtib edilməli idi. Onun planı təkcə müasir dərslərlərdən istifadəni deyil, həm də tələbələrin müəyyən kursları bitirmək və müntəzəm imtahanlardan keçmək üçün məsuliyyət daşıdığı Qərb tipli universitetlərin yaradılmasını əhatə edirdi. İslahatlarını həyata keçirmək məqsədilə o, 1964-cü ildə Bağdadda Üsuləddin Kollecinin yaradılmasına və onun tədris proqramının tərtib olunmasına kömək etdi. Daha sonra kollecın birinci və ikinci kurs tələbələri üçün Quran, üsul-əl-fiqh və İslam iqtisadiyyatı üzrə üç dərslərlə yazdı. Buna baxmayaraq, onun islahatlarını həyata keçirməsi söyləri həm tələbələrin, həm də köhnə ənənələrin tərəfdarları tərəfindən ciddi müqaviməti ilə üzləşdi.

1968-ci il iyulun 17-də Bəəs Partiyasının hakimiyyətə gəlməsindən sonra şiə liderləri Möhsün əl-Həkim və Məhəmməd Baqir əs-Sədr ilə Bağdaddakı mərkəzi hökumət arasında qarşıdurma yeni mərhələ başladı. Rejim həm xarizması, həm də siyasi nüfuzu olan iki liderlə - dünya şiələrinə simvolik liderlik edən əl-Həkimlə və “Əd-Daava” üzərinə böyük təsirə malik olan əs-Sədrə üz-üzə gəldi. İqtidarın ilk addımı onların dini fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmaq oldu. Bağdaddakı Cavadeyn ibtidai məktəb və liseylərinin, Üsuləddin kollecinin bağlanması, Kufə Universitetinin tikintisi üçün ayrılmış torpaq və vəsaitlərin müsadirə edilməsi, yüzlərlə qeyri-iraqlı tələbənin Nəcəfdəki hövzədən qovulması və hövzədə təhsil alan iraqılı tələbələrə orduya qoşulmasını tələb edən qanunun qəbul olunması bu siyasətin həyata keçirilməsinə xidmət edirdi [1, s.212]. Bəəsin şiə icmasının siyasi quruluşunu dağıtmaq planından xəbərsiz olan liderlər hökumətlə rəftar etməyin barışdırıcı yollarını tapmaq məqsədilə bir araya gəldilər və ictimai etiraz aksiyası keçirməyə qərar verdilər [2, s.4]. Əs-Sədr xaricdə etiraz aksiyaları təşkil etmək və İraq hökumətinə qarşı kampaniya aparması üçün Livana getdi. Burada əmisioğlu Musa əs-Sədr tərəfindən İslam dövlətləri və İslami qrupların başçılarına teleqramlar göndərildi və Bəəs rejiminin Nəcəfdə dini rəhbərliyə qarşı təzyiqlərinə diqqət çəkildi. Lakin bu cəhdlər nəticəsiz qalır. Sadəcə bir neçə ölkədən mənəvi dəstək ifadə olundu, lakin heç kim əsaslı bir addım atmadı.

Möhsün əl-Həkim vəfat etdikdən sonra Bəəs hökuməti iraqılı olmayan tələbələri hövzədən qovmaqla və oradakı iraqılı tələbələri izləməklə Nəcəfdə hövzənin təsirini azaltmaq üçün səylərini gücləndirdi. Qeyri-iraqılı tələbələri ölkədə saxlamaq və hökumətə müqavimət göstərmək məqsədilə Sədr Ayətullah Xoyini Nəcəfdə qalıb təhsillərini davam etdirmələri haqqında tələbələrə əmr verməyə razı sala bildi. Olduqca böyük bir nüfuza sahib olan yeni şiə mərcəsi Ayətullah Xoyi ilə düşmənçilik etmək istəməyən Bəəs hökuməti deportasiya siyasətini həyata keçirməyi təxirə saldı. Bundan sonra

Bəəs rejimi “Əd-Daava” partiyasını sıxışdırmağa başladı. Partiyanın bir çox üzvləri 1972-ci ildə həbs olundu və bir ildən beş ilədək həbs cəzasına məhkum edildi. Bir il sonra, təxminən yetmiş beş partiya üzvü təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən saxlanıldı və edama məhkum edildi. Üçü üləma olan bu insanlara hökm oxunması, Xoyi və Sədr də daxil olmaqla, şiə ruhanilərinin etirazına və qınamasına səbəb oldu. Din alimlərinin edam olunmasının qarşısını almaq üçün Sədr hövzə tələbələrini və alimlərinin hər hansı siyasi partiyaya qoşulmasını qadağan edən fətva verdi. Sədr özü də təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən saxlanılaraq dindirilmək üçün Nəcəfdən Bağdada aparılsa da, tezliklə sərbəst buraxılmışdı.

1977-ci ilin əvvəllərində Bəəs rejimi tərəfindən şiə icmasına qarşı tətbiq edilən dini məhdudiyyətlər daha da sərtləşdirildi. Hətta Məhərrəm ayında məşinlərə dövlət məmurları tərəfindən baxış keçirilirdi və mərasimlə bağlı aşkarlanan hər şey müsadirə edilirdi, dövlət məmurları zəvvarlar üçün hazırlanmış yeməkləri belə götürürdü. 1977-ci il fevralın 5-də Ərbəin yürüşünə getmək və İmam Hüseyinin qəbrini ziyarət etmək istəyən böyük bir izdiham Nəcəfdə İmam Əlinin hələminə toplandı. Bəzi tədqiqatçılar onların sayını otuz min nəfər qeyd etmişlər [7, s.80]. Bəəs rejimi İmam Hüseyinin şəhadəti ilə bağlı illik mərasimləri qadağan edərək şiələri cilovlamaq üçün sərt addım atmışdı, çünki bu yürüşü onların yürütdüyü dünyəvilik siyasətinə zidd olması kimi qiymətləndirdi. Nəcəf-Kərbəla yoluna hərbi qüvvələr cəmləşdi və yol boyunca toqquşmalar baş verdi. Bu arada qaldırılan şüarlar hadisənin mahiyyətinə uyğun idi: “Ayağımızı və əlimizi kəssələr belə, sənənin yanına sürünəcəyik, ya Hüseyin”. Baş verən hadisələr Nəcəfdə də iğtişaşlara səbəb oldu. Təşkilatçılar dini hüquqlarını qorumaq üçün insanları hakimiyyətə qarşı dayanmağa çağıran vərəqələr paylayırdılar. Bəəs əleyhinə əhvalruhiyyə o qədər yüksək idi ki, hər hansı güzəştədən söhbət gedə bilməzdi. Hadisələrin gedişində yüzlərlə insan həbs edildi, bir çoxu yaralandı. Sonrakı mərhələdə şiə icması İraq prezidenti Əhməd Həsən əl-Bəkr ilə görüşmək üçün nümayəndə heyəti təşkil etdi və Seyid M.B. əs-Sədrdən bu heyətə başçılıq etməsi xahiş olundu, lakin o bunu qəbul etmədi. Xoyinin oğlu Seyid Cəmaləddin nümayəndə heyətinə başçılıq etdi, lakin görüşün heç bir müsbət nəticəsi olmadı.

Bəəsin rəhbərləri hesab edirdilər ki, onların 1977-ci ildəki tədbirləri gələcək illər üçün dini müxalifəti tərkiləşdirəcək, lakin İranda baş verən inqilab prosesi başqa məcraya apardı. Bu inqilab regionun müsəlman əhalisi və liderlər üçün cəlbədicisi siyasi ssenari təqdim etdi və İraq şiələri ondan ilk nümunə götürdülər. Sonrakı illərdə əs-Sədr şəriət dövlətinin qurulması ilə bağlı altı məqalə nəşr etdi və bunlar “İslam həyatı idarə edir” adı altında toplandı. Onlardan biri İslam hakimiyyətinin qurulmasının dini əsasları ilə bağlı idi. Bu məqalədə şəriət dövlətinin quruluşunu, onun hər bir hakimiyyət qolunun funksiyalarını, mərcənin dövlətdəki vəzifələrini və İslama görə onun mütləq hakimiyyətinin qanuniliyini qeyd etmişdir. İddialar var ki, bu fikirlər İran İslam Respublikası konstitusiyasının müəlliflərinə böyük təsir göstərmişdir. Həmin sənədin yekun layihəsində İslam dövlətinin quruluşu ilə bağlı Sədrin bir çox fikirlərini tapmaq olar [1, s.220].

Sədrin rejimə qarşı ən cəsarətli addımı isə müsəlmanların Bəəs partiyasına və ya ona bağlı təşkilatlara qoşulmasını qadağan edən fətva verməsi idi. Bu o qədər təhlükəli addım idi ki, hətta İraqın müxtəlif şəhərlərində Sədrin bəzi təmsilçiləri onun və özlərinin təhlükəsizlikləri naminə bunu nəşr etməkdən çəkildilər. Belə gərgin bir zamanda Ayətullah Xomeyni Sədrə mesaj ünvanlayaraq onu hövzədə qalmağa və hökumətin təzyiqlərinə baxmayaraq İraqı tərk etməməyə çağırırdı. Sədr həbs olunmaq və ya edam ediləcəyi ehtimalı olsa da, heç bir halda İraqı tərk etməyi düşünmürdü. Xomeyninin mesajı və İraqda milyonlarla insan tərəfindən dəstəklənən Sədrin cavabı bir sıra şəhərlərdə kütləvi dəstək nümayişləri dalğasına səbəb oldu. Nəcəf isə ən təlatümlü yerə çevrildi; oraya İraqın hər yerindən tərəfdarları nümayişlər keçirmək və Sədr tərəfindən qəbul edilmək üçün gəlirdi. Sədr isə onlara nümayişləri dayandırmağı söylədi, çünki onların rejimin repressiyalarına məruz qalmalarını istəməzdi. Bir müddət sonra hökumət Sədrin gözlədiyi kimi repressiyaya başladı: onun tərəfdarları və yüzlərlə “Əd-Daava” üzvü həbs olundu və ya edam edildi. Daha sonra Sədr özü saxlanılaraq Bağdada aparıldı. Onun Bint əl-Huda ləqəbi ilə tanınan bacısı Əminə Sədr İmam Əlinin müqəddəs hələminə gedərək alovlu bir çıxış etdi və insanları hökumətə qarşı nümayiş keçirməyə, öz rəhbərini müdafiə etməyə çağırırdı [5, s.150]. Onun həbs olduğu xəbəri yayıldıqca Bağdad, Kərbəla və başqa şəhərlərdə iğtişaşlar baş verdi. Nəcəfdəki bazar bağlandı; qəzəbli izdiham polislə toqquşdu. Hökumət təhlükəsizlik sayılarını artırırdı üçün bütün şəhər mühasirəyə alındı. Ölkədəki vəziyyəti nəzarət altın-

da saxlamaq naminə rejim Sədrini azad etməyə məcbur olsa da, ona dəstəyin ölçüsü haqqında aydın təsəvvür əldə etdi. Buna görə də, hakimiyyət Sədrini müttəfiqlərindən, üləmalardan və “Əd-Daava” partiyasının üzvlərindən ayırmağa qərar verdi. Müsəlman fəallar kütləvi şəkildə həbs edildi, işgəncələrə məruz qaldı və edam edildi, üləmanın xidmət göstərdiyi məscidlər bağlandı. Sədr özü də ev dustaqlığına salındı. 1979-cu ilin avqustunda Sədrin dindirilməsi zamanı ondan İran İslam İnqilabını pisləyən və İraqın İrana qarşı siyasətini dəstəkləyən açıq bəyanatla çıxış etməyi tələb edilir. Sədr bunu rədd etdikdə yeni vasitəçi Şeyx İsa əl-Xəqani ondan xilas olunması üçün beş şərtdən yalnız birini yerinə yetirməsi tələbi ilə göndərildi: Ayətullah Xomeyni və İran rejiminə verdiyi dəstəkdən imtina etmək; hökumətin xarici neft şirkətlərinin milliləşdirilməsi və kürdlərə milli muxtariyyət verməsi haqda dəstək bəyanatı vermək; “Əd-Daava” partiyası ilə bağlı qadağa fətvası vermək; Bəəs partiyasına qoşulmağı qadağan edən fətvanı ləğv etmək; və ya İraq rejiminə bağlı olan İraq və ya digər ərəb qəzetinə müsahibə vermək. Sədr bu tələblərin heç birini qəbul etmədi.

31 mart 1980-ci ildə ölkənin Ali orqanı – İnqilabi Komandanlıq Şurası “Əd-Daava” partiyasının keçmiş və mövcud üzvlərini və ya onun məqsədləri üçün çalışan insanları ölümə məhkum edən qanun qəbul etdi. Bu qanun Sədrin həyatını xilas etmək imkanının üstündən xətt çəkdi. O, ev dustaqlığında olarkən, tərəfdarlarına rejimə qarşı hər cür müqavimət göstərməyə çağıran üç mesaj göndərmişdi. O, hətta Bəəs partiyasının üzvlərinə də müraciət etmişdi. Bu hadisələrin ardınca təhlükəsizlik qüvvələri 5 aprel 1980-ci ildə Sədr və bacısını Bağdaddakı Milli Təhlükəsizlik Agentliyinin qərargahına apardılar və burada hər ikisi qətlə yetirildi. Üç gün sonra onun cənəzəsi gizli dəfn olunmaq üçün Nəcəfdə əmisi Məhəmməd Sadiq əs-Sədrə təhvil verildi. İki həftə sonra Ayətullah Xomeyni əs-Sədr və bacısının edam edildiyini elan etdi, İraq xalqını və silahlı qüvvələri Bəəs rejimini devirməyə çağırırdı.

Nəticə. Məhəmməd Baqir Sədrin edam olunmasının İraqdakı şiə müxalifəti üçün çox ağır nəticələri oldu. Belə ki, şiə icmasının müqavimətinə təşkilati və ideoloji baxımdan liderlik edən Sədrin ölümü müqavimətin zəifləməsinə, ictimai-siyasi təsirinin azalmasına səbəb oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Aziz M.T. “The Role of Muhammad Baqir Al-Sadr in Shi'a Political Activism in Iraq From 1958 to 1980” // International Journal of Middle East Studies, Volume 25, Issue 2, May 1993, pp.207-222.
2. Batatu H. “Iraq Underground Shia Movements: Characters, Causes and Prospects”// MERIP Reports: Islam and Politics, 1982, N.102, pp. 3-9.
3. Cleveland L.W. Modern Ortadoğu Tarihi, Türkçəsi: Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, 656 s.
4. Khadduri M. Republican Iraq. A Study in Iraqi Politics since the Revolution of 1958. London, New York, Toronto, Oxford University Press 1969, 318 p.
5. Jibouri T.Y. A Tribute to the Sadr Martyrs. Bloomington. 2014, 349 p.
6. Romero J. The Iraqi Revolution of 1958: A Revolutionary Quest for Unity and Security. University Press of America. 2010, 268 p.
7. Willey J.N. The Islamic Movement of Iraqi Shi'as. Boulder-London. 1992, 1373 p.
8. مشاهير خاندان صدر: شرح حال - جلد 1، 1395، ص 1072 محسن كمالیان
9. 1958: Coup in Iraq sparks jitters in Middle East - [Elektron resurs]. – URL:http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/july/14/newsid_3736000/3736391.stm [12.04.2024].

НАРГИЗ ГАФАРЛЫ

Докторант Бакинского Государственного Университета

ОБ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЯТОЛЛЫ МУХАММАДА БАКИРА АС-САДРА В ИРАКЕ

Статья посвящена исследованию общественно-политической деятельности аятоллы Мухаммада Бакира ас-Садра в Ираке. Сейед Мухаммад Бакир ас-Садр был одним из самых из-

вестных представителей семьи «Садр», имеющей большое влияние среди шиитской общины Ирака, и с юных лет начал общественную и политическую деятельность. В статье исследованы и всесторонне проанализированы позиция М.Б. ас-Садра по отношению к силам, находящимся у власти после военного переворота в Ираке 1958 года и особенности его деятельности в этом направлении.

Ключевые слова: Ирак, Мухаммад Бакир ас-Садр, шиитская оппозиция, шиитские священнослужители, партия Баас.

NARGIZ GAFARLI

PhD student at Baku State University

ABOUT AYATOLLAH MUHAMMAD BAQİR AL-SADR'S SOCIO-POLITICAL ACTIVITY IN IRAQ

The article is dedicated to the investigation of Ayatollah Muhammad Baqir al-Sadr's social and political activity in Iraq. The article is dedicated to the investigation of Ayatollah Muhammad Baqir al-Sadr's social and political activity in Iraq. Seyyed Muhammad Baqir al-Sadr was one of the most famous representatives of the "Sadr" family, which has great influence among the Shia community in Iraq, and he started social and political activities from a young age. In the article, M.B. al-Sadr's position against the forces in power after the military coup in Iraq in 1958 and the characteristics of his activities in this direction were investigated and comprehensively analyzed.

Keywords: Iraq, Muhammed Baqir al-Sadr, shia opposition, shia clerics, Baath party.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Aida Bağirova, t.e.d. Sani Hacıyev.

YUQOSLAVİYANIN DAĞILMASINDAN SONRA BALKANLARDA BÖYÜK GÜCLƏRİN SİYASƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/187-192>

Soyuq müharibədən sonra Yuqoslaviya Federativ Respublikasının dağılması ilə Balkanlarda hakimiyyət boşluğu yarandı. Etnik cəhətdən fərqliliklə diqqət çəkən Balkan coğrafiyasının bir baxımdan zənginlik olaraq görülməsinə bəzən bu xüsusiyyəti bu gün regiondakı problemlərin əsas qaynağıdır. Balkanların yeni dövrdə böhranlarla dolu bir həyata girməsi mübahisələrə səbəb oldu və təsir üçün açıq bir coğrafiyaya çevirdi. Keçmişdən bəri daima böyük güclərin əsarəti altına almaq istədiyi bu bölgədə güc boşluğunu doldurmaq üçün bir çox güc ön plana çıxdı və siyasətlərini bu bölgəyə uyğun həyata keçirməyə başladılar. Başda Türkiyə olmaqla Rusiya, ABŞ Çin və.s kimi güclər siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni siyasətləri ilə bölgəyə nüfuz sahibi olmağa çalışmış və bir-birləri ilə rəqabətdə olmuşdurlar. Bu kontekstdə çalışmamızın əsas məqsədi böyük güclərin Balkanlardakı siyasətini təhlil etməkdir.

Açar sözlər. Balkanlar, böyük güclər, strateji bölgə, duel meydanı, etnik qarşıdurmalar.

Giriş. Dünya siyasi xəritəsində Balkan adlanan coğrafiya qitələri birləşdirən strateji yollar üzərində olmaqla yanaşı, həm böyük, həm də münbit torpaqları ilə tarix boyunca böyük güclərin mübarizəsinə şahid olmuş, bölgə Roma imperatorluğu, Osmanlı dövləti və Yuqoslaviya kimi dövlətlərin tərkibində olmuşdur.

Tarix boyu Şərqlə Qərb arasında sərhəd olma xüsusiyyəti Balkanlara fərqli millətlər tərəfindən üstünlük verilməsinə və bu vəziyyətin nəticəsində bölgədə birlikdə yaşayan və bir-birinə qarışan çoxmillətli bir quruluşun ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət bir tərəfdən Balkanların dəyəri ni ortaya qoyursa, digər tərəfdən üsyanların, etnik münaqişələrin əsas səbəbi oldu. Bu müharibələrin ən kuliminasiya nöqtəsi 1990-cı illərdə Yuqoslaviyanın parçalanması ilə müsəlman bosniyalıların və kosovalıların, pravoslav serblərin və katolik xorvatların iştirak etdiyi qanlı münaqişələrdir. Bundan istifadə edən böyük və regional güclər Balkanlarda söz sahibi olmağa çalışmış və bu istiqamətdə xarici siyasətlərini müəyyənləşdirmişlər. Təsədüfi deyildir ki, Brzezinski Böyük “Şahmat taxtası” əsərində “Avropada Balkanlar sözü etnik ziddiyyətləri və böyük dövlətlərin regional mübarizəsini xatırladır” [17, s.187] kimi qeyd etmişdir. Hətta bəzi əsərlərdə Balkanları “duel meydanı” [6, s.15] kimi də təqdim etmişdirlər. Bugünkü siyasi tarixdə “balkanlaşma” kimi ifadə edilən mənə hərfi mənada qeyri-sabitlik mənasına gəlir. Yəni, XXI əsrin “axilles dabanı”nın Balkanlar olduğunu deyə bilərik.

Ümumən, Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra ikiqütblü quruluş özünü çoxqütblü quruluşla dəyişdi. Bununla da bizə aydın oldu ki, qaynar bölgələrdə artıq bir güc deyil bir neçə güc mübarizə aparacaqdır. Qonşuluqda olan bölgələrdə öz təhlükəsizliyinə təhdid olaraq belə bölgələri gördükləri üçün siyasətlərini bu istiqamətdə təyin edəcəkdilər. Buna ən böyük nümunə Türkiyədir.

Ona görə də demək olar ki, yeni dünya düzənində Balkanlar Rusiya, Avropa və Amerikanın maraqlarının “Duel meydanı” olacaq və dövlətlər öz “milli maraqlarına” əsasən siyasətlərini formalaşdıracaqlar. Xarici siyasətdə həlledici olan “milli maraq”, Donald Noyxterleynin tərifinə görə, “suveren dövlətin xarici mühitini təşkil edən digər suveren dövlətlərə münasibətdə dərk edilən ehtiyac və istəklərdir” [5, s.356] Bu kontekstdə böyük güclərin Balkan siyasətinə nəzər yetirək.

Rusiya. Balkanları Rusiya üçün əhəmiyyətli edən “Boğazlara sahib olma”, “Slavyan həmrəyliyi”ni quraraq özünə dəstək yaratmaq, böyük güclərə qarşı çıxmaq cəhdi və geostrateji maraqlardır. Bu maraqlara sahib olmaq üçün bölgəyə də baş verən qarışıqlıqlar Rusiya üçün faydalıdır. Çünki, Rusi-

ya Qərbi Balkanlara Qərb dövlətləri ilə strateji rəqabət sahəsi kimi yanaşır. Doğrudur, 1990-cı illərdə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra gücünü itirən Rusiya üçün Balkanlar “İkinci dərəcəli ərazi” sırasına gerilədi. Bu o demək deyil ki, Rusiya Balkanları və onların geosiyasi əhəmiyyətini unudu. Balkanlarda rus doktrinası adlandırılan bilən doktrina sənədlərində region öz yerini tapdı. 1993-cü il RF-nin xarici siyasət konsepsiyasında, 2000-ci il sənədində Balkanlar bağlı siyasətlər qeyd olunur. Digər doktrina sənədi Primakov adlanan sənəddir. O, Rusiya Federasiyasının çoxqütblü dünyada güclərdən biri kimi mövqeyini müəyyən edir, onun əsas marağı Avro-Asiya regionunda və Balkanlarda fəal şəkildə təsirini saxlamaqdır [2, s.51-52]. Göründüyü kimi, Rusiya 90 ci illərdə ağır günlər keçirməsinə baxmayaraq ilə Balkanlarla bağlı siyasətlər müəyyənləşdirmişdir.

Soyuq müharibə dövründən sonra yeni qüvvələr balansından xəbərdar olan rusiyalı geopolitik Nartov Rusiyanın Balkan regionu üçün geostrategiyasının əsas məqsədlərini Rusiyanın Belqrad, Sarayevo və Sofiyada diplomatik təcrid olunmasının qarşısının alınması; Qərbin Balkan dövlətlərinin, xüsusilə slavyan dövlətlərinin daxili siyasətinə müdaxiləsinin qarşısını almaq; Balkan xalqlarının taleyinin NATO deyil, Birləşmiş Millətlər tərəfindən həll edilməsi uğrunda mübarizə aparmaq kimi müəyyənləşdirdi [18, s.230-231]. Buradan da aydın olur ki, Rusiya bölgə də digər qüvvələrin olmasına qarşı siyasət yürüdür. Bu da boş yerə deyildi. Belə ki, global sistemin dominant aktoru sayılan ABŞ və AB-nin əməkdaşlığı ilə Balkanlarda Rusiyaya qarşı mübarizə aparır. Bu kontekstdə Vaşinqtonun Balkanlarda prioritetinin Rusiyanın təsirini qırmaq olduğu ifadə edilə bilər. Bu qüvvələr Rusiya-Ukrayna savaşı başlamasından istifadə edərək, Rusiyaya təzyiqlər göstərərək bölgədən təcrid etməyə çalışırdılar. Təsadüfi deyildir ki, Rusiyanın Ukraynaya savaş elan etdikdən sonra hətta bəzi siyasətçilər qeyd etmişdir ki, Rusiya Balkanlara da savaş açmağa bilər. Balkan ölkələrində öz növbəsində bundan təsirlənmişdilər.

ABŞ. ABŞ həm 1990-cı illərdəki münaqişələr zamanı Balkanlardakı böhranlara gec reaksiya vermişdir. Bunun bir neçə səbəbləri var idi.

Yuqoslaviyanın dağılması ilə başlayan Balkan böhranı ABŞ-ın Körfəz böhranı ilə başı qarışdığı illərdə ortaya çıxdı. Üstəlik, Balkanlarda böhran başlayanda Vaşinqton məsələnin Avropanın problemi olduğunu bəyan edərək, hadisələrin gedişatını Avropa İttifaqının təşəbbüsünə buraxdı. ABŞ-ın regionda baş verən proseslərə passiv münasibət göstərməsinə təsir edən amillərdən biri də Vaşinqtonun diqqətini SSRİ-dən qalan nüvə silahlarına yönəltməsi oldu. ABŞ-ın daxili siyasətində prezident seçkilərinin keçilməsi də Vaşinqtonun regiona birbaşa müdaxiləsinə təsir edib. Corc H. Buş 1992-ci ilin noyabrında keçiriləcək seçkilərdən əvvəl yenidən seçilmək imkanını düşündüyü üçün Amerika əsgərlərini bölgəyə göndərməklə səs itkisinə səbəb olmaq istəmədi [10, s.203-221]. Lakin 1993-cü ilin yanvarında seçki kampaniyasında məşğul olacağı xarici problemlər sırasına Bosniya böhranını da daxil edən Bill Klinton seçkiləri qazanaraq vəzifəyə gəldikdən sonra ABŞ-ın Balkan siyasəti güclənməyə başladı. Bu illərdən sonra ABŞ regionda daha fəal rol almağa başladı.

ABŞ-ın Balkanlarla bağlı strategiyasını 6 başlıq altında ümumiləşdirmək olar:

- 1) Rusiyanın Balkanlardakı təsirini məhdudlaşdırmaq və hətta son qoymaqdır.
- 2) Bölgədə ABŞ-yönlü hakimiyyətlərin yaradılması və regional hökumətlərin siyasi oriyentasiyasının onun istəklərinə uyğun işləməsini təmin etmək üçün tədbirlər görmək.
- 3) ABŞ Balkanların öz nəzarəti altında formalaşmasını istəyir və özünü istisna edəcək müstəqillik cəhdlərinə, müttəfiqi Aİ-nin regionla bağlı müstəqil siyasət qurmaq cəhdlərinə qarşı çıxır. Bu, digər güclərin bölgədə qəti siyasi nəzarət əldə etməsinə mane olmaq, həmçinin region ölkələrinin inkişaf etdirəcəyi müstəqil regional inteqrasiya təşəbbüsünü əngəlləməkdir.
- 4) Aİ-nin şərqə doğru genişlənməsinə dəstək verməklə, Soyuq Müharibə dövründə qurulan Avroatlantik ittifaq çərçivəsində Aİ-yə dəstəyin davam etdiyini göstərmək və beləliklə, Avropanın ABŞ-dan müstəqil hərəkət etməsini istəyənlərə mesaj verə bilər.
- 5) ABŞ Mərkəzi Asiya-Xəzər və Yaxın Şərq bölgələrindəki enerji ehtiyatlarının Avropaya ötürülməsi baxımından Rusiya ərazisindən kənarda ən mühüm şərq-qərb marşrutu olan Balkanlar bölgəsini nəzarətdə saxlamaq və bu əhəmiyyətli tranzit yolunu itirməmək üçün müxtəlif siyasət və layihələr həyata keçirir.

6) ABŞ-ın region ilə bağlı digər siyasəti Qara dəniz hövzəsi ilə bağlıdır. Balkanlar bölgəsi Qara dəniz hövzəsinin qərbində yerləşir və onun siyasi və iqtisadi gələcəyində çox əhəmiyyətli bir yerə sahib olduğu ifadə edilir. ABŞ Qara dəniz hövzəsinə daxil olmaq istəyir [12, s.75].

Deyilənlərdən aydın olur ki, ABŞ bir tərəfdən Rusiyaya təsir göstərir; digər tərəfdən, Qərbbə yaxın dövlətlərlə münasibətlərini yaxşılaşdırır və bununla da Balkanlarda təsirini gücləndirməyə çalışır.

Avropa ittifaqı. Soyuq müharibə bitdikdən sonra Balkanlar Qərb üçün enerji baxımından vacib bir bölgəyə çevrildi. Bu vəziyyət Balkanların Aİ üçün əhəmiyyətli bir bölgəyə çevrilməsinə səbəb olsa da, onun güc mübarizələrinin getdiyi bir bölgəyə çevrilməsi baxımından da əhəmiyyətli idi. Aİ daima Balkanların "Rusiyaya doğru siyasəti" və "Çinin iqtisadi təsiri" altına düşəcəyi qorxusu var deyərək balkanlarla əlaqəli siyasətində ehtiyatlı davranır.

Aİ daxilində müzakirələr və fikir ayrılıqları olsa da, bu dövrdə Balkan siyasətini üç təməl üzərində qurub.

1) Balkanlarda münaqişələrin, müharibələrin və terrorizmin Aİ-nin siyasi dərinləşməsi prosesi-nə zərərinin qarşısını almaq.

2) Balkan ölkələri üzərində iqtisadi, siyasi və ideoloji hegemonluğun qurulması

3) Balkan ölkələrini müəyyən tarixi qaydada tədricən Aİ-yə daxil etmək [3]

Bütün bu siyasətlərlə yanaşı Aİ Balkanların öz daxili münaqişələrini Birliyə gətirəcəyindən və Balkan ölkələrində qanunun aliliyi (məhkəmə və medianın müstəqilliyi, korrupsiya ilə mübarizə) ilə bağlı problemlərin həll oluna bilməməsindən narahatdır. Hər nə qədər Balkanlarla siyasəti formalaşdırmağa çalışsa da, bu qorxu onu müəyyən yerlərdə addım atmağa imkan vermir.

Təsədüfi deyildir ki, Avropa dövlətlərinin "Balkan" anlayışı mümkün qədər mənfi və "başqası" kimi qəbul edilərək, "üstün Qərb dəyərlərinə" tamamilə zidd olduğu iddia edilirdi [13, s.32]. Həmçinin, Aİ rəsmiləri Balkanlar üçün "Avropanın qara dəliyi" ifadəsini də işlədirdilər [7, s. 500-501]. Bu deyimlərdən də aydın olur ki, Avropa Balkanlarla siyasətinə özünün maraqları istiqamətində daim diqqət edib və edəcəkdir.

Türkiyə. Bölgədə tarixi keçmişi olan Türkiyə coğrafi və mədəni baxımdan Balkan ölkəsidir. Türkiyə üçün bu coğrafiya Qərbbə açılan qapıdır. Digər tərəfdən Balkanlar bölgədə türk və müsəlman icmalarının varlığı baxımından Türkiyə üçün önəmlidir. Həmçinin, Balkanlardakı münaqişələr Türkiyənin təhlükəsizliyinə birbaşa təhdid olmaları baxımından dövlətin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Dünya sosialist sisteminin çökməsi prosesində Yuqoslaviyanın dağılması, Bosniya müharibəsi kimi hadisələr Türkiyənin Balkanlarda sabitliyi və sülhü dəstəkləmək üçün göstərdiyi səylərlə nəticələnmişdir. Türkiyənin Balkanlarla bağlı bu xarici siyasəti müxtəlif ittihamlara səbəb olub. Məsələn, Hantinqtonun fikrincə, Türkiyə keçmişdə oynadığı rol, Balkan müsəlmanlarının himayəçisi rolunu bərpa edib [15, s.176]. Bu baxış Qərbin Türkiyəyə qarşı çıxmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, Balkan xalqları tərəfindən Balkan ölkələrini Aİ-dən uzaqlaşdırmaq iddiası çərçivəsində Türkiyənin Rusiya ilə eyni kateqoriyada göstərilməsi də Rusiyanın dünyada sabitliyi pozan aktor kimi qiymətləndirildiyi nəzərə alınaraq Türkiyəyə mənfi təsir göstərir. Amma biz nəzərə almalıyıq ki, Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə üç tərəfdən qarşıdurma zonalarının yaranması Türkiyə üçün həyat və varlıq məsələsi kimi ortaya çıxıb. Çünki bu qarşıdurmalar "kəpənək effekti" ilə zamanla var olma səylərini poza bilirdi.

XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin yeni xarici siyasət kursuna keçməsi ilə Balkanlarda siyasəti daha da aktivləşmiş oldu. Bu illərdə, müəyyən istisnalar olmaqla, ümumilikdə xarici siyasətində yumşaq gücdən istifadəyə üstünlük verən Türkiyə Balkan dövlətləri ilə münasibətlərdə siyasətdən iqtisadiyyata, mədəniyyətdən hərbi əməkdaşlığa qədər bütün istiqamətlərdə çoxtərəfli əlaqələrin qurulması və inkişafına çalışılır. Bu gün Türkiyə Balkanlarla bağlı siyasətini dörd əsas istiqamət üzərində qurub: "yüksək səviyyəli siyasi dialoq, hamı üçün təhlükəsizlik, maksimum iqtisadi inteqrasiya və regionda çoxmillətli, çoxmədəniyyətli, çoxdinli cəmiyyətlərin mühafizəsidir. Türkiyə Balkan ölkələri ilə əməkdaşlığı gücləndirmək və hərtərəfli regional əlaqələrin qurulmasına çalışır [16]. Digər tərəfdən, Türkiyə xarici siyasəti, milli maraqları çərçivəsində inkişaf etdirilən digər regional siyasətlərdə olduğu kimi, Balkanlardakı həssaslıqlara diqqət yetirir və bölgənin çoxrəngli, mozaik quruluşunu hər

zaman nəzərə alır. Bölgədəki problemlərin mürəkkəb quruluşu və bu problemlərin “Domino daşı” nəzəriyyəsində olduğu kimi [8, s.4] çox qısa zamanda yayılma ehtimalı Türkiyənin xarici siyasət qərarlarını daha həssas davranmağa məcbur edir.

Çin. Soyuq müharibə dövründən sonra Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə yaxşı münasibətlər quran Çin, minilliyin əvvəli ilə iqtisadi yönümlü əlaqələri inkişafa çalışdı. Çinin Balkanlara doğru ilk ciddi cəhdləri 2011-ci ildə Şərqi Avropa turu ilə başladı. Səfərdən sonra Çinlə Balkanlar arasında keçirilməsi nəzərdə tutulan zirvə görüşlərinin təməli qoyuldu. Bu görüşlərin ən mühümlərindən biri 2012-ci ildə Varşavada keçirilmişdir. Çin ilə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrini bir araya gətirən bu toplantıda “Çinin Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə dostluq əməkdaşlığını təşviq etmək üçün on iki tədbiri” adlı bəyannamə təqdim edilib və “16+1 Platforması” yaradılıb. Platformanın məqsədi Çin ilə on altı Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkəsi arasında iqtisadi, mədəni və sosial əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir. Sonrakı illərdə “17+1 modeli” oldu [14, s.78].

Bundan bir il sonra Müasir İpək Yolu layihəsi kimi də tanınan “bir kəmərlər bir yol” layihəsi, 2013-cü ilin sentyabrında elan edilmişdi. “Bir kəmərlər bir yol” layihəsi 17+1 platformasının üzv ölkələrinin inkişafına təsir edəcək qədər geniş olmuşdur. Həm 17+1 üzvləri, həm də bəzi Aİ dövlətləri tərəfindən dəstəklənən bu strateji təşəbbüs coğrafi mövqeyinə görə Asiyanı Avropa ilə birləşdirməyi hədəfləyirdi [11, s.3]

17+1 modeli və bir kəmərlər bir yol layihəsi ilə region ölkələri ilə ikitərəfli münasibətlərində Çin davamlılığa nail olmuşdur. Hətta layihə gedişində balkan ölkələrinin Çinə borcunda yaranmışdır. Bunu Çinin istifadə etdiyi “borc tələsi” strategiyasında adlandırmaq olar. Elə buna görə də, Aİ Çinin Balkan ölkələrinə təsirini tarazlaya bilməyəcəyini düşünür və uzunmüddətli borclar nəticəsində bu ölkələrin suverenliyinin təhlükə altına düşə biləcəyindən narahatdır.

Çinin Balkanlarda mövcudluğunun digər elementi 5G şəbəkəsinin qurulmasıdır; Şimali Makedoniya, Bosniya və Herseqovina, Serbiya və Kosovo Çin tərəfindən 5G infrastrukturunun inkişafını təsdiqləsə də, Serbiya Çinli Huawei-ni əsas tərəfdaşları kimi qəbul edib [9]. Çin Balkanlarda rolunu artırmaq üçün addımlar atsa da, geosiyasi rəqabətin güclənməsi regionda irəliləyişi müəyyən məqamlarda əngəlləyə bilər. Ümumilikdə Balkanlarda Çin ilə bağlı 136 layihə müəyyən edilmişdir [4].

Nəticə. Dövlətin xarici siyasətini araşdırarkən diqqətdən kənarda qalmamalı olan mühüm anlayış “milli maraq”dır. Dövlətlər öz xarici siyasətini milli maraqlarına uyğun həyata keçirirlər. Haqqında danışdığımız böyük güclərdə Balkanlarla bağlı siyasətlərini bu istiqamətdə qurmuşlar.

Balkanların global güclərin rəqabət zonalarından biri olması Balkanlardakı etnik milliyətçilik problemin başlıca mənbəyidir. Strateji maraqları ucbatından region ölkələrində tez-tez böhranların başlamasına səbəb olan bu aktyorlar daha sonra xilaskar rolunda meydana çıxıb, problemlərin aradan qaldırılmasında öncül olmağa çalışırlar. Daima bölgədə aktiv siyasət yürütməyə çalışan ABŞ, Aİ Rusiya, Çin, Türkiyə kimi aktyorlar regionda bir-biri ilə rəqabətdə olduğu üçün biri digərinin bölgəyə təsirini azaltmağa çalışırlar. Son 30 ili araşdırdığımızda görürük ki, Balkanlar ABŞ üçün istər tranzit yollarında olması, istərsə də Avropa, Rusiya və Türkiyənin xarici siyasətlərinə nəzarət baxımından önəmlidir. Rusiyanın isə Slavyan həmrəyliyi” yaratmağa çalışdığı Balkanlarda digər güclərin təsir dairələrinin məhdudlaşdırılması prioritet məsələdir. Aİ daxilində Qərbi Balkan ölkələrinə münasibətdə yaxşı qonşuluqla yanaşı qərarlılıq görünür. Avropa üçün bu region həm təhlükəsizlik problemləri, həm də Rusiya və Türkiyə kimi ölkələrin təsir dairəsinin məhdudlaşdırılması baxımından əhəmiyyətli bir faktordur. Çin məhsullarının Avropa bazarlarına çıxması üçün başlatdığı Yeni İpək Yolu layihəsi çərçivəsində Balkan ölkələrinə investisiyalara diqqət yetirir. Türkiyənin bölgə ilə əlaqələri mədəni və tarixi baxımdan formalaşmışdır. Həmçinin, Türkiyə də Çin kimi iqtisadi sahələrdə sərmayə qoyaraq fəaliyyət göstərir və bölgədəki, problemlərin aradan qaldırılmasına çalışır. Çünki, problemlərin aradan qaldırılmasında bölgənin əksər cəmiyyətləri ilə din, mədəniyyət və ya əcdad baxımından ortaq məxrəcə malik ikinci bir aktor yoxdur. Həmçinin, bölgədə baş verən hər hansı bir münaqişə bir başa Türkiyənin təhlükəsizliyinə təhdiddir. Bunu da bilirik ki, Türkiyəyə təhdid üçün böyük dövlətlər Balkanlarda münaqişə yarada bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Davutoğlu. Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul, Küre yayınları, 2001, 584 s.

2. Boguslaw Jagiello The Balkan Kettle: Russia's policy towards the Balkans // Security and Defence Quarterly, 35(3), 2021, p.47-61. URL: <https://securityanddefence.pl/The-Balkan-Kettle-Russia-s-policy-toward-the-Balkans,138674,0,2.html> [25.04.2024].
3. Caner Sancaktar, "Avrupa Birliği ve Balkanlar" // Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 14 Haziran 2006. URL: https://tasam.org/trTR/Icerik/400/avrupa_birligi_ve_balkanlar [25.04.2024].
4. China in the Balkans. URL: <https://china.balkaninsight.com/> [25.04.2024].
5. Faruk Sönmezoğlu, Uluslararası politika ve dış politika analizi, 7 Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 2019, 1056 s.
6. Georges Castellan, Balkanların Tarihi 14.-20. Yüzyıl Çev: Ayşegül Yaraman Başbuğu, İstanbul, Milliyet yayınları, 1995, 520 s.
7. Hasret Çomak, Caner Sancaktar (ed.), 21. Yüzyılda BM, NATO, AB ve AGİT' in Balkanlar'daki Güvenlik Yaklaşımı: Güvenlik Yönetişimi / Uluslararası Balkan Kongresi Bildiriler Kitabı, 28-29 Nisan 2011. Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli, s.500-520.
8. Hüseyin Emiroğlu Soğuk savaş sonrası Kosova sorunu 1989-2000, Asil Yayın, Ankara, 2010, 405 s.
9. Marcin Przychodniak, "The Importance of the Western Balkans in China's Foreign Policy" June 2020. URL: https://pism.pl/publications/The_Importance_of_the_Western_Balkans__in_Chinas_Foreign_Policy [25.04.2024].
10. Matthew A BAUM. "How Public Opinion Constrains the Use of Force: The Case of Operation Restore Hope" // Presidential Studies Quarterly, 34/2, 2004, pp.187-226.
11. Michael Baltensperger and Uri Dadush. The Belt and road turns five // Policy Contribution, Issue n 1, January 2019. P.1-15.
12. Muaz Kazaz, "NATO'nun Balkanlar üzerindeki Rolü" // Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 72, MartNisan, 2019 ss.69-89.
13. Pavlos Hatzopoulos, "All that is, is Nationalist; Western Imaginings of the Balkan Since the Yugoslav Wars" // Journal of Southern Europe and the Balkans, Vol.5, No.1, 2003, pp.26-37.
14. Shaohua Yan, The '16+1' framework and China-EU cooperation in the western Balkans. A region building perspective // Australian and New Zealand Journal of European Studies, 2019, 11(1), 76-88.
15. Samuel P Huntington. (2015). Medeniyetler çatışması ve dünya düzeninin yeniden kurulması, Çev. Mehmet Turhan, Y. Z. Cem Soydemir, Okyanus, 14. Basım, İstanbul, 544s
16. Türkiye Cumhuriyeti dış işleri bakanlığı, Balkan ülkeleri ile ilişkiler - https://www.mfa.gov.tr/balkanlar_ile-iliskiler.tr.mfa [25.04.2024].
17. Zbigniew Bjezinski, Büyük Şahmat taxtası, Tər.Yaşad Əsədov Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2020, 328s
18. Нартов Н.А., Староверов В.И. Видавническое литературное политическое единство, Москва, 2004, 544 с.

УЛЬФАР МАМЕДЛИ

*Докторант кафедры новой и новейшей истории
стран Европы и Америки Бакинского государственного университета*

ПОЛИТИКА ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ ПОСЛЕ РАСПАДА ЮГОСЛАВИИ

После Холодной войны распад Союзной Республики Югославии создал вакуум власти на Балканах. Эта особенность балканской географии, отличающаяся этническим разнообразием, которое с одной точки зрения можно рассматривать как богатство, сегодня является основным источником проблем в регионе. Переход Балкан к жизни, полной кризисов, в новую эпоху вызвал противоречия и сделал географию открытой для влияния. Многие игроки вышли на первый план, чтобы заполнить вакуум власти в этом регионе, который великие державы всегда хотели подчинить себе с прошлого, и начали проводить свою политику в соответствии с этим регионом. Такие державы, как Турция, Россия, США, Китай и т. д. пытались получить

влияние в регионе своей политической, военной, экономической и культурной политикой и конкурировали друг с другом. В этом контексте основной целью нашей работы является анализ политики великих держав на Балканах.

Ключевые слова. Балканы, великие державы, стратегический регион, поле боя, этнические конфликты.

ULFAR MAMMADLI

*Doctoral student of the Department of New and Modern History
of European and American countries of Baku State University*

THE POLICY OF THE GREAT POWERS IN THE BALKANS AFTER THE BREAKUP OF YUGOSLAVIA

After the Cold War, the collapse of the Federal Republic of Yugoslavia created a power vacuum in the Balkans. This feature of the Balkan geography, which is notable for its ethnic diversity, which can be seen as wealth from one point of view, is the main source of problems in the region today. The transition of the Balkans into a life full of crises in the new era has caused controversy and made it a geography open to influence. Many actors came to the fore to fill the power vacuum in this region, which the great powers always wanted to subjugate since the past, and began to implement their policies according to this region. Powers such as Turkey, Russia, USA, China, etc. tried to gain influence in the region with their political, military, economic and cultural policies and competed with each other. In this context, the main goal of our work is to analyze the policy of the great powers in the Balkans.

Keywords. Balkans, great powers, strategic region, duel ground, ethnic conflicts.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevinc Ruintən, t.ü.f.d. Məmmədəğa Baxışov.

UOT 021

YUSİF ƏSƏDULLAYEV

*Bakı Dövlət Universitetinin
Kitabxana-informasiya resurslarının idarə
edilməsi kafedrasının doktorantı
yusifasadullayev@mail.ru*

KİTABXANALAR VƏ ELMİ KOMMUNİKASIYA SİSTEMİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/193-197>

Məqalədə elmi kommunikasiya sisteminin dövrlər üzrə təhlili verilmişdir. Elmi kommunikasiya sisteminin əsas komponentləri, onların ayrı-ayrı dövrlərdə dəyişikliklərə məruz qalması, sistemə yeni elementlərin daxil olunması məsələləri göstərilmişdir. Eyni zamanda elmi sənəd axınının strukturunda baş verən dəyişikliklərin kitabxanalara təsiri göstərilmişdir. Müasir akademik və elmi kitabxanaların elmi kommunikasiya sistemindəki digər elementlərlə əlaqələri aşkar edilmiş və yeri müəyyən edilmişdir.

Kitab çapından əvvəl elmi kommunikasiya sisteminin əsas elementi kimi müəllif, kitabxana, və oxucu çıxış edirdi, lakin kitab çapının kəşf edilməsi elmi kommunikasiya sistemə yeni element olan nəşriyyatı daxil edərək sistemə əsaslı şəkildə təsir göstərdi. XX-ci əsrin ikinci yarısında telekommunikasiya vasitələrinin sürətli inkişafı nəticəsində yeni elementlər elmi kommunikasiya sistemə daxil olmuş və elementlərin arasındakı əlaqələr miqdarca artmışdır.

Açar sözlər: elmi kommunikasiya, kommunikasiya sistemi, kitabxana, sənəd axını, elektron nəşr.

Giriş. Kitabxanaların elmi kommunikasiya sistemindəki yeri haqqında danışarkən ilk növbədə elmi kommunikasiya sisteminin tərifini vermək lazımdır.

Elmi kommunikasiya sistemi elmi biliklərin formalaşdığı və yayıldığı informasiya məkanıdır. Elmi kommunikasiya, elmi fəaliyyətin və inkişafının əsas mexanizmi, cəmiyyətlə əlaqənin ən vacib vasitələrindən biri, eləcə də alimin, tədqiqatçının şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafının zəruri şərti olan elmi məlumatların təqdim edilməsi, ötürülməsi və alınması proseslərinin məcmusudur. Elmi kommunikasiyanın əsasını onun iştirakçılarının peşəkar ünsiyyəti təşkil edir. Elmi kommunikasiya, müxtəlif kommunikasiya kanalları, vasitələri, formaları və institutları vasitəsilə elmi biliklərin axtarışına, toplanmasına və yayılmasına yönəlmiş qarşılıqlı əlaqələrin xüsusi qaydada nizamlanmış sistemini təmsil edir. Elmi ictimaiyyətin üzvləri arasında intensiv informasiya mübadiləsi forması kimi kommunikasiyanın olması həmişə elmi fəaliyyətin əhəmiyyətli bir xarakteristikası kimi qəbul edilmişdir.

Əsas mətn. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi kommunikasiya sistemi hələ qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Lakin qədim dövrlərdə mövcud olan elmi kommunikasiya sisteminin komponentləri, elementləri günümüzdəkindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Elmi kommunikasiya sisteminin formalaşdığı ilk dövrlərdə bu sistem əsasən 3 elementdən ibarət idi:

1. Müəllif (alim, tədqiqatçı)
2. Kitabxana (elmi və ya akademik)
3. İstifadəçi (oxucu)

Elmi kommunikasiya mühitində sənədli informasiya müəllif yəni alim, tədqiqatçı tərəfindən yaradılırdı və kitabxanalara verilirdi. Kitabxanalar isə bu sənədləri öz oxucularına çatdırırdılar onlar arasında sənədlərin yayılmasına xidmət edirdilər. Bu dövrlərdə kitabxanalar istifadəçi(oxucu) ilə müəllif arasında bir informasiya ötürülməsi kanalı rolunu oynayır. Kitabçapına qədər mövcud olan elmi kommunikasiya sistemində məlumat vasitəsi kimi əsasən əlyazma kitab çıxış edirdi [3]. Qeyd etdiyimiz sistemdən göründüyü kimi elmi kommunikasiya sisteminin formalaşdığı ilkin dövrlərdə bu sistemin əsas elementi olaraq məhz kitabxanalar çıxış edirdi, çünki kitab çapının olmadığı bir dövrdə kitablar kitabxanalarda istehsal edilir, üzvləri köçürülərək yayılırdı. Eyni zamanda onuda demək lazımdır ki, bu dövrdə belə elmi kommunikasiya sistemində oxucu yəni informasiya istehlakçısı, istifadəçisi infor-

masiyanın yaradıcısı, yəni müəllifi kimi çıxış edir. Həmçinin müəllif bu sistem daxilində dövr edən elmi informasiyanın əsas istehlakçısıdır.

Növbəti illərdə getdikcə elmi kommunikasiya sistemi inkişaf etmişdir. Bu sistemə yeni komponentlər daxil olmuş, sistem müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış, və sistemin elementləri arasındakı əlaqələr dahada mürəkkəbləşmişdir. Kitab çapının kəşfindən sonra elmi kommunikasiya sisteminə nəşriyyatlar da vacib bir element kimi daxil olmuşdur. Bu dövrdə elmi kommunikasiya sistemi əsasən 4 elementdən ibarət olmuşdur:

1. Müəllif (alim, tədqiqatçı);
2. Nəşriyyat;
3. Kitabxana (elmi və ya akademik);
4. İstifadəçi (oxucu).

Bu dövrdə mövcud olan elmi kommunikasiya sisteminə nəzər salsaq görə bilərik sistemin elementləri arasındakı əlaqələrin miqdarı artmışdır. Elmi informasiya müəllif tərəfindən yaradılır nəşriyyat tərəfindən nəşr edilir və kitabxanalara verilir, kitabxanalar isə daxil olan sənədləri emal edib, qorunmasını saxlamaqla yanaşı onlardan istifadəni, onların istifadəçilər arasında yayılmasını təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, nəşriyyatlar yarandıqdan sonra elmi kommunikasiya sistemi daxilində dövr edən elmi informasiyanın miqdarı kəskin şəkildə artmışdır, yeni məlumat vasitələri də bu sistemə daxil olmuşdur. Bu dövrdə əsas məlumat vasitələri kimi çap məhsulları (elmi kitablar, elmi jurnallar və s.) çıxış etmişdir.

Bildiyimiz kimi, kitabxana zaman və məkanda sənədli informasiyanın mövcudluğunu təmin edən sosial institutdur. Bu onun əsas vəzifələrindən biridir. Elmi kommunikasiyaların ənənəvi (elektronadək) sistemində onun elementi olan akademik və ya elmi kitabxana, sənəd axınının hərəkətinin və ondan istifadənin istiqamətləri və elmi kommunikasiya sisteminin hər bir iştirakçısının öz dəqiq təsvir edilmiş funksiyaları və qarşılıqlı əlaqə texnologiyaları yaranmışdır. Bu dövrdə elmi kitabxanalar əsasən nəşriyyatlardan onların fonduna daxil olan müəyyən növ çap nəşrləri ilə məşğul olurdular.

XX əsrin ikinci yarısında baş vermiş informasiya partlayışı elmi kommunikasiya sisteminə daha bir iştirakçını - informasiya orqanlarını (məsələn, ВИНТИ, ИНИОН, Institute of Scientific information) daxil etdi, lakin bu elementlərin elmi kommunikasiya sisteminə daxil olması ona əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmədi, çünki, birincisi, onların məhsulları və xidmətlərindən oxucular, əsasən, elmi kitabxanalar vasitəsilə istifadə edirdilər. İkincisi, informasiyanın maddi daşıyıcısı və onun zaman və məkanda ötürülməsi vasitələri dəyişməz qalırdı. Bu isə elmi kommunikasiyaların formalaşdırılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4].

Elmi kommunikasiya prosesi bütün iştirakçıların kompleks qarşılıqlı fəaliyyətini təşkil edir. Alim həm elmi məlumatları istehsal edir, həm də onlardan istifadə edir. Nəşriyyatlar sənədli kommunikasiya vasitələrini bir çox formada (kitablar, jurnallar, hesabatlar və s.) yayır, kitabxana isə alimin, informasiya istehlakçısı və məlumat arasında vasitəçi rolunu oynayır. Elektron mühitin inkişafının ilk mərhələlərində, İnternetdən əvvəlki dövrdə, kommunikasiya sxemində sənəd axınının hərəkət istiqaməti əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmadı. Mətbu nəşrlərə elektron nəşrlər əlavə edildi, əvvəlcə maqnit lentlərində, sonra isə 1984-cü ildən kompakt disk və disketlərdə. Bu dövrdə nəşriyyatlarda elektron məhsulların yaradılması və istifadəsi üçün müxtəlif texnologiyalar yaradılıb inkişaf etməyə başladı. Kitabxanalar üçün isə elektron resursları emal etmək və bu resurslar vasitəsilə oxuculara xidmət göstərmək üçün işlər görülməyə başladı.

XX əsrin son onilliyi telekommunikasiya sistemlərinin, kompüter texnikasının inkişafı hesabına informasiyanın istehsalı, yayılması, mübadiləsi və istifadəsi sahəsini kökündən dəyişdirdi. Elmi kommunikasiyaların yeni formaları və vasitələri ortaya çıxdı, bu da mütləq bu kommunikasiya sisteminə təsir etdi. İnternet elmi sənəd axınının strukturunu dəyişdirdi və genişləndirdi, yeni kommunikasiya vasitələrinin yaradılması, saxlanması və istifadəsi üçün bir mühit oldu:

1. Ənənəvi nəşrlərin elektron versiyaları;
2. Ənənəvi nəşrlərə bənzər elektron nəşrlər;
3. Nəşriyyatların internet nəşrləri;
4. Müəlliflərin internet nəşrləri;

5. Elektron arxivlər və məlumat bazaları.

Qeyd olunanlar onu göstərir ki, hazırda elmi kommunikasiya sistemində kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə olunur əsasən:

- 1) mətbuat nəşrləri;
- 2) nəşriyyat tərəfindən, o cümlədən kitabxanalar tərəfindən eyni vaxtda kağız və elektron yeni iki formada fəaliyyət göstərmək üçün hazırlanan nəşrlər;
- 3) nəşriyyatın, o cümlədən internet-nəşriyyatların və kitabxanaların hazırladığı elektron nəşrlər;
- 4) istifadəçinin özü və ya hər hansı bir təşkilat tərəfindən İnternet vasitəsilə dövriyyəyə buraxılan elektron nəşrlər (sənədlər, o cümlədən elmi məqalələr, jurnallar, kitablar və s.);
- 5) Kitabxanaların hazırladığı əvvəllər nəşr olunmuş əsərlərin elektron kolleksiyaları.

Lakin ən əhəmiyyətli, telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafı, eləcə də elektron nəşrlərin (biliyin forma və təqdimat üsulları kimi) ortaya çıxması və İnternetin elmi kommunikasiya prosesinə daxil edilməsi, sənəd axınının hərəkət istiqamətinin dəyişdirilməsidir, yəni elmi kommunikasiya zəncirində istiqamətlərin dəyişdirilməsi, nəticədə bütün növ əlaqələr və qarşılıqlı əlaqələr İnternet vasitəsilə mümkün olur. Bu, yeni kommunikasiya əlaqələrinin yaranmasında, elmi kommunikasiya sisteminin bütün iştirakçıları arasında informasiya mübadiləsi texnologiyasının formalaşmasında özünü göstərir. Müasir dövrdə elmi kommunikasiya sisteminin iştirakçıları arasında aktiv istifadə olunan əlaqələr miqdarca artmışdır [6].

Elmi kommunikasiya sisteminin fəaliyyətinə təsir edən bir sıra amillər mövcuddur. Bunlardan bir qismi isə məhz elmi və akademik kitabxanalar ilə əlaqəlidir. Elmi tədqiqat aparan alimlərin böyük əksəriyyəti informasiya mənbəyi olaraq kitabxanalardan istifadə edirlər [5].

Qeyd etmək lazımdır ki müasir dövrdə kitabxanalar elmi kommunikasiya sisteminin vacib elementlərindən biri kimi çıxış edir. Lakin elmi kommunikasiya sistemində daim aktiv qalmaq üçün kitabxanalar sistemdə dövr edən informasiya vasitələrini vaxtında əldə etməli və öz istifadəçilərinə çatdırmalıdır. Hal-hazırda informasiyanın miqdarının kəskin şəkildə artması kitabxanaların işini bir qədər çətinləşdirir. Müasir elmi kommunikasiya sistemində dövr edən əsas məlumat vasitəsi kimi elmi jurnalları və həmin elmi jurnalların elektron analoqlarını göstərmək olar. Günümüzdə kitabxanalar elmi kommunikasiya sisteminin aktiv elementi kimi çıxış etmək üçün elmi kommunikasiya sistemində dövr edən informasiya vasitələrinə sahib olmalıdır [2].

Kitabxanaların qarşısında duran əsas problemlərdən biri çap jurnallarının qiymətinin artması və kitabxanaların bütün lazımı jurnalları əldə etmək imkanının olmamasıdır.

Elektron resurslardan istifadə etmək üçün isə xüsusi avadanlıq və proqram təminatı tələb olunur. Müasir kitabxanalar təkcə elektron resursların deyil, həm də onlardan istifadə sisteminin texnoloji hissəsinin daim artması ilə üzləşirlər. Bu problemin qarşısını almaq üçün müasir dövrdə kitabxanalar elektron resursları birbaşa almır, müxtəlif növ məlumat bazalarının xidmətlərinə abunə olur [1].

Nəticə. İnternetin böyük imkanlarına baxmayaraq, kitabxanalar elmi biliklərin əsas saxlama yeri, eləcə də ən etibarlı və sabit kommunikasiya kanalı olaraq qalır. Kitabxanaların ixtiyarında təkcə çap olunmuş nəşrlər deyil, həm də elektron nəşrləri var. Bu nəşrləri kitabxanalar seçir, sistemləşdirir, arxivləşdirir, adekvat əks etdirməni təmin edir, müəyyən informasiya axtarış sistemləri əsasında istifadəyə verir. Kitabxana fondlarının təchizatı və onların qorunması ilə bağlı problemlərin birinci dərəcəli əhəmiyyətini qəbul edərək, elektron kommunikasiya vasitələrinin vaxtında əldə edilməsinə və yayılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Şübhəsiz ki, yeni elmi kommunikasiya vasitələri tədqiqatçılar arasında peşəkar təmasların genişləndirilməsi potensialını artırır, elmi fəaliyyətin xarakterinin inkişafına təsir göstərir. Kommunikasiyaların inkişafı kontekstində kitabxanaların qarşısında duran əsas vəzifə etibarlı və keyfiyyətli informasiya və elmi biliklərin əlçatanlığını təmin etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün müasir elmi kommunikasiya vasitələrindən istifadə etmək lazımdır: məlumat bazaları, elektron nəşrlər, elektron kitabxanalar, elektron kolleksiyalar, saytlar və s. Məlum olduğu kimi, elmi ədəbiyyatda nəşrlər elmi araşdırmaların nəticələri barədə elmi ictimaiyyətə məlumat vermək üçün əsas mexanizmdir. Hazırda elektron nəşrlər çap nəşrləri ilə bərabər mövcuddur, lakin onlar əlçatanlıqları sayəsində cəmiyyətdə biliklərin yayılmasına daha intensiv şəkildə təsir edirlər. Kitabxanalar ənənəvi olaraq yalnız mövcud nəşrlər haqqında məlumatlara kataloq sistemləri, verilənlər bazası, elektron və bibliografik

nəşrlər. Elmi nəşrlərin kitabxana saytlarında görünməsi elmi işçilər üçün nüfuzlu hesab edilməsi çox vacibdir.

Hal-hazırda informasiya texnologiyalarının intensiv tətbiqi nəticəsində elmi kommunikasiya sistemi öz strukturunu dəyişir, yeni kommunikasiya vasitələri meydana çıxır. Eyni zamanda elmi kommunikasiyalar günü gündən elmi inkişafın vacib mexanizmlərindən birinə çevrilir. Bu sistemdən kənarda qalan bir tədqiqatçı elmi inkişafdan demək olar ki təcrid olmuş şəkildə fəaliyyət göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qardaşov, R., Əsədullayev, Y. Məlumat bazaları ənənəvi informasiya resurslarının müasir forması kimi / Rəşad Qardaşov, Yusif Əsədullayev // Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya: elmi, nəzəri, metodik və təcrübi jurnal.- 2021.- №2 (49).- S.52-60.
2. Quliyev, O. Müasir informasiyalaşdırma cəmiyyətində elektron kataloqun tətbiqinin əhəmiyyəti /O.Quliyev //Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya: elmi, nəzəri, metodik və təcrübi jurnal.- 2008.- №2 (23).- S.119-124
3. Лаврик О.Л. Академическая библиотека в современной информационной среде. Новосибирск, 2003, 245 с.
4. Арский Ю.М., Чёрный А.И. Информационные ресурсы для устойчивого развития общества // Междунар. форум по информации. 2003. Т. 28, № 4. С. 3-9.
5. Alonso, S. et al. (2009).: A review focused in its variants, computation and standardization for different scientific fields. Journal of Informetrics. Vol. 3. No. 4. P. 273–289. 46.
- 6.Beck S. Practical research methods for librarians and information professionals.-New York: Neal-Schuman Publ., 2018.-309 p.

ЮСИФ АСАДУЛЛАЕВ

*Докторант кафедры Управление
библиотечно-информационными ресурсами
Бакинского Государственного Университета*

БИБЛИОТЕКИ И СИСТЕМА НАУЧНЫХ КОММУНИКАЦИЙ

В статье представлен анализ системы научной коммуникации по периодам. Показаны основные компоненты системы научной коммуникации, их изменения в отдельные периоды, вопросы внедрения в систему новых элементов. Также в статье показано влияние изменений, происходящих в структуре потока научной документации, на библиотеки. Выявлены и определены взаимосвязи современных академических и научных библиотек с другими элементами системы научной коммуникации.

До появления книгопечатания основными элементами системы научной коммуникации выступали автор, библиотека, и читатель, но с зарождением книгопечатания оказало фундаментальное влияние на систему, включив издательство в систему научной коммуникации как новый элемент. Во второй половине XX века в результате стремительного развития телекоммуникационных средств в систему научной коммуникации вошли новые элементы, а количество связей между элементами увеличились.

Ключевые слова: научная коммуникация, коммуникационная система, библиотека, документальный поток, электронное издание.

YUSIF ASADULLAEV

*PhD student of the Department of Library
and Information Resources Management of Baku State University*

LIBRARIES AND SCIENTIFIC COMMUNICATION SYSTEM

The article presents an analysis of the scientific communication system by period. The main components of the scientific communication system, their changes in certain periods, and the issues of introducing new elements into the system are shown. The article also shows the impact of changes in

the structure of the flow of scientific documentation on libraries. The interrelationships of modern academic and scientific libraries with other elements of the scientific communication system have been identified and determined.

Before the advent of printing, the main elements of the scientific communication system were the author, the library, and the reader, but with the advent of printing, it had a fundamental impact on the system, including the publishing house in the scientific communication system as a new element. In the second half of the 20th century, as a result of the rapid development of telecommunications, new elements entered the scientific communication system, and the number of connections between the elements increased.

Keywords: scientific communication, communication system, library, documentary stream, electronic publication.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Zəhidə Rzayeva, t.ü.f.d. Məmmədəğa Baxışov.

UOT 902

АМРАХ ДАДАШОВ

Профессор Бакинского Государственного Университета

amrahdadashov@gmail.com

МОЛОТИЛЬНЫЕ ОРУДИЯ ЭПОХИ ПАЛЕОМЕТАЛЛА, НАЙДЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

(Представлено академиком НАН Азербайджана Т. Бунятовым)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/198-202>

В настоящей статье автором предпринята попытка анализировать значительное количество орудий, связанных с процессом молотбы и переработкой зерна эпохи палеометалла, найденных на территории Азербайджана. Среди них доминирующее место количественно принадлежит зернообрабатывающим инструментам. Что касается орудий молотбы, то их относительно немного, и они относятся непосредственно к несколько развитому этапу эпохи палеометалла. Выявлены они в поселениях Юго-Восточного Гарабага - в междуречье Гуручай и Кенделенчай.

Ключевые слова: Палеометаллический период, орудий земледелия, территории Азербайджана, Юго-Восточного Гарабага, в междуречье Гуручай и Кенделенчай.

Введение. Обработка земли была одним из важных процессов древнего земледелия. Обработка пахотных полей в разные периоды претерпевала значительные изменения, обусловленные развитием производительных сил, игравших решающую роль в каждом новом подъеме древнего земледельческого хозяйства. Решающим фактором в этом процессе были, прежде всего, орудия земледелия, техническое развитие которых означало развитие самого сельского хозяйства.

По этой причине изучение древних орудий земледелия имеет принципиальное значение в истории земледелия, в том числе в палеометаллический период. Было бы правильно отметить, что орудия обработки почвы до сих пор не являлись объектом специальных исследований. Лишь Т.А.Бунядов, занимаясь историей развития древнего земледельческого хозяйства Азербайджана, написал по этой проблеме ряд монографий и статей, уделил большое внимание древним земледельческим и посадочным орудиям, попытался определить их роль в процесс развития аграрной экономики.

Имеющиеся в нашем распоряжении древнейшие молотильные орудия по форме и устройству можно разделить на две группы: молотильные доски, вытесанные из каменных монолитов; составные молотильные доски с каменными зубьями.

Молотильные орудия, отнесенные к первой группе, найдены на поселениях Гаракепектепе и Мейнетепе. Гаракепектепинский образец обнаружен непосредственно в слое ранней бронзы, Мейнетепинский - среди подъемного материала на поверхности поселения [1]. Для изготовления обоих образцов использован твердый мраморизированный известняк белого цвета. Обе находки имеют одни и те же формы и размеры. Они изготовлены из сравнительно небольших плоских глыб овальной формы. Верхние и нижние поверхности их уплощены с помощью техники оббивки, боковые стороны и углы округлены этим же способом. На верхних плоскостях проделаны круглые углубления. Передние участки (торцовые) обоих образцов оформлены в виде зажима, с помощью которого осуществлялось крепление орудия.

Верхняя часть изделия, найденного в Мейнетепе, сломана. Однако: место крепления веревки хорошо прослеживается. Образец, найденный в Гаракепектепе, сохранился целиком, что позволяет указать его точные размеры: длина около 30 см, наибольшая ширина - 21 см. Почти такие же размеры имеет образец, выявленный в Мейнетепе.

Описанные находки пока являются древнейшими образцами упряжных молотильных орудий на территории Закавказья. Они же представляют собой единственные экземпляры та-

ких орудий на обширной территории их распространения в Азербайджане раннебронзовой культуры. Ни в одном из других памятников эпохи ранней бронзы в этой стране, а также в Армении и Грузии они пока не обнаружены. Исключение составляет изделие, найденное на поселении Кюльтепе в Нахчыване. Но исследователь этого памятника В.Г.Алиев указывает, что данное орудие выявлено в слое эпохи средней бронзы [2]. Оно больше всего напоминает аналогичные орудия раннебронзового времени, найденные в Гаракепектепе и Мейнетепе.

Нам представляется, что появление на Южном Кавказе молотильных было обусловлено не только общим уровнем развития производительных сил, но и возросшей ролью в земледелии крупного рогатого скота, тягловая сила которого стала широко использоваться в комплексном земледельческом хозяйстве.

Можно допустить, что в ранние периоды такими орудиями пользовались для выравнивания свежевспаханных участков, а также при бороновании после посева. В связи с этим интересные сведения встречаются в древнешумерских памятниках. Согласно им, шумеры после вспашки земельного участка мотыгой или сохой выравнивали его тяжелыми орудиями, напоминавшими вышеописанные молотильные доски [3]. Вспомним, что и в Азербайджане после посева производили боронование.

Образцы молотильных орудий периода ранней бронзы, относящиеся ко второй группе, также выявлены в памятниках юго-восточного подножья Малого Кавказа. Они представлены кремневыми вкладышами: зубьями-пластинами составных (наборных) молотильных досок. Известны всего две такие находки. Одна из них обнаружена в Гюнештепе, другая - в слое периода ранней бронзы поселения Гаракепектепе. Первая находка имеет продолговатую прямоугольную форму, обработана путём обивки крупными сколами. Рабочий край тонкий, неоднократно подправлен. В средней части она имеет выпуклую форму. Длина ее 6 см, ширина - 1,8 см.

Вторая находка такая же прямоугольная. Её поверхность также обработана крупными сколами. В отличие от первого образца, две ее боковые продольные стороны утончены для работы. Длина пластины 5,5, ширина - 2 см.

Принадлежность обеих пластин к составным молотильным доскам впервые установлена исследователем Г.Ф.Коробковой в лаборатории трассологического анализа Институт археологии Российской АН [4].

Следует отметить, что эти зубья молотильных досок, будучи редкими для всего Кавказа, убедительно доказывают появление на указанной территории подобных орудий ещё в эпоху ранней бронзы. Бесспорно, эта новинка в древнем земледельческом хозяйстве непосредственно связана с общими культурными и хозяйственными достижениями древних племён Азербайджана.

Следует отметить, что подобные каменные вкладыши составных молотильных досок выявлены также за пределами Закавказья - на древнем поселении эпохи энеолита Ялангачтепе, в Центральной Азии [5].

В памятниках Азербайджана эпохи средней бронзы орудия, связанные с молотью зерновых культур, пока не известны. Исключение составляет вышеуказанная находка из Кюльтепе-III. Согласно описанию В.Г.Алиева, орудие изготовлено из камня прямоугольной формы. Углы его округлены, поверхность приспособлена для запряжки и использования тягловой силы. Эта сторона окружена желобом для удобства привязывания верёвкой [6]. На поверхности орудия прослеживаются углубления. По мнению исследователя, они предназначены для облегчения работы при молотье зерновых культур. Длина описанного орудия 40, ширина - около 30 см. Как видно, оно по своей форме и размерам очень напоминает образцы молотильных орудий эпохи ранней бронзы. На территории Армении подобные изделия найдены в Лчашенских курганах и в Зангезуре [7].

Этнографические исследования свидетельствуют, что на территории Азербайджана молотильные доски, вытесанные из плоских глыб камней, употреблялись до последнего времени. Так, этнограф Ш.А.Гулиев в зоне Гарабага выявил прекрасные образцы молотильных досок, изготовленных из больших плоских каменных глыб [8]. А это, в свою очередь, даёт воз-

возможность выявить генезис и проследить эволюцию столь важных орудий, связанных с земледельческим хозяйством, изучить характерные их особенности по зонам. Интересно, что каменные молотильные доски, обнаруженные в Гарабаге, по своим формам, хотя и близки орудиям из памятников ранней бронзы, однако по размерам и технике изготовления положительно отличаются от них. Бесспорно, эффективность и продуктивность данных орудий должна была быть значительно выше.

На территории Азербайджана при археологических раскопках обнаружена молотильная доска, относящаяся уже к позднему этапу эпохи бронзы. Она аналогична деревянным молотильным доскам, употреблявшимся до последнего времени в Азербайджане, а также на всей территории Закавказья. Указанная находка выявлена Я.И.Гуммелем в 1940 году в кургане №2, расположенном к юго-востоку от Ханлара [9]. Орудие изготовлено из двух соединенных между собой толстых досок прямоугольной формы. Передняя часть молотильной доски сохраняет ладьевидную форму. На этой части имеется приспособление - выступ для заправки. Длина описанного орудия 120, ширина - 40, толщина - 4,5 см. Особенность этого молотильного инструмента заключается в том, что на его нижней поверхности, на определенном расстоянии друг от друга, имеются углубления, в которых обнаружены небольшие камни прямоугольной или квадратной формы. Углублениями покрыта вся нижняя поверхность молотильной доски. Длина их сторон 1,6 см, глубина - 1,4 см. Обломки камней прочно прикреплены в углублениях. Известно, что на этой деревянной молотильной доске находился костяк в скорченном виде. Так или иначе, но перед нами древнее орудие, являющееся составной молотильной доской совершенной формы. Можно полагать, что подобные образцы появились на местной основе и со временем, в связи с развитием земледельческого хозяйства, постепенно усовершенствовались.

Бесспорно, для изготовления таких молотильных досок употребляли твердые породы дерева. Это подтверждается и изучением молотильной доски из Ханлара. Так, установлено, что она сделана из растущего в Азербайджане восточного дуба [10]. Интересно также, что этой породой древесины в эпоху бронзы пользовались и при покрытии погребальных ям. Так, для настила и покрытия таких ям на территории Ханларского района в Азербайджане в то время употребляли именно восточный дуб [11].

Остатки деревянных молотильных досок, применявшихся в эпоху бронзы, выявлены и в других регионах Закавказья. Известно, что французский исследователь Жак де Морган при проведении археологических работ в Армении в одном из погребений типа каменного ящика на берегу р. Дебедчай обнаружил остатки молотильной доски. В этом погребении, как в Ханларском районе, на деревянной молотильной доске находился покойник в скорченном положении [12]. Вокруг человеческого костяка найдены глиняные сосуды и бронзовые украшения. К сожалению, эта молотильная доска сохранилась сравнительно плохо. При раскопках были прослежены несколько кусков древесины с камешками в углублениях и отдельные вкладыши в рассыпанном виде. На основе размеров погребальной ямы можно приблизительно установить величину молотильной доски: её длина - 92, ширина - 60-70 см [13].

По реконструкции Жака де Моргана, видно, что молотильная доска, выявленная на территории Армении, очень похожа на аналогичное орудие из Ханлара. Так, и этот образец молотильной доски изготовлен из двух деревянных частей. Передний конец имел ладьевидную форму. На нижней поверхности имеются углубления для каменных зубьев. Но, в отличие от ханларского образца, в передней части доски проделано сквозное отверстие для крепления [14]. С другой стороны, деревянная основа сё, состоящая из двух деревянных досок, скреплена друг с другом тремя деревянными гвоздями. Вышеприведённые размеры показывают, что этот образец по своим параметрам уступает ханларскому. По наблюдению Т.А.Бунятова, к таким молотильным доскам моглипрягать не только волов, но и лошадей [15]. Следует упомянуть, что Б.Б.Пиотровский рассматривал деревянные молотильные доски как характерные орудия для горных районов Закавказья и относил их к первым векам I тыс. до н.э [16].

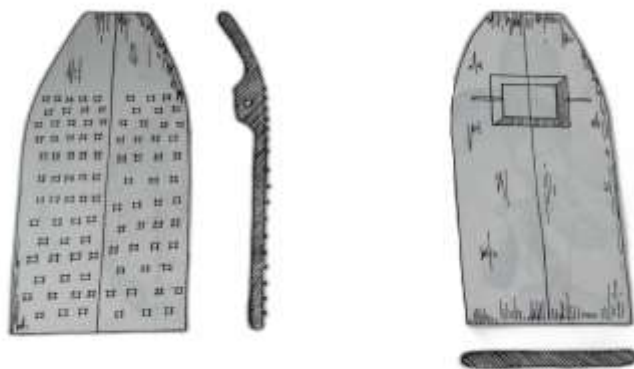
Остатки другой древней молотильной доски, относящейся к отмеченному периоду, выявлены в могильнике Самтавро на территории Грузии [17].

Установить полную форму орудия трудно, но по размерам погребения ориентировочно можно считать, что его длина - 1,6 м, ширина - 1,1 м. Если размеры этой молотильной доски действительно таковы, тогда можно полагать, что она сильно напоминала ханларский образец.

Нет сомнения в том, что на позднем этапе эпохи бронзы описанные нами молотильные орудия на Южном Кавказе, в том числе в Азербайджане, занимали в земледельческом хозяйстве важное место. Прежде всего, они были связаны с высоким уровнем развития земледелия, и в силу своих технических особенностей значительно ускоряли процесс молотбы зерновых, существенно облегчая труд земледельцев и повышая качество обработки зерна.

Следует отметить, что такие молотильные доски в Азербайджане, не подвергаясь существенным изменениям в течение многих веков, вышли из обихода лишь в последние годы. С такой точки зрения, значительный интерес представляет образец, демонстрируемый в археологической экспозиции Исторического факультета Бакинского Университета. Эта молотильная доска по своей форме, можно сказать, ничем не отличается от аналогичного изделия, выявленного в кургане №2 вблизи Ханлара. Она привезена из Губинского района Азербайджана. Для её изготовления использовали две толстые деревянные доски. Передний край суживается как нос лодки и загибается кверху. На нижней поверхности сверлом проделано множество круглых углублений, в которые вбиты мелкие камешки (молотильные зубья). Диаметр последних не более 3 см. Все они отколоты от твёрдых базальтовых скальных глыб. Длина описанной молотильной доски 107, ширина - 45, толщина - 4,5 см. Таким образом, рассматриваемое орудие по своим размерам очень близко ханларскому образцу. Отсюда напрашивается вывод, что деревянные молотильные доски с каменными вставными зубьями на территории Азербайджана появились непосредственно на местной основе и именно из этого региона распространились в другие районы Закавказья.

Одновременно можно предполагать, что самыми древними образцами таких зернообрабатывающих орудий были составные молотильные доски, выявленные в памятниках эпохи ранней бронзы.

Заключение. Опираясь на вышесказанное можно также прийти к выводу, что в Азербайджане деревянные молотильные доски появились на начальном этапе эпохи ранней бронзы - в III тыс. до н.э.: в связи с развитием земледельческого хозяйства, и в соответствии с возросшими нуждами хлебопашества ещё больше усовершенствуясь, дошли до нашего времени.

ЛИТЕРАТУРА

1. Исмаилов Г.С. Следы древней культуры в бассейне рек Гуручай и Кенделенчай. Баку, 1981, с. 27 (на азерб.яз.)
2. Алиев В.Г. Археологические раскопки на холме Кюльтепе II. СА, 1972, №3, с. 230, рис.1.
3. Крамер С.Н. История начинается в шумере. М., Наука.1965, с.78-85, 91-99.
4. Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. Авторе.док.дисс. М., 1981, с. 18.

5. Коробкова Г.Ф. Общее и особенное в хозяйстве ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. Тезисы докладов пленарных заседаний Всесоюзной научно конференции. М., «Мысль» 1990, с.171.
6. Алиев В.Г. Археологические раскопки на холме Кюльтепе II, с.230, рис.1.
7. Есаян С.А., Шагинян А.Н. Археологические находки в Зангезуре. СА, 1962, №3, с.193-200, р.1
8. Гулиев Ш.А. Молотильные доски, выявленные из Карабаха. ДАН Азерб.ССР, 1968, №11, с.79-81, р.1-2.
9. Гуммель Я.И. Курган №2 близ Ханлара. КСИИМК, 1949, вып.24, с.56.
10. Гуммель Я.И. К проблеме археоботаники Закавказья / Сообщения АН Груз.ССР, т.2. Тбилиси, 1941, №1-2. С.34
11. Петрова В.А. Некоторые приемы исследования растительных остатков с мест археологических раскопок. КСИИМК, 1940, вып.7, с.37.
12. Бунятов Т. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, Bakı, İşiq, 1978, с.45-46.
13. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. М-Л., Издательство АН СССР, 1959, с.71.
14. Чубинишвили Т.Н. Погребение с молотильной доской на Самтаврском могильнике. Сообщ. АН Груз. ССР, т. 12, 1957, №1, с.61.

ƏMRAH DADAŞOV

Bakı Dövlət Universitetinin professoru

AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ AŞKAR OLUNMUŞ PALEOMETAL DÖVRÜ ƏKİNCİLİK ALƏTLƏRİ

Məqalədə müəllif tərəfindən Azərbaycan ərazisində paleometal dövrü əkinçiliklə bağlı əmək alətləri təhlil olunur. Qeyd olunur ki, bu dövrdə Azərbaycanda əkinçilik yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olmuşdur: erkən tunc dövrünün ilk çağlarında meydana çıxan əmək alətləri sonrakı mərhələlərdə təkmilləşir.

Açar sözlər: Paleometal dövrü, əkinçilik alətləri, Azərbaycan əraziləri, Cənub-Şərqi Qarabağ, Quruçay və Köndələnçay çayları arası.

AMRAKH DADASHOV

Professor of Baku State University

FARMING TOOLS OF PALEOMETAL PERIOD DISCOVERED IN THE TERRITORY OF AZERBAIJAN

In the article is investigated the farming tools connected with paleometal stage in the territory of Azerbaijan. Author is proved that during mentioned period the farming culture is achieved a great successes in Azerbaijan; actuality, working tools creating in first times of early period in the next stages were improved.

Keywords: Paleometallic period, agricultural tools, territories of Azerbaijan, South-Eastern Garabagh, between the Guruchay and Kendelenchay rivers.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Tarix Dostiyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 902

ЛАЛАНДЕР ОРУДЖЕВА

доктор философии по истории,
Бакинский Государственный Университет
lalandarorucova@gmail.com

ТОРГОВЫЙ ОБМЕН И КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭПОХУ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/203-207>

Возникновение крупных племенных объединений, повышение производительности труда, увеличение частной собственности, формирование раннегородских центров значительно усилили обмен внутриплеменных объединений и обмен с соседними племенами Закавказья. В этот период устанавливаются более тесные экономические и культурные связи со странами Ближнего Востока. В обмене между племенами и упрочений связей с соседними странами основную роль играли продукты земледелия и скотоводства, медь, мышьяк, керамические изделия, соль и т.д.

Ключевые слова: бронза, культурные связи, племена, хозяйство, экономика.

Введение. Скотоводы, обитавшие в предгорных местностях, доставляли земледельцам и ремесленникам равнинных зон Нахичевана и Зангезура, Мильско-Карабахской зоны и Малого Кавказа, Мугани, Талыша шерсть, кожу, мясо, молочные продукты в обмен на зерно и различные ремесленные изделия. Превращение полукочевого скотоводства в главную отрасль хозяйства явилось прочной основой расширения обмена между племенами: Пастушеские племена производили не только больше, чем остальные варвары, но и производимые ими средства к жизни были другие. Они имели, сравнительно с теми, не только молоко, молочные продукты и мясо в гораздо большем количестве, но также шкуры, шерсть, козий пух и все возраставшее с увеличением массы сырья количества пряжи и тканей. Это впервые сделало возможным регулярный обмен.

Развитие животноводства подтверждается найденными время раскопок костными остатками, глиняными маслобойками, различными ткацкими инструментами и другими памятниками материальной культуры. Основным средством обмена были скот, бронзовые изделия определенного веса, украшения, каури глазурованные постовые бусы и др. Все это особенно скот играло роль денег при обмене. Первоначально обмен производился между племенами при посредстве родовых старейшин каждой стороны; когда же стада стали переходить в обособленную собственность, все больше стал обладать и, наконец, сделался единственной формой обмена - обмен между отдельными лицами. Но главный предмет, которым обменивались пастушеские племена со своими соседями, был скот; сделался товаром, посредством которого оценивались все другие товары и который повсюду охотно принимался в обмен на них, одним словом, скот приобрел функцию денег и служил деньгами уже на этой ступени [1, с.8-30]. Обнаруженные в поселениях Азербайджана в Узерликтепе, Кюльтепе II, Каракепектепе и др. хозяйственные кюпы и крупные ямы для хранения зерна, косвенно подтверждают, что земледелие развивалось на основе высокой техники и давало богатые урожаи. Древние оросительные каналы на территории Нахичеванской АССР, размещение поселений в долинах рек дают возможность считать, что применялось искусственное орошение, и земледельческие культуры на больших площадях. Излишки зерна использовались для обмена. По мере развития различных видов ремесла, а также земледелия и скотоводства появлялся прибавочный продукт, который также предназначался для обмена [2, с.35-60]. В этих условиях среди скотоводов и ремесленников появляются люди, непосредственно не занимающиеся ни сельском хозяйством, ни ремеслом, а являющиеся как бы посредниками обмена, своего рода купцами. Они везли продукты и различные изделия для обмена в страны Ближнего Востока, на Северный Кавказ. В

значительной мере именно этим объясняется начавшееся взаимовлияние культур соседних стран.

В Южном Азербайджане, Приурмийском районе и Нахичевани развитие металлургии, гончарского и ткацкого производства, а также других видов ремесла определило возникновение первых городских центров. Экономические и культурные связи из с соседними странами способствовали широкому распространению расписной керамики. Археологические исследования позволяют судить о том, что производство ее особенно было развито на территории Нахичевани. В Мильско-Карабахской и Муганской степях, в предгорных равнинных зонах Талыша найдено монохромных раскрашенных сосудов, характерных для начала II тысячелетия до н.э. На Апшероне, в Гобустане и у предгорных зонах Северного Азербайджана Большого Кавказа пока не найдено ни одного изделия такого рода [3, с.15-26]. Распространение культуры расписной керамики вдоль течения Аракса, в Мильско-Карабахской степи, в междуречье Куручая и Кенделенчая, а также в районе Гянджа, прежде всего объясняется экономико-культурными связями, существовавшими между местными племенами. Английский ученый А.Барней, говоря о появлении в Закавказье в рассматриваемый период монохромных сосудов, указал на связь культуры керамики Грузии Триалети, Нариквави, Азербайджана Зурнабад и Армении Астапад. Экономико-культурные связи в начале II тысячелетия до н. э. обусловили широкое производство в Приурмийском районе и в Нахичевани расписной керамики, получившей распространение не только в Мильско-Карабахской степи, в долине Гянджа, но и на территории Армении и Грузии [4, с.14-25]. В связи с интенсивным развитием земледелия и скотоводства, а также повышением культуры быта растет спрос на различные глиняные изделия, что способствует обмену между племенами Азербайджана, установлению тесных связей с передовыми очагами цивилизации Ближнего Востока, в чем немаловажную роль сыграли гончары Урмии и Нахичевани. Экономическо-культурные связи еще более усилились во II тысячелетия до н. э. В этот период в Приурмийском районе и в Нахичевани получает развитие культура полихромно-расписной керамики, более совершенной по форме и художественному оформлению. В гончарском производстве Нахичевани, в Кюльтепе II, Шахтахты, Нахичевани и др. именно в этот период появляются сосуды типа чайников с изящным узором, найденные Гей-Тепе (1700 – 1200 гг. до н.э.).

Таким образом, нахичеванское, гончарное искусство, заимствовало ряд прекрасных видов орнамента, распространённого на Ближнем Востоке. Влияние нахичеванского гончарного производства особенно хорошо прослеживается на гончарных сосудах Южного Азербайджана Урмия. В качестве примера достаточно указать на большое сходство керамики Кюльтепе II, Дингтепе и Каратепе [5, с.6-15]. Существовали экономико-культурные связи между культурными центрами Урмии Южный Азербайджан, Нахичевани и Месопотамии. Этнически близкие урмийские и нахичеванские – племена играли важную роль в экономических и культурных связях других закавказских племен со странами Ближнего Востока. Именно этим можно объяснить распространение культуры расписной керамики в Армении и Грузии в рассматриваемую эпоху. Близко сходство расписных изделий, найденных в Армении – Кызыл - Тамуре, Астападе, Муханнаттепе, Тазакенде, Каяхарабе, Эчмиадзине, Кировакане, Буццмере и др., а также в Грузии- Триалети и Нариквави с расписными сосудами, обнаруженными на территории Нахичевани – в Кюльтепе I, Кюльтепе II, Кызылванке, Нагаджире, Шортепе, Шахтахты, Азнабюрде, Нахичеванском некрополе и Мильско-Карабахской степи – Узеликтепе, Геойтепе, Бабалартепе, Нергизтепе, Лепектепе, Каракепетепе, Гюнештепе, Хантепе, Кюльтепе, Узунтепе и в Хандарском районе, в Зурнабаде, также свидетельствует о тесных экономических и культурных связях между этими районами [6, с.10-35]. Исследователь курганной культуры Триалети Э.М.Гогодзе показывает, что в III и начале II тысячелетия до н.э. между Закавказьем, Месопотамией и Ираном Южный Азербайджаном Урмией существовали тесные культурно-экономические связи. Ряд элементов керамики Триалети узоры в виде угла, шеврона, круга астральных знаков и др. юго-западной Анатолии, а также ряд орнаментов из стран орнаментов из стран Малой Азии и Эгейского моря перешли в куро-аракскую культуру и позже стали основными элементами керамики среднего периода эпохи бронзы. Узоры на сосудах

Триалети во многом сходны с узорами более древних сосудов Анатолии и юго-восточной Европы, а также им сосудов Иранского Азербайджана. Влияние культуры расписной керамики Южного Азербайджана прослеживается и по памятникам западного побережья Каспия и Гобустана. На некоторых глиняных сосудах Гобустана отдельные части выкрашены в красный цвет так же, как на ряде сосудов Нахичевани, относящихся к началу II тысячелетия до н. э.

Племена, обитавшие на Апшероне и в Гобустане, играли большую роль в экономико-культурных связях стран Древнего Востока с Северным Кавказом, Дагестаном, а также Юго-Западной Европой. В результате этого некоторые элементы культуры стран Ближнего Востока и Закавказья проникли на Северный Кавказ и соседние с ним территории. В свою очередь северокавказские племена оказывали значительное влияние на культуру племен Апшерона, Гобустана и частично южного Закавказья [7, с.25-35]. Племена, жившие на юго-востоке Азербайджана, в нынешних Астаринском, Ленкоранском и Масаллинском районах и Талыше, производили обмен с племенами, населявшими соседний Иран, подчеркивая тесные экономические и культурные связи со странами Древнего Востока. Поэтому в обнаруженных на этой территории памятниках материальной культуры глиняные изделия, металлические предметы, украшения и др. ясно прослеживается влияние культуры Ирана. Изучение бронзовых топоров Талыша показывает, что племена, населявшие эту территорию, поддерживали тесные связи с Передней Азией и Кавказом [8, с.14-27]. Тесные культурные связи и III-II тысячелетиях до н.э. существовали между племенами Гобустана и Апшерона и племенами Дагестана и Северного Кавказа. Именно этим определяется распространения ряда особенностей культуры Ближнего Востока в Дагестане и на соседних с ним территориях. Увеличение межплеменного обмена и уточнение внешних культурно-экономических связей обуславливалось интенсивным развитием металлургии и металлообработки. III-II тысячелетиях до н.э. мышьяковая бронза с Кавказа распространилась по всей Южной Европе. На Кавказе, особенно в Закавказье, немало залежей мышьяка. Богатые запасы встречаются на территории Нахичевани, в Дарыдаге. Геологи определили в Дарыдаге местонахождение древних рудников Дарыдагский мышьяк сыграл важную роль в развитии экономико-культурных связей Закавказья и стран Ближнего Востока. С середины III тысячелетия до н.э. в странах древнего Востока Египте, Иране, Турции, Ираке, Индии, в том числе на Кавказе, появляется более прочная бронза с примесью олова, которая с начала II тысячелетия до н.э. начинает играть основную роль. Известно, что олово проникло на Кавказ и в страны Ближнего Востока из Юго-Восточной Азии из Бирмы и Таиланда через Малайский архипелаг. Бронзовые изделия Азербайджана данного периода в основном имеют примесь олова, которое проникло сюда через страны Ближнего Востока. Это подтверждается найденными в Азербайджане кинжалами переднеазиатского типа. Они во II начале I тысячелетия до н.э. были распространены на большой территории – от Ближнего Востока до Афганистана [9, с.9-41].

Металлические изделия переднеазиатского типа, в том числе кинжалы, проникали через Азербайджан на Каспийское побережье – от Талыша до Дербента и на северный Кавказ. Обнаруженный в Северный Осетии, близ селений Фаскад и Кумбулту, в местечке Верхняя Рухта, кинжал переднеазиатского типа датирован 1500 г. до н. э. Найденные в талыше, в склепе № 2 в Ага-Евляре, кинжалы переднеазиатского типа вместе с цилиндрической печатью соответствуют хронологически кинжалом Северной Осетии, что является лучшим научным аргументом, свидетельствующим в пользу глубинных связей племен, населявших эти территории. Об экономических и культурных связях Азербайджана со Ближнего Востока свидетельствует и цилиндрические печати, которые распространились на древнем Востоке в начале IV тысячелетия до н.э. Цилиндрические печати получили распространение во II тысячелетия до н.э. Передней Азии. В Азербайджане впервые образцы таких печатей найдены в памятниках среднего периода эпохи бронзы. Цилиндрические печати, относящиеся к первой половине II тысячелетия до н.э., обнаружены в Шахтахтинском некрополе. Рисунки шахтахтинских печатей из белой пасты человек, дерево жизни, козы, тела которых соединены композиционно сходны с рисунками многих цилиндрических печатей, обнаруженных в памятниках Передней Азии. Эти печати названы сирийско-палестинскими, или коркукскими.

Цилиндрические печати с изображением дерева жизни, животных и человека найдены в Палестине в памятнике Бетшан-Бейсан, относящееся к 1505-1450 гг. до н.э., 1515-1461 гг., 1515-1447 гг. до н.э. Такие печати, относящиеся к XV – XIV вв. до н.э., обнаружены в хурритском слое палестинских памятников Тель Абугаван, Тель-Эдь-Чезу и Нузи Тепе Йорган. Цилиндрические печати на «коркук», относящиеся к XV в. до н.э., известны по Северной Месопотамии.

Шахтантинская цилиндрическая печать сирийско-палестинского или митанийского происхождения, так же как и бусы из пасты, которые проникли на Кавказ из Передней Азии – Месопотамии, Ирана свидетельствуют о существовании экономических и культурных связей Азербайджана со странами Ближнего Востока в рассматриваемую эпоху, так как родиной этих бус были Месопотамия и Египет. Под влиянием Египта в среднюю микенскую эпоху 1850-1550 гг. н. э. бусы из пасты, особенно фаянсовые изготавливались и на Крите. В Нахичеванской АССР – в Кызылванке, Шахтахты, Кюльтепе II, Азнабюрде, Карабагдаре и других найдены привозные бусы из пасты, Расположение этих памятников близ нахичеванских соляных рудников позволяет сделать интересные догадки. Богатые залежи соли в Нахичевани были единственными в Закавказье к тому же соль играла важную роль в экономических связях местных племен с соседними закавказскими племенами и странами Ближнего Востока. Одна из самых удобных дорог, соединявших Ближнего Востока, проходила, близ нахичеванских рудников через Шахтахты. Добыча соли в этих рудниках в начале II тысячелетия до н. э. значительно повысилась и получаемый излишек вывозился для продажи или обмена в другие страны. Рудники находились в ведении древнего городского центра Кюльтепе II, близ Дуздага [10, с.25-79]. В распространении культуры расписной керамики, характерной для Нахичевани, среди земледельческих и скотоводческих племен Мильско-Карабахской степи и скотоводческих племен Малого Кавказа определенную роль сыграло использование соли как товара для обмена. В торговых связях азербайджанских племен с Закавказьем и странами Ближнего Востока применялись необходимые транспортные средства. Это убедительно подтверждают найденные при раскопках в Кюльтепе I, Кюльтепе II и других поселениях модели глиняных колес, кости быков и лошадей, а также изображения арбы на Гемигая. Гобустанские наскальные изображения найденные в Кюльтепе II изображения лошадей на расписных сосудах, кости лошадей и конские скелеты Шахтахтинском некрополе свидетельствует об использовании лошадей в качестве тягловой силы. Это также способствовало усилению непосредственных торговых связей с древней Месопотамией и Хеттским государством. Расположение главных центров культуры Азербайджана - Урмии, Нахичевани, Мильской степи и Талыша по соседству с этими странами также создавало благоприятные условия для торговли [11, с.25-94].

Поэтому в гончарных (особенно расписной керамике) и ювелирных изделиях, металлургии и изобразительном искусстве Азербайджана влияние культуры Месопотамии и хеттов наиболее значительно.

Заключение. Таким образом для этого, несомненно требовались благоприятные торговые пути. Проводимые в Закавказье археологические исследования показывают, что экономические и культурные связи с центрами Ближнего Востока шли по следующим основным путям – Черноморскому побережью, Каспия, через Нахичевань и Южную Грузию. Самым коротким и удобным из них, связывающим Закавказье с Месопотамией и Хеттским государством, был путь, проходивший через Нахичевань-Джульфу и Шахтахты. Именно поэтому Нахичевань расположенная в непосредственном соседстве с этими центрами, играла значительную роль в распространение культуры Ближнего Востока в Закавказье, на Северном Кавказе и в Восточной Европе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абибуллаев О.А. Археологические раскопки в Кюль-тепе. Баку, Эльм, 1959, 180 с.
2. Алиев В.Г. Культура расписной керамики эпохи бронзы в Азербайджане. Баку, Эльм, 1977, 251 с.

3. Алиев В.Г., Абибуллаев О.А. Новые археологические находки из Нахичевана. Дол. ф/я АзССР, 1966 № 8.
4. Алиев В.Г. Керамика в эпоху средней бронзы на поселении Кюльтепе II, Каратепе. Баку, Эльм, 1978, 200 с.
5. Буньятов Т.А. Земледелие скотоводство в Азербайджане в эпоху средней бронзы. Баку, Эльм, 1957, 250с.
6. Джафар-заде И.М. Гобустан Б., 1973, 350 с.
7. Махмудов Ф.Р. О бронзовых топорах Талыша. МКА 1978, 250 с.
8. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Дагестан 1982, 400 с.
9. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. 1976, 450 с.
10. Погребова М.Н. Несколько иранских кинжалов на Кавказе. КСИА, 1961г. №103.
11. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Л., Наука, 1946, 600 с.

LALƏNDƏR ORUCOVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

ORTA TUNC DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN TİCARƏT MÜBADİLƏSİ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Orta tunc dövründə Azərbaycanda Yaxın Şərq ölkələri ilə daha sıx iqtisadi əlaqələr müşahidə olunurdu. Qəbilələr arasında qarşılıqlı olaraq qonşuluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, xüsusilə də əkinçilik və maldarlıq məhsullarının və eyni zamanda mis və keramika materiallarının, arsen və duzun mübadiləsi əsas rol oynayır.

Açar sözlər: Tunc, mədəni əlaqələr, tayfalar, təsərrüfat, iqtisadiyyat.

LALANDAR ORUYEVA

PhD on history, Baku State University

TRADE EXCHANGE AND CULTURAL RELATIONS OF AZERBAIJAN IN THE MIDDLE BRONZE AGE

The period of the Middle Bronze Age in Azerbaijan is observed closer ties with the countries of the Middle East in exchange between the tribes. The connection with the neighboring countries is growing stronger, where the main role was played by the products of agriculture and cattle breeding as well as copper and ceramic products, Salt, arsenic and others.

Keywords: Bronze, cultural, tribes, economy, farming.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 mart 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Əmrah Dadaşov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 902

HƏQİQƏT MEHDİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti, Qazax filialının əməkdaşı

heqiqet.mehdiyeva.91@mail.ru

İNDİRA VƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti, Qazax filialının əməkdaşı,

Əməkdar müəllim

indirasemedova7@gmail.com

GÖYÇƏ GÖLÜ ƏTRAFININ ERKƏN TUNC DÖVRÜ ARXEOLoji ABİDƏLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/208-211>

Məqalədə Göyçə gölü ətrafının arxeoloji tədqiqi və bu tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş qazıntı materiallarından qeyd edilmişdir. Hətta Göyçə gölü ətrafındakı arxeoloji abidələr barəsində şərh edilmişdir. Burada mövcud olan qəbir abidələri, yaşayış yerləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Göyçə gölü, qəbirlər, yaşayış yerləri, Şenqavit, Qərbi Azərbaycan.

Giriş. Ararat vadisində Kür-Araz mədəniyyəti dövrü abidələrinin sayı 30-dan artıqdır. Onların içərisində Razdan çayının sol sahilində yerləşən 6 ha sahəni əhatə edən Şenqavit yaşayış yeri daha ətraflı tədqiq olunub. Onun 4 mədəni təbəqəsinin biri eneolit dövrünə aid olsa da, digər üç təbəqə erkən tunc dövrünü təmsil edir. Bütün təbəqələrdən diametri 5-7,5 m olan dairəvi quruluşlu yaşayış evləri və düzbucaqlı təsərrüfat tikililəri aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerinin radiokarbon analizi nəticəsində 4020+ - 80 il tarixinə aid olduğu bildirilir. Kollektiv dəfnli qəbir abidələri erkən tunc dövrünün əvvəllərinə aid edilir [2, s.68-69].

Digər böyük ölçülü yaşayış yeri Möhrə-Blur 3,5 ha sahəni əhatə edir, 10 m mədəni təbəqəsinin alt horizontlarında erkən tunc dövrünə aid keramika, ayın əşyaları, obsidiandan düzəldilmiş alətlər əldə olunmuşdur. Onun yaxınlığındakı Norabats (Yengicə) və Craovit abidələri uzunmüddətli məskənlərdən hesab olunur. II və III Şaqlama yaşayış yerləri isə Debed (Tona) çayının sahilində, Ayrım (Ayrım Polad) kəndi yaxınlığında yerləşir [1, s.57-59].

Qərbi Azərbaycanın Kür-Araz mədəniyyəti məskənlərinin əksəriyyəti onların yerləşmə mövqeyindən asılı olmayaraq, kiçik ölçülüdür və 5-6 ha qədər sahəni əhatə edir. Şenqavitlə yanaşı, nisbətən kiçik hesab olunan Şreş-Blur, Kül-Təpə, Mahal-təpə, Qara-təpə, Metsamor(Qəmərlı), Araqats (Alagöz) yaşayış yerləri də müdafiə hasarları ilə əhatə olunmuşdur. Lakin bütün məskənlər, adətən, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli olan ərazilərdə salınmışdır. Məskənlərin bir çoxunda zəngin mədəni layların aşkar edilməsi onların oturaq xarakterindən xəbər verir. Erkən tunc dövründə təkcə məskənlərə bitişik sahələr deyil, xeyli aralı torpaqlar da əkin üçün istifadə olunmuşdur. Maldar təsərrüfatın genişlənməsi ilə əlaqədar dağlıq və yüksək dağətəyi rayonların məskunlaşması da başlanır [2, s.69]. III minilliyin ortalarında Ararat əhalisinin bir qismi Qeqam dağı istiqamətinə köçərək, dağlıq bölgələrdə yaşamağa başlayırlar. Bu isə Takavoranist, Kosi-Çoter, Qarni(Gərnı), Kirgi, Cucevan, Ayrım (Ayrım Polad) və digər məskənlərin sakinlərinin maddi mədəniyyətində bənzərliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur [1, s.59]. Qarni (Gərnı) yaşayış yeri Qeqam dağının ətəyində, dəniz səviyyəsindən 1400 m hündürlükdə, Elar yaşayış yeri və qəbir abidəsi isə İrəvandan şimalda yerləşmişdir, buradan da dairəvi evlər və 10 böyük ölçülü quyu aşkar olunmuşdur. Ehtimal ki, bu quyu taxıl saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Buradan təsərrüfat quyusu ilə yanaşı müxtəlif növ buğda və arpa qalıqları olan taxıl anbarı, həmçinin çoxlu sayda gil, daş, sümük əşyalar və s. aşkar edilmişdir. Əmək alətləri toxalar, çaxmaqdaşı içlikləri, dənüyüdənlər, sürtkəclər, həvəngdəstələr və b. ilə təmsil olunub. Aşkar edilmiş osteoloji material əsasən ev heyvanlarının sümüklərindən ibarətdir [2, s.72].

Müdafiə xarakterli hasarların geniş yayılması son tunc dövrünə aid edilsə də, Axtamir, Muxənət-təpə və Takavoranist yaşayış yerlərində də qeydə alınmışdır [2, s.97]. Erkən tunc dövrü abidələrinin metal məmulatı içərisində Şenqavitdən iki biz, bir neçə kiçik yastı düymələr, Qarnidən (Gərnı)

orax, Karazdan külüng və iki xəncər tiyəsi, orax, Elardan dörd ədəd xəncər tiyəsi tapılmışdır [2, s.116].

Qərbi Azərbaycanın ilk tunc dövrü yaşayış yerlərindən tapılan taxıl nümunələri içərisində bərk və yumşaq buğda, arpa, darı növünə daxil olan bitki xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, bərk buğda növünün müxtəlif formaları qədim əkinçi icmaların əkinçilik təsərrüfatında mühüm rol oynamışdır. Bərk buğda növünə aid dən qalıqlarının məhz Cənubi Qafqazın ən qədim əkinçi yaşayış yerlərindən tapılmasına və bu ərazidə hal-hazırda da onun yabanı formasının qalmasına əsasən güman etmək mümkündür ki, bərk buğdanın da ilk vətənlərindən biri Qafqaz ərazisi olmuşdur. İlk tunc dövrü yaşayış yerlərinin qədim sakinlərinə müxtəlif tip qabıqlı arpanın kultivasiyası da yaxşı məlum olmuşdur. Bununla belə şübhə yoxdur ki, bu dövrdə əkinçilik təsərrüfatı təkcə dənli bitkilər istehsalı ilə məhdudlaşmamışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə məhz ilk tunc dövründə burada əkinçilikdə yeni bir sahə-kətançılıq təşəkkül tapmışdır [2, s.105-106].

Bu dövrdə metalışləmənin izlərinə nisbətən az da olsa Şenqavit yaşayış yerində rast gəlinmişdir. Martirosyan qeyd edir ki, Ermənistan ərazisində nə əritmə sobaları, nə də metalışləmə ilə bağlı hər hansı qalıqlar tapılmamışdır [3, s.25]. Şenqaviddən ağ əhəndaşından hazırlanmış qəlib tapılmışdır ki, bu da çox yəqin ki, metalın əridilməsi ilə bağlı olmuşdur. Tapılan qəlibdən balta hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, qəlibin və baltanın formasını təsvir edən Martirosyan Ermənistan ərazisində belə baltaların analoqunun olmamasını da bildirir. Nisbətən oxşar tapıntının Artsev rayonundan, Yalbuza yaşayış yerindən qeydə alındığını yazır [3, s.25]. Sonradan balta qalıqlarına E.V. Xanzadyanın qazıntıları nəticəsində Qarnidə(Gərnı) də rast gəlinmişdir [3, s.27].

1935-ci ildə Kirovakan (Böyük Qarakilsə) qəbristanlığından 4 sayılı qəbirdən nizə qalıqları tapılmışdır. Qeyd edək ki, erkən tunc dövrü abidələrindən mis alətlərin qeydə alınması mümkün haldır. Buradan eyni zamanda saxsı qab nümunələri də aşkar olunmuşdur ki, oxşar qablar Lori-berd və Alaverdi rayonlarında da qeydə alınmışdır. Martirosyan Ermənistan ərazisində anoloji tapıntılar olmadığını bildirsə də, bu ərazilərin tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu etiraf etməkdənsə, mövcud məmulatı Gürcüstan ərazisinin maddi mədəniyyət nümunələri ilə müqayisə etməyə cəhd göstərir [3,s.31].

Şenqavit yaşayış yerindən sonra burada Elar abidəsinin olmasını xüsusi vurğulayaraq, təsərrüfat və sənətkarlığın sonrakı inkişafının məhz Elar yaşayış yerində davam etdiyini göstərməyə çalışır və bunun üçün B.B.Piotrovskiye istinad etməklə fikrini əsaslandırmağa cəhd edir [4,s.36]. E.Lalayan tərəfindən qoyulan şurfa görə, buradan bir-birindən 1-2 m aralıda yerləşən təsərrüfat quyuları aşkar olunmuşdur. İribuynuzlu heyvanların sümük qalıqlarının azalması və xırdabuynuzluları üstünlük təşkil etməsi burada maldarlığın yarımköçmə forması aldığını göstərir ki, bununla da yaşayış yerinin sahəsi genişlənir [3, 34]. Qayıqşəkilli dən daşlarının, həvəgdəstələrin, sümük bizlərin çox sayda tapılması burada maldar-əkinçi təsərrüfatlarının inkişafını göstərir. Erkən tunc dövrünə aid dən daşlarının eneolit dövründən daşlarındanmüəyyən qədər fərqləndiyiaydın şəkildə gözə çarpır. Belə ki, əgər eneolit dövründə dən daşlarının alt və üst hissələri əsasən qeyri-simmetrik formalarda təmsil olunduğu halda, erkən tunc dövründə bu cür alətlər artıq tam yetkin formalara malikdirlər. Onların alt hissələri bir qayda olaraq küncələri dairələşdirilmiş uzunsov düzbucaqlı, sürtgəcləri isə qayıqşəkilli şəkildədirlər. Dən daşlarının məhz belə formaları məlum olduğu kimi, tunc dövrünün sonrakı inkişaf mərhələlərində də qalmışdır. 1927-ci ildə E.Bayburtyan tərəfindən qazıntılar davam etdirilərkən, buradan altı ədəd həvəgdəstə də tapılmışdır [3, s.35].

Kənd təsərrüfatı alətləri ilə yanaşı Elar yaşayış yerindən dulusçuluğun da mövcudluğunu göstərən tapıntılar qeydə alınmışdır. Qara anqoblu enli boğazlı küplər qulplu olub, texniki-morfoloji xüsusiyyətinə görə Şenqavit xarakterli hesab olunur, lakin onlardan fərqli olaraq ornamentsiz olub, basma dairəvi və ya çıxıntılı şəbəkə formalı bəzəklə naxışlanmışdır. Bu mərhələyə aid edilən keramika xaricdən qara, daxildən isə qırmızı rənglə boyanmışdır. Keramika məmulatında müəyyən dərəcədə öncəki keramikanın xüsusiyyətləri hiss olunsa da, keramika istehsalında yeniliklər də meydana çıxmışdır. Bu dövrə aid keramika küpə, kasa, çölmək və digər qabların parçalarından ibarətdir. Saxsı məmulatı içərisində müxtəlif qab altlıqlarına da rast gəlinir ki, onlar da bir neçə forma ilə təmsil olunur. Birinci tip altlıqlar iki kəsik konusun birləşməsini xatırladır. İkinci tip altlıqlar halqəşəkillidir. Bu tip altlıqlara Kür-Araz mədəniyyətinin üçüncü və dördüncü mərhələsində müxtəlif areallarda rastlanmış-

dır. Erkən tunc dövrünün son mərhələsi üçün xarakterik olan bu qablar bikonik formalı olması, ağız kənarının xaricə qatlanması, ağızının altında enli batıq zolağının olması və əvvəlki dövrlərdəki qulplardan fərqli olaraq tədricən yuxarıya doğru qaldırılaraq ağızla gövdəni birbaşa birləşdirən qulplarının olması ilə fərqlənilir. Bu tip qablarda yarımşərsəkilli qulplar öz yerini halqəşəkilli qulplara vermiş, üzəri yaxşı hamarlanaraq, cilalanmış qablar ortaya çıxmışdır. Bu dövrdə keramika məmulatının istehsalı, onların funksiyası genişlənir. Onları aşağıdakı qruplara bölmək olar: təsərrüfat qabları, mətbəx əşyaları, ocaq qurğuları, incəsənət əşyaları. Bu dövrə aid kasaların qulplu və qulpsuz formaları məlumdur. Bu qabların spesifik cəhətləri gövdələrinin qabarıq, ağızlarının geniş olmasıdır. Ağızlarının formasına görə onları aşağıdakı bir neçə qrupa bölmək olar. Onlar arasında silindrik boğazlı kasalar, konusvari kasalar, ağız xaricə doğru qatlanmış kasalar, boğma ağızlı kasalar üstünlük təşkil edir. Oxşar keramika nümunələri sonralar Tsovinar(Kolagirən), Armavir(Qurdqulu), Dvin, Qızıl Temir (Voskevaz) və Gexarot(Keşişkənd) ərazilərindən tapılmışdır. Maraqlıdır ki, Martirosyan belə naxışsız və ya az naxışlı keramika kompleksini İqdır (Türkiyə) “gil şəhərciyi” ilə əlaqələndirir [3, s.35].

Qəbir abidələri primitiv daş qutulardan ibarət olub, ölülər böyrü üstə, bükülü vəziyyətdə, tək-tək dəfn olunmuşdur. Qəbir kamerasında orta ölçülü saxsı qablar küp, bardaq, kasalar və çox az sayda metal əşyalar qoyulmuşdu. 1961-ci il qazıntılarında iki-üç qat tunc məftildən hazırlanmış spiralvari bilərziklər və dörd ədəd xəncər tiyəsi aşkar olunmuşdur. Spiralvari sırğa və bilərziklər, asma üzük-lər bu dövrün sinxron abidələrindən də qeydə alınmışdır. Tapıntıları Cənubi Mesopotomiya artefaktları ilə müqayisə edən erməni müəllif Elardan tapılan xəncərlərin təsvirini verərkən, əlacsız qalaraq nəhayət ki, onların Qızıl Vəng xəncərlərinin prototipi olduğunu qeyd edir. Bundan başqa Eların materiallarını Ərzurumda yerləşən Qaraz çoxtəbəqəli yaşayış yerinin tapıntıları ilə birbaşa əlaqələndirir. Belə ki, o, Qarazın qara rəngli keramika və ocaq altlıqlarını Şenqavit və Elar qabları ilə oxşar olduğunu, Qarazın balta və xəncərlərinin Leninakan (Aleksandropol) və Ermənistan Dövlət muzeyində ekspozisiyada nümayiş etdirilən xəncər və baltadan heç fərqlənmədiyini bildirir [3,s.36].

Maraqlıdır ki, Martirosyan Elar xəncərlərini və tiyələrinin daha inkişaf etmiş variantının E.Res-ler tərəfindən Qarabağda, Arçadzor kəndi yaxınlığındakı Xaçınaget çayı sahilindəki kurqanlardan birindən tapıldığını da etiraf edir [3, s.38].

Nəticə. Ümumiyyətlə Göyçə gölü ətrafında yerləşən abidələr olduqca böyük bir tarixin zəngin tapıntılarıdır. Hansı ki, bu tapıntılar erkən tunc dövrünün istehsal texnikasının ənənələrini özündə əks etdirir. Burada aşkar edilən qəbir kompleksləri Azərbaycanın qədim dövrü üçün səciyyəvi olan mədəniyyət nümunələrini özündə qoruyub saxlayıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX-II тыс. до н. э. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 1993, 307 с.
2. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. (V-III тыс. до Н.Э.). Издательство «Наука» Ленинградское отделение Ленинград, 1970, 190 с.
3. Мартиросян.А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Издательство Академии Наук Армянской ССР, Ереван 1964, с 312.
4. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Ленинград: ЛГУ, 1949, 131 с.

ХАГИГАТ МЕХТИЕВА

сотрудник Казахского филиала Бакинского Государственного Университета

ИНДИРА ВЕЛИЙЕВА

сотрудник Казахского филиала Бакинского Государственного Университета

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ РАННЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА ВОКРУГ ОЗЕРА ГЕЙЧА

В статье упоминаются археологические исследования окрестностей озера Гейча и материалы раскопок, полученные в результате этих исследований. Прокомментированы даже ар-

хеологические памятники вокруг озера Гейча. Были исследованы существующие здесь надгробные памятники и жилые дома.

Ключевые слова: Озеро Гейча, могилы, поселения, Шенгавит, Западный Азербайджан.

HAGIGAT MEHDIEVA

employee of Gazakh branch of Baku State University

INDIRA VALIYEVA

employee of Gazakh branch of Baku State University

EARLY BRONZE AGE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AROUND GOYCHA LAKE

In the article, the archaeological research of the surroundings of Goycha Lake and the excavation materials obtained as a result of this research are mentioned. It has even been commented on the archaeological monuments around Goycha. The grave monuments and residences that exist here have been investigated.

Keywords: Lake Goycha, graves, residences, Shengavit, western Azerbaijan.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: p.ü.f.d. Arif Veyisov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 902

İRADƏ AVŞAROVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
iradaavshar@icloud.com

AZƏRBAYCAN ƏRAZISINDƏ TUNC DÖVRÜ İBADƏTGAHLARI VƏ DİNİ-DÜNYƏVİ GÖRÜŞLƏRLƏ BAĞLI MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/212-217>

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən abidələrin bir qrupunu qədim insanların mənəvi aləmi, dini-ideoloji dünyagörüşləri ilə bağlı olan ibadət evləri və məbədlər təşkil etmişdir. Belə ki, ərazidə “Od”a inam eneolit dövründən başlayaraq daha geniş vüsət almışdır. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar dövrün ilk əkinçi-maldar tayfalarının dini-ideoloji dünyagörüşlərinin “Günəş”, “Ay” və “Od” inancı ilə bağlı olduğunu sübut edir. Sonrakı tarixi mərhələ də isə Azərbaycanın bir çox ərazilərində yaşayan tayfaların dini inanclarında Günəş və Ay “tanrı” obrazında yer alır. “Od”a və “Günəş”ə tapınma daha sonra (e.ə. I minillikdə) “Atəşpərəstlik” dini altında özünü göstərir.

Açar sözlər: məbəd, günəş, ay, tayfa, din, ideologiya.

Giriş. Məlum olduğu kimi “Od” inamı ilə bağlı təsəvvürlər e.ə. I minillikdə peyğəmbərlik almış Zərdüştlə bağlanılır [1, s.8, 12, 17]. Azərbaycan ərazilərində “Od” inamı ilə bağlı olan məbədgahlara hələ e.ə. V minillikdə təsadüf olunması faktını nəzərə alsaq, ərazidə həmin təsəvvürlərin altı-yeddi min il əvvəl olduğuna ciddi yanaşmalı olmalıyıq [2, s.135].

Bildiyimiz kimi, qədim dövr insanların dünyagörüşlərində “Od” yer üzərində “Günəş” simvolu-atributu sayılmışdır. Elə həmin səbəbdən də ərazidə qədim dövrlərə aid ev kultu ilə bağlı ibadət yerlərinə və “Od” inamı ilə bağlı ibadətqahlara çox rast gəlinir.

Mövcud cəmiyyətlərdə yaşamış tayfaların “Günəş”, “Ay”, və “Od”a tapınmalarını: I Kültəpə, Əliköməktəpə, İlanlıtəpə, Qaraköpəktəpə, I Kamiltəpə, I Maxta, Sərkərtəpə, Qıpçaq, Babadərviş, Qudabertka, Sarıtəpə və s. yaşayış yerlərində tədqiq olunmuş qədim ibadətqahların qalıqları da bir daha sübut edir [3, s. 40, 53; 4, s.57-63; 5, s.164-165; 6, s.23; 7, s.335-337; 8, s.35; 9, s.34; 10, s.93-94; 11, s.9-26; 12, s.12-13].

V.B.Baxşəliyev yazır ki, I Kültəpənin eneolit dövrünə aid VIII tikinti qatında aşkarlanan tikinti qalıqları, ritual məqsədilə istifadə olunan ocaqlar ev kultunun varlığını, yaşayış yerində ziyarətqahların olduğunu göstərir [3, s.40, 53].

Cəlilabad rayonu Əliköməktəpə eneolit dövrü abidəsində isə kiçik ölçülü, dairəvi formalı ibadət evinin qalıqlarına rast gəlinmişdir. Evin orta hissəsində ocaq yerinə rast gəlinmişdir. Ocaqda hisli kiçik daşlara, heyvan fiqurlarına və s. təsadüf olunmuşdur. Tədqiqatçılar abidədə “yağış yağdırmaq” üçün ayınların yerinə yetirildiyi qənaətinə gəlirlər. Bu evin sitayiş və magiya məqsədi üçün inşa edildiyi ehtimal olunur [3, s.53; 4, s.57-63; 5, s.164-165].

İlanlıtəpə eneolit dövrü ibadətqahı Qarabağın düzən ərazisində yerləşir. Həmin ibadətqah D.A. Axundov tərəfindən rekonstruksiya edilmişdi [6, s.23]. Ağcabədi rayonunun Qaradolaq kəndi ərazisində yerləşən I Kamiltəpə yaşayış kompleksində isə (eneolit dövrü) dördkünc evlərin əsasını təşkil edən çiy kərpicdən platforma aşkara çıxarılmışdır. Platformanın qalıqlarının aşkar olunması ehtimal ki, abidədə ibadətqahın olmasından xəbər verir. Kamiltəpə Mil düzündə ən qədim əkinçilik məskəni hesab olunur [7, s.335-337; 8, s.35].

Məlum olduğu kimi, artıq Azərbaycan ərazisində ilk tunc dövründən başlayaraq “Günəş-Od” inancı ilə bağlı dini dünyagörüşlərin geniş şəkildə yayılması, dövrün tayfalarının “günəş” və “od”a tapınması ilə nəticələnmişdir. Elə bu səbəbdən də ərazidə ibadət evlərinin və məbədlərin tikintisi genişlənmişdir.

Belə ki, Qobustanın “Dairə” və “Böyükdaş” yaşayış yerlərində ilk tunc dövrünə aid iki cür mo-

bil ocaq qurğusunun olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Əldə olunan qırıqlara əsasən, ocaq qurğularının müxtəlif ölçüdə olduğu müəyyən edilmişdir [13, s.22-23]. I Kültəpə abidələrində də anoloji formalı ocaq qurğuları qeydə alınmışdır. Ehtimal ki, bu tip ocaq qurğuları ritual xarakter daşımışdır.

Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən ilk tunc dövrü Şenqavit yaşayış yerindən yonulmamış daşlardan dairəvi planda tikilmiş ev üzə çıxarılmışdır. Evin mərkəz hissəsində bişmiş gildən dairəvi şəkildə hazırlanmış ocağın üzərində heroqlifi xatırladan işarələrlə işlənmişdir. Ərazidə tədqiq olunan ikinci anoloji evdə də eyni tipli ocağa rast gəlinmişdir. Kult əlamətli əşyalar içərisində daşdan yonulmuş iki heyvan fiquru da əldə olunmuşdur [14, s.255-256].

Belə ki, erkən tunc dövründə Kür-Araz mədəniyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də ərazidən əldə olunmuş ritual ayin xarakteri daşıyan “öküz” və “nal” formasında hazırlanmış ocaq qurğularıdır. Bu tip ocaq qurğularına ərazidəki ibadətqahlarda da rast gəlinmişdi.

Xaçmaz rayonu ərazisində yerləşən Sərkərtəpə yaşayış yerindən də aşkara çıxarılmış çoxsaylı arxeoloji materiallar bölgədə yaşamış qədim tayfaların dini inanclarından xəbər verir. Abidədə ilk tunc dövrünə aid ibadət yerinin aşkar edilməsi daha çox diqqət cəlb edir. Yaşayış yerinin mərkəz hissədə dairəvi formalı ocaq yeri aşkar olunmuşdu. Şimal divarın yanında isə möhrədən mehrab açılmışdı. Sərkərtəpədən əldə olunan keramika məmulatlarının üzərlərinə dairə, buynuz və aypara şəkilli bəzəklər tətbiq olunmuşdu. Abidədən 40-dan çox özündə “Günəş” obrazını simvollaşdıran təkər formalı əşyalara rast gəlinmişdir [11, s.9-26]. Göründüyü kimi, Sərkərtəpə məbədinə əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri abidəni “Günəş”, “Ay”, “Od” kultu ilə bağlamağa əsas verir.

Qərbi Azərbaycanın Artık ərazisində Qıpçaq kəndində (Ariç) yerləşən e.ə. III minilliyə aid qədim yaşayış yerində düzbucaq planlı iki kiçik ölçülü tikiliyə rast gəlinmişdi. Otaqların içərisində dairəvi formada gil altlıq üzərində hazırlanmış dayaz şəkilli, çox da böyük olmayan dağılmış iki ocağın qalıqları tapılmışdı. Qıpçaq yaşayış yeri materialları arasında ayin təsvirli əşyalar çoxluq təşkil edir. Belə əşyalar içərisində heyvan fiqurları ilə yanaşı, kult xarakterli antropomorf heykəlciklərə də rast gəlinmişdir [12, s.12-13].

Tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, ilk tunc dövrünün son mərhələsində ocaq qurğularının üzəri artıq kişi təsvirləri ilə işlənmişdir [9, s.34].

I Maxta yaşayış yeri Şərur rayonu ərazisində yerləşir. Yaşayış yerində olan maraqlı tikililərdən biri ibadətqah olduğu güman edilən dairəvi evin qalığıdır. Tikilinin mərkəzində dairəvi manqal yerləşdirilmişdir. Tikililərin birindən indiyədək analoqu olmayan nalşəkilli ocaq qurğusunun hissəsi aşkar edilmişdir. İnsan ayağına bənzəyən ön çıxıntının üzərində basma və yapma üsulundan istifadə olunmaqla insan təsvirləri verilmişdir. Çıxıntıdan aşağıda isə qurğunun daxili eyni antropomorf başlıqla bəzədilmişdir. Qurğu kəməşəkilli olub, qırmızı boya ilə rənglənmişdir. Tikintinin daxilindən tapılmış qadın və heyvan fiqurları tikintinin ibadətqah olduğunu bir daha təsdiq edir [10, s.93-94].

İlk tunc dövrü I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş ocaq qurğularının bir neçəsi qırmızı oxra ilə boyanmışdır. Boyalara yalnız üzərində kişi təsvirləri və kişi əlamətləri olan nalşəkilli ocaq qurğularında rast gəlinmişdi [15, s.82]. Anoloji insan təsvirli ocaq qurğuları A.A. Ələkbərov və O.A. Həbibullayev tərəfindən Naxçıvanın I Kültəpə və Şortəpə yaşayış yerlərindən tapılmışdı [16, s.137].

Nal şəkilli ocaq qurğularına Kür-Araz mədəniyyətinin əksər abidələrində, o cümlədən Naxçıvan ərazisində I və II Kültəpə, II Maxta, Ərəbyengicə, Şortəpə, Aşağı Daşarx abidələrinin ilk tunc dövrü təbəqələrində, Baba-Dərviş, Qaraköpəktəpə, Şenqavit, Qınçı, Şərqi Anadolunun Kars rayonu ərazilərindəki abidələrdə təsadüf olunmuşdu [15, s.82-83; 17, s.20; 18, s.18-19].

Bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən O.A. Həbibullayev, R.M. Muncəyev də nalşəkilli ocaq qurğularının, əsasən, dini məqsədlər üçün istifadə olunduğunu qeyd etmişlər [16, s.137; 19, s.11-12].

O.A. Həbibullayevin etnoqrafik məlumatlarında qeyd olunur ki, nalşəkilli ocaq qurğularının ən sadə formaları Naxçıvanın dağ kəndlərinin və Azərbaycanın cənub rayonlarının məişətində bu gün də istifadə olunur. Onlar palçıqdan və ya kiçik çay daşlarından qurulur, üzərləri isə saman qarışıqlı gillə suvanır [16, s.135].

Nalşəkilli ocaq qurğuları tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, dini-ideoloji dünyagörüşlərində yer almış “od” ayini ilə bağlı olan mərasimlərdə, müqəddəs odun yandırılması üçün istifadə olunmuşdu.

Bizcə, nalşəkilli ocaq qurğularında oda pərəstiş və kişi başlanğıcı inamı özünü göstərir. Ocaq qurğularının qırmızı rəngə boyanması isə, heç şübhəsiz ki, “günəş” inancı ilə birbaşa bağlı olub, qur-

ğunun ritual xarakter daşdığından xəbər verir.

Belə ki, Soyuqbulaq 3, 14 sayılı və s. kurqanlarının üstünün daş düzümündə də nalşəkilli forma-ya rast gəlinmişdir [20, s.14-15]. Azərbaycanda nalşəkilli ocaq qurğularının tapılması və nalşəkilli kurqan örtüyünün olması, ehtimal ki, ərazidə yaşayan tayfaların “od”a olan inancı və ilə bağlı olmuşdur.

Füzuli rayonunun Qaraköpəktəpə abidəsinin tunc dövrü təbəqəsində olan dairəvi məbədin interyerində qırmızı boya işlədilmişdir. Qaraköpəktəpə abidəsindən öküz başı formalı ocaq qurğusunun nəinki özü, hətta, modeli də tapılmışdı. Məbədin daxilində yerləşən ocağın yanında öküz fiqurlarına rast gəlinmişdir [9, s.34].

Azərbaycan ərazisindəki tunc dövrü ibadətgahlarında daha mürəkkəb konstruksiyalara rast gəlinir. Onlardan biri də Babadərviş yaşayış məskənidir. Abidə Qazax şəhərindən 3-4 km. cənub-qərbdə, Ağstafa çayının sol sahilində eyni adlı ərazidə yerləşir. Təsvir olunan təpəliyin qazılmış hissəsində alt təbəqəsi eneolit dövrünə aid dörd yaşayış evi və iki qəbir aşkara çıxarılmışdır.

Belə ki, Qazax rayonu IV Babadərviş yaşayış yerində təsadüf olunan ilk tunc dövrünə aid birinci yaşayış binası qalığının içərisində gil ocaq qurğusu qeydə alınmışdır. Qurğunun içərisi kül və kömürlə dolu şəkildə aşkar edilmişdi. Ocaq qövsvarı formalı olub, bilavasitə döşəmədə qurulmuşdur. Formaca nalşəkilli olub, qədim mobil ocaqları xatırladır. Yanlardan və arxadan dördkünc möhrə divarla əhatə olunmuşdu. Ocağın möhrə divara tərəf, qurtaracağının hər iki yanı öküz buynuzu ilə bəzədilmişdir. Ondan arxadakı divarda buynuzu aypara şəkilli, simvolik öküz başı formalı çıxıntı yer almışdır. Ocağın hər iki yanında möhrədən dördkünc formalı rəflər və ocağa bitişən alçaq möhrə səkilər tikilmiş, sol səkinin üzərində dairəvi çalalar düzəldilmişdir [21, s.105-107]. D.A.Axundovun rekonstruksiyasına görə, birinci məbəddə hündürlüyü 45 sm. olan nalşəkilli ritual ocaq, onun üzərində iri qoç buynuzları ilə bəzədilmiş meydança vardır. Rekonstruksiya diqqət etdikdə, birinci məbədin ocaq qurğusunun meydançasının qoç yox, öküz buynuzu formalı olduğunu görürük. Məlum olduğu kimi, qədim dövrlərdə öküz özündə “Ay” tanrısını simvolizə etmişdir.

Divar üzərindəki rəsmləri isə meandr və mürəkkəb şəkildə işlənmiş svastika naxışları tamamlayır. Məbədin barının arxa tərəfində hündür olmayan, planda qoç buynuzunu xatırladan divarcıq yerləşmişdir. Mehrabın taxçalarından pintaderlər və ritual qablar tapılmışdır [6, s.173-175].

Qazax rayonu dördüncü Babadərviş yaşayış yerində təsadüf olunan ikinci bina qalığının içərisində də nalşəkilli gil ocaq qurğusu qeydə alınmışdır. Ocaq yarım dairəvi formada olub, iki öküz buynuzu ilə bəzədilmişdir. Onun sağında və solunda dördkünc rəflər yerləşdirilmişdir. Bunlardan arxada hər iki yanda rəflər və ocağa bitişən alçaq möhrə səkilər inşa edilmiş, ocağın arxa hissəsi insan başı formasında düzəldilmiş iri gil fiqurla tamamlanmışdır. Büstün hündürlüyü 40 sm., baş hissəsinin diametri 34 sm.-dir. Büstün baş hissəsi uzunsov olub, burun və qaşları qabarıq xətlərlə, qulaqları dairəvi şəkildə verilmiş, üzərinə “Həyat ağacı”nın simvolu olan qoşa spiral çəkilmişdir [21, s.111-112]. Məbəd D.A.Axundov tərəfindən e.ə.XII-VIII əsrlərə aid edilmişdir [6, s.173-174]. Ehtimal ki, ocağın arxa hissəsində yerləşdirilmiş heykəl “Günəş” tanrısının büstüdür. Onun qarşısındakı yarım dairəvi ocaq isə özündə “Ay” tanrısını simvollaşdırmışdır.

Araşdırmalardan göründüyü kimi, Babadərviş məbədlərində öküzün ilahiləşdirilməsi ilə bağlı təsəvvürlər yer alır. Öküzün ilahiləşdirilməsi sonunda “Ay”a etiqadla bağlı məbədlərin atributlarında özünü göstərir. Babadərviş məbədlərinin ocaq qurğularında artıq üç ilahi kultun – “Günəş”, “Ay” və “Od”un birləşməsinin şahidi oluruq.

Cənubi Türkmənistan ərazisində də “Günəş-Ay-Od” inamlı mehrablara rast gəlinmişdir. Göytəpə ərazisində tədqiq olunmuş, e.ə.VI minilliyə aid Pesseciktəpə yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar zamanı, təpənin mərkəzində 64 kv. m.-lik ibadət gah açılmışdır. İbadətgah bir divarı polixrom boylarla işlənmiş müxtəlif tipli ornamentlər və heyvan təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Evin divar rəsmləri – freskalar Orta Asiya neolit dövrü divar rəsmlərini xatırladır. Buradakı ibadətgahların birində dərin rəflərin yanında divarlardan qabarıq şəkildə çıxan öküz başları öz əksini tapmışdır. Şərq istiqamətindəki ibadətgahın yuxarı hissəsində, qabarıq konus şəklində olan divarında isə hər iki tərəfdən iki buynuz kimi irəliyə doğru işlənmiş çıxıntılar öküzü xatırladır [22, s.144].

Cənubi Türkmənistan ərazisində tunc dövrünə aid “Günəş-Ay-Od” inamlı ibadətgahı olan digər abidə Altıntəpədir. 50 yaşayış evindən və bir neçə yaşayış kompleksindən ibarət olan abidədə diqqəti

əsas 10 saylı ev cəlb edir. Ev düzbucaqlı şəkildə olub, çiy kərpicdən tikilmiş, divarlar gillə suvanmışdır. Burada inşa olunmuş divardaxili rəf iki hissədən ibarətdir. Şərq tərəfdəki rəf qabarıq şəkildə olub, konusvaridir. Diqqətlə nəzər saldıqda onun daxilində olan dərinliklər buynuzlu heyvanı (öküzü) xatırladır. Qərb tərəfdəki divarda isə qanadlı və qanadsız çərxi-fələk formalı çıxıntıya rast gəlinmişdir. Anoloji təsvirlər ayin icra etmək üçün nəzərdə tutulmuş qabların üzərində də qeydə alınmışdır. Abidədən həmçinin onlarla qadın və öküz fiqurları tapılmışdır. Qadın fiqurlarından bəziləri ocaqda yandırılmışdır. Heyvan fiqurları Qaratəpədən əldə olunmuş öküz fiquru ilə yaxın analogiya təşkil edir [22, s.139-142].

Azərbaycan və Türkmənistan ibadətgahlarının simvolikasında olan oxşarlıq onların eyni mənbədən qaynaqlandıqlarını göstərir. Bunu arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar da bir daha sübut edir.

Araşdırmalardan məlum olur ki, Türkmənistan və Azərbaycanın qədim dövr abidələrində tədqiq olunmuş “Günəş-Ay-Od” məbədləri eyni səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olub, özündə “Baş tanrı” obrazlarını simvollaşdırmışdır. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, e.ə. V-II minilliklərdə Türkmənistan və Azərbaycanda eyni soy-kökə və dinə məxsus tayfalar məskunlaşmışlar.

Nəticə. Azərbaycan ərazisində “od” ayini ilə bağlı, “müqəddəs od”u qoruyub saxlamaq üçün ibadət evləri eneolit dövründə tikilsə də, artıq ilk tunc dövründən başlayaraq ərazidə yaşayan tayfaların “Günəş” və “Ay”a tapınmalarının güclənməsi nəticəsində daha mürəkkəb formalı məbədlərin tikintisinə üstünlük verilmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində müxtəlif bölgələrdə fərqli üsluba tikilmiş “Günəş-Ay-Od” inamlı məbədlərə rast gəlinmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Avesta: (fars dilindən tərcümə) [2 cildə] / red. M. Əsədova, fars dilindən tərc. ed. və çapa hazır. İ.Şəms. – Bakı: Azərnəşr, – c.1. – 1995. – 103 s.
2. Авшарова, И.Н. «Культ огня» в веровании азербайджанских племен энеолита и бронзового века // – Киев: Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, ВГО Украинская АН, Гилея. Сборник научных статей, – вып. 111. – 2016. №8, – с. 134-137.
3. Бахşəliyev, V.B. Azərbaycan Arxeologiyası [3 cildə] / V.B. Бахşəliyev. AMEA Naxçıvan bölməsi, – Bakı: Elm, – c. I. – 2006. – 239 s.
4. Mahmudov, F.R. Əlikömtəpədə arxeoloji qazıntıların İlkin yekunları / – Bakı: Daş dövrü və Azərbaycanda eneolit (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Azərbaycan Dövlət Universiteti, – Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1984. – s. 53-74.
5. Аракелян Б.Н. Археологическое изучение Армении за годы Советской власти // Б.Н. Аракелян, А.А. Мартиросян. – Москва: СА, – Наука, – 1967. №4. – с. 162-167.
6. Ахундов, Т.И. Некоторые результаты исследования Шемкирских курганов // – Баку: Тезисы докладов «Великий Октябрь и развитие археологической этнографической науки в Азербайджане», –Элм, – 1988. – с. 27.
7. Əliyev, T.R. Azərbaycan-Almaniya Beynəlxalq Çöl Tədqiqatlarının Hesabatı (Ağcabədi rayonu) // T.R. Əliyev, B. Helving, A. Ricci. – Bakı: Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar 2012, – Afpoliqraf, – 2013. – s.335-341.
8. Məmmədova, G.H. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan memarlığı / G.H. Məmmədova, S.X. Hacıyeva. – Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi, – c. I. – 2013. – 264 s.
9. İsmayılov, Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri / Q.S. İsmayılov. – Bakı: Elm, – 1981. – 65 s.
10. Aşurov, S.H. I Maxta qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar // S.H. Aşurov, V.B. Бахşəliyev, S.A. Hüseynova [və b.] // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2011, – Bakı: Afpoliqraf, – 2012. – s. 87-96.
11. Мусаев, Д.Л. Серкертее-поселение эпохи ранней бронзы / Д.Л. Мусаев. – Баку: Nafta-Press, – 2006. – 172 с.
12. Хачатрян, Е.С. Древняя культура Ширака (III-I тыс. до н. э.) / Е.С.Хачатрян. – Ереван: Издательство Ереванского Университета, – 1975. – 277 с.
13. Muradova, F.M. Qobustan / F.M. Muradova – Bakı: Elm, – 1979. – 117 s.

14. Байбуртян, Е.А. Культовый очаг из раскопок Шенгавитского поселения в 1936-1937 гг. // – Москва: Вестник древней истории, – Наука, – 1938. № 4, – с. 255-259.
15. Aşurov, S.H. Naxçıvanın İlk tunc dövrü keramikası. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu / S.H. Aşurov. – Bakı: Nafta-Press, – 2002. – 157 s.
16. Абибуллаев, О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР / О.А. Абибуллаев. – Баку: Элм, – 1982. – 315 с.
17. İsmayılov, Q.S. Çoxsəhifəli tarixi səlnaməmiz // – Bakı: Elm və həyat, – 1979. № 6 – s.18-25.
18. Исмаилов, Г.С. Археологические исследования древнего поселения Баба-Дервиш / Г.С. Исмаилов. – Баку: Элм, – 1977. – 102 с.
19. Мунчаев, Р.М. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа // – Москва: МИА СССР, – Издательство АН СССР, – 1961. №100, – с. 9-13.
20. Müseyibli, N.Ə. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri / N.Ə. Müseyibli. – Bakı: Nafta-Press, – 2014. – 140 s.
21. Əliyev, V.H. Babadərvişdə Son Tunc və İlk Dəmir dövrü yaşayış yerləri // V.H. Əliyev. – Bakı: AMM [12 cildə], – Elm, – с. 8. – 1976. – s.104-130.
22. Масимов, И.С. Раскопки святилища эпохи бронзы на Алтын-депе // Москва: СА, – Наука, – 1973. № 2, – 139-145 с.

ИРАДА АВШАРОВА

Доцент Бакинского Государственного Университета

**ПАМЯТНИКИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ, СВЯЗАННЫЕ С ХРАМАМИ
БРОНЗОВОГО ВЕКА И РЕЛИГИОЗНО-СВЕТСКИМ МИРОВОЗЗРЕНИЕМ
НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Исследования показывают, что группа памятников, имеющих большое научное значение на территории Азербайджана, образована молитвенными домами и храмами, связанными с духовным миром, религиозно-идеологическим мировоззрением древних людей. Таким образом, вера в «Огонь» в этом районе получила более широкое распространение, начиная с периода энеолита. Проведенные археологические исследования доказывают, что религиозно-идеологическое мировоззрение первых земледельчески-скотоводческих племен того периода связано с верой в «Солнце», «Луну» и «Огонь». На следующем историческом этапе Солнце и Луна входят в образ «бога» в религиозных верованиях племен, проживающих во многих районах Азербайджана. Поклонение «Огню» и «Солнцу» проявляется позднее (в I тысячелетии до нашей эры) под религией «Огнепоклонения».

Ключевые слова: храм, солнце, луна, племя, религия, идеология.

IRADA AVSHAROVA

Associate professor of Baku State University

**MATERIAL CULTURAL MONUMENTS RELATED TO BRONZE AGE HOUSES
OF WORSHIP AND RELIGIOUS-SECULAR OUTLOOKS IN THE TERRITORY
OF AZERBAIJAN**

Studies show that a group of monuments of great scientific importance in the territory of Azerbaijan is made up of houses of worship and temples related to the spiritual world, religious-ideological outlooks of ancient people. Thus, the belief in "Fire" in the area became more widespread starting from the Eneolithic period. The conducted archeological research proves that the religious-ideological outlook of the first farming- cattle-breeding tribes of the period is related to the belief in "Sun", "Moon" and "Fire". At the following historical stage, the Sun and the Moon are reflected in the image of "god" in the religious beliefs of the tribes living in many areas of Azerbaijan. The

worship of "Fire" and "Sun" manifests itself later (in the 1st millennium BC) under the religion of "Fire worship".

Keywords: temple, sun, moon, tribe, religion, ideology.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 26 aprel 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Hicran Mahmudova, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 930:314

AYDIN MƏMMƏDOV

*Bakı Dövlət Universitetinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
aydin.mmmmdov.67@ mail.ru*

B.URLANISIN TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ TARIXİ DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/218-227>

Boris Sezaroviç Urlanis (1906-1981) tarixi demoqrafiya, iqtisadi demoqrafiya, əhali artımı, dinamika və strukturu problemləri sahəsində uzun illər elmi tədqiqat aparmış görkəmli rusiyalı demoqraf-alimdir. 1923-1926-cı illərdə Moskva Dövlət Universitetinin İctimai Elmlər Fakültəsində təhsil almış B.Urlanis 1940-cı ildə iqtisad elmləri üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 1944-cü ildən Moskva Dövlət Universitetinin professoru kimi statistika fənnindən dərs demişdir. 1959-cu ildən SSRİ Elmlər Akademiyasında çalışan B.Urlanis 60-70-ci illərdə Sovet İttifaqında demoqrafik bilgiləri özündə ehtiva edən çoxsaylı elmi məqalələri ilə tanınmış və ona qədər əhali artımı ilə bağlı heç kəsin cəsarət etmədiyi problemləri gündəmə gətirmişdir. Belə ki, B.Urlanis əhali artımının tənzimlənməsində yeni qurulan ailələrdə dünyaya gələn uşaqların sayının azalması, boşanmaların sayının isə əksinə çoxalması, qadınların və aztəminatlı ailələrin sosial təminatı kimi məsələlərə həssaslıqla yanaşaraq, bu sahədə guya heç bir çatışmazlığın olmadığını iddia edən sovet ideologiyasının doqmalarından qurtulmağı bacarmış, həmin problemlərin aradan qaldırılması üçün ən optimal çıxış yollarını göstərməkdən çəkinməmişdir: "...Təəssüf ki, qadınlarımızın heç də hamısı ailə həyatı sevincini yaşaya bilmirlər. Boşanma nisbətimiz yüksəkdir: 1976-cı ildə 2 milyon 218 min qadın ilk dəfə ailə qursa da, həmin ildə 861 min qadın boşanıb. Eyni zamanda nəzərə almalıyıq ki, boşandıqdan sonra heç də hər kəs ikinci dəfə yeni ailə həyatı qurmağa cəhd edə bilməmişdir". Yaxud, "Kişilər qoruyun!" (Березуме мужчин!) məqaləsində o, vətəndaşı olduğu ölkədə kişilər arasında ölüm nisbətinin qadınlarla müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək olduğunu göstərmiş və bununla bağlı maraqlı təhlillər aparmışdır. Bu baxımdan B.Urlanis SSRİ-də tarixi demoqrafiyanın banilərindən biri sayılır.

Məqalədə B.Urlanisin elmi yaradıcılığında tarixi demoqrafiya məsələləri araşdırılır, demoqraf-alimin çoxsaylı tədqiqat əsərlərinin müqayisəli təhlili əsasında əhali artımı, ailə, nikah və s. kimi demoqrafik proseslər araşdırılır.

Açar sözlər: Boris Urlanis, tarixi demoqrafiya, əhali artımı, ailə, Rusiya tarixşünaslığı.

Giriş. B.Urlanisin yaradıcılıq fəaliyyəti XX əsrin otuzuncu illərindən səksəninci illərinə qədər olan çətin və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən bir dövrdə baş vermişdir. B.Urlanis Rusiyada XX əsrin altmışıncı illərindən başlayaraq demoqrafiyanın bir elm kimi dirçəlişində son dərəcə mühüm rol oynayan dünya miqyaslı alimlərdən biri olmuşdur. O, ilk dəfə demoqrafiyanın bir elm kimi predmetini, onun metod və məqsədlərini aydın şəkildə müəyyən etmişdir. Onun demoqrafiyanın bir sıra ictimai elmlərlə, ilk növbədə, tarix və iqtisadiyyat elmləri ilə əlaqəsini araşdıran çoxsaylı, sanballı, dərin elmi məzmunlu əsərləri yazaraq ərəşəyə gətirməsi, o cümlədən əhali artımı və məskunlaşması ilə bağlı demoqrafik problemləri təkcə tarixi deyil, eləcə də sosial-iqtisadi kontekstdə araşdırması, bu sahələrin inkişafı, onun dərinədən öyrənilməsi üçün yeni metodlar işləyib hazırlaması iqtisadi və tarixi demoqrafiyanın inkişafına son dərəcə münbit zəmin yaratmışdır.

1938-ci ildə Boris Urlanisin "Amerika senz tarixinə dair" fundamental əsəri, daha sonra 1941-ci ildə "Avropada əhəlinin artımı, (hesablama təcrübəsi) adlı monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Əgər adı çəkilən birinci monoqrafiya B.Urlanisə demoqraf kimi şöhrət gətirdisə, ikincisi isə artıq onu dünyaya miqyasında bu sahənin ən görkəmli alimi kimi tanıtdı. Keçmiş Sovetlər ölkəsində XX əsrin əllinci illəri ciddi senzura ilə səciyyələndiyinə görə ölkədə, xüsusilə əmək qabiliyyətli yaşda olan kişilər arasında yüksək xəstəlmə və ölüm halları, doğum səviyyəsinin azalması, alkoqolizm problemi,

çoxlu abortlar, tək valideynli, natamam ailələrdə uşaqların əlverişsiz, çətin şəraitdə böyüməsi ilə bağlı suallar doğuran demoqrafik əsərlərin nəşri demək olar ki, mümkünsüz idi. Qeyd edək ki, Urlanisi artıq 1949-cu ildə Moskva Dövlət Universitetindən (O, sözügedən universitetin İqtisadiyyat fakültəsində mühasibat uçotu və statistikada kafedrasında dərs deyirdi.) guya burjua statistika uçotunu təriflədiyinə, sovet statistika elmini aşağıladığına, və mənsub olduğu ölkənin siyasi maraqlarını qoruya bilməməkdə ittiham edərək kənarlaşdırmışdılar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, B.Urlanis onun üçün son dərəcə çətin günlərdə statistikaya dair cəmi iki dərslik və bir neçə elmi jurnal məqaləsi çap etdirə bilmişdi [3, s.185-193].

Ailə modelini, dəyərlərini, adət-ənənələrini tarixi demoqrafiya kontekstində tədqiq edən B.Urlanisi görə ailə təkcə sosiallaşmanın ilk mərhələsi deyil, həm də onun ən mühüm və qədim institutlarından biridir. Alimin təbirincə tarixən sosial qrup olan ailənin əsasını qohumluq əlaqələri və ya nikah münasibətləri təşkil etmiş, ta ibtidai cəmiyyətdən üzü bəri ailədəki insanlar birlikdə yaşamış, ümumi təsərrüfatda çalışmış, ailə qarşısındakı məsuliyyətlərini dərk edərək bir-birlərinə ailə dəyərlərindən irəli gələn yaxınlıq və doğmalıq, o cümlədən mənəvi-emosional tellərlə bağlanmışlar. Bu sosial institut elə müasir dövrdə də tarixən nəsil-dən-nəslə ötürülən tərbiyə və şəxsi mədəniyyət prinsiplərinin mühüm daşıyıcısıdır. Müasir dövrdə də hər bir ailə ilk növbədə ailə dəyərlərini ehtiva edən ənənələrə, tarixilik prinsiplərinə sadıq qalmalı, onu hər vəchlə qorumağı özünün ən ümdə vəzifəsi hesab etməlidir. Əks təqdirdə nəsillər arasında əlaqə qırılar, ailə sosial institut olaraq əsas funksiyalarını icra edə bilməz.

Məhz bu səbəbdən də B.Urlanisin bir sıra tədqiqat əsərlərində nikah və ailə demoqrafik siyasətin obyektı, nikah və ailənin möhkəmləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər isə demoqrafik siyasətin tərkib hissəsi kimi tədqiq edilmiş, o cümlədən müasir rus ailə dəyərlərinin sistemli şəkildə təhlili aparılmışdır. Onun tarixi demoqrafiya sahəsində qələmə aldığı demək olar ki, bütün əsərlərində ailə və nikah sahəsində dəyər oriyentasiyalarının aparıcı meylləri bəşər tarixinin ayrı-ayrı dövrləri üzrə diqqətlə öyrənilmiş və ümumiləşdirilmişdir.

Belə bir hal müəllifin öz diqqətini, fikrimcə demoqrafik ədəbiyyatda hələ kifayət qədər işıqlandırılmamış digər problemlərə də yönəltməsinə izah edir. Bunlardan biri də B. Urlanisin bir sıra tədqiqat əsərlərində gənclərin ailə qurmağa hazırlanması və nikah yaşının vacibliyi ilə bağlı problemləri gündəmə gətirməsidir. Müəllif özünün elmi əsərlərinin toplusundan ibarət “Əhali məskunlaşması: Araşdırılması. Publisistika” adlı girişdən, üç fəsildən ibarət kitabında əhali artımının inkişaf dinamikasını tarixi-iqtisadi aspektdə araşdırmağa cəhd göstərmişdir. Sözügedən kitabın “Demoqrafiyanın ümumi problemləri” adlı birinci fəslində müəllif demoqrafiyanın sosiologiya elmi ilə əlaqələrindən, əhali problemlərinin strateji konsepsiyalarından bəhs edirsə, “Konkret demoqrafik tədqiqatlar” adlanan ikinci fəslində isə tarixi demoqrafiya müstəvisində ibtidai cəmiyyətdən çağdaş dövrədək əhali məskunlaşması, təbii artımı təmin edən obyektiv səbəb və amilləri araşdırır. O, kitabın bu fəslində bəşəriyyətin ilkin çağlarına ekskurs edərək yazır: “İnsanın yer üzündə mövcud olduğu dövr əvvəllər təxminən 400-500 min il bundan əvvəl müəyyən edilirdi. Düşünmək olar ki, dördəyaxlı qardaşlarından ayrılan ilk insanların qəbilələri həddindən artıq yavaş bir tərzdə çoxalmışlar” [23, s.132-134].

B.Urlanis əhalinin təbii artımının yavaş inkişaf tempini sözügedən dövrün təbii şəraitinin doğurduğu obyektiv amillərlə əlaqələndirir: “Əlverişsiz həyat şəraiti, təbiətlə mübarizənin çətinliyi, heyvanlar aləmi və müxtəlif əlverişsiz təbiət hadisələri ilə mübarizə aparmaq üçün hələ də çox zəif təchiz olunması, bütün bunlar ibtidai insanın ömrünün son dərəcə az olmasına səbəb olurdu.” O, sərt təbiətin doğurduğu əlverişsiz və çətin həyat şəraitində ilk insanların çoxsaylı obyektiv səbəblərdən arta bilməsi imkanlarını minimal hesab edirdi: “Bir çox tayfalar, məsələn, geoloji fəlakətlər nəticəsində tamamilə yox olurdu, İbtidai dövrdə əhalinin inkişaf dinamikasının necə, hansı xüsusiyyətlərə malik olduğunu təəvvür etmək belə çətinidir” [23, s.132-134].

B.Urlanis “Ömrün uzunluğu tarixi aspektdə.” adlı elmi tədqiqat işində reliktdə tayfaları öyrənən alimlərin əsərlərini tarixşünaslıq aspektində araşdıraraq ibtidai cəmiyyətdə uşaqların öz valideynləri tərəfindən öldürülməsi faktını uşaq ölümünün sayını-koefisientini artıran amil kimi qabardır. Məsələn, müəllif D.Roxlinə istinadən yazırdı: “Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi insanların əcdadları, şübhəsiz ki, ölümlərə uzun müddət vəhşi münasibət bəsləmiş, (D.Roxlinin fikrincə alimlər tərəfindən tapılan qədim insan sümükləri, yaxud onların bir parçası çoxları tərəfindən tez-tez qəbul

edildi ki kimi yalnız ölüm simvolu deyil. Bir zamanlar mövcud olan həyatın sübutunu təmin edən hər hansısa bir sümük parçası, insan orqanizminin bir hissəsi olaraq onun artıb-törəməsi, həyatı, ölümü haqqında çox şeylər danışa bilər. A. B.) cəsədləri atmış və ya yemişdirlər” [10, s.10].

B. Urlanisin yuxarıda qeyd olunduğu kimi ibtidai cəmiyyətdə əhali məskunlaşması, təbii artım və digər demoqrafik prosesləri elmi-obyektiv müstəvidə araşdırmaq üçün, relikt tayfaların həyat tərzinin əsaslı şəkildə öyrənilməsinə də son dərəcə ciddi yanaşmışdır. Yuxarıda ibtidai cəmiyyətdə uşaq ölümünün sayını-koefisientini artıran amillərlə bağlı fikrini əsaslandırmaq üçün o, Avstraliyada yaşayan relikt qəbilələrin həyat tərzinə istinadən yazırdı: “Bu tayfalar arasında uşaqöldürmə ənənəsi geniş yayılmışdı. Məsələn, XIX əsrin ortalarında alman səyyahı Oberlanderə 10 uşağını öldürən qadın göstərilmişdir” [26, s.13]. Bəs belə idisə nəsil artımının sabit inkişafı necə baş vermişdi? O, sözügedən problemi tədqiq edən alimlərin əsərlərini ciddi surətdə araşdıraraq: “İbtidai xalqların nəsilartırma qabiliyyətləri böyük idi. Bu fikri ən azından müasir dövrdə yaşayan, lakin öz inkişafında geri qalan (relikt – A.M.) xalqların nəsilartırma qabiliyyətlərinə görə irəli sürə bilərik” – deyər yazırdı [26, s.12-13]. B. Urlanis həmçinin belə qənaətə gəlir ki, sözügedən dövrün qadınları artıq ortalama 15 yaşında ana ola bilirdilər [26, s.13]. B. Urlanisin əhalinin təbii artımı problemlərini tarixi demoqrafik aspektdə tədqiq etməsi məsələlərinə onun digər əsərlərində, xüsusən 2007-ci ildə nəşr olunmuş “Tarixi demoqrafiya” adlı seçilmiş əsərləri toplusunda da rast gəlik [17].

Əhalinin təbii artımını istehsal vasitələrinin inkişafı ilə əlaqələndirən B. Urlanis belə bir qənaətə gəlirərək: “Ən uzaq tarixi dövrlərdə Yer kürəsinin əhalisinin bir neçə yüz milyon nəfərə çatdığını güman etmək tamamilə ağlasığmazdır. Əhali sıxlığı yüksək texnologiya və mədəniyyət tələb etdiyindən və tarixdən əvvəlki dövrlərdə bunların heç birisinin mövcud olmaması səbəbindən mövcud ola bilməzdi” – deyər, yazmışdır [23, s.132-134]. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal vasitələrinin daima inkişafda olduğunu, deməli əhalinin təbii artımının da bir nöqtədə dayanmadığını obyektiv proses kimi qəbul edən B. Urlanis: “Bu o demək idi ki, müəyyən tənəzzül dövrlərinə baxmayaraq, insanların istehsal fəaliyyəti yenə də öz işini görür, irəliyə doğru hərəkət davam edirdi, lakin bu hərəkətin sürəti tamamilə cüzi idi” – deyər, söyləyərək, fikrini bu şəkildə davam etdirir: “İnsanların nəsilartırma qabiliyyəti mikroskopik idi, lakin bəşər tarixindəki iqtisadi tərəqqinin ümumi tempinə tam uyğun idi” [23, s.134]. Məhz bu paradıqmadan çıxış edən B. Urlanisə görə quldarlıq cəmiyyətində, ibtidai cəmiyyətlə müqayisədə, feodalizm dövründə isə quldarlıqla müqayisədə, əhalinin artım prosesində irəliyə doğru inkişaf obyektiv surətdə baş verməliydi: “Sonra əhalinin təbii artım tempı sürətləndi. Belə ki, quldarlıq sistemi əhalinin və ümumilikdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı baxımından özündən əvvəlki formasiyalara nisbətən xeyli yüksək artım templəri ilə xarakterizə olunur. Feodalizm quruluşu isə öz növbəsində əhali artımının inkişaf tempini quldarlıq quruluşu ilə müqayisədə yenidən sürətləndirdi, lakin bizim eramızın inkişaf tempini quldarlıq quruluşu ilə müqayisədə feodal dövrünün inkişaf tempini son dərəcə yavaş görünür”. Təbii ki, bu proses kapitalizmdə pik həddə çatmalıydı: “Feodalizmi yeni ictimai sistem - ictimai əməyin məhsuldarlığına böyük təkan verən kapitalizm əvəz etdi. İstehsal prosesində sənətkarların əl əməyini tədricən əvəz edən bir sıra maşınların meydana gəlməsi dövrün iqtisadi mənzərəsini əsaslı surətdə dəyişdi, istehsalın mexanikləşdirilməsi istehsal həcmi xeyli artırdı. Bunun nəticəsində istehsalın həcmi, istehsal vasitələrinin rolu və əmək məhsuldarlığının səviyyəsi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artdı [23, s.135].

Müəllif yuxarıda söylənən fikirlərini əsaslandırmaq üçün, tarixi tədqiqatlarda tətbiq edilən riyazi metodlara istinad edərək, bəşər tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinin mövcud olduğu zamanların cəmiyyət müqayisəsini də aparır: “Bəşər tarixinin sosial-iqtisadi inkişaf və istehsal tempinin artan xətlə sürətlənməsini indiyədək mövcud olan ictimai formasiyaların müddəti də sübut edir. Onların bəşər tarixində mövcud olma müddətləri təxminən aşağıdakı kimidir. Belə ki, əgər ibtidai cəmiyyət 3 milyon ildən bir neçə min ilə qədər mövcud olubsa, quldarlıq cəmiyyəti bir neçə min il ərzində mövcud olmuşdur. Əgər ilkin kapital yığını əsri 250-300 il mövcud olmuşdursa, öz növbəsində Sənaye Kapitalizmi Əsri isə cəmi 100-125 il mövcud olmuşdur. Rəqəmlər aydın surətdə göstərir ki, ibtidai xalqların həyatında əhali artımı prosesində hər hansı əhəmiyyətli dəyişiklik üçün on minlərlə il tələb olunurdu. Quldarlıq dövründə bu dəyişikliklər bir neçə min, feodalizm dövründə yalnız əsrlər, nəhayət, kapitalizm dövründə əhali artımı prosesində əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verməsi cəmi bir neçə onilliklər tələb edirdi” [23, s.135]. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, əhali artımı və məskunlaşması

prosesinə sənayesinin yüksək inkişafının təsirinə tarixi demoqrafiyaya dair digər ədəbiyyatlarda da rast gəlinir: “Avropa ölkələri içərisində əhalisinin inkişaf tempinə görə ən öndə gedən ölkə İngiltərə idi. Belə ki, məhz bu ölkənin əhalisi XIX əsrdə 3,6 dəfə artmışdı. Bu inkişafın əsas səbəbi isə İngiltərə sənayesinin yüksək inkişafı idi” [1, s.172].

Həqiqətən də sənayesinin inkişaf tempi yüksəksəldikcə, əhalinin inkişaf tempinin də misilsiz bir sürətlə arması-milyarda çatması tarixi reallıqdır: “XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq bir sıra Avropa ölkələrində, o cümlədən İngiltərədə müşahidə olunan sənaye çevrilişi əhali məskunlaşması prosesinin intensiv inkişafında heç də az rol oynamamışdır. Belə ki, yer üzünü alt paleolit dövründən bəri məskunlaşdıran insan nəsli ilk dəfə bir milyarda yalnız 1830-cu ildə çatmışdır. Artıq 100 il sonra 1930-cu ildə bəşəriyyət növbəti – ikinci milyarda imza atdı. 1962-ci ildə yer kürəsində əhalinin sayının üç milyarda çatması üçün 32 il vaxt tələb olundu” [1, s.21].

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Urlanis əhalinin inkişaf tempinin dinamikasını tarixi-mədəni, sosial-iqtisadi, siyasi amillərlə yanaşı, təbii-coğrafi amillərlə də əlaqələndirir. Müəllif “Qərar vermək vaxtıdır” adlı elmi məqaləsində demoqrafik problemlərin həllini bəşəriyyətin ən vacib məsələlərindən biri kimi qabardaraq yazır: “Demoqrafik problemlərin həllinin vacibliyi nüvə təhlükəsinin aradan qaldırılması, sürətlə silahlanmaya, soyuq müharibəyə son qoyulması, bəşər sivilizasiyasının gələcəyinin asılı olduğu ətraf mühitin qorunması və xilas problemləri qədər ciddidir” [14, s.263]. Onun fikrincə, Yer üzündə insanların yaşayış şəraiti, tarixən sosial-iqtisadi və fiziki-coğrafi cəhətdən kəskin şəkildə fərqlənir və bu, dünya ölkələrinin qarşısında duran vəzifələrin fərqliliyini müəyyən edir: “Əhalinin inkişaf tempinin dinamikası məsələsinə coğrafi determinizm metoduna üz tutaraq yanaşan müəllifin fikrincə demoqrafik siyasətin hansı istiqamətdə hazırlanaraq tətbiqində fiziki-coğrafi amillər heç də az rol oynamır. Məhz bu səbəbdən də yer üzünü məskunlaşdıran əhalinin artımı problemlərinin həlli üçün tam əks qütblü iki əsas istiqamət, nəzərdə tutulur: doğum nisbətinin artırılması zərurəti – analitik mövqe və doğum nisbətinin azaldılması zərurəti, anti-natalist mövqe” [23, s.263-269]. Digər tərəfdən, müəllif sənayenin inkişaf tempinin əhalinin inkişaf tempi ilə heç də həmişə üst-üstə düşməməsi fikrini söyləyərək: “Bir çox ölkələrdə yüksək doğum səviyyəsi onların iqtisadi inkişafında ciddi maneəyə çevrilib. Bəzi ölkələrdə istehsalın artım tempi hətta əhalinin artım tempinin inkişaf tempinə çata bilmir” – deyərək, yazır. O, ölkələrin iqtisadiyyatında belə bir halın yaranmasını palçığa batmış maşına bənzədir: təkərlər fırlanır, lakin maşın yerində qalır və bəzən geriye doğru hərəkət edir [14, s.264].

B.Urlanisin fikrincə, inkar etmək olmaz ki, bəzi ölkələrdə əhalinin sayının əhəmiyyətli artım tempi iqtisadi problemlərin həllini çətinləşdirir və onların inkişafını ləngidir. Lakin, iqtisadiyyatın geri qalmasının yeganə səbəbi təkəcə doğum səviyyəsinin yüksək olması deyil. Çünki, bu tipli ölkələrdə – inkişaf etməkdə olan, o cümlədən geri qalmış ölkələrdə doğum səviyyəsi həm də insanların yaşadığı sosial-iqtisadi şəraitin aşağı səviyyədə olmasının, yüz milyonlarla insanın savadsızlığının, iqtisadi tənəzzülünün, mədəni geriliyinin, ictimai istehsalda qadın əməyindən zəif istifadə edilməsinin nəticəsidir. B.Urlanis həm sözügedən, həm də “Qadınları da qorumaq lazımdır” adlı elmi məqaləsində əhalinin inkişaf tempinin dinamikasında qadınların cəmiyyətə inteqrasiya olunması məsələsinə böyük önəm verir: “Nadir hallarda analar həyatının ilk aylarında özlərinin kiçik, yeganə uşağını başqasının himayəsinə verməyə razı olur. Heç bir muzdlu dayə körpənin həyatının ilkin dövründə ana qayğısını və sevgisini əvəz edə bilməz” [16, s.236]. Müəllif yazır: “Təkövldli analar uşaqsız qalma riskini nəzərə alsaydılar, yəqin ki, bir uşaqla məhdudlaşmazdılar. Analıqdan imtina etməklə qadınlar bununla da özlərini valideynlik sevincindən məhrum edərək özlərini tənəhliyə məhkum edirlər” [16, s.238-239]. Ona görə də, alim belə hesab edir ki, anaların övladlarını böyütməsi, habelə ikinci və üçüncü uşağı dünyaya gətirməsi üçün hər cür şərait yaradılmalıdır. Əks halda, analar abort yolunu seçəcək: “Lakin, abort hüququ ananın dünyaya gətirəcəyi körpədən qorunması kimi başa düşülə bilməz. Bu hüquq ölkəmizin bütün uşaqlarının hələ doğulmazdan əvvəl arzu olunan övladlar kimi dünyaya gələcəkləri anlamında başa düşülməlidir” [16, s.236-237]. Eyni fikrə müəllif “Arzu olunan övlad”, “Ailədə nənə”, “Mütəxəssislərin öhdəsinə”, “Və yenə də: kişiləri qoruyun”, “Atasızlıq”, “Neçə övlada sahib olmalı”, “Ata, ana, üç övlad”, “Birtərəfli hesab” adlı elmi əsərlərində də toxunur [16, s.217-221, 222-224, 225-231; 20; 24; 27]. Müəllif adları çəkilən elmi əsərlərində ailənin qorunması üçün zəruri olan bütün vacib elementlərə, eləcə də ailədə lazım olan uşaqların sayı məsələsinə toxu-

nur. Məsələn, “Arzu olunan övlad” adlı məqaləsində müəllif belə qənaətə gəlir: “Əgər cütlük yalnız bir uşaq dünyaya gətirərsə, o zaman demək olar ki, bir nəsilə əhalinin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə azalacaq. Cəmiyyət üçün ailədə tək uşağın olması son dərəcə pis və arzuolunmaz haldır” [15, s.249-250]. Müəllif nəticə olaraq: “Əgər əhali artımının lazımı qədər olmasını istəyiriksə, onda hər 100 cütlük 300 övlada sahib olmalıdır” [15, s.250]. O, ailədə bir və ya iki uşağı “demoqrafik aclıq” adlandırır və belə hesab edir ki, yalnız üç uşaq ilə ailə normal cəmiyyət əldə edir. Müəllifin fikrincə, təköv-ladlı ailələrin artmasına səbəb olan amillərdən biri də boşanmalardır. Belə atasız ailələrdə uşaqlar psixoloji travma ilə böyüyür. Atasızlıq uşaqları qayğı və müdafiədən məhrum edərək nəinki onların gündəlik həyatını pisləşdirir, eləcə də gələcəklərinə mənfi təsir göstərir [11, s.200-205].

B.Urhanisın müharibələrin demoqrafik proseslərə mənfi təsirləri ilə bağlı narahatlığı və uzaq-görənliyi insan təxəyyülünü heyretə gətirir. Müasir dünyamızda demək olar ki, dünyanın hər yerində yeni müharibə ocaqları qızışır. Belə ki, biz hər gün müharibələr səbəbindən minlərlə dinc mülki şəxsin və hərbi qulluqçunun həlak olması ilə bağlı xəbərlər eşidirik. Müəllif yazır: “Bəşər tarixinin bütün dövrlərində müharibələrin demoqrafik proseslərə təsiri çox böyük olmuşdur. Barbarlar dövründə tayfalar arasında gedən müharibələr əhali artımını xeyli azaltmışdır. Aramsız feodal müharibələri də insan qurbanlarının xeyli sayda artmasına səbəb olmuşdur. Üstəlik, kapitalizm dövründəki müharibələr də zaman-zaman milyonlarla insanın vaxtından əvvəl ölümünə səbəb olmuşdur. Müharibələr təkə orduda xidmət edənlər üçün deyil, həm də mülki əhali arasında da ölüm hallarının artması və doğum səviyyəsinin azalmasına səbəb olur” [22, s.331; 13, s.35-43, 75-132, 304-330, 453-562].

B.Urhanis bəzən konkret dövrdə yaşamış bir nəslin keçdiyi həyat təcrübəsini, həmin nəslin demoqrafik proseslərdə hansı dərəcədə, necə iştirak etməsi məsələlərini sırf həmin dövrə xas tarixi xüsusiyyətlər baxımından tədqiq etmişdir. Məsələn, müəllif “Bir nəslin tarixi” kitabında 1906-1966-cı illərdə yaşamış bir nəslin nümunəsi əsasında insan ömrünün yaşını, keçirdiyi təlatümləri, o cümlədən XX əsrin birinci yarısında Rusiyanın siyasi-iqtisadi səviyyəsinin demoqrafik vəziyyətə təsirini, şəhər və kəndlərinin sosial-mədəni şəraitini hərtərəfli təsvir edərək, tarixi demoqrafik nöqtəyi-nəzərdən araşdırmışdır [18, s.43-47]. Müəllif sözügedən kitabında yazır ki, Çin və Hindistandan sonra üçüncü ən çox əhalisi olan Rusiyanın şəhərlərində elektrik işıqlandırma sistemi yox idi [18, s.53]. Müəllif qeyd edir ki, Rusiyada fəhlə və kəndlilərin maddi vəziyyətlərinin aşağı olması onlara öz ailələrini lazımı səviyyədə dolandırmağa, ailə üzvlərinin sayını artırmağa imkan vermirdi. Məsələn, Sankt-Peterburq tekstil işçisinin ailəsində 1908-ci ildə adambaşına gündə 700 qram qara çörək, 300 qram kartof, 140 qram kələm və 17 qram kərə yağı, Bakıda isə 1910-cu ildə neftçilərin ailələrində adambaşına gündə cəmi 1 qram kərə yağı düşürdü [18, s.51]. B.Urhanis XIX əsrin sonlarında Rusiyada dözülməz əmək şəraitinin də demoqrafik vəziyyətə son dərəcə mənfi təsirini konkret rəqəmlərlə qabardır. Baxmayaraq ki, əmək qabiliyyətli əhali (B.Urhanisin fikrincə, əmək qabiliyyətinin başlanğıcı 16 yaşdan hesab olunurdu. – A.M.) ümumi əhalinin təxminən 40%-ni təşkil edirdi, XIX əsrin sonlarında Rusiyada əmək qabiliyyətli yaşda olan hər 100 nəfərə 87 nəfər əmək qabiliyyəti yaşında olmayan şəxs düşürdü. Ona görə də sözügedən dövrdə ölkədə 12, 13, 14 və 15 yaşlı milyonlarla uşaq işləyirdi. Rus kəndlisi hətta 60 yaşına çatdıqdan sonra kifayət qədər gücü, təqəti olduğu müddətdə belə, işləməyə davam etmək məcburiyyətində idi [18, s.54]. Təbii ki, uşaqların kiçik yaşlardan ağır əməyə cəlb olunması, dözülməz və antisanitar şəraitdə yaşaması, onların fertil qabiliyyətlərinin də zəifləməsinə, gələcək ailə həyatlarında dünyaya qeyri-sağlam, ölü uşaqlar gətirmələrinə münbit şərait yaradırdı: “O dövrün işləyən qadınlarının ağır həyat şəraiti, anaların müdafiəsinin və onlara qayğının olmaması çoxlu sayda uşağın vaxtından əvvəl doğulmasına, yaxud ya ananın, ya da övladın məhvinə səbəb olurdu”. Müəllif yazır ki, sözügedən dövrdə uşaqların demək olar ki, böyük əksəriyyəti qeyristasionar şəraitdə doğulduğundan, doğum evlərində ana ölümünün faizinə əsasən, hər 6,8 milyon doğuşa 34000 ananın doğuş zamanı öləcəyini güman etmək olar [18, s.98-99]. Rəsmi statistikaya görə, 1906-cı ildə ölkədə 4427 çarpayılıq cəmi 525 doğum evi və ya doğum şöbəsi var idi. Qafqazın və Orta Asiyanın əksər əyalətlərində isə ümumiyyətlə, bir doğum evi və ya şöbəsi belə yox idi [18, s.98]. Elə yuxarıda deyilənlərin nəticəsi olaraq 1906-cı ildə ölkədə 8391 oğlan və 5779 nəfəri qız olmaqla 14170 ölü uşaq doğulmuşdu [18, s.78]. Sözügedən əsərində 1906-cı ildə doğulan insanların həyat fəaliyyətini demoqrafik aspektdə 1966-cı ilədək, yəni tam bir əsr müddətində izləyən alimin gəldiyi qənaətə görə demoqrafik inkişafın mühüm göstəricilərindən biri də dağıdıcı müharibələrin,

müxtəlif xəstəliklərin (müəllif burada milyonlarla insan ömrünü yarıda qoyan I və II Dünya müharibələrinin, epidemiyaların, aclıq və soyuğun acı nəticələrini çoxsaylı statistik göstəricilər, riyazi hesablamalar yolu ilə araşdırmışdır. – A.M.) azaltdığı insan ömrünün uzunluğudur.

Kişilərin ata, qadınların isə ana olmaq qabiliyyətinin müəyyən edilməsi ilk növbədə, onların sağlamlıq göstəriciləriylə daha doğrusu onların reproduktiv həddə çatmasına zəmin yaradan bəlli zaman kəsiyindən – insan ömrünün uzunluğundan çox asılıdır. Reprodaktiv sağlamlıq haqqında danışırıqsa, kişilərdə də sonsuzluqla bağlı hallara qadınlarda olduğu kimi tez-tez təsadüf olunur. Təsadüfi deyildir ki, Rusiya Tibb Elmləri Akademiyası mütəxəssislərinin hesablamalarına görə, ölkədə son 15 ildə təxminən 4 milyon uşağın doğulmamasının səbəbi məhz kişi sonsuzluğudur. Təəssüf ki, bu hal artmaqda davam edir. Son 13 il ərzində bu xəstəlikdən – kişi sonsuzluğundan əziyyət çəkən kişilərin sayı 80% artıb. Bütün bunlar isə B.Urlanisin hələ yarım əsr bundan əvvəl çox böyük uzaqgörənliklə söylədiyi kimi anaların mühafizəsi ilə yanaşı, ataların da mühafizəsinin ölkənin sağlam demoqrafik mənzərəsinin və genofondunun yaradılması üçün nə qədər vacib olduğunu bir daha təsdiq edir. Məsələn, çağdaş dövrdə sözügedən problemi tədqiq edən Ç.İldarxanova “Rus kişilərinin sosial-demoqrafik problemləri generativ davranışları kontekstində” adlı məqaləsində yazır ki, bu gün də cəmiyyətimizdə kişilərdə cinsi disfunksiya və reproduktiv sağlamlıqla bağlı problemləri müzakirə etmək adət deyil, bu kimi məsələlər necə deyərlər hələ də “qapalı mövzu” hesab olunur. Məsələn, bu gün də Rusiyada kişilər sonsuzluqla bağlı həkimə qadınlardan 5 dəfə az müraciət edirlər [8, s.74].

B.Urlanis yuxarıda xatırlatdığımız “Əhali məskunlaşması: Araşdırılması. Publisistika” adlı kitabında əhali artımının tənzimlənməsi prosesində doğum həddinin yüksəldilməsinə təsir edən amillər içərisində nikah yaşının da vacibliyindən, müstəsna rolundan bəhs etmişdir: “Doğum səviyyəsinə müəyyən qədər təsir göstərən digər səbəb nikah yaşıdır. Uşaq dünyaya gətirmə dövrünün müddəti təxminən (yaxud ortalama) 30 yaşıdır. Üstəlik, qadının yaşı artdıqca hamilə qalma ehtimalı da azalır” [19, s.222]. O, yazır ki, qızların ərə getməzdən öncə öz təhsillərini başa vurmaq istəyi, o cümlədən iqtisadi müstəqilliyə can atmaları nikah yaşının da yüksəlməsinə bilavasitə təsir edir. Belə ki, əgər yarım əsr bundan öncə nikaha daxil olan qızların yarısının yaşı 20 yaşadək olurdusa, indi bu göstərici yalnız 20% təşkil edir. Yaxud əvvəllər nikaha daxil olan 40 yaşlı qadınlar cəmi 2,5% təşkil edirdilərsə, indi bu göstərici 5 dəfə artmışdır [19, s.222]. Ümumiyyətlə, B.Urlanisin elmi yaradıcılığında ailənin istər strukturu, istər say tərkibi, istərsə də sosial mahiyyəti ilk növbədə nümunəvi nizam-intizamı və həyat tərzilə seçilən, ənənəvi ailə dəyərlərinə, adət və ənənələrə, mənəvi və əxlaqi normalara sədaqət bəsləyən, dünyaya övlad gətirməklə nəsillər arasında varislik körpüsü yaradan, o cümlədən digər ailələrə və bütövlükdə cəmiyyətlə sıx, qarşılıqlı münasibətlər sistemi yaradan sosial institut kimi təsvir olunur.

B.Urlanisin elmi yaradıcılığı üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də onun demoqrafik hadisələrin dinamikasını zaman oxu üzərində istər keçmişlə bağlı, istərsə də gələcək inkişaf perspektivi ilə bağlı məsələləri elmi-obyektiv müstəvisində analiz edərək, son dərəcə maraqlı, dəyərli elmi nəticələr çıxara bilməsidir. Təsadüfi deyildir ki, çox vaxt onun demoqrafik proseslərin inkişaf dinamikası ilə bağlı elmi nəticələri elmi proqnoz xarakteri daşıyır. B.Urlanisin elmi əsərlərində nikahdan kənar, vətəndaş nikahı əsasında necə deyərlər, fəaliyyət göstərən ailələr müsbət qarşılanmır. Məsələn, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bir çox dövlətlərdə olduğu kimi, müasir Rusiyada da yalnız vətəndaşlıq qeydiyyatı şəbəkəsində qeydə alınmış nikahlar rəsmi qaydada dövlət tərəfindən tanınır və qorunur. Artıq ötən əsrin 60-cı illərindən başlayan, hazırda isə müasir rus cəmiyyətində qabarıq şəkildə nəzərə çarpan ənənəvi ideallara, mənəvi və əxlaqi, o cümlədən ailə dəyərlərinə münasibətdə ciddi dəyişikliklərin baş verməsi fonunda müəllifin sözügedən bu kitabında nikaha daxil olan cütlüklərin nikah yaşlarının zaman-zaman artmasına narahatçılıqla yanaşması heç də əsassız deyilmiş. Belə ki, çağdaş Rusiya cəmiyyətində vətəndaş nikahı (Rusiyada vətəndaş nikahı biri-biriləri ilə nikah və valideyn hüquq və vəzifələri ilə bağlı olmaq istəməyən insanların birgə yaşayışıdır. – A.M.) müəyyən legitimlik qazanmışdır. Bu münasibətlər artıq heç kimi təəccübləndirmir və çoxları onun mövcudluğuna normal yanaşaraq, haqq qazandırırırlar. Buna görə də çağdaş dövrdə tarixən formalaşaraq, böyük inkişaf, təkamül yolu keçən ənənəvi ailə tədricən əhalinin əhəmiyyətli hissəsi üçün cəlbediciliyini itirir. Təsadüfi deyildir ki, B.Urlanisin sözügedən problemlə bağlı hələ neçə onilliklər bundan qabaq gəldiyi və yuxarıda xatırlatdığımız dəyərli elmi nəticələrlə O.Papanın “Vətəndaş nikahı nikahın alternativini kimi”

[9], A.Antonovun “XXI əsrdə ailə sivilizasiyasının böhranı” [2], N.Bezrukovanın “Uşaqlar və valideynlik dəyərləri” [4], A.Vişnevskinin “Dемоqrafik inqilab homo-sapiens növlərinin reproduktiv strategiyasını dəyişir” [29], E. Vovkun “Rusiyada birgə yaşayış təcrübəsi: yayılma, şərhin mənalı” [5], S.Zaxarovun “Reproduktiv yaşda olan qadınların evlilik müddəti”, “Evlilik və ailə vəziyyəti” [6; 7] adlı elmi məqalələrində də rastlaşıq. Belə ki, adları çəkilən müəlliflər belə bir qənaətə gəlirlər ki, nikahın alternativ formalarına, yəni vətəndaş nikahı qaydalarına- birgə yaşayışa əsaslanan ailələr təbii ki, ənənəvi ailəyə xas olan vacib funksiyaları tam yerinə yetirə bilmirlər. Çünki yalnız nikah və ailə bir-biri ilə sıx və qarşılıqlı vəhdətdə nəsil artımının fasiləsizliyini təmin edən vahid sistem təşkil edərək, sosial sferanın ən mühüm faktoru, elementləri kimi çıxış edirlər.

Müəllif nikah yaşının doğuma təsiri ilə bağlı tədqiqatları nəticəsində belə qənaətə gəlir: “Nikah yaşının istənilən kəmiyyətdə artımı qadının dünyaya gətirə biləcəyi uşaqların sayının azalması anlamına gəlir” [19, s.224]. O, istənilən halda nikaha daxil olan cütlüklərin yaş həddinin artmasını fertil qabiliyyətin azalması, ənənəvi ailəyə xas olan uşaqların sayının azalması, o cümlədən gələcəkdə belə ailələrin uşaqsız qalma riskinin artması təhlükəsi ilə eyniləşdirir. Müəllifin bu məsələyə son dərəcə ehtiyat və həssaslıqla yanaşması, həyəcan təbili çalması, uzaqgörənliyi müasir Rusiya cəmiyyətinin demoqrafik mənzərəsi ilə öz təsdiqini tapır. Belə ki, 1990-cı illərin əvvəllərindən üzü bəri Rusiyada nikahların bağlanması və boşanmalarla bağlı demoqrafik vəziyyət əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, nikaha daxil olan bəylərin orta yaş həddi iki ildən çox, (1992-ci ildəki 23,9-dan 2005-ci ildə 26,1-ə), gəlinlərin ki isə təxminən iki il (21,7-dən 23,3-ə qədər) artmışdır. Həm kişilər, həm də qadınlar arasında 25 yaşa qədər nikahların ümumi intensivliyi isə 2 dəfəyədək azalmışdır. Belə ki, ölkədə əgər 1989-cu il əhalinin siyahıyaalınmasına əsasən, hər 1000 kişiye 20-24 yaşlı heç vaxt nikahda olmayan 595 nəfər, hər 1000 qadına isə 335 nəfər düşürdüsə, 2002-ci ilin son siyahıyaalınmasına əsasən, bu rəqəmlər müvafiq olaraq 736 və 526 nəfər olmuşdur. Demoqrafik araşdırmalar sözügedən siyahıyaalmadan sonrakı 5 il ərzində də 25 yaşına qədər heç vaxt evlənməmiş gənclərin nisbətinin sürətlə artdığını üzə çıxarmışdır. Rusiyada nikah nisbətində baş verən bu neqativ hallar, ölkədə əhali artımı və doğumla bağlı ciddi dəyişikliklərə məruz qalan hazırki demoqrafik modellə eyni dərəcədə, demək olar ki, paralel şəkildə yanaşı gedir. Belə bir hal öz növbəsində, uşaqların maraqlarına yönəlmiş məqsədyönlü tədbirlərin görülməsinə dair dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi zərurətini diktə edir. Rusiyada 2024-cü ilin “Demoqrafiya ili” kimi qeyd olunması da elə sözügedən problemin dövlət siyasətinin prioritet məsələlərindən biri olduğunu aydın şəkildə göstərir.

B.Urlanisin əmək fəaliyyəti və ailə qayğılarının biri digərinə mane olmadan, bir-birilə rəvan bir şəkildə uzlazdırıla bilməsi təcrübəsini ən xırda detalları ilə təsvir edən “Qadınları da qorumaq lazımdır” adlı əsərində təkcə qadınların həyat hekayələri, fərdi xüsusiyyətlərə deyil, həm də karyera və ya ailənin xeyrinə strateji prioritetlərin seçilməsi ilə əlaqədar üzləşdikləri problemlər tarixi-demoqrafik aspektdə böyük peşəkarlıqla tədqiq edilmişdir. B.Urlanis sözügedən əsərində qadınların həm əmək fəaliyyəti, həm də məişətdə sağlamlıqlarının qorunmasının bütün cəmiyyət üçün vacibliyi məsələsini də gündəmə gətirir: “Eyni zamanda, qadınların əməyinin mühafizəsinə də həssaslıqla yanaşmalıyıq. Qadınları kimyəvi istehsal və qazla çirklənmiş sahələrindən, vibrasiyadan, tozdan uzaq tutmalıyıq. Axı, buna məhəl qoymamaq çox vaxt hətta xatırlamaqda belə çətinlik çəkdiyimiz ağır və arzuolunmaz genetik nəticələrə səbəb ola bilər. Unutmaq olmaz ki, qadınlar iş başında anadır, ona görə də onlar üçün xüsusi iş şəraiti lazımdır. Daha sonra müəllif fikrinə davam edərək: “Qadınların əməyini asanlaşdırmaq bizim ən vacib və ümdə vəzifələrimizdən biridir. Biz bunu onların ürəyinə yatan bir şəkildə, zövqlə təşkil etməliyik” – deyər, yazır [16, s.100-106]. Müəllif qadınların ictimai və şəxsi həyatdakı fəaliyyətinə tarixi nəzər salaraq: “İnqilabdan əvvəl Rusiyada qadınlar ya əkinçi, ya aşpaz, ya da dayə kimi çalışırdılar... Əgər indi də qadınları sırf ev təsərrüfatı ilə bağlı qayğılardan ayıraraq bu işləri xidmət sferalarına həvalə etsəydik, o zaman bu işləri görmək üçün əlavə 30-40 milyon işçi qüvvəsi tələb olunardı” [16, s.232-241]. Müəllif haqlı olaraq yazır ki, qadınların evdə gördükləri işlərinin iqtisadi səmərəsinin pulla hesabı aparılısaydı, məsələn, onların evdə bişirdikləri naharın haqqından naharda istifadə olunan ərzağın yeməxana qiymətləri ilə pulu çıxılısaydı onda əmələ gələn fərqlə pulla ifadəsi, ekvivalenti görülən zəhmətin böyüklüyünü və milli gəlirə verdiyi töhfənin əhəmiyyətini aşkar surətdə əks etdirərdi. Müəllif həmçinin “qadınların ictimai və şəxsi həyatda

iştirakı, xalq təsərrüfatında, məişətdəki fəaliyyəti, analıq və nikah məsuliyyətini öz çiyinlərində daşımaq kimi dörd fəaliyyət forması, dörd funksiyası vardır” – deyə, yazır [16, s.100-106].

B.Urlanis “Neçə uşağa sahib olmalı?” adlı əsərində yazır ki, ölkəmizin bir sıra regionlarında doğum səviyyəsinin aşağı düşməsinin əsas səbəbi qadınların mənəvi və maddi sahədə fəallığının artmasıdır. Belə ki, müəllifin fikrincə: “Şəhərlərdə uşaq böyüdən qadınlar müxtəlif çətinliklərlə üzləşməli olurlar. Əgər ailədə uşağa qulluq etməyi əmanət edə biləcəyiniz bir nənəniz varsa, bu çox yaxşı bir haldır. Hətta “Nənə doğum amili kimi” mövzusunda xüsusi bir araşdırma apararaq maraqlı tədqiqat əsəri də yazmaq olar. Bəs ailədə nənə yoxdursa, kiçik körpəni də uşaq bağçasına vermək istəmirsinizsə, onda nə etməli? Nənəni haradan, necə əldə etməli?” [24, s.324]. Bu məqaləni oxuyarkən təbii sual yaranır, bəs nə üçün valideynlər öz körpələrini uşaq bağçasına vermək istəmirlər? Müəllifin bu suala cavabı əslində valideyn-cəmiyyət, valideyn-tədris müəssisəsi münasibətlərinə də aydınlıq gətirir. B.Urlanis sözügedən əsərində nuklear ailələrin getdikcə artması fonunda doğumun azalmasının qarşısının alınması üçün çoxuşaqlı ailələrin maddi durumunun yüksəldilməsi, onlara dövlətin xüsusi qayğısının göstərilməsini vacib hesab edir. Ailənin uşaqlara ehtiyacı müasir insan üçün vacib olan maraqları ilə əvəz olunaraq geridönməz şəkildə azalır. Uşaqlar müasir insanlar üçün hətta ailənin narahatçılığına da çevrilirlər [24].

Nəticə. B.Urlanisın tədqiqat əsərlərini tarixşünaslıq kontekstində nəzərdən keçirərkən, elmi-ob-yektiv prizmadan araşdırmağa cəhd edərkən onun nikah münasibətlərinin sabitliyinin qorunub saxlanılması, boşanmaların qarşısının alınması, ailədə konkret tarixi situasiyaya lazım olan optimal sayda uşaqların dünyaya gəlməsi, sağlam ruhda böyüməsi, maddi köməyə ehtiyacı olan ailələrə, analara və uşaqlara təxirəsalınmaz sosial yardımın göstərilməsi, insan ömrünün uzadılması üçün sosial-psixoloji, sosial-iqtisadi amilləri daha çox qabartması, o cümlədən, demografik siyasətin həyata keçirilməsi məsələlərinə ciddi önəm verməsi qənaətinə gəlmiş oluruq. Həmçinin belə bir nəticəyə gəlmiş oluruq ki, həyat yoldaşları arasında müqəddəs ailə dəyərləri üzərində bərqərar olan sabit, səmimi, sağlam və möhkəm ər-arvad, o cümlədən valideyn-övlad münasibətləri ailədə daha çox uşaq dünyaya gətirmək, onları böyüdüb cəmiyyətə inteqrasiya etmək üçün ən mühüm amillərdən biri, yaxud da birincisidir. Həqiqətən də yaxşı ailə, övladlar, ailə üzvlərinin sağlamlığı və rifahı insanların böyük əksəriyyəti üçün xoşbəxtliyin və həyatdan məmnunluğun əsasını təşkil edir. Nikah və ailə institutlarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə atılan hər bir addım, hər bir proqram, yaxud layihə, əhalinin təbii artımı ilə bağlı həyata keçirilən ən vacib, təxirəsalınmaz tədbirlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мəммədov А. Тарихи демографија. Баки, АДМІУ, 2019, 230 с.
2. Антонов А. Кризис фамилистической цивилизации в XXI веке// Экономические стратегии. 2016. №1. с. 40-43.
3. Бараненкова Т.А. Б.Ц Урланис выдающийся учёный-демограф к 115 летию со дня рождения. Вестник Института экономики РАН №3. 2021. с.185-193.
4. Безрукова О.Н. Ценности детей и родительства: межпоколенческая динамика // Социологический журнал. 2017. Том 23. №4. с. 88-110.
5. Вовк Е. Практика сожительства в России: распространённость, смыслы интерпретации // Социальная реальность. 2006 №4. с.46-60.
6. Захаров С. В Раздел 2. Брачность и брачное состояние // Население России 2013: двадцать первый ежегодный демографический доклад. М., Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. с. 52- 80.
7. Захаров С. В. Длительность супружеской жизни женщин репродуктивного возраста. Демоскоп Weekly, 2007, № 289-290.
8. Ильдарханова Ч.И. Актуальные социально-демографические проблемы российских мужчин в контексте их генеративного поведения.// Мужское измерение работы и семьи в современном мире: Государственная политика и практики повседневности. Уфа.Инеш. 196
9. Папа О. Сожительство как альтернатива браку. // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №2. (10), 2012.

10. Рохлин Д. Болезни древних людей Москва, «Наука», 1965. 303 с.
11. Урланис Б.Ц. Безотцовщина / Избранное. Москва, «Мысль», 1985, 226 с.
12. Урланис Б.Ц. Берегите мужчин! /Народонаселение, Исследования, Публицистика. Москва, «Статистика», 1976, 359 с.
13. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. Москва, «Изд-во социально-экономической литературы» 1960, 567 с.
14. Урланис Б.Ц. Время решать! Народонаселения. Исследования. Публицистика. Москва, «Статистика», 1976, 359 с.
15. Урланис Б.Ц. Желанный ребёнок. / Б.Ц.Урланис. Избранное. Москва: Мысль, 1985, 255 с.
16. Урланис Б.Ц. Женщин также нужно беречь. Кодры, 1978, №7, с.100-106.
17. Урланис Б.Ц. Историческая демография. Избранные труды. Москва, «Наука», 2007, 468 с.
18. Урланис Б.Ц. История одного поколения (социально-демографический очерк). Москва, «Мысль», 1968, 268 с.
19. Урланис Б.Ц. Народонаселения. Исследования. Публицистика. Москва, «Статистика», 1976, 359 с.
20. Урланис Б.Ц. Однобокая арифметика/Народонаселение, Исследования, Публицистика Москва, «Статистика», 1976, 359 с.
21. Урланис Б.Ц. Продолжительность жизни в историческом аспекте. .Эволюция продолжительности жизни. Москва, «Статистика», 1978, 309 с.
22. Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе. Москва, «Госполитиздат», 1941, 436 с.
23. Урланис Б.Ц. Рост населения и способ производства/Народонаселение, Исследования, Публицистика. Москва, «Статистика», 1976, 359 с.
24. Урланис Б.Ц. Сколько надо иметь детей? /Народонаселение, Исследования, Публицистика. Москва, «Статистика», 1976, 359 с.
25. Урланис Б.Ц. Ускорение роста населения Земного шара/Народонаселение, Исследования, Публицистика. Москва, «Статистика», 1976, 359 с.
26. Урланис Б.Ц. Эволюция продолжительности жизни. Москва, «Статистика», 1978, 309 с.
27. Урланис Б.Ц. Отец, мать, трое детей/Народонаселение, Исследования, Публицистика. Москва, «Статистика», 1976, 359 с.
28. Урланис Б.Ц. Избранное. Москва, «Мысль», 1985, 255 с.
29. Вишневский А. Демографическая революция меняет репродуктивную стратегию вида homo-sapiens // Демографическое обозрение. 2014. №6. с. 6- 33.

АЙДЫН МАМЕДОВ

*Доцент кафедры «Источниковедения, историографии и методики»
Бакинского Государственного Университета, доктор философии по истории*

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ Б.УРЛАНИСА

Борис Цезарович Урланис (1906-1981) – выдающийся российский учёный-демограф, проводивший многолетние научные исследования по проблемам исторической демографии, экономической демографии, роста, динамики и структуры населения. В 1923-1926 годах Б.Урланис учился на факультете общественных наук МГУ. Б. Урланис, работавший в Академии наук СССР с 1959 года, был известен своими многочисленными научными статьями, содержащими демографические знания в Советском Союзе в 60-70-е годы, и поднимавшими проблемы, связанные с ростом населения, которых нет один осмелился. Так как, Б. Урланис чутко отнесся к таким вопросам, как уменьшение числа детей, рожденных во вновь создаваемых семьях, увеличение числа разводов, а также социальной защищенности женщин и малообеспеченных семей в регулировании роста населения смог избавиться от догм советской идеологии, утверждавшей, что в этой области якобы нет недостатков, и не замедлил показать наиболее оптимальные пути преодоления этих проблем: «...К сожалению, не все наши женщины

могут испытывать радость семейной жизни. У нас высок процент разводов: 2 218 000 женщин впервые вышли замуж в 1976 году, но развелись в этом году 861 000 женщин. В то же время мы должны учитывать, что не всем женщинам удалось попробовать начать новую семейную жизнь во второй раз после развода». Или, в статье «Берегите мужчин!» он показал, что уровень смертности среди мужчин в стране, гражданином которой он является, значительно выше, чем среди женщин, и провел интересный анализ в этом отношении. Б. Урланис считают одним из основоположников исторической демографии в СССР.

В статье рассматриваются вопросы исторической демографии в научном творчестве Б.Урланиса, на основе сравнительного анализа многочисленных научных работ учёного-демографа, исследуются прирост населения, семья, брак и т.д.

Ключевые слова: Борис Урланис, историческая демография, прирост населения, семья, российская историография.

AYDIN MAMMADOV

*Associate Professor of the Department of Source Study,
Historiography and Methodology of Baku State University, PhD in History*

PROBLEMS OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN THE RESEARCH OF B.URLANIS

Boris Sezarovich Urlanis (1906-1981) is an outstanding Russian demographer-scientist who has conducted many years of scientific research on the problems of historical demography, economic demography, population growth, dynamics and structure. In 1923-1926, B.Urlanis studied at the Faculty of Social Sciences of Moscow State University. B.Urlanis, who has been working at the Academy of Sciences of the USSR since 1959, was known for his numerous scientific articles containing demographic information in the Soviet Union in the 60s and 70s, and brought up the problems related to population growth that no one dared to. Thus B.Urlanis, being sensitive to such issues as reducing the number of children born in newly created families, increasing the number of divorces, as well as the social protection of women and low-income families in regulating population growth, was able to get rid of the dogmas of Soviet ideology, which argued that this area supposedly has no shortcomings, and was quick to show the most optimal ways to overcome these problems: "...Unfortunately, not all of our women can experience the joy of family life. We have a high divorce rate: 2,218,000 women were first married in 1976, but 861,000 women divorced this year. At the same time, we must take into account that not all women were able to try to start a new family life for the second time after a divorce". Or, in the article "Protect men!" he showed that the death rate among men in the country of which he is a citizen is significantly higher than that of women and made interesting analyzes in this regard. B. Urlanis is considered one of the founders of historical demography in the USSR.

The article examines the issues of historical demography in B.Urlanis's scientific work, based on the comparative analysis of numerous research works of the demographer-scientist, population growth, family, marriage, etc. such demographic processes are investigated.

Keywords: Boris Urlanis, historical demography, population growth, family, Russian historiography.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 yanvar 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 930

HƏSƏNAĞA RAMAZANLI

AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
«Azərbaycanın Neolit-Eneolit dövrü arxeologiya»sı şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Ramazanli1946@mail.ru

**AKADEMİK Y.M.MAHMUDLUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ELMLƏRİN DİFFERENSİYASI,
TƏMƏRGÜZLƏŞMƏSİ, METODOLOGİYASI, MƏNBƏŞÜNASLIQ VƏ TARİXŞÜNASLIQ
PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ MƏSƏLƏLƏRİ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/228-232>

Ciddi fəaliyyət yolu seçmiş akademik Y.M.Mahmudlunun əsərlərində dialektik proseslər, differensiaslaşma, litoqrafiya, fundamental və tətbiqi tədqiqatlar kimi problemlə məsələlərdən qaçmaq məsələləri praktiki olaraq sistemləşdirilərək yüksək səviyyədə əsaslandırılmışdır. Differensiasiya, elmlərin qarşılıqlı formada yaxınlaşması, tarix elminin tədqiq etdiyi çərçivədə konkret problemlərin retrospektiv formasında, fundamental elmlərin mürəkkəb sistemində hal-hazırda insan mədəni həyatının mənzəyi keyfiyyət baxımından istifadə olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq, metodologiya, elmi-nəzəri, təhlil.

Giriş. Hazırkı dolaşılıqlı yarımxaoslu zaman mərhələsi süni surətdə, zəncirvari mühitin irilixirdalı bütün faktlarının fəaliyyətinin, idrakinin obyektivliyini təşkil edən [6], hadisələrin müəyyən təzahür amillərinin reallığı kimi, yəni elmi, obyektiv fakt, insan şüurundakını inkişafın həddi kimi qəbul olunan faktorları və onu canlandıran hər hansı bir cismin tərkib hissələri, fizikadakı, kimyadakı anlayış qaydaları ilə bağlı olaraq fiziki-kimyəvi sistemlərini və onların fazalarını göstərən komponentlərin sıx, həmçinin qarşılıqlı hərəkətdə, yeri düşəndə birini-digərinin orqanizminin mühitinin təcrid etmə sferasına daxil olan, tamlığın ayrı-ayrı hissələrinin birləşdirilməsi proseslərini təşkil edən, sintez mahiyyətinin vacib xüsusiyyətlərini aşmaqla yaxınlaşmaları üçün sonluqlarda xüsusi çəkiyə malik olmuş, əlverişli şəraitin ön plana gətirilməsinə yardım edərək, daha doğrusu canlı, materiyanın hərəkət şəklə, fiziki-kimyəvi faktorlara nisbətən keyfiyyətə yüksək, onların «bitərəf»liliyini özündə ehtifa edən, həyatı birləşdirən oksigen, azot, müxtəlif qaz dəstləri: arqon, su buxarı, atmosferdəki hava tərkibinə daxil ola bilən qazlar kimi sosial-inkişafın proseslərə qoşulan, birləşən elmlərin təmərküzləşmələrini-qarşılıqlı qovuşmalarını vahid, müasir mərhələdəki elm sahələrini, təcrübi faktlarının bilavasitə inandırıcı şəkildə təsdiqləməyə çalışan fərdi-insanı əhatə edən, obyektiv-subyektiv aləmin [1], maddi-mənəvi [2] həyatını, hadisəni, həmçinin də baş verən müxtəlif prosesləri ayrılıqla bağlayan, mühafizə olunmuş halda deyil, qarşılıqlı fəaliyyətdə mövcud olub, bütövlülük mahiyyəti daşıyan, sistem formasında birləşdirən ümumi, hər hansı bir sonu bilinməyən əşyanı əhatə edən: global makro (böyük, uzunölçülü və iri (mikro (xırda, kiçik, mürəkkəb söz, tərkib hissə) mühitli anlayış istiqamətlərinin qovuşmalarının elmi-nəzəri fikirləri ortaya atmağa sövq edir.

Elmlərin qarşılıqlı təsiri, ardıcıl hərəkətləri və bu sahədə miilli-özünədərkin [8] müəyyən məqsədlər daşdığını təyin etməyini istiqamətləndirən, məvhum məcmusu hesab olunan, proseslər zamanı bir-birini tamamlayan, elmi-nəzəri, saysız-hesabsız, çoxhüdüdlü olsalar da ona beş böyük aspektdə yanaşmağın faydalı olması bilavasitə tövsiyyə olunur.

Müasir mərhələdə mühüm, nəhəng və mürəkkəb sosial vücuda çevrilənlərin formalarından biri olan, elm başlıca olaraq, ictimai dərkətmənin, ilk növbədə insan fəaliyyətinin həqiqətlər haqqında obyektiv biliklərin nəzəri sistemləşdirilməsinin və formalaşdırılmasının funksiyalarını hazırlayır. Digər tərəfdən bilavasitə əsas məqsədi təsvir etmək, izah etmək və baş verən prosesləri onların məğlubiyyəti imkanlarını qabaqcadan xəbər verməkdən ibarətdir. Ümumilikdə hazırkı globalaşma mərhələsində elm şərti olaraq dörd dəstə: təbiətşünaslığa, texnikaya, sosial-ictimai və humanitar sahələrə bölünmüşdür. Hazırkı mərhələdə elmlərin inkişafı iki taktiki gedişlər- ekstensiv (obyektə xarakter verir) və inqilabi dəyişmələr hər 10-15 il ərzində bir-birini əvəz edir. İndiki mərhələdə hər iki taktiki gedişlər

güzəştli mövqe tutaraq elmi inqilablara, onun struktur xüsusiyyətlərinin dəyişmələrini, dərk etmə imkanlarını, kateqoriyalarını metodlarını və təşkilati formalı amillərinin yeniləşməsini əhatə etdiyi bir zamanda ciddi fəaliyyət yolu seçmiş akademik Y.M.Mahmudlunun əsərlərində dialektik proseslər, differensasiya, integrasiya, bünövrəli, tətbiqi tədqiqat kimi problemlərə uzlaşmaq məsələləri demək olar ki, sistemləşdirilmiş və yüksək səviyyədə əsaslandırılaraq artıq sübuta yetirilmişdir. Differensasiya, elmlərin qarşılıqlı formada yaxınlaşmalarını retrospektiv formada konkret çərçivə daxilində və yaxud bünövrəli elmlər sisteminə aid olan tarix hələlik insanın, ilk mədəni həyatının şəfəqlərinin başlanğıcı formasında istifadə edilmişdir. Akademik Y.M.Mahmudlu [4] tarix elmi məsələlərinin həllinin xüsusiyyətlərini yüksək səviyyədə aktivləşdirməkdən ötrü ilk növbədə onun nəzəri və metodoloji nəzəriyyəsini, bir tərəfdən müasir elmi-texnikanı, cəmiyyətdə sosial tərəqqini, digər tərəfdən tədqiqatın özünün mürəkkəbləşməsini və onun dərk olunmasını sürətləndirən əsasnamələr işləyib hazırlamışdır. Baş verən mövcud mahiyyət dəyişikliklər sayəsində tarixdə fəlsəfənin ümumidünyəvi, ümumində nəzəri və ümumimetodoloji imkanlarının dərinləşməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Müasir elmi-nəzəri mərhələnin təcrübi inkişaf istiqamətlərinin son həddində bəlli olur ki, fəlsəfənin artıq öz qüvvəsilə bütünlüklə hərtərəfli inkişafli həyatda baş verən dəyişikliklərin tamam öhdəsindən gələ bilməyəcəyini qabaqcıdan duyan akademik Y.M.Mahmudlu elmi-nəzəri məsələlərdə yaxınlaşmaların yolunu asanlaşdırmaq üçün əsas diqqətini tarixi hadisələrin, faktların, faktorlarının analiz, sintez və metodologiyası xüsusiyyətlərinin açılması yollarına aydınlıqlar gətirmiş oldu. Y.M.Mahmudlunun rəhbərliyi altında yazılan məqalə, tezis, monoqrafiya, müdafiə olunan dissertasiyalar, tarix elminin hər bir sahəsində ilkin olaraq sintezləşdirilməsi və onun digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqələri imkanlarına daha çox diqqət yetirməyə yönəldir. Y.M.Mahmudluya qədər elmi dərk etmənin mövcud iki istiqamətdə obyektiv-subyektiv dialektik imkanlardan istifadə olunurdu. Y.M.Mahmudlunun əsərlərində istifadə olunan metodologiyaya ümummillilik, nəzəri və məntiqi-qnoseoloji əsaslara daha çox önəm verilir, hansı ki, indiki mərhələdə bu problemlə məsələlər sadəcə diqqətdən kənarda saxlanmasına çalışılırdı.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, akademik Y.M.Mahmudlunun çox sayılı araşdırmalarında [5] ümumnəzəri, məntiqi-qnoseoloji, məntiqi, metodoloji imkanlarla yanaşı, həçinin məntiqi təyinetmələrə, texnotexnologiyaya və elmi dərk etmə proseslərinin səviyyə imkanlarından asılı olaraq ətraflı aydın cavab tapmaq mümkündür.

Akademik Y.M.Mahmudlunun onaltı cildlik seçilmiş kompleksli tədqiqat əsərləri üç vacib hissəyə və on əsas həyati başlıqlara ayırmaq mümkündür:

I. Elmi tədqiqatın metodologiyasının fəlsəfi əsaslarının birinci hissəsində:

- 1) adi dərk etmələr;
- 2) elmi dərk etmələr;

II. Elmi tədqiqatlardakı metod və metodologiya anlayışları:

- 1) elmi metodlar;
- 2) elmi tədqiqatlarda metodologiya;

III. Elmi tədqiqatlarda metodların tipologiyası:

- 1) mənəvi metodlar (elmi);
- 2) təcrübi fəaliyyət metodları.

Əsərlərində elmi metodlar bir sıra dəstə malikdirlər:

- 1) formal metodlar (formal və riyazi simvolik məntiqi);
- 2) məzmunlu: fəlsəfi, ümumelmi, fərdi elmi metodlar.

Seçilən metodlar aşağıdakılardan ibarətdir: empirik, nəzəri, bünövrəli, tətbiqi, tədqiqat metodları və idarəetmə metodları.

Mahiyyətinə görə araşdırmalardakı metodlar böyük dəstələrə ayrılmışdır:

- a) təbiətşünaslıq metodları;
- b) sosial-humanitar metodlar.

Təbiətşünaslıq metodları üç dəstəyə bölünür:

- a) üzvi-təbii metodlar;
- b) qeyri-üzvi təbii metodlar;
- c) keyfiyyət, kəmiyyət, mümkünlük və birbaşa dərk etmələr.

Akademik Y.M.Mahmudlunun tədqiqatlarında metodlar aşağıdakılardan ibarətdir:

I. Ümumifəlsəfi metodlar (dialektik, metafizik metodlar): analitik, fəhmlilik, fenomenoloji, hermenevtiklər (dərkətmələr).

II. Ümumi elmi metodlar: informasiya, model, struktur, funksiya, sistem, element mümkünlüyü, münasiblik.

III. Fərdi tədqiqat metodları: mexanika, fizika, kimya, geologiya, biologiya, sosial elmlər.

IV. Elmi tədqiqatların fənn metodları: biofizika, geofizika, fiziki-kimya, geokimya, elektrokimya.

V. Fənlərarası birləşmə tədqiqat metodları.

Akademik Y.M.Mahmudlunun elmi tədqiqat proseslərində məntiqi məsələlərinin təhlili problemləri xüsusi yer tutur. «Elmi tədqiqatda məntiqi proseslərlə əhatə edilən ikinci hissədə:

1. Elmi tədqiqatlarda faktların rolu;
2. Elmi problemlərinin quruluşu və formalaşdırılması;
3. Elmi hipozetlərin məzmununun irəli sürülməsi və əsaslandırılması;
4. Elmi tədqiqatda nəzəriyyənin mahiyyəti və rolu xüsusi yer tutur.

Birinci bölümdə Y.M.Mahmudlunun əsərlərində faktın həqiqiliyini, elmiliyini, faktların elmi nəzərliliyini, onun empirik mərhələsinin ilk pilləsi, empirikliyinin ikinci mərhələsindəki ilkin dövretməni, faktların qiymətləndirilməsi; üçüncü mərhələdəki məntiqi-nəzəri məsələlər üstün yer tutur.

İkinci bölümdə elmi-nəzəri problemlərinin formalaşdırılması;

Üçüncü bölümdə mövcud hipozetlərin məzmun aspekt və onun strukturu, hipozetlərin çeşidləri, işlək, elmi, fərdi, ümumi xüsusiyyətləri, empirik və nəzəri meyarı, təsvir və izahətmələr, hipotezin nəzəri biliyin formaları, elmi-nəzəri biliyin metodların inkişafı kimi, məsələlər, önəmli rola malikdirlər.

Dördüncü bölümdə nəzəri problemlər, onların strukturları: a) nəzəriyyənin sintetik, izahətmələri; dünyagörüşü: metodologiyası, qabaqcadan xəbər vermələr, görmə, praktik funksiyalarının rolu, təhlil analizlərinin çeşidləri ardıcılıqla şərh edilmişdir.

Y.M.Mahmudlunun nəşr olunan elmi-tədqiqat əsərlərindəki metodlarda aşağıdakı problemləri yüksək səviyyədə analiz-sintezləşdirmişdir. «Elmi tədqiqatlarda anlayışların səviyyələr»ini əhatə edən üçüncü hissəsində:

1) elmi tədqiqatların anlayış və məzmun bölümlərində akademik elmi tədqiqatlarda empirik səviyyələrinin dərkətmələrinin predmetində baş bölüm pilləsini irəli atır:

1) tədqiqatlardakı nəzəri səviyyələr;

2) empirik informasiyalardakı yığım metodları: seyretmələr, sosioloji seyretmələrin spesifikasiyası, seyretmələrdəki metodlarda çatışmazlıq;

3) eksperimentlər: sosioloji eksperimentlərin xüsusiyyətləri;

4) tədqiqatlarda sosioloji ölçmələr;

5) tədqiqatlarda ümumi-məntiqi metodlar;

6) elmi tədqiqatlarda nəzəri metodlar;

7) elmi tədqiqatlarda tarix və məntiqi metodlar:

a) tarixi metodların mahiyyəti;

b) tədqiqatın məntiqi metodları,

c) tarixi-məntiqi prinsiplərdə dialektik vahidlik kimi müasir tarix elmləri sahələri üçün vacib olan və indiyə qədər ancaq epizodik formada istifadə olunmuş məntiqi-qnesoloji və məntiqi-metodoloji problemlərin həllinə geniş imkanlar açmışdır.

Akademik Y.M.Mahmudlu mənbəşünaslıq sənədlərinin həqiqiliyi [3] və aliliyinin təcrübi tələbatından irəli gəldiyini şərh edərək, əsərlərində real olaraq onun, yəni Antik-Orta əsrlərdə [9] elmi tarixi aspektlərinin çox mürəkkəb, çətin yollardan keçməsinə və tarix elminin ən yaxın yardımçı sahələrindən biri hesab edir. Onun predmetini müasir sosio-mədəniyyət və nəzəri dərkətmə mərhələsində mədəni fenomen, insanın geniş mənada yaradıcılıq hasilatı kimi digər humanitar və sosial elmlərdə obyekt kimi çıxış etdiyini, hətta çoxsahəli elmlər sisteminin tərkibində fəaliyyət proqramı kimi təqdim edir. Eyni zamanda Y.M.Mahmudlunun çoxsaylı monoqrafiyalarında bu əvəzolunmaz elmin tarixin digər yardımçı sahələri ilə qarşılıqlı yaxınlaşma prinsipləri əsasında hərəkət etməsini döndə-döndə təkrar edir. Məsələn, paleoqrafiyanın, yazılı abidələrin xarici əlamətlərini, tarixi xronologiyanın zaman imkanlarını, ölçü vahidi-metrologiyanın tarix elmində oynadığı rolunun imkanlarını, möhürləri öyrənən

sfragistikanı, herbləri təhlil edən heraldikanı, fərqlənmə nişanlarını faleristikanı, bayraqları öyrənən leksikologiyanın nəzəri və təcrübi əsaslarının mənimsənilməsinə düzgün yanaşmağı məsləhət bilir.

Tarixi-tarixşünaslıq [7] tədqiqatları müasir intellektual mədəniyyət kontekstində mənimsəmək indiki inkişafın aktual akademik sahələrdən biri hesab olunur. Təcrübi olaraq bütün akademik fənlər daha tez identifikasiya olunur, yəni özünün ölçü və istifadəsi sahəsində birbaşa əsas məqsədə keçə bilir və burada sübuta ehtiyac qalmır. Y.M.Mahmudlunun fikirlərinə görə, digər akademik fənlərə nisbətə tarixşünaslığın özünün ayrıca müəyyənləşdirilməsi identifikasiyalı istinadı referent üsullar mövcud deyildir (tarixin tarixi və yaxud da tarixin tarixşünaslığı).

Y.M.Mahmudlunun fikirlərinə görə Azərbaycanın tarix elminin tarixşünaslığı indiyədək üç ölçüdə və yaxud da üç model əsasında yazılmışdır: Tarix-tarixşünaslıqda ön planda tarixdə bünövrəli prinsiplərin dəyişmələri, kateqoriyaları, metodları və dərkətmələrin məzmununun genişlənməsi, tarixi proseslərin, inkişafın mövcudluğu, tarixi mədəniyyətin, tarixi düşüncəsinin stili, tarixi təsviretmələr, elmi tədqiqat vəsaitlərinin və formalarının: mənəvi mədəniyyət, sosial, siyasi, təşkilati, informatik, məfkurəvi şərait (hər hansı bir dövrün) üstünlüyə malik olmasıdır. Müasir mərhələdə problemli tarixşünaslıq elmi Y.M.Mahmudlunun fikrinə görə, hələlik instrumental xarakter daşımaqda davam etməkdədir.

Nəticə. Beləliklə, akademik Y.M.Mahmudlunun tövsiyyələrini əsas tutaraq elmlərin sistemləşdirilməsi, qarşılıqlı formada yaxınlaşmaları və eyni zamanda bir-birindən yeri düşəndə uzaqlaşmalarının əsaslarının başlıca amilləri çıxarmaqla onların hərtərəfli təhlil yollarını göstərməkdən ibarət olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri / Q.M.Əhmədov.-Bakı: Elm,-1979.-198 s.
2. Əsədov, M.Ə. Azərbaycan XIII-XV əsrin birinci yarısında / M.Ə.Əsədov tarix üzrə fəlsəfə doktoru diss. avtoreferatı /-Bakı, 1996, 32 c.
3. Hordadbeh, İbadulla, Əbül Qasim ibn Abdulla. Kitab əl-masalik və əl-məmalik («Yollar və dövlətlər kitabı»). Z.M.Buniyadovun «Azərbaycan tarixinə dair mənbələrin xüasəsi» (Ərəb mənbələri) kitabından. Bakı: Azərbaycan EA nəşr.,- 1964.-37 s.
4. Mahmudov, Y.M. Azərbaycan: Qısa dövlətçilik tarixi / Y.M.Mahmudov.-Bakı: Təhsil, 2005.-140s.
5. Mahmudov Y.M. Özümüz / Y.M.Mahmudov.-Bakı: Azpoliqraf,-2008.-172 s.
6. Məmmədov, Z.C. Azərbaycanın Orta əsr filosofları və zəkaları / Z.C.Məmmədov.-Bakı: Elm,-1993.-88 s.
7. Nəcəfli, T.H. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasirtürk tarixşünaslığında / T.H.Nəcəfli.-Bakı: Çarşıoğlu,-2000.-107 s.
8. Orucov, Ə.A. Azərbaycan xalqı milli özünədərk yollarında: IX sonu-XX ə. əvvəllərində / Ə.A.Orucov.- Bakı: Avropa,-2012.-251 s.
9. Şərifli, M. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycanın feodal dvlətləri / M. Şərifli.-Bakı: Elm,-1978.-314 s.

ГАСАНАГА РАМАЗАНЛЫ

*Ведущий научный сотрудник отдела
«Неолит-энеолитической археологии Азербайджана»
Института Археологии и Антропологии НАНА,
доктор философии по истории*

ПРОБЛЕМЫ РЕШЕНИЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ КОНЦЕНТРАЦИИ НАУКИ, МЕТОДОЛОГИИ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ И ИСТОРИОГРАФИИ В НАУЧНЫХ ТРУДАХ АКАДЕМИКА Я.М.МАХМУДЛУ

В данной работе рекомендуется подход к основным аспектам, рассматриваемых как абстрактная совокупность, дополняющая друг друга в ходе научно-теоретических, бесчисленных

процессов, многогранных направлений на определение взаимодействия науки, последовательные действия и национальное самосознание в этой области.

В трудах академика Я.М.Махмудлу, выбравшего серьезный путь деятельности, практически систематизированы и обоснованы на высоком уровне вопросы ухода от проблемных вопросов, такие как диалектические процессы, дифференциация, литография, фундаментальные, прикладные исследования. Дифференциация, сближение наук во взаимной форме, в ретроспективной форме конкретных проблем в пределах рамок, изучаемых исторической наукой, в сложной системе фундаментальных наук, в настоящее время употребляется в качестве процессов зарождения культурной жизни человека.

Ключевые слова: Азербайджан, источниковедение, историография, методология, научно-теоретический анализ.

HASANAGA RAMAZANLI

*Leading researcher at the Department of "Neolithic-Eneolithic Archeology of Azerbaijan"
of the Institute of Archeology and Anthropology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Doctor of Philosophy in History*

SOLVING OF THE PROBLEMS OF THE DIFFERENTIATION AND CONCENTRATION OF SCIENCE, METHODOLOGY, SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY IN THE SCIENTIFIC WORKS OF ACADEMICIAN Y.M. MAHMUDLU

This article recommends an approach to the main aspects, considered as an abstract set that complements each other in the course of scientific and theoretical, countless processes and multifaceted directions to definition of the interaction of science, consistent actions, national identity in this aspect.

In the works of academician Y.M.Mahmudlu, who chose a serious path of activity, practically systematized and substantiated at a high level the issues of avoiding problematic issues, such as dialectical processes, differentiation, lithography, fundamental and applied research. Differentiation, the bringing together of sciences in a mutual form, in the retrospective form of specific problems within the framework studied by historical science, in a complex system of fundamental sciences, is currently used as processes for the emergence of human cultural life.

Keywords: Azerbaijan, source studies, historiography, methodology, scientific-theoretical, analysis.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Xələddin Xəlilli, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94; UOT 930

GUMRU MAMMADOVA

PhD Student in History, Baku State University

gumru20@gmail.com

THE SUMER PROBLEM IN SAMUEL KRAMER'S STUDIES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/105/233-237>

This scientific work analyzes the contribution of the prominent 20th-century American researcher Samuel Kramer to the study of the history of ancient Sumerians and the development of Sumerology. Being the author of numerous monographs, Samuel Kramer was one of the few scholars who investigated all topics related to ancient Sumerians. The main goal of this research is to provide an objective analysis of all significant works by the author. Structurally, the article consists of an introduction, main body, and conclusion. The introduction discusses the study of Sumerian history and the emergence of Sumerology as a scientific discipline. The main body focuses on Samuel Kramer's research on the history, habitats, culture, inventions of ancient Sumerians, and other related topics. The conclusion highlights the importance of a detailed study of Sumerian history.

Keywords: Sumerians, Sumerology, history, culture, religion, Samuel Kramer's research.

Introduction. The Sumerians arose as one of humanity's earliest civilizations, appearing approximately in 4000 BC within the fertile expanse nestled between the Tigris and Euphrates rivers. Being regarded as an enigmatic civilization, they established the groundwork for various facets of Mesopotamian society, encompassing writing, legal systems, religious practices, and the development of urban centers. The combination of the cryptic origins, unique language and writing system, rich mythology, and lasting influence of the Sumerians contributes to the perception of the Sumerians as one of the most mystical civilizations in history.

Throughout history, the research on the Sumerians has evolved from early explorations and decipherment of cuneiform to sophisticated interdisciplinary studies, culminating in the establishment of Sumerology as a distinct academic discipline dedicated to the comprehensive understanding of Sumerian civilization and culture. It encompasses various disciplines such as archaeology, anthropology, linguistics, history, et cetera. Researchers in Sumerology investigate Sumerian language, writing systems (such as cuneiform), religious beliefs, societal structures, technological innovations, and economic systems, among other aspects of Sumerian life.

One of the most renowned researchers who made a significant contribution to the field of Sumerology was Samuel Noah Kramer (1897-1990) who translated numerous Sumerian texts into English, making them accessible to a wider audience. His research holds significant relevance and validity in the field of Mesopotamian studies. The scholarly contributions have stood the test of time, providing a solid framework for subsequent studies and fostering a deeper appreciation for the rich heritage of Mesopotamia.

Despite Samuel Kramer's extensive publication record, his work has not been fully covered in a single scholarly work. Each of his monographs typically focused on specific aspects of ancient Mesopotamian history, literature, or culture, examining them carefully and in detail. Kramer made a significant contribution to the study of ancient civilizations, but a comprehensive understanding of his work requires familiarity with a wide range of his publications.

Kramer's meticulous analysis of Sumerian texts, along with his interpretations and insights, continues to serve as a foundation for scholars and researchers in the study of ancient Mesopotamia.

The main body. Samuel Kramer's translations covered a wide range of genres, including myths, hymns, legal texts, and administrative documents, and played a pivotal role in advancing the understanding of Sumerian civilization and culture. In addition to translations, Kramer wrote interpretive essays that provided context and analysis of Sumerian texts. Kramer's translation and interpretation of the Epic of Gilgamesh, one of the oldest known literary works, brought this ancient epic to prominence.

Kramer authored several monographs and books on Sumerian civilization, covering topics such as history, religion, language, and culture. His works, including "History Begins at Sumer" and "The Sumerians: Their History, Culture, and Character," remain influential in the field of Assyriology.

In the 1920-s Kramer dedicated several weeks to touring active archaeological digs across different regions of Iraq, where he gained insights into their fascinating discoveries [3, p.27]. Kramer delved into various aspects of Sumerian civilization, discussing their advancements in writing, their religious beliefs and practices, their social and political structures, and their influence on neighboring cultures. Moreover, the American assyriologist provided foundational information about their place of habitation, inventions, ethics, and heritage in general.

Sumer, known in classical times as Babylonia, was located in the southern part of Mesopotamia and corresponded geographically to modern-day Iraq. Its territory stretched from northern Baghdad to the southern Persian Gulf, covering approximately 10,000 square miles [5, p.12]. By the 3rd millennium BC, Sumerian culture and civilization had spread eastward to India, westward to the Mediterranean, southward to Ethiopia, and northward to the Caspian region [5, p.14].

The early settlers inhabiting Sumer were not Sumerians. Convincing evidence for this does not lie within the realms of archaeology or anthropology, which provide rather ambiguous results. Instead, definitive conclusions on this matter stem from linguistic research. The names of two pivotal rivers, the Tigris and the Euphrates, or Idiglat and Buranun as recorded in cuneiform, are not Sumerian words. Similarly, the names of the most significant cities, such as Eridu (Eredu), Ur, Larsa, as well as Isin, Adab, Kullab, Lagash, Nippur, Kish, lack satisfactory etymology in the Sumerian language [5, p.54]. Yet, the origin of the Sumerians remains a topic of debate and investigation among scholars. Despite extensive research and archaeological discoveries, there is no consensus on the exact origins of the Sumerian people. Various theories have been proposed, suggesting they may have migrated from different regions or emerged indigenously in southern Mesopotamia.

The earliest settlers began to contemplate the idea of irrigation [5, p.12]. The emergence of irrigation and the necessity for equitable water distribution among all users led to the development of governance institutions and the strengthening of Sumerian statehood [5, p.12]. The early rulers of Sumer did not exercise unchecked authority as tyrants or absolute monarchs. They regularly convened with their prominent fellow citizens in solemn assemblies to discuss critical state matters, especially those related to war and peace. One significant gathering, dating back approximately five thousand years to the dawn of Sumerian civilization, is documented in a heroic poem written much later [2, p.28]. The first known ruler of Sumer, whose deeds were recorded, albeit briefly, was a king named Etana from Kish. He ascended the throne, apparently, at the beginning of the 3rd millennium BC. The King List describes him as the one "who stabilized all the lands" [5, p.57]. The Sumerian concept of a Golden Age is depicted in the epic narrative "Enmerkar and the Land of Aratta". Within this tale, a section of twenty-one lines portrays a time of peace and prosperity, followed by humanity's departure from this idyllic condition [2, p.227].

The Sumerian civilization, although predominantly urban, relied more on agriculture than on industry. Throughout the 3rd millennium BC, Sumer consisted of several city-states, each surrounded by high walls and encompassing adjacent villages and settlements. A distinctive feature of each city was its main temple, situated on a high terrace that gradually transitioned into a massive tower with platforms - the ziggurat, which is the most characteristic Sumerian element of cultic architecture [5, p.89]. Ziggurats served as religious centers, were believed to be the earthly abode of the gods, and were used for various religious rituals and ceremonies.

The Sumerians devised the potter's wheel and invented the wheel, plow, sailboat, arch, vault, and dome, as well as mastered the technologies of copper and bronze casting, needle sewing, stone sculpture, engraving, and inlay [5, p.13]. A notable artistic innovation originating from Mesopotamia is the cylinder seal. Initially devised to mark and protect ownership of goods during transportation or storage, it eventually evolved into a form of signature for legal contracts. The process involved rolling the cylinder over moist clay to imprint the design of the seal onto it [4, p.47]. The Sumerians also devised a clay writing system, which was adopted and used across the Near East for nearly two thousand years [5, p.13].

Since for many centuries, no one suspected the existence of the Sumerians, the decipherment of the Sumerian language became possible through the decipherment of the Semitic-Akkadian language (Assyrian or Babylonian), which also utilized cuneiform script [3, p.43]. Still, the Sumerians are likely the originators of the cuneiform writing system. The earliest discovered inscriptions, comprising over a thousand tablets and fragments dating back to the latter part of the fourth millennium BC, found in Erech in recent years, are probably written in the Sumerian language [4, p.26]. The cuneiform script originated as pictographic writing, where each symbol represented one or more tangible objects and conveyed a word closely associated with or identical to the depicted object [4, p.27].

Unfortunately, the Sumerians themselves did not keep historical chronicles in the commonly accepted sense of the term, meaning a gradual record of developmental progress [5, p.46]. Initially, the earliest buildings and votive inscriptions contained very brief dedications, which held little historical value. By the 24th century BC, more complex and distinctive historical records emerged, such as Eannatum's account of military campaigns, Entemena's testimony of the long-running civil war between Lagash and Umma, invaluable records by Urukagina concerning the first social reforms based on the principles of freedom, equality, and justice, as well as the lyrical message of Lugalzaggesi, celebrating peace and prosperity, happiness, and security as hallmarks of his reign in Sumer. Materials for inscriptions included clay and stone tablets, bricks, stones, door hinges, cups and vases, clay nails and cones, mortars and pestles, steles and plaques, statues and figurines made of stone and metal [5, p.48]. Many valuable Sumerian historical documents, including the so-called "King List," which enumerates the names of most Sumerian kings and the durations of their reigns, were compiled largely thanks to the formulaic data and date lists [5, p.49].

Another highly informative source is the so-called "royal correspondence," referring to letters exchanged between rulers and their officials. While some letters first appeared as early as the 24th century BC, a portion of these letters of particular historical value belongs to the rulers of the Third Dynasty of Ur [5, p.49-50].

More than 95 percent of the written materials consist of economic and administrative documents, which, though important in their own right, provide little insight into the spiritual life of ancient Mesopotamians. However, approximately five thousand tablets and fragments containing various literary works have been discovered [4, p.19]. Assuredly, their contribution to the cultural and spiritual development of the entire Ancient Near East cannot be underestimated. The Akkadians, namely the Assyrians and Babylonians, fully embraced and adopted these literary works [5, p.190].

The literary legacy of Sumer encompasses myths, epic narratives, hymns, lamentations, historical records, both long and short essays, as well as prescriptions and proverbs [4, p.20]. The Sumerians first began to commit their literature to writing around 2500 BC, although the earliest discovered literary documents date back approximately to 2400 BC [5, p.192-193]. The most important myths within a particular culture typically revolve around cosmogony or creation myths. These sacred narratives are elaborated and refined to elucidate the origins of the universe, the presence of deities, and the emergence of humanity [4, p.45]. The royal hymns often employ poetic symbolism drawn mainly from the animal realm, occasionally incorporating elements from the plant world as well [3, p.112]. Samuel N.Kramer provided a logically structured inventory of the origins of poetic imagery evident in Sumerian literature [1, p.60].

When it comes to religion, Sumerian sages formulated peculiar beliefs ("God of gods") and creeds and recognized the inevitability of mortal limitations, particularly their helplessness in the face of death and divine wrath [5, p.13]. The primary elements of the cosmos consisted of the heavens and the earth (the term used for the cosmos - "anki" - is a compound word representing the sky and the earth) [4, p.61]. According to Sumerian theology, the pantheon of deities, representing anthropomorphic beings, governed the universe, directing it invisibly and adhering to established laws and orders. This pantheon included living beings whose form resembled that of humans, but they surpassed humans and were immortal. Various aspects of the cosmos, such as celestial bodies, atmospheric phenomena, and natural and cultural formations on Earth, were considered under the patronage of various deities who guided their actions following established rules and guidance [5, p.133-134]. Each of these supernatural, yet anthropomorphic and immortal beings among the Sumerians was referred to by the

term "dingir", which translates to "god". The Sumerian pantheon functioned akin to an assembly, led by the king; the most important groups in this assembly included seven gods known as the "judges of fate" and fifty deities known as the "great gods" [5, p.135]. During the third millennium BC, Nippur held great spiritual significance for the Sumerians. It was considered the religious heart of their land, with its primary deity being Enlil, the foremost god in the Sumerian pantheon. Enlil's temple, Ekur, held unparalleled importance among Sumerian temples [4, p.69]. In the earliest known texts, Enlil is described as the "father of the gods," the "lord of heaven and earth," the "king of all lands" [5, p.140]. Sumerian philosophers established a widely accepted belief across the Near East known as the doctrine of the creative power of the divine word, which attributed the act of creation to these deities [2, p.79].

Sumerian ethical beliefs and ideals were largely shaped by the principle that humans were created from clay to fulfill the purposes of the gods. According to their historical accounts, the Sumerians highly valued virtues such as goodness, truth, law and order, justice and freedom, righteousness, honesty, mercy, and compassion. The gods themselves favored ethical and moral behavior over unethical and immoral actions. Sumerian hymns praise most of the major deities as advocates of goodness, justice, truth, and righteousness. Some deities were specifically tasked with overseeing moral order, such as the sun god Utu [2, p.104-105]. The educators and wise figures of Sumer upheld and propagated the belief that human suffering stemmed from wrongdoing and transgressions [6, p.170].

The Sumerians were the first to establish laws and compile codes [5, p.14]. They created various law codes, presumably containing hundreds of individual laws in their original form, but there is no explicit articulation of legal theory in these compilations [2, p.36]. In the twenty-fourth century BC, the Sumerian city-state of Lagash implemented the first recorded social reform aimed at addressing the abuses of the previous administration. These abuses included excessive and varied taxation and the misappropriation of temple property. Feeling oppressed, the people of Lagash overthrew the old Ur-Nanshe dynasty and chose a new ruler, Urukagina, from a different family. Urukagina restored law and order in the city and ensured the freedom of its citizens [2, p.45].

The Sumerian school, known as the edubba, translates to "house of tablets" [5, p.255]. Its primary purpose, in our terms, was "professional," meaning it was established to educate scribes to meet the economic and administrative needs of the country, primarily those of temples and palaces. The head of the Sumerian school was called the ummia, meaning "expert" or "professor," also referred to as the "father of the school," while the student was called the "son of the school," and the graduate - the "son of the school of former days." The professor's assistant was known as the "elder brother," and among his duties was to prepare tablet models for copying, check students' copies, and listen to assignments recited from memory [5, p.256]. To meet the educational requirements, Sumerian scribal instructors developed a teaching method focused on linguistic categorization. This approach involved grouping Sumerian language elements into related sets and instructing students to memorize and replicate them until mastery was achieved [2, p.4].

Mesopotamian concepts, methods, and innovations spread both eastward and westward, influencing nearly all ancient societies and, to some degree, even impacting contemporary culture [3, p.28].

Conclusion. Samuel Noah Kramer made significant contributions to the field of Assyriology and Sumerology, particularly through his research, translations, and interpretations of ancient Mesopotamian texts. By studying the Sumerians, Kramer helped uncover the foundations of modern society.

On a final note, Sumerian civilization is not inferior to other ancient civilizations and deserves equal attention and recognition. Acknowledging the achievements of Sumerian civilization is essential for understanding the development of human societies in antiquity. Their legacy continues to resonate in modern times, making them a crucial focus of archaeological, historical, and cultural studies.

BIBLIOGRAPHY

1. Eichler L. Barry (ed.) Kramer Anniversary Volume: Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer, Verlag Butzon & Bercker Kevelaer, 1976 – 510 pp.
2. Kramer S.N. History Begins at Sumer: Thirty-Nine Firsts in Recorded History, University of Pennsylvania Press; 3rd edition, 1988 – 416 pp.

3. Kramer S.N. In the World of Sumer. An Autobiography, Detroit: Wayne State University Press, 1986 – 256 p.
4. Kramer S.N. Sumerian Mythology, the University of Pennsylvania Press, 1972 – 130 pp.
5. Kramer S. N. Sumerians: Their History, Culture and Character, University of Chicago Press; First Edition, 1963 – 372 pp.
6. Noth M., Winton T. Wisdom in Israel and the Ancient Near East, Brill Academic Pub, Vetus Testamentum, Supplements, Volume 3, 1969 – 328 pp.

QUMRU MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

SAMUEL KRAMERIN TƏDQİQATLARINDA ŞUMER MƏSƏLƏSİ

Hazırkı məqalədə, XX əsrin görkəmli amerikalı tədqiqatçısı Samuel Kramerin qədim şumerlərin tarixinin öyrənilməsinə və şumerologiya elminin inkişafına verdiyi töhfələr təhlil edilmişdir. Çoxsaylı monoqrafiyaların müəllifi olan Samuel Kramer, qədim şumerlərlə əlaqəli bütün mövzuları araşdıran nadir tədqiqatçılardan biri olmuşdur. Məqalənin yazılmasında qarşıya qoyulan əsas məqsəd, müəllifin bütün əhəmiyyətli əsərlərinin obyektiv təhlilidir. Quruluşuna görə məqalə, giriş hissəsindən, əsas mətnə və nəticədən ibarətdir. Giriş hissəsində şumer tarixinin öyrənilməsi və şumerologiya elminin yaranması məsələləri, mövzunun aktuallığı və elmi yeniliyi qeyd olunub. Əsas mətnə Samuel Kramerin qədim şumerlərin tarixi, məskəni, mədəniyyəti, ixtiraları və digər sahələrinə aid araşdırmaları əks olunub. Nəticə hissəsində şumer tarixinin ətraflı öyrənilməsinin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Açar sözlər: Şumerlilər, Şumerologiya, tarix, mədəniyyət, din, Samuel Kramerin tədqiqatı.

ГУМРУ МАММАДОВА

Докторант Бакинского Государственного Университета

ПРОБЛЕМА ШУМЕРОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ СЭМЮЭЛЯ КРАМЕРА

В данной научной работе анализируется вклад выдающегося американского исследователя XX века Сэмюэля Крамера в исследование истории древних шумеров и развитие науки шумерологии. Будучи автором многочисленных монографий, Сэмюэль Крамер являлся одним из немногих ученых, исследовавших все темы, связанные с древними шумерами.

Главной целью, поставленной перед научной работой, является объективный анализ всех значимых трудов автора. По структуре статья состоит из вводной части, основного текста и заключения. Во вводной части рассмотрены вопросы изучения истории шумеров и зарождения науки шумерологии. Основной текст посвящен исследованиям Сэмюэля Крамера в области истории, мест проживания, культуры, изобретений древних шумеров и других вопросов. В заключительной части показана важность детального изучения истории шумеров.

Ключевые слова: Шумеры, Шумерология, история, культура, религия, исследование Сэмюэля Крамера.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 aprel 2024-cü il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03 may 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.f.d. Elvira Lətifova, t.e.d. Anar İsgəndərov.

**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərç olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**

- Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı açıq şəkildə, elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi müəssisə, həmçinin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildə annotasiya, əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Xülasənin üstündə məqalənin adı mütləq göstərilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununu əks etdirməli, elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
- Məqalələrin mətnləri azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman-14 şrifti ilə, 1,5 intervalla 8-12 səhifə həcmində qəbul edilir (A4 format, səhifənin ölçüləri: yuxarı – 2 mm, aşağı – 2,5 mm, sol – 3 mm, sağ – 1,5 mm).
- Məqalədə UOT indekslər, 3 dildə açar sözlər göstərilməlidir.
- Məqalə Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar göstərilməklə) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Məqalədə elm sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq elmi işin yeniliyi, müəllifin gəldiyi nəticə aydın şəkildə verilməlidir.
- Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə, ya da mətndə rast gəlinədiyi ardıcılıqla və [1] və ya [1, s.119] kimi nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbilərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2 – 10.4.6. tələbləri əsas götürülməlidir.
- Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısı avtomatik nömrələmə ilə yığılmış məqalələr qəbul edilməyəcəklər.
- Məqaləyə mütləq 1 mütəxəssis rəyi (rəyçinin adı (tam şəkildə), elmi dərəcəsi, elmi adı və elmi titulu, iş yeri), məqaləni çapa tövsiyə edən müəssisənin elmi şurasının (kefədranın, şöbənin) iclas protokolundan çıxarış əlavə olunmalıdır.
- Elmi jurnallarda “*əvvəli ötən sayımızda*”, “*ardı növbəti nömrədə*” adı altında seriya məqalələrin dərs olunmasına icazə verilmir.
- Texniki baxımdan düzgün tərtib edilməyən, həmçinin plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr çap olunmayacaq.

Redaksiya ilə əlaqə:

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Требования к оформлению научных публикаций

- В статье должны быть указаны место работы и адрес, электронный адрес автора (авторов).
- Статьи могут быть опубликованы на Азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Резюме статьи должно быть на двух языках, помимо языка написания статьи. Оба резюме должны быть одинаковыми и отображать содержание статьи. В резюме должны быть показаны научный результат, научная новизна, практическая ценность и др. Резюме должно быть научно и грамматически отредактировано. В резюме должны быть полностью указаны название статьи, имя автора (авторов).
- Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, кегль 14, 1,5 интервал латинской графикой для статей на азербайджанском турецком языках и английском, кириллицей для статей на русском языке.
- В статье должны быть указаны UOT индексы или коды типа PACS, а также ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языках написания статьи и резюме).
- В конце статьи должны быть даны научная новизна, практическая ценность, экономический результат и др.
- В статье должны быть даны ссылки на научные источники. Список литературы должен быть либо по порядку (например, [1] или [1, с.119]) или же по порядку шифра. Если дается сноска на ту же литературу в другом месте текста, тогда номер сноски должен быть таким же как и прежде.
- Информация о каждой сноске, данной в списке литературы, должна быть полной и точной. Библиографическое описание источника должно быть дано в соответствии с его видом (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на статью, материалы симпозиумов, конференций и других научных изданий, должно быть указано название доклада или тезиса. При библиографическом описании ссылаемых источников должны браться за основу требования 10.2-10.4.6 отдела «Используемая литература» действующей инструкции по «Правилам составления диссертационных работ» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
- В статье преимущество должно быть дано научным статьям, монографиям и другим источникам, опубликованным в течении последних 5-10 лет.
- Статьи, список литературы которых набраны в режиме автоматической нумерации, не принимаются.
- К статье должны быть приложены 1 рецензия (с указанием имени, научной степени, научного звания и научного титула, места работы рецензента), выписка из протокола научного совета (кафедры, отдела) учреждения, recommending публикацию статьи.
- Статьи, которые не являются технически корректными, а также содержат плагиат, не будут опубликованы.

Электронный адрес журнала “История и ее проблемы”:
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Requirements for scientific publications

- The place of work and the address, e-mail address of the author(s) should be indicated in the article.
- Articles may be published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English. The summary of the article should be in two languages, in addition to the language of the article. Both summaries should be the same and display the content of the article. The summary should show the scientific result, scientific novelty, practical value, etc. The summary should be scientifically and grammatically edited. The summary should contain the full title of the article, the name of the author(s).
- The text of the article should be typed in Times New Roman, 14, 1.5 interval, Latin script for articles in Azerbaijani Turkish and English, Cyrillic for articles in Russian.
- The article should indicate UOT indexes or PACS type codes, as well as keywords. Keywords should be in three languages (in the languages of the article and resume writing).
- At the end of the article scientific novelty, practical value, economic result, etc. should be given.
- The links to the scientific sources should be given in the article. References should be either in order (for example, [1] or [1, p.119]) or in order of cipher. If a footnote is given for the same literature elsewhere in the text, then the footnote number should be the same as before.
- Information about each footnote given in the list of references should be complete and accurate. The bibliographic description of the source should be given in accordance with its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to an article, materials of symposia, conferences and other scientific publications, the title of the report or thesis should be indicated. In the bibliographic description of the referenced sources, the "Used literature" section 10.2-10.4.6 of the current instruction on the "Rules for writing dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be taken as the basis.
- In the article, the advantage should be given to the scientific articles, monographs and other sources published in the last 5-10 years.
- The article should be accompanied by 1 review (indicating the name, scientific degree, academic title and scientific title, place of work of the reviewer), an extract from the protocol of the scientific council (chair, department) of the institution that recommends publication of the article.
- Articles that are not technically correct, as well as plagiarism, will not be published.

Email: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Çapa hazırlayanlar: *Sevinc Ruintən* – Bakı Dövlət Universiteti
Şəbnəm Cəfərova – Bakı Dövlət Universiteti
Elmar Axundov – Bakı Dövlət Universiteti
İlham Məmmədov – Bakı Dövlət Universiteti

Tərcüməçi redaktorlar: *Anar Kərimov* – Bakı Dövlət Universiteti
Aynur Məmmədova – Bakı Dövlət Universiteti

Web-redaktor: *Ramil Dadaşov* – Azərbaycan Texniki Universiteti

Yığılmağa verilmişdir: 01.05.2024. Çapa imzalanmışdır: 03.05.2024.
Redaksiyanın ünvanı: Bakı – 370148, akad.Z.Xəlilov küç.23
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi. Tel.: 539 08 56
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

